श्रीरामः ।

अनुमानखण्डस्य

तत्त्वचिन्तामणिः

प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् प्रत्यक्षानन्तरं बहुवादिसम्मतत्वा-
दुपमानात् प्रागनुमानं निरूप्यते ।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

यः नमः सर्व्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।
अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥

अध्ययन-भावनाभ्यां
मार्गं निर्णीय निखिलतन्त्राणाम् ।
दीधितिमधिचिन्तामणि
तनुते तार्किकशिरोमणिः श्रीमान् ॥

परिजुष्टनयान्निवर्त्तमाना
मननास्वाद्यरसा विशुद्धबोधैः ।
रघुनाथकवेरपेतदोषा
कृतिरेषा बिदुषां तनोतु मोदम् ॥

न्यायमधीते सर्व्वस्तनुते कुतुकान्निबन्धमप्यत्र ।
अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः ॥
मान्यान् प्रणम्य विहिताञ्जलिरेष भूयो-
भूयो विधाय विनयं विनिवेदयामि ।
दूष्यं वचो मम परं निपुणं विभाव्य (१)
भावावबोधविहितो न दुनोति दोषः ॥

गादाधरी विवृतिः ।

अभिवन्द्य मुहुः समादरात् पदपाथोजयुगं पुरद्विषः ।
विवृणोति गदाधरः सुधीरतिदुर्ब्बोधगिरः शिरोमणेः ॥

प्रारीप्सितग्रन्थसमाप्तिपरिपन्थिप्रत्यूहव्यूहविध्वंसपटीयसीं रमेः प्रणतिं शिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति, 'ओमिति, सम्भूयो-कारमकारैः सन्धिवशेन प्रणवभावमावहद्भिरव्ययतया स्वार्थैकैः प्रत्येकशक्त्युपस्थापितस्य वासुदेवादिदेवत्रयस्याभेदेन मात्मनो विशेषणत्वमत्राभिहितम् । अत्र जगतः पालना कर्त्तृत्वं नाकारादिपदार्थतावच्छेदकमुद्देश्यतावच्छेदकस्य पर पदार्थोत्कर्षस्यापि तद्रूपतया अन्वयानुपपत्तेः (२)। अपि

(१) तथाच निपुणतरविभावनया दोषाः स्वयमेव यास्यन्तीति भावः।

(२) घटो घट इति वाक्यात् शाब्दबोधवारणाय उद्देश्यतावच्छेदक-विधेयतावच्छेदकयोरैक्ये शाब्दबोधस्याप्रामाणिकत्वमवश्यमङ्गीकरणीयं तथाच तद्वृत्ति विधेयतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दं प्रति विधेयतावच्छेदकभेदस्य हेतुत्वात् तस्मात्तोति भावः ।

हविशेषवत्त्वमेव, पदार्थस्य परमात्मन एकत्वेऽपि पदार्थ-वच्छेदकानां नारायणादिशरीराणां भेदो द्वन्द्वस्य साधुतामुप-द्यति (१)। यद्यपि जातिविशेषावच्छिन्नशरीराणां स्वनिष्ठ-ष्टानुकूलयत्नवत्त्वरूपपरम्परासम्बन्धेन प्रवृत्तिनिमित्ततापेक्षया र्मान्तराविशेषितानामेव शरीरवृत्तिजातिविशेषाणाम् समवायेन त्वमुचितं तथापि "सर्व्वं वेत्ति विष्णुः" इत्यादिप्रामाणिक-योगानुरोधात् विष्ण्वादिपदस्यात्मनि शक्तेर्निरूढ़लक्षणाया वा ावश्यकत्वात् तत्पर्य्यायस्याकारादेरपि शरीरविशेषावच्छिन्नात्म-रता युज्यत एव, न तु तत्तत्स्थले शरीरपरत्वे योग्यता कथञ्चि-न्निर्व्वहति शरीरस्य समवायेन ज्ञानाश्रयत्वविरहात्, ईश्वरबुद्धे-र्व्याप्यवृत्तितया अवच्छेदकत्वस्य आख्यातार्थतास्वीकारेऽप्यप्रती-कारात्। स्वसमानाधिकरणप्रयत्नासाधारणकारणकचेष्टाश्रयत्वा-देराख्यातार्थत्वे (२) गौरवात् शरीरविशेषा एव प्रणवार्थाः, तेषाञ्च निपातार्थतया भेदान्वय एव (३) परमात्मनीति तु न

(१) नील-घटयोरभेद इत्यत्र द्वन्द्वस्य साधुत्वनिर्व्वाहाय पदार्थभेदस्येव पदार्थ-तावच्छेदकभेदस्यापि द्वन्द्वसमासनिर्व्वाहकत्वमवश्यमुपगन्तव्यमिति तात्पर्य्यम्।

(२) प्रयत्नासाधारणकारणकत्वानिवेशे भगवत्प्रयत्नस्य वस्तुमात्रं प्रति साधा-रणकारणतया सर्व्वविषयकभगवज्ज्ञानसमानाधिकरणप्रयत्ननिष्ठसाधारणकार-णताकचेष्टाश्रयत्वस्य भगवत इव पुरुषान्तरस्यापि सत्त्वात सर्व्वं वेत्ति विष्णुरिति प्रयोगस्येव सर्व्वं वेत्ति चैत्र इति प्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तिः। प्रयत्नासाधारण-कारणत्वञ्च चेष्टात्वावच्छिन्नकार्य्यतानिरूपितप्रयत्ननिष्ठकारणत्वमिति तादृश-प्रयोगस्य न प्रामाण्यमापादनीयमिति सुधीभिर्विभाव्यम्।

(३) स्वनिष्ठचेष्टानुकूलप्रयत्नवत्त्वरूपभेदसम्बन्धेनान्वय एवेत्यर्थः।

साधु, ओमित्यस्याद्रव्यपरतायामेव "चादयोऽसत्त्वे" (१) इत्यादिना निपातत्वसम्भवात्। अनिपातत्वेऽव्ययत्वमेव कुत इति चेत्, स्वराद्यन्तर्गतत्वोपगमात् (२) विगृहीतस्य(३) अकारादेरनव्ययत्वेऽपि समस्तस्य तथात्वं कल्प्यते बाधकविरहात्। ईश्वरस्य सर्गादिकर्त्तृत्वे ब्रह्मादीनां तथात्वबोधकानामागमानामपि प्रामाण्यमिति सूचयितुं तस्य ब्रह्माद्यभेदाभिधानम् इति न तद्वैयर्थ्यमाशङ्कनीयम्। वस्तुतस्तु शरीरविशेषानवच्छिन्न-भगवत्योमितिपदस्य रूढिः, "ॐ तत् सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इति, "समस्तं व्यस्तं त्वां शरणद ! गृणात्योमितिपदमित्यादिबहुतरतत्साधकसत्त्वात् रूढेश्चावच्छेदकं जगत्कर्त्तृत्वमेव, एवञ्च ओमित्येव विशेष्यपदं तदन्यानि चतुर्थ्यन्तानि च सर्व्वाण्येव विशेषणपराणि(४)। नमःपदं स्वापकर्षबोधकप्रयोक्तृव्यापारार्थकं, तदेकदेशीभूतापकर्षान्वयि अवधित्वं अवधिमत्त्वं वा "नमःस्वस्तीत्यादिसूत्रानुशिष्टचतुर्थ्यर्थः, क्रियान्वितताद्दशार्थविवक्षायामेवापादानपञ्चमीप्रसक्त्या नमःपदार्थघटकापकर्षान्विततादृशार्थविवक्षायां विशेषतः षष्ठ्येव प्रसज्यते इति सर्व्वाश्चोपपदविभक्तयः (५)

---

(१) "असत्त्वे" अद्रव्यपरत्वे इत्यर्थः।

(२) तथाच निपातभिन्नाव्ययस्यैव भेदसम्बन्धेनान्वय इति भावः।

(३) असमस्तस्येत्यर्थः।

(४) असति बाधके रूढ्यर्थो विशेष्यतयैव भासते इति नियमसङ्गोक्तत्येदमुक्तम्।

(५) कारकभिन्नविभक्तय इत्यर्थः।

षष्ठाप्रवादिका इति न निरुध्यते । वस्तुतस्तु (१) स्वावधिकोत्कर्ष-वत्तया ज्ञापनं नमस्कारः तदेकदेशज्ञानान्वयि विषयत्वं विषयित्वं (२) वा चतुर्थ्यर्थः, गुरुं प्रणमतीत्यादौ तादृशज्ञानविषयतया गुरुप्रभृतेः कर्म्मत्वेऽपि प्रकृते ज्ञानस्य धात्वनुपस्थाप्यतया भगवतो न कर्म्मता, "नारायणं नमस्कृत्य" इत्यादौ नारायणादेः कर्म्मत्वं प्रयत्नेनोपपादनीयम् (३) । नमस्करोति प्रणमतीत्यादौ समभिव्याहृतस्य कर्त्तुरेव स्वावधिकोत्कर्षबोधको व्यापारः प्रतीयते न तूच्चारयितुरेव । प्रकृते केवलान्नमःपदात् प्रयोक्तुरेव तादृशव्यापारः प्रतीयते इति मदवधिकोत्कर्षवत्तया भगवज्ज्ञानानुकूलो मदीयो व्यापार-इत्याकारकः शाब्दबोधः । "विष्टभ्येरति, विष्टम्भो धृतिः, सा च

(१) ननूक्तक्रमेण प्रयोक्तृव्यापारस्य नमस्कारत्वे गुरुं नमस्करोतीत्यादौ का गतिः, एवं गुरुं प्रणमतीत्यादौ द्वितीयानुपपत्तिश्च गुरोर्धात्वर्थतावच्छेदकवत्ता-भावात्कर्म्मतानुपपत्तेरित्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति ।

(२) विषयत्वस्य चतुर्थ्यर्थत्वे चैत्राय नमो न मैत्राय इति नञ्समभिव्याहार-स्थले नञ्पदोत्तरचतुर्थ्यर्थविषयत्वस्य अभावो नञा ज्ञाने प्रतीयते तादृशाभावस्य विषयितानियामकनिरूपकत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकः अवश्यमुपेयः, परन्तु वृत्त्य-नियामकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानभ्युपगन्तृमते तादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यं दुरुपपादनीयमिति विषयित्वस्य चतुर्थ्यर्थत्वानुसरणं तत्कल्पे विषयित्वनियामक-स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव तत्र ज्ञाने नञा प्रतीयत इति नानुपपत्तिगन्धोऽपि ।

(३) प्रयत्नश्च "नारायणं नमस्कृत्य" इत्यादौ नमःपदं तात्पर्य्यग्राहकं कृधातुरेव उत्कर्षज्ञानानुकूलव्यापारार्थकः, द्वितीयया च धातूपस्थापितज्ञानान्वयि विषयित्वं प्रत्याय्यते । "स्वयम्भुवे नमस्कृत्य" इत्यादौ उत्कर्षवत्तया ज्ञानं नमःपदार्थः, अनु-कूलव्यापारो धात्वर्थः, धात्वनुपस्थापितज्ञानान्वयि विषयित्वं चतुर्थ्या प्रत्याय्यते, इति तत्र द्वितीयाप्रसक्तिरित्याकारकः ।

पतनविरोधिसंयोगः (१)। यथा विहायसि भ्राम्यतां विहङ्गमादीनां शरीरधारकप्रयत्नाधिष्ठानान्न पतनं तथा भूरादिलोकानां गुरुतराणामपि प्रयत्नवदीश्वरसंयोगादेव न तदिति (२) तत्कृतधृतिकर्त्तृत्वं भगवतोऽव्याहतमेव। पतनविरोधित्वं पतनानुत्पादप्रयोजकत्वम् एवञ्च धात्वर्थतावच्छेदकपतनानुत्पादवत्तया भुवानां कर्मता मुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्रेव समानकालीनत्वमेव क्त्वाप्रत्ययार्थः, न तूत्तरकालीनत्वम्। भगवतो भूतधारकत्वम् "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः"॥ इत्याद्युपनिषदोऽपि प्रमाणयन्ति (३)। अखण्डेति, अत्र नित्यसुख-ज्ञानवति इति नित्यसुखज्ञानात्मकात्र इति वा व्याख्यानं वेदान्तिनामेव शोभते, न तु नैयायिकानां तैर्नित्यसुखस्यात्मनि ज्ञान-सुखाभेदस्य वानभ्युपगमात्। अतस्तन्मते अखण्डा दुःखासङ्गिनः (४) आनन्दो यस्मात् सः अखण्डनन्दः एवम्भूत उपासनारूपो बोधो यस्येत्येव व्याख्येयम्। अथ वा ग्रन्थकृता नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्टमतस्य परिष्कृतत्वात् तदवलम्ब्यैव एतदभिहितं तथा चाखण्डस्य नित्यस्य आनन्दस्य बोधः साक्षात्कारो यस्मादिति व्युत्पत्त्या भगवत उपासनाविषयतया मुक्तिप्रयोजकत्वमेवाखण्डेत्यादिना प्रतिपादितम्। 'पूर्णाय' इत्यस्य,

(१) सा च पतनविरोधिव्यापारः, स चेश्वरप्रयत्नस्तत्संयोगो वेति पा०।

(२) तथाच तस्य संयोगस्य विजातीयसंयोगत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति भावः।

(३) प्रमापयन्तीति पा०।

(४) दुःखानवच्छेदकीभूतशरीरावच्छिन्न इत्यर्थः।

त्वमिश्व स्वीयसुखेच्छावदन्यत्वमिति (१) कुसुमाञ्जलिप्रकाशे भगवतोऽङ्कषट्कव्याख्यानावसरे (२) वर्द्धमानोपाध्यायैरभिहितम् । 'परमेति, परमत्वमुत्कर्षः, स चात्मन्तरावधिकः, सर्व्वविषयकनित्यज्ञानादिमत्त्वमेव ईश्वरस्य, एवञ्चार्थत एव तस्यात्मत्वलाभेऽपि आत्मपदसमभिव्याहारेणैव उक्तोत्कर्षपरतालाभ इति न तद्वैयर्थ्यम् । वस्तुतस्तु आत्मपदं ज्ञानावच्छिन्नस्य (३) वाचकं न तु सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वव्याप्यजातिविशेषावच्छिन्नस्य, सुखादिसमवायिकारणतारहितस्य ईश्वरस्य तादृशजातिसत्त्वे मानाभावात्, सुखत्वावच्छिन्नं प्रति आत्मत्वेन हेतुताया अनभ्युपगमेऽपि (४) धर्म्मादिविरहेणानात्मनि सुखाद्यापादनासम्भवेन तादृशजातावेव युक्तेर्दुर्लभत्वाच्च (५) एवञ्च यथा परमसुन्दर इत्यादौ पदार्थतावच्छेदकसौन्दर्य्यादिगत उत्कर्षः परमपदेन

(१) स्वीयसुखेच्छावदन्यत्वमित्यत्र स्वीयत्वं सुखविशेषणं सुखविशिष्टेच्छावदन्यत्वम् इति फलितार्थः । इच्छायां सुखवैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणत्व-स्वविषयकत्वोभयसम्बन्धेन, भगवदिच्छायाः सुखसमानाधिकरणत्वविरहात् न तस्य सुखविशिष्टेच्छावत्त्वमिति ।

(२) भगवतोऽङ्कषट्कञ्च, "सर्व्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य" इति ॥

(३) अत सातत्यगमने इति गत्यर्थकधातोर्ज्ञानार्थकतायामविवादेन तदुत्तरौणादिकप्रत्ययसाध्यात्मपदेन ज्ञानवान् बोध्यत इति भावः ।

(४) परन्तु आत्मनः समवायिकारणत्वमभ्युपेत्य द्रव्यत्वेन कारणत्वमवश्यमङ्गीकर्त्तव्यमिति ।

(५) न च "न वारे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति किन्त्वात्मनस्तु कामाय" इत्यात्मपदगर्भितश्रुतिरेव तादृशजातिसत्त्वे मानमिति वाच्यम् । शक्यतावच्छेदकत्वेन जातिसिद्धेरप्रसिद्धान्तत्वात् ।

प्रत्याय्यते तथात्रापि आत्मपदार्थतावच्छेदकज्ञाननिष्ठः सर्व्वविषयकत्वादिरूपोत्कर्षः तत्पदेन बोध्यते इति। एवञ्च भगवत-उत्कर्षप्रतिपादकत्वेन स्तुतिरूपतया अयमपि श्लोको मङ्गलरूप इति ध्येयम्। नन्वेकानन्तरमपराभिधाने सङ्गतिमत्त्वमपेक्षितं(१) न तु तत्प्रदर्शनं तथाच प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिना कार्य्यत्वरूपसङ्गतिप्रदर्शनमफलम्। न च प्रत्यक्षानन्तरमनुमानं निरूप्यते इत्यभिधाने तत्पूर्व्वमेव किमेतन्न निरूपितमित्याकाङ्क्षोदयात् निरूपणपौर्व्वापर्य्यनियामकस्य प्रत्यक्षानुमानयोरुपजीव्योपजीवकभावस्य प्रदर्शनमावश्यकमिति वाच्यम्। निरूप्ययोरुपजीव्योपजीवकभावस्य निरूपणक्रमनियामकतायाः स्वयं दूषणीयतया स्वमते क्रमनियामकाकाङ्क्षया तदभिधानासङ्गतेरित्याशङ्कां परिजिहीर्षुः सङ्गतिप्रदर्शनस्य प्रत्यक्षानुमानग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तिप्रयोजनकत्वं निरूपणप्रतिज्ञाया निष्फलत्वशङ्कानिराचिकीर्षया तस्याः शिष्यावधानफलकत्वञ्च दर्शयति, 'पूर्व्वापरेत्यादि।

चिन्तामणिदीधितिः।

पूर्व्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तये शिष्याणामवधानाय च सङ्गतिं प्रदर्शयन् अनुमाननिरूपणं प्रतिजानीते, 'प्रत्यक्षेत्यादि। अत्रोपजीव्योपजीवक-

(१) तथाच यन्निरूपणानन्तरं यन्निरूपणीयं भवति तत् तन्निरूपितसङ्गतिमद्भवतीति नियमात् तदपेक्षितमिति भावः।

भावः फलतः स्वरूपतश्च प्रत्यक्षफलस्यानुमित्यनुव्यवसायादेरनुमित्युपजीवकत्वेऽपि न सर्व्वा प्रत्यक्षप्रमितिस्तथा, अनुमितयस्तु सर्व्वाः साक्षात् परम्परया वा व्याप्त्यादिप्रत्यक्षोपजीविकाः पुरस्कृतश्चायमुपजीवकतोत्कर्षः।

गादाधरी विवृतिः।

'एकवाक्यत्वं' साकाङ्क्षत्वे सति एकार्थप्रतिपत्तिपरत्वं, तथाच जैमिनिसूत्रं, "अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षञ्चेद्विभागे स्यात्" इति, (१) एकार्थप्रतिपादकयोर्घटोऽस्ति-कलसोऽस्तीत्यादिवाक्ययोरेकवाक्यतावारणाय साकाङ्क्षत्वनिवेशः, तदुत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्त्तकत्व-तन्निवर्त्तनीयाकाङ्क्षोत्थापकत्वान्यतररूपवत्त्वमेव तत्साकाङ्क्षत्वं, प्रकृते च प्रत्यक्षग्रन्थोत्थाप्यायाः किमस्योपजीवकमित्याकारिकाया उपजीवकज्ञानविषयिण्या आकाङ्क्षायाः विषयसिद्धिसम्पादनेन निवर्त्तकत्वमनुमानग्रन्थस्येति निरुक्ततत्साकाङ्क्षतानिर्व्वाहः, भूतलं घटवदित्युक्ते को घट इत्याकाङ्क्षया प्रत्युक्तस्य कम्बुग्रीवादिमान् इत्युत्तरस्य तदेकवाक्यतावारणाय अर्थैक्यनिवेशः (२)। यद्यपि तादृशवाक्ययोरपि यं कञ्चिदर्थमादयार्थैक्यमस्ति, तथापि परस्परसहकारेण विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वं दलद्वयार्थः। प्रकृते च

---

(१) "विभागे" पृथक्पठने इत्यर्थः। विभागे विच्छिद्य पठने इति कस्यचित् पुस्तकस्य पाठः।

(२) एकार्थमुख्यविशेष्यकप्रतिपत्तिप्रयोजकत्वं तदर्थः।

प्रत्यक्षपरिच्छेदानुमानपरिच्छेदयोर्मिलित्वा विशिष्टैकार्थविषयक-शाब्दबोधाजनकत्वेऽपि चत्वारि प्रमाणानीत्यप्रामाण्यशङ्काना-स्कन्दितनिश्चयं प्रति परिच्छेदचतुष्टयस्यैव कथञ्चिदुपयोगितया (१) तादृशप्रतिपत्तिप्रयोजकाभिप्रायविषयत्वरूपं (२) अर्थैक्यं निरा-बाधमेव। एतादृशैकवाक्यताघटकसाकाङ्क्षताज्ञानं सङ्गतिज्ञानाद्-भवति, यत् यदर्थसङ्गतार्थकं भवति तत् तत्साकाङ्क्षमिति व्याप्तेः सङ्गतिज्ञानस्य साकाङ्क्षत्वानुमितिसामग्रीघटकत्वात्, प्रत्यक्षोप-जीवकमित्यनभिधाय प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति पञ्चम्यन्ताभिधानं उपजीवकत्वस्य सङ्गतित्वलाभाय। प्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञान-विषयत्वरूपस्य परम्परया प्रयोजकत्वस्य हेतुपञ्चम्यर्थतया प्रत्यक्षा-नन्तरानुमानाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूपानु-मानसङ्गतित्वस्य लाभात्। वस्तुतो दर्शितपञ्चम्यर्थस्य जिज्ञासा-घटितत्वात् साकाङ्क्षतालाभायैव पञ्चम्यभिधानम्। अतएव सङ्गतित्वेन सङ्गतेरेकवाक्यताव्याप्यत्वे उपजीवकत्वत्वरूपतदवा-न्तररूपेणापि तद्व्याप्यतया आवश्यकत्वात् सङ्गतित्वज्ञानं विनापि एकवाक्यताप्रतिपत्तिसम्भवात् सङ्गतित्वलाभाय पञ्चम्य-न्ताभिधानमनर्थकमित्यपि निरस्तम्। न च पञ्चम्यर्थान्वयबलात् प्रत्यक्षोपजीवकत्वज्ञानजन्यजिज्ञासायाः अनुमानाभिधानप्रयोज-

---

(१) प्रत्यक्षादिचतुष्टयस्य प्रमाणत्वमनङ्गीकुर्व्वतां परेषां मतखण्डनेन उप-योगितयेत्यर्थः।

(२) चत्वारि प्रमाणानि इति प्रतिपत्तिप्रयोजकाभिप्रायविषयत्वरूपमित्यर्थः।

कतालाभेऽपि जिज्ञासायां प्रत्यक्षग्रन्थोत्थाप्यत्वस्य अनुमानग्रन्थनिवर्त्तनीयत्वस्य चालाभान्निरुक्तमाकाङ्क्षत्वलाभो न सम्भवत्येवेति वाच्यम्। जिज्ञासायां प्रत्यक्षोपजीवकत्वज्ञानजन्यत्वलाभे तादृग्ज्ञानप्रयोजकीभूतप्रत्यक्षग्रन्थप्रयोज्यत्वस्यानुमानाभिधानप्रयोजकत्वलाभे अनुमानप्रतिपादकग्रन्थनिवर्त्तनीयत्वस्य चार्थतो लाभात्। अनुमानग्रन्थे प्रत्यक्षग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तिश्च उभयोरेकग्रन्थान्तर्गतत्वज्ञानसम्पादनेन, समस्तचिन्तामणिग्रन्थज्ञानाधीनप्रत्यक्षादिचतुष्टयधर्म्मिकप्रमाणेतरभेदपरिच्छेदरूपफलविशेषेच्छावतोऽधीतप्रत्यक्षपरिच्छेदस्य शिष्यस्य तादृशफलोपयोग्यनुमानपरिच्छेदाध्ययनप्रवृत्तावुपयुज्यते।

केचित्तु एकवाक्यत्वं निःश्रेयसरूपैकफलप्रयोजकत्वं, तत्प्रतिपत्तिश्चानुमानग्रन्थज्ञानधर्म्मिकमुक्तिरूपेष्टसाधनताज्ञानरूपा (१) शिष्यप्रवृत्तावुपयुज्यते। जायते च सा सङ्गतिमदर्थप्रतिपादकत्वरूपहेतुमत्ताज्ञानजनकात् सङ्गतिप्रदर्शनादिति व्याकुर्व्वन्ति। तदसत्, उक्तहेतोस्तादृशैकवाक्यताशून्य-निःश्रेयसानुपयोगि-शास्त्रसाधारणतया व्यभिचारित्वात्। निःश्रेयसत्वं परित्यज्य फलत्वरूपेण फलप्रवेशे फलस्योत्कटेच्छाप्रयोजकरूपविशेषाज्ञानात् प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपयोगितापत्तेः (२) एकफलकत्वस्य एकवाक्यतापदार्थताविरहाच्च।

---

(१) अनुमानग्रन्थोर्मुक्तिरूपेष्टसाधनताज्ञानविषय इत्याकारिका, यथाश्रुतार्थत्यागश्च निरुक्तहेतुमत्यनुमानग्रन्थे साध्यरक्षायै।

(२) इच्छाविषयतावच्छेदकविशेषधर्म्मावच्छिन्नसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः। इदमत्रावधेयं, सामान्यतो व्यापकताज्ञानेऽपि फलस्य मुक्तित्वे लाघवमिति लाघवज्ञानसहकारात् विशेषरूपेण मुक्तिसाधनताज्ञानमपि सम्भवतीति।

'शिष्याणामिति, 'अवधानं' अनुमाननिरूपणात्मकस्य "तत्र व्याप्तिविशिष्टेत्यादिप्रकृतशब्दस्य विशिष्य शुश्रूषा, निरूपणत्वेन सामान्यतस्तादृशशब्दे प्रमाणतत्त्वप्रतिपादकज्ञानविषयत्वावगतावपि विशिष्य तत्श्रवणे बुभुत्सितार्थप्रतिपादकत्वाग्रहात् (१) विशिष्य तत्शुश्रूषा न सम्भवतीति, (२) अनुमानमिदानीं निरूप्यते इति प्रतिज्ञाय तदभिधाने च विशिष्य प्रकृतनिरूपणे अनुमानविषयकत्वग्रहेण बुभुत्सितप्रमाणतत्त्वप्रतिपादकता प्रकृतशब्दश्रवणे विशिष्य गृह्यत इति तादृशशुश्रूषारूपावधानं निर्व्वहतीति तत्फलकत्वं प्रतिज्ञायाः तादृशावधानञ्च विशिष्य तत्श्रवणे शिष्यप्रवृत्तावुपयुज्यते, विरोधिन्याश्चाक्षुषादिसामग्र्या विघटनेन (३) शब्दश्रवण एव वा। न च सङ्गतिप्रदर्शनानुमाननिरूपणप्रतिज्ञयोः प्रत्येकमुक्तप्रयोजनद्वयान्वये चकारासङ्गतिरिति वाच्यम्। 'प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिसमुदितवाक्यस्यैव प्रतिजानीत इति प्रतिज्ञापदेन विवक्षितत्वात्। अन्यथा 'प्रत्यक्षत्वित्यादीति क्रियाविशेषणान्वयायोगात्, एकपदार्थ एव तदुभयान्वयेन तत्सङ्गतेः। एकदेशस्यैकवाक्यताप्रतिपत्त्यादिफल-

---

(१) प्रमाणतत्त्वप्रतिपादकत्वाग्रहादित्यर्थः।

(२) यदनुमाननिरूपणं भवति तत् प्रमाणतत्त्वप्रतिपादकज्ञानविषयो भवतीति सामान्यतो ज्ञाने "व्याप्तिविशिष्टेत्यादिशब्दोऽपि अनुमाननिरूपणत्वेन ज्ञातः, किन्त्वेतच्छब्दत्वेन प्रमाणतत्त्वप्रतिपादकज्ञानविषयत्वं नावगतमिति विशिष्य तत्श्रवणे इच्छा न निर्व्वहतीति भावः।

(३) इच्छाघटितसामग्र्या बलवत्त्वादिति भावः।

कत्वेनापि समुदाये तत्फलकत्वाबाधात्, सङ्गतिभिन्नांशप्रति-पादनद्वारा नैकवाक्यताप्रतिपादकत्वं उक्तप्रतिज्ञावाक्यस्य किन्तु सङ्गत्यंशप्रतिपादनद्वारेति तस्य सङ्गतिप्रदर्शनरूपताप्रतिपत्तये 'सङ्गतिं प्रदर्शयन्' इत्यभिहितम्। "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः"(१) इत्यनेन समभिव्याहृतक्रियासमानकालीनतायामनुशिष्टशत्रुपदात् सङ्गति-प्रदर्शन-प्रतिज्ञयोरेककालीनत्वलाभेनार्थतस्तदभेदप्रतीतिः । 'प्रति-जानीते' इति अव्यवहितोत्तरकालकर्त्तव्यतया बोधयतीत्यर्थः, लट्-प्रत्ययस्य वर्त्तमानसामीप्यार्थकत्वादिति भावः ।

'प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति, पञ्चम्या ज्ञापकत्वरूपहेतुतापरत्वाभि-मानेन निरूपणक्रमनियामकाकाङ्क्षया उपजीव्योपजीवकभाव-प्रदर्शनमिति साम्प्रदायिका वर्णयन्ति, तन्मतमेव प्रथमतोऽनुवर्त्त-मानः फलीभूतप्रत्यक्षानुमितिप्रमयोः प्रत्यक्षानुमान-प्रमाणयोश्च कार्य्य-कारणभावस्य प्रमा-तत्करणनिरूपणक्रमनियामकतामाह, 'अत्रेति प्रत्यक्षानुमानग्रन्थपौर्व्वापर्य्य इत्यर्थः, नियामक इति शेषः, नियामकत्वमेव वा सप्तम्यर्थः । 'फलतः' फलयोः, प्रत्यक्षानु-मितिप्रमयोरिति यावत्, 'अत्र' अनयोः प्रत्यक्षानुमानयोरित्यर्थः, 'फलतः' फलघटितपरम्परासम्बन्धेन, 'स्वरूपतः' साक्षात् सम्बन्धेन, वर्त्तत इति शेषः । तथाच उभयथैव स निरूपणक्रमनियामक-इति केचित् । 'अत्रेति इदं पदं प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति ग्रन्थ-

(१) धातुसम्बन्धे समभिव्याहृतक्रियासमानकालीनत्वरूपार्थे शत्रुप्रभृतयः प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः ।

परं समर्थस्यस्य प्रतिपाद्यत्वं, तथाच फलयोः प्रमाणयोश्च उपजीव्योपजीवकभावः क्रमनियामकतया ग्रन्थप्रतिपाद्य इत्यर्थः, उपजीव्यत्वस्य शब्दतः साक्षादलाभेऽपि उपजीवकतानिरूपकत्वेनार्थतस्तल्लाभान्न विरोध इत्यपरे। ननु प्रत्यक्षानुमित्योरुपजीव्योपजीवकभावस्य तन्निरूपणपौर्व्वापर्य्यनियामकता तदैव सम्भवति यद्युपजीवकत्वमानन्तर्य्याभिधानव्याप्यं भवेत्। व्याप्तिश्च यत् प्रत्यक्षोपजीवकं भवति तत् प्रत्यक्षनिरूपणाव्यवहितोत्तरनिरूपणविषय इति विशेषतः, यत् यदुपजीवकं भवति तत् तन्निरूपणाव्यवहितोत्तरनिरूपणविषयः इति सामान्यतो वा ग्राह्या, उभयत्र प्रत्यक्षानन्तरमनिरूपिते तदुपजीवकपदार्थान्तरे व्यभिचारः (१)। तदव्यवहितनिरूपणविषयत्वे सतीति (२) विशेषणं हेतौ निवेश्य तादृशव्यभिचारवारणेऽपि प्रथमे दृष्टान्ताभावः, व्यतिरेकदृष्टान्तः सुलभ इति चेत्, तदा अनुमानत्वमेव प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरनिरूपणनियामकं किं नोच्यते अप्रयोजकत्वशङ्का पुनस्तुल्यैवेति द्वितीयपक्ष एवादरणीयः (३) तत्रापि अनुमित्युपजीवकस्य तदनुव्यवसाय-

---

(१) प्रत्यक्षानन्तरमनिरूपिते प्रत्यक्षजन्यसंस्काररूपपदार्थान्तरे व्यभिचार इत्यर्थः।

(२) साध्याविशेषस्य अप्रयोजत्वशङ्कायाश्च वारणायात्र उत्तरत्वमनिवेश्य अव्यवहितत्वमात्रं निवेशितं भट्टाचार्य्येण, निरूपणाव्यवहितत्वञ्च निरूपणविशिष्टत्वं, वैशिष्ट्यञ्च स्वोत्पत्त्यनधिकरणत्व-स्वध्वंसानधिकरणत्व-स्वप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणत्वरूपत्रितयसम्बन्धेन। स्वोत्पत्तिक्षणस्य, स्वोत्तरतृतीयक्षणस्य, स्वपूर्व्वतृतीयक्षणस्य च वारणाय सम्बन्धत्रयं निवेशितमिति।

(३) सामान्यव्याप्तौ साधनसजातीये साध्यसजातीयव्याप्तिनिश्चयात् अनुमित्या-

तदात्मकोपनयादिजन्योपनीतप्रत्यक्षादेः तन्निरूपणाव्यवहितोत्तरम-निरूपणेन व्यभिचारो दुर्व्वार इत्याशङ्कां निराचिकीर्षुः प्रत्यक्ष-प्रमानिष्ठानुमित्युपजीवकतातो अनुमितिनिष्ठप्रत्यक्षोपजीवक-तायामानन्तर्य्याभिधानव्याप्यतावच्छेदकं विशेषमाह, 'प्रत्यक्ष-फलस्येति, 'तथा' साक्षात् परम्परया वा अनुमित्युपजीविका, 'अनुमितयस्त्विति, यादृशानुमितिकारणमनुमित्यादिरूपमेव तत्र साक्षात् प्रत्यक्षोपजीवकत्वासम्भवात् 'परम्परया वेति, तथाचोप-जीवकत्वमत्र जन्य-जन्यादिव्यावृत्तं कार्य्यत्वरूपं (१) न विवक्षितं अपि तु तत्साधारणं प्रयोज्यत्वमेवेति (२) न दोषः । 'अयं' निरूपणविषयतावच्छेदकप्रमाविभाजकधर्म्मावच्छिन्नत्वरूपः (३) उपजीवकतानिष्ठ उत्कर्षः, 'पुरस्कृतः' आनन्तर्य्याभिधान-प्रयोजकतावच्छेदकतया आदृत इत्यर्थः, तेर्थेन चकारेणाविभाज-कावान्तररूपावच्छिन्नत्वस्य पुरस्कृतत्वं व्यवच्छिन्नं, तथाच प्रत्यक्ष-त्वावच्छेदेन प्रत्यक्षे नानुमित्युपजीवकता अस्तीति प्रत्यक्षं प्रागेव

धायकत्वमितिनियमात् एकविशेषस्थले व्यभिचारसंशयेपि विशेषान्तरस्थले व्याप्ति-निश्चयसम्भवेन तत्र व्यभिचारसंशयनिवृत्त्यर्थं अनुकूलतर्कापेक्षा नास्तीति द्वितीय-पक्षादरस्य तात्पर्य्यम् ।

(१) जन्य-जन्यादिव्यावृत्तं तत्कार्य्यत्वञ्च तन्निष्ठान्यथासिद्धत्वनिरूपकत्वे सति तद्व्याप्यत्वे सति च तन्निष्ठनियतपूर्व्ववर्त्तितानिरूपकत्वरूपम् ।

(२) जन्य-जन्यादिसाधारणं प्रयोज्यत्वञ्च तन्निष्ठनियतपूर्व्ववर्त्तितानिरूपक-त्वमात्रं स्वरूपसम्बन्धविशेषो वेति ।

(३) प्रमाविभाजकत्वञ्च प्रमात्वावान्तरधर्म्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छानिवर्त्तक-ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वरूपम् ।

निरूपितं, तथाविधानुमितित्वावच्छेदेन चानुमितौ प्रत्यक्षोपजीवकत्वमस्तीति सा पश्चान्निरूपितेति भावः।

चिन्तामणिदीधितिः।

यद्यपि सकलमेव प्रत्यक्षफलमुपजीवत्यदृष्टजननीं समय-मत्कर्त्तव्यतादिपरिच्छेदिकामनुमितिं, ईश्वर-प्रत्यक्षन्तु न फलम्।

गादाधरी विवृतिः।

प्रत्यक्षेऽपि निरूप्यतावच्छेदकफलविभाजकधर्म्मावच्छेदेनादृष्टद्वारानुमितिप्रयोज्यत्वमस्तीत्याशङ्कते, 'यद्यपीति, 'अदृष्टजननीं' स्वजनकादृष्टप्रयोजिकां, 'समयः' पदसङ्केतः, 'मत्कर्त्तव्यता' स्वकृतिसाध्यता, (१) 'तत्परिच्छेदिकां' तद्विषयिनीं, शब्दाधीनायामदृष्टजनकयागादिगोचरप्रवृत्तौ प्रवृत्तिपरवाक्याधीनवाक्यार्थबोधोऽपेक्षितः (२), तत्र चेदम्पदमत्रार्थे शक्तं शक्तिभ्रमाजन्यलक्षणाग्रहाजन्यैतद्विषयकशाब्दबोधजनकत्वादित्यनुमानाधीनशक्तिग्रहोऽपेक्षितः (३)। अन्यत्र च (४) इदं मत्कर्त्तव्यं मत्कृतिं विना अनुत्पद्यमानत्वे सति मदिष्टसाधनत्वादित्याद्यनुमानाधीन-

(१) आदिपदेन मदिष्टसाधनत्वाद्युपग्रहः। मदिष्टसाधनता च आदिपदाद् ग्राह्या इति पा।

(२) स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेतेत्यादिवाक्यं प्रवृत्तिपरम्।

(३) अपभ्रंशे लाक्षणिकपदे च व्यभिचारवारणाय हेतौ अजन्तान्तविशेषणद्वयम्।

(४) शब्दानधीनप्रवृत्तावित्यर्थः।

कृतिसाध्यताधीरपेक्षितेति प्रवृत्ति-द्वाराऽदृष्ट-प्रयोजिकाऽनुमितिः जन्यमात्रं प्रत्येव प्रयोजिका अदृष्टस्य कार्य्यमात्रं प्रति हेतुत्वादिति भावः। नन्वेवमपि प्रमाविभाजकप्रत्यक्षत्वाश्रयस्य भगवत्प्रत्यक्षस्य नित्यतया अनुमित्यनुपजीवकत्वान्न निरूप्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छेदेन प्रत्यक्षेऽनुमित्युपजीवत्वसम्भव इत्यत आह, 'ईश्वरेति, 'न फलमिति, तथाच तत्साधारणं प्रत्यक्षत्वं न फलविभाजकमतिप्रसक्तत्वात् अपि तु जन्यप्रत्यक्षत्वमेव तदेव निरूप्यतावच्छेदकं तदवच्छेदेन चानुमित्युपजीवकत्वमक्षतमेवेति भावः (१)।

चिन्तामणिदीधितिः।

तथापि दृष्टद्वारकमिह तथात्वमादरणीयमितरस्याविनिगम्यत्वात् सर्वञ्चानुमितिकरणमिन्द्रियापेक्षोत्पत्तिकम् अनुमितिं भावयतोऽपीश्वरज्ञानस्य तत्करणतानिर्व्वाहकप्रत्यासत्तिविरहेणातत्त्वात्, सर्वं पुनरिन्द्रियं नानुमानाधीनजन्म मनः-श्रवणयोरजन्यत्वात् दृष्टद्वारा वा तथात्वमादरणीयम्। नचोत्पत्तिमदपीन्द्रियं दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते।

(१) केचित्तु 'अयं' कार्य्यतावच्छेदकप्रमाविभाजकधर्म्मावच्छिन्नत्वरूप उपजीवकतानिष्ठोत्कर्षः, 'पुरस्कृतः' आनन्तर्य्याभिधानप्रयोजकतावच्छेदकतया आदृत इत्यर्थः। ननु नित्यानित्यसाधारणधर्म्मस्य कार्य्यतानवच्छेदकत्वात् जन्यप्रत्यक्षत्वमेव जन्यतावच्छेदकं, तथाच प्रत्यक्षेऽपि कार्य्यतावच्छेदकीभूतप्रमाविभाजकधर्म्मावच्छेदेनादृष्टद्वारा अनुमित्युपजीवकत्वमस्तीत्याशङ्कते, 'यद्यपीति, ननु नित्यानित्य-

गादाधरी विवृतिः ।

'दृष्टद्वारकम्' दृष्टमात्रद्वारकम्, अदृष्टाद्वारकमिति यावत्, तेन दृष्टस्य यागादेरनुमितिद्वारत्वेऽपि न क्षतिः। अदृष्टाद्वारकत्वञ्च स्वजनकादृष्टजनकानिरूपितत्वं, स्वं हेतुमत्तयाभिमतं, 'तथात्वम्' उपजीवकत्वम्, 'इह' आनन्तर्य्याभिधाने, 'आदरणीयं' नियामकतया स्वीकरणीयं, तथाच (१) यत् स्वजनकादृष्टाजनकयन्निरूपितनिरूपणविषयतावच्छेदकप्रमितिविभाजकधर्म्मावच्छिन्नोपजीवकतावत् तत्तन्निरूपणाव्यवहितोत्तरनिरूपणविषय इत्येव व्याप्तिरादरणीया। तत्र च न व्यभिचारावकाश इति भावः। नन्वदृष्टद्वारकोपजीवकताया आनन्तर्य्याभिधाननियामकत्वमङ्गीकृत्य प्रत्यक्षमेव किं पश्चान्न निरूप्यते इत्यत आह, 'इतरस्येति अदृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्येत्यर्थः, 'अविनिगम्यत्वात्' विनिगमनायाअविषयत्वात्, (२) तथाचादृष्टद्वारा प्रवृत्त्यौपयिकोपादानप्रत्यक्षो-

---

साधारणधर्म्मस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे क्षतिविरहात् प्रत्यक्षत्वमेव तादृशो धर्म्मः तथाच कथमुक्तधर्म्मावच्छेदेनानुमित्युपजीवकत्वमम्भव इत्यत आह, 'ईश्वरेति, 'न फलं न तादृशप्रत्यक्षसाधारणप्रत्यक्षत्वं जन्यतावच्छेदकं, नित्यानित्यसाधारणधर्म्मस्य तथात्वे अपसिद्धान्तप्रसङ्गात् तथाच जन्यप्रत्यक्षत्वमेव कार्य्यतावच्छेदकं तदवच्छेदेनादृष्टद्वारा अनुमित्युपजीवकत्वं सम्भवतीति भावः इति प्राहुः। इति कस्मिंश्चित् पुस्तके अधिकः पाठो वर्त्तते।

(१) पूर्व्वोक्तार्थे निरूपितत्वांशस्याधिक्यात् तत्परित्यागेन नञ्व्यत्यासेन यत्पदार्थे तादृशादृष्टाजनकत्वं विशेषयन् व्याप्तिमाह, तथाचेत्यादिना, फलतोऽदृष्टवृत्तिजनकत्वाप्रयोज्यत्वमेव उपजीवकतायां देयमतोऽनुमितिजनकादृष्टाजनकत्वस्य प्रत्यक्षेऽसत्त्वेऽपि न दोषः।

(२) एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना, तदभावादित्यर्थः।

पजीवकताया अनुमितौ सत्त्वेनादृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्य तुल्यतया आनन्तर्य्याभिधाननियामकत्वं न सम्भवतीति भावः। प्रत्यक्ष-प्रमाणस्य चक्षुरादेरप्यदृष्टद्वारा समयादिपरिच्छेदकानुमानोप-जीवकत्वात् स्वरूपनिष्ठोपजीवकतायाः कथमानन्तर्य्याभिधान-नियामकत्वमित्याशङ्कां परिजिहीर्षुरनुमाननिष्ठोपजीवकतायां विशेषं दर्शयति, 'सर्व्वमिति, यत्प्रामाण्यं स्वनिष्ठप्रामाण्यग्रहार्थं यत्प्रमाणान्तरमपेक्षते तदपि तदुपजीवकमुच्यते, प्रकृते च तादृशोपजीवकत्वमविवक्षितं नित्येनापीन्द्रियेण प्रामाण्यग्रहार्थ-मनुमानापेक्षणादिति स्वोत्पत्तौ तदपेक्षितत्वरूपमुपजीवकत्व-मेवेति स्फुटीकर्त्तुं इन्द्रियोपजीवकमित्यनभिधाय 'इन्द्रियापेक्षो-त्पत्तिकमित्यभिहितम् (१)। एतावता(२) एतदेव परीक्षाकृता शङ्कोत्तरभावेन यदभिहितं तत् स्वाभिधानसौष्ठवमादर्शितम् (३)। एवञ्च निरूपणीयतावच्छेदकानुमितिकरणत्वादिरूपप्रमाणविभा-जकरूपावच्छेदेनोपजीवकत्वमेवानन्तर्य्याभिधाननियामकं वाच्य-मित्याशयः। नन्वनुमितिं प्रति भगवज्ज्ञानस्योपादानप्रत्यक्ष-त्वेन (४) व्याप्तिज्ञानत्वेन च कारणत्वात्तदप्यनुमितिकरणम्

(१) तथाच यत् यदपेक्षोत्पत्तिकं भवति तत् तन्निरूपणानन्तरं निरूपण-विषयो भवतीत्येव व्याप्तिरादरणीयेति भावः।

(२) ग्रन्थेनेति शेषः।

(३) दीधितिकृतेति शेषः।

(४) समवायेन जन्यत्वावच्छिन्नं प्रति विषयतासम्बन्धेन उपादानप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वात् उपादानप्रत्यक्षविषया ईश्वरज्ञानमपि हेतुः ईश्वरज्ञानस्य सर्व्वविषयक-त्वात्। उपादानं समवायिकारणमिति भावः।

अथ च नित्यतया प्रत्यक्षानुपजीवकम् इति कथमनुमितिकरणत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकतेत्याशङ्कया तस्यानुमित्यसाधारणकारणत्वाभावं व्यवस्थापयति, 'अनुमितिमिति, 'भावयतोऽपि' उपादानप्रत्यक्षविधया जनयतोऽपि, 'तत्करणतेति अनुमितित्वावच्छिन्ननिरूपितकरणतानिर्व्वाहकतत्समवायिसमवेतत्वरूपप्रत्यासत्तिविरहेण इत्यर्थः। 'अतत्त्वात्' अनुमितित्वावच्छिन्नाकरणत्वात्। अयमभिप्रायः प्रत्यक्षानुमानोपमान-शब्दाः प्रमाणानीत्यत्रात्म-शरीरादिव्यावृत्तं प्रमित्यसाधारणकरणत्वमेव प्रमाणपदेन विवक्षितं तच्च प्रमितिविभाजकधर्म्मावच्छिन्नकरणत्वम्। एवञ्चानुमानपदेनापि अनुमितित्वावच्छिन्नकरणत्वमेव विवक्षितं तदेव च विभाजकम्. ईश्वरज्ञानञ्च न तथा, तथाहि फलायोगव्यवच्छिन्नव्यापारवत्कारणत्वं करणत्वं न तु कारणत्वमात्रं, तथासति छिदानुपधायककुठारादिव्यक्तेरपि तत्करणताप्रसङ्गेन तत्कुठारेण छिनत्तीति प्रयोगापत्तेः। तदर्थञ्च स्वनिरूपककार्य्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्य्याधिकरणे तत्कार्य्योपधायकव्यापाराव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन स्वावच्छेदकसम्बन्धेन वर्त्तते यत्तद्वृत्तित्वविशिष्टकारणत्वं (१), स्वं कारणता, इत्यञ्च ईश्वरज्ञानस्य

---

(१) अत्रेदं बोध्यं, चक्षुरादेः प्रत्यक्षकारणतास्थले चक्षुरादेः केन सम्बन्धेन कार्य्य-कारणभावः। यदि च द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति संयोगेन चक्षुषो हेतुत्वं लौकिकविषयत्वञ्च कार्य्यस्य सम्बन्धस्तदा न करणत्वनिर्व्वाहः चाक्षुषोपधायकव्यापाराव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेन संयोगसम्बन्धेन चक्षुषो द्रव्येऽवर्त्तमानत्वात्। न च निर्व्विकल्पकद्वारापि चक्षुषो जनकत्वसम्भवात् निर्व्विकल्पकरूपव्यापाराव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेन द्रव्ये चक्षुषो वर्त्तमानतया नानुपपत्तिरिति वाच्यम्। एव-

या उपादानप्रत्यक्षविधया कारणता तदवच्छेदकविषयतासम्बन्धेन तस्यानुमितिसमवायिनि वृत्तावपि तस्या जन्यत्वावच्छिन्ननिरूपितायाः अनुमितित्वावच्छिन्नानिरूपितत्वात् अनुमितित्वावच्छिन्ननिरूपिता च या व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणता

मपि निर्व्विकल्पकं प्रति चक्षुषोऽकारणत्वापत्तेः। यदि च लौकिकालौकिकचाक्षुषसामान्यं प्रति चक्षुषो हेतुत्वमतेपि तत्र कारणस्य कालिकः सम्बन्धः कार्य्यस्याव्यवहितपूर्व्वत्वं, तदापि न करणत्वनिर्व्वाहः, स्वनिरूपितकार्य्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्य्याधिकरणे पूर्व्वक्षणे कार्य्योपधायकसंयोगरूपव्यापाराव्यवहितपूर्व्वकालावच्छेदेन कारणस्यासत्वात्। एवं कुठारेऽपि छिदाकरणत्वमनुपपन्नं तत्रापि संयोगरूपव्यापाराव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेन कुठारादेः काष्ठादावसत्त्वात् कालिकसम्बन्धेनापि कार्य्यपूर्व्वक्षणे व्यापाराव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेन कुठारासत्त्वाच्च इति चेदत्र केचित्, चक्षुरादावव्यवहितपूर्व्वत्व-कालिकसम्बन्धाभ्यां कार्य्य-कारणभावः। तत्राव्यवहितपूर्व्वत्वञ्च तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वं, तच्च स्थूलकालवृत्त्यपि, प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वञ्च कारणत्वघटकं, एवञ्च कार्य्याधिकरणे स्थूलकाले संयोगरूपव्यापाराव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेनापि चक्षुरादेर्वृत्तितया न करणत्वहानिः। एवं कुठारस्थलेपि बोध्यमित्याहुः।

परे तु समवायेन चाक्षुषं प्रति स्वजनकादृष्टवत्त्वसम्बन्धेन चक्षुषो हेतुत्वं, तथाच तादृशसम्बन्धेनात्मनि व्यापाराव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेन चक्षुषो वर्त्तमानतया चक्षुषो न करणत्वहानिः, कुठारस्थले च संयोगेन हेतुता, कुठारसंयोगोत्तरोत्पन्नक्रियानन्तरजातावयवविभाग एव छिदापदार्थः, एवञ्च कार्य्योपधायकव्यापारः क्रिया, तत्पूर्व्वकाले संयोगेन कुठारादेः सत्त्वान्नानुपपत्तिः। यद्यपि कार्य्योपधायकव्यापाराव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेन व्यापाराधिकरणवृत्तित्वनिवेशेनैवानुमित्युपधायकपरामर्शसामानाधिकरण्यस्य परमेश्वरीयव्याप्तिज्ञानसम्बन्धत्वनिर्व्वाहे किं कुसृष्ट्यादरेणेति, तथापि तादृशव्यापारसामानाधिकरण्यसम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधेनैतावान् प्रयासः। न च व्यापारनिष्ठकार्य्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापाराधिकरणे तादृशकारणतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्त्तमानत्वं विवक्षणीयमिति वाच्यम्। तथा सति उपादानप्रत्यक्षविधया जनकत्ववारणाय अनुमितित्वावच्छिन्ननिरूपित-

तदवच्छेदकसमवायसम्बन्धेन तस्यानुमितिसमवायिन्यस्मदाद्यात्मन्यवृत्तेर्नानुमितित्वावच्छिन्नकारणत्वमिति, तथाच तादृशकारणत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकत्वमक्षतमेवेति एवं जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकरणस्य मनःप्रभृतेः प्रत्यक्षानुपजीवकत्वेपि न क्षतिः, उक्तरीत्या तस्याप्यनुमितित्वावच्छिन्नाकरणत्वात् ।

केचित्तु प्रमाणतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नोपजीवकत्वस्य आनन्तर्य्याभिधानप्रयोजकत्वाभिमानेन ईश्वरज्ञानस्य कार्य्याधिकरणाप्रत्यासन्नत्वेनाकरणत्वेपि अनुमितिकरणतावच्छेदकव्याप्तिज्ञानत्ववत्तया निरुक्तोपजीवकत्वस्यानन्तराभिधाननियामकतानुपपत्तिरिति दूषयन्ति, नित्यस्येत्यादिनियमस्यानुरोधेन(१) जन्यव्याप्तिज्ञानजनकताया विवक्षणीयतया फलसामानाधिकरण्यप्रवेशस्यावश्यकतया एतावान् प्रयास इति ध्येयमित्याहुः ।

अत्र केचित् समादधिरे, कुठारेण छिनत्तीत्यादौ कुठारादेः करणत्वानुपपत्तिः, तादृशच्छिदोपहितकुठारादिसंयोगाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन तादृशच्छिदाधिकरणे वृक्षादौ संयोगसम्बन्धेन कुठारादेरवृत्तेरिति चेत्, न, प्रथमसंयोगस्य छिदानुपहितत्वात् । तादृशच्छिदात्वावच्छिन्नं प्रति कालिकसम्बन्धेनैव वा कुठारादित्वेन कारणत्वात् कुठारादिसंयोगत्वेन कारणत्वान्तरकल्पनादेव व्यभिचारविरहादिति ध्येयम् ।

नवीनास्तु अत्राव्यवहितप्राक्क्षणत्वं उत्पत्तिक्षणसाधारणमवश्यं वाच्यं, अन्यथा चाक्षुषादिव्यापारचक्षुःसंयोगाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन स्वावच्छेदकीभूतसंयोगेन चक्षुषोऽवर्त्तमानत्वात् तत्राव्याप्त्यापत्तिः स्मरणात्मकपरामर्शजन्यानुमितिकरणेऽव्याप्तिश्च । तच्च तादृशव्यापारप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणत्वे सति तादृशव्यापाराधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वं, तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिक्षणोत्पत्तिककृतिमत्त्वं वा इति न कोपि दोष इति प्राहुः ।

(१) नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भाव इति नियमानुरोधेनेत्यर्थः ।

त्वमेवानुमितिकारणतावच्छेदकं, 'अतत्त्वादित्यस्य अनुमितिकरणतावच्छेदकरूपत्वाभावादित्यर्थः, प्रत्यासत्तिघटितफलोपधायकताया जन्यत्वविशिष्टतादृशरूपव्यापकतया तदभावस्य तादृशरूपाभावहेतुता इति सम्पादयति च। तदसत्, उक्तरीत्यैव सामञ्जस्यात् ।

'सर्व्वं पुनरिति, तथाच प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकारणत्वावच्छेदेन नानुमानोपजीवकत्वमिति नानुमानानन्तरम् प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिरितिभावः। 'नानुमानोपजीवकमिति परित्यज्य नानुमानाधीनजन्मेत्यभिधाने वीजं पूर्व्वोपदर्शितमेव। अनुमितिस्वरूपयोग्यमात्रस्य तत्करणत्वमभ्युपेत्यादृष्टद्वारकोजीवकत्वस्यानन्तर्य्याभिधाननियामकतामङ्गीकरोति, 'दृष्टद्वारा वेति, तथाच ईश्वरज्ञानस्यानुमितिकरणत्वेपि न क्षतिः, निरूप्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनाऽदृष्टाद्वारकोपजीवकताया एवानन्तर्य्याभिधाननियामकत्वोपगमात् यावत्सु अनुमितिकरणेषु प्रत्यक्षोपजीवकताविरहेऽपि क्षतिविरहात्। 'न चोत्पत्तिसदपीति, यद्यपि चक्षुर्घर्षणप्रवृत्त्यौपयिकमनुमानं खण्डचक्षुष्यदृष्टमद्वारीकृत्यैव महाचक्षुर्नाशकतदवयवविभागानुकूलावयवक्रियाजनकघर्षणसम्पादनेन प्रयोजकं भवति तथापि इदानीं जन्यत्वरूपस्य उपजीवकत्वस्यैव आदरणीयतया खण्डचक्षुषस्यानुमाननिष्ठान्यथासिद्धिनिरूपकत्वेन तज्जन्यताविरहान्नातिप्रसङ्गः। एवञ्चादृष्टद्वारकस्य प्रवर्त्तकानुमानस्यान्यथासिद्धतया चक्षुराद्यहेतुत्वेऽपीश्वरीयव्याप्तिज्ञानरूपानुमाननिरूपितचक्षुरादिनिष्ठजन्यतावारणायैव स्वजनकादृष्टजनकानिरूपितत्वात्म-

कमदृष्टाद्वारकत्वमुपजीवकताविशेषणमुपगन्तव्यमिति ध्येयम्। अथवा 'पुरस्कृतश्चायमित्यादिग्रन्थ एवं व्याख्येयः, 'अयं' निरूप्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपोत्कर्षः पुरस्कृतः फलस्य स्वरूपस्य चानन्तर्य्याभिधानप्रयोजकतावच्छेदकतया आदृतः, एवञ्च प्रमितिविभाजकधर्म्मावच्छिन्नत्वस्य विशिष्यानिवेशात् दृष्टान्तसौलभ्यमपि बोध्यम्। निरूप्यतावच्छेदकञ्च सर्व्वत्र विभाजकरूपमेव, येन रूपेण विभागः कृतस्तद्रूपावच्छिन्नस्यैव लक्षणादेराकाङ्क्षितत्वात्।'यद्यपीत्यादिकं पूर्व्ववत्। ननु फलस्यानुमितेर्निरूप्यतावच्छेदकानुमितित्वावच्छेदेन प्रत्यक्षफलोपजीवकत्वेऽपि स्वरूपेऽनुमितिकरणे तादृशप्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकत्वमसिद्धम् ईश्वरज्ञानस्यापि व्याप्तिज्ञानत्वेनानुमितिकरणत्वात् तस्य च नित्यतया अनुपजीवकत्वादतः प्रमाणस्यानन्तराभिधाने विभाजधर्म्मसमानाधिकरणमुपजीवकत्वमेव नियामकं वाच्यं, तच्च न सम्भवति चक्षुरादौ दीपदानादिगोचरप्रवृत्त्यौपयिकानुमानोपजीवकताया अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणेन व्यावृत्तावपि खण्डचक्षुरादिनिष्ठायाः चक्षुर्घर्षणादिप्रवृत्त्यौपयिकानुमाननिरूपितमहाचक्षुर्नाशादिद्वारकोपजीवकताया अदृष्टाद्वारकतया निरुक्तोपजीवकतायाश्चानन्तराभिधानव्यभिचारित्वादित्याशङ्कां अनुमितिं प्रति ईश्वरज्ञानस्य करणत्वनिराकरणेनानुमितिकरणत्वावच्छिन्ने प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकतां व्यवस्थापयन्निराकुरुते, 'सर्व्वमित्यादिना, 'अनुमितिमित्यादेः पूर्व्वोपदर्शित एवार्थः, तथाच निरूप्यताच्छेदकरूपावच्छिन्नोपजीवकत्वमेव सर्व्वत्रानन्तराभिधानप्रयोजकमिति भावः। एतादृशो-

पजीवकत्वस्य प्रत्यक्षेऽसत्त्वं दर्शयन् शङ्कितव्यभिचारविरहं स्फुटयति, 'सर्व्वं पुनरिन्द्रियमिति, 'मनः-श्रवणयोरजन्यत्वादिति, तथाच प्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वावच्छेदेन अविशेषितमुपजीवकत्वमेव नास्ति सुतरामेवादृष्टाद्वारकत्वविशेषितं तत्। तादृशस्य जन्येऽपीन्द्रिये क्वचिदेव (१) सत्त्वादिति भावः। यदि च परमेश्वरज्ञानस्यापि स्वरूपयोग्यतामात्रेण करणत्वमुपेयते, तदा स्वरूपेऽवच्छेदकावच्छेदेन उपजीवकत्वमसिद्धमिति अन्यादृशमेवोपजीवकत्वम् (२) अनन्तराभिधानविषयत्वनियामकं वाच्यं तच्चानुमाननिरूपितमदृष्टद्वारा प्रत्यक्षेऽक्षतमिति व्यभिचार इत्याशयेनाह, 'दृष्टद्वारा वेति स्वरूपनिष्ठमदृष्टाद्वारकं प्रयोज्यव्यावृत्तं कार्य्यत्वरूपमुपजीवकत्वमेवादरणीयमित्यर्थः। चक्षुर्घर्षणादिप्रवृत्त्यौपयिकानुमानस्य चान्यथासिद्धतया चक्षुरादिषु न तत्कार्य्यत्वमिति भावः।

चिन्तामणिदीधितिः।

अथोपजीव्यं निरूप्यैवोपजीवकं निरूप्यतइति न नियमः क्वचित्कार्य्यं निरूप्यापि कारणनिरूपणादिति चेत्, किन्नातः, न हि सङ्गतिरनन्तराभिधानव्याप्ता, आनन्तर्य्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो-

---

(१) खण्डचक्षुर्व्यक्तावेवेत्यर्थः।

(२) सामानाधिकरण्येनोपजीवकत्वमित्यर्थः। क्वचित् तथैव पाठो वर्त्तते।

ह्यर्थः सङ्गतिः, जायते च कार्य्ये कारणे वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्य्यत्वस्य वा ज्ञानात्किमस्य कारणं कार्य्यं वेति जिज्ञासा अतस्तयोर्द्वयोरपि सङ्गतित्वमित्य-ज्ञोपजीवकतायास्तुल्यत्वेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् ।

गादाधरी विवृतिः ।

एतावता उपजीवकत्वस्य आनन्तार्य्याभिधाननियामकतापक्षं किञ्चित् परिस्कृत्य तं परित्यक्तुकामोदर्शितसामान्यनियमे व्यभिचारमाशङ्कते, 'अथेति, उपजीवकमुपजीव्यनिरूपणानन्तर-निरूपणविषयएवेति नियमोनेत्यर्थः, 'कार्य्यं निरूप्यापीति कारणनिरूपणात् प्रागेव कार्य्यनिरूपणादित्यर्थः। यथा अत्रैव ग्रन्थेऽनुमानात् प्रागेवानुमितिर्निरूपितेति भावः। व्यभिचार-स्यान्ततस्तत्तदुपजीवकताभेदात्मकविशेषणान्तरप्रक्षेपेण वारण-सम्भवेऽपि अप्रयोजकत्वं दुर्व्वारमेवानुमानात् पूर्व्वमेवानुमिते-रिव बाधकाभावेन प्रत्यक्षात् प्रागेवानुमानस्य निरूपणसम्भवात् तावतापि निरूपणीययोस्तयोरुपजीव्योपजीवकभावाव्याघाता-दिति हृदयम्। ज्ञापकत्वरूपहेतुतायाः प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति पञ्चम्यर्थतोपगम एव दर्शितनियमाभावे विरुध्यते स्वज्ञानजन्य-जिज्ञासाद्वारा प्रयोजकत्वरूपं हेतुत्वञ्च नियमाभावेप्यविरुद्धमेवे-त्याशयेन समाधत्ते 'किञ्चात इति, 'अतः' दर्शितनियमभावात्। किमनिष्टं न किञ्चिदपीत्यर्थः। नन्वेवमुपजीवकत्वस्य सङ्गति-त्वानुपपत्तिः सामान्यतोऽनन्तराभिधानव्याप्यस्यैव सङ्गतित्वादि-

त्यत आह 'नहीति, सङ्गतित्वं अनन्तराभिधाननिरूपितदर्शित-प्रकारसामान्यव्याप्तिनिर्व्वाह्यं यतो नेत्यर्थः, अत्र एतदेव कुत इत्याकाङ्क्षायां यद्यदुपजीव्यं भवति तत्तन्निरूपणानन्तरनिरूपणविषय-इति व्याप्तिविरहेऽपि उपजीव्यताया: सङ्गतित्वमभिधास्यमानस्तस्याः (१) सङ्गतित्वाभावस्वीकारनिराकरणाय तत्साधारण-सङ्गतिलक्षणमाह, 'आनन्तर्य्येति, 'हि' हेतौ, अनन्तरमेवानन्तर्य्यं चातुर्व्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्, यन्निरूपणाव्यवहितोत्तरनिरूपण-प्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकज्ञानविषयीभूतो यो धर्म्मः स तन्निरूपितसङ्गतिरित्यर्थः, उपजीवकत्वादावेतल्लक्षणसङ्गमनप्रकारो ग्रन्थकृताग्रे दर्शयिष्यते, प्रयोजकान्तानुपादाने सङ्गतित्वस्य निरूपकविशेषनियन्त्रितत्वानुपपत्तिः, कथञ्चित्तदुपपादाने (२) यथा अस्य किमुपजीवकमित्यादिजिज्ञासां प्रत्युपजीवकत्वज्ञानं हेतुः तथा घटादिजिज्ञासायां घटत्वादिधीस्तथेति तद्विषयघटत्वादेः प्रत्यक्ष-सङ्गतित्ववारणाय 'प्रयोजकान्तम् । अथ यत्र प्रत्यक्षादौ निरूपिते स्वसामग्रीवशात् को घट इति जिज्ञासया केनचिद्घटो निरूपितस्तादृशनिरूपणप्रयोजकतथाविधजिज्ञासामादाय घटत्वादावपि प्रत्यक्षसङ्गतित्वप्रसङ्गः प्रयोजकान्तमुपादायापि न शक्यते वारयितुं, यदि चैवं सति तत्र घटत्वादेः सङ्गतित्वमिष्टमेव प्रसङ्गमध्ये तस्यान्तर्भावनीयत्वाच्च न सङ्गतेः षोढात्वव्याघातः अन्यथा तत्र सङ्गत्यन्तराभावेन तादृशनिरूपणस्यासम्बद्धप्रलापतापत्तेः, न ह्याकाङ्क्षि-

(१) उपजीव्यताया इत्यर्थः ।

(२) यन्निरूपितत्वं धर्म्मे विशेषणीकृत्य तदुपपादने ।

ताभिधानं तथा (१) इत्युच्यते तदा प्रयोजकान्तमनर्थकमिति चेत्, न, यन्निरूपणानन्तरं कदाचिदपि कस्यचिद्यद्धर्म्मावान्तरधर्म्मप्रकारकज्ञानेच्छा न जायते अपि तु कालान्तर एव जाता तस्य तत्सङ्गतित्ववारणायैव प्रयोजकान्तसार्थक्यात्। न च *कालस्यानवधित्वात् पुंसाञ्चासंख्यत्वात् तादृशधर्म्म एव दुर्लभ इति वाच्यम्।* *तादृशधर्म्मसम्भावनयाऽतिव्याप्तिसन्देहेन तद्वारणविशेषण*दानौचित्यात्। वस्तुतस्तु जिज्ञासुमेकं पुरुषं प्रति सङ्गतमपि अतादृशमन्यं प्रति असङ्गतमिति यं प्रतिपादयितुम् आनन्तर्य्याभिधानं तादृशाभिधानप्रयोजकतत्पुरुषीयजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थस्तं प्रति सङ्गतिरिति पुरुषविशेषनियन्त्रितमेव सङ्गतित्वं निर्व्वाच्यं तथाच यन्निरूपणानन्तरं यद्धर्म्मावच्छिन्नस्य विशेषजिज्ञासा यस्य पुंसो न जाता अपि तु अन्यस्याभिधानानन्तरमेव तस्य धर्म्मस्य तं प्रति तत्सङ्गतित्ववारणाय तदुपादानमावश्यकं, आनन्तर्य्याभिधानप्रयोजकज्ञानविषयत्वस्य निवेशने पटादिकं निरूप्य प्रतिपाद्यस्य जिज्ञासामन्तरेणैव यत्रासम्बद्धघटाभिधानं केनचित् कृतं तत्रास्य घटज्ञानं भवतु इत्याकारकेच्छाजनकीभूतवक्तृघटादिज्ञानविषयघटत्वादावतिप्रसङ्गः तादृशज्ञानस्यापि घटादिवुबोधयिषाद्वारा पटाद्यभिधानानन्तरघटाद्यभिधानप्रयोजकत्वात् अतः प्रयोजकजिज्ञासाजनकेति (२), परकीयज्ञान-

---

(१) असम्बद्धप्रलापः।

(२) ननु जिज्ञासोपादानेपि वक्तुर्घटादिज्ञानानुकूलजिज्ञासामादाय तद्दोषतादवस्थ्यवारणाय जिज्ञासायां प्रतिपाद्यपुरुषीयत्वनिवेशनमावश्यकं, एवञ्चेत्

गोचरेच्छा च न जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा इतिव्युत्पत्त्या स्वीयज्ञानगोचरेच्छाया एव तत्त्वात् (१)। जिज्ञासाया आनन्तर्य्याभिधानप्रयोजकत्वञ्च शब्दप्रयोगात्मकाभिधानानुकूलवक्तृबुबोधयिषानुकूलं यत् प्रतिपाद्यस्यासिद्धत्वज्ञानं तत्सम्पादकीभूतस्यासिद्धत्वव्याप्येच्छाविषयत्वप्रतिपादकस्य किं प्रत्यक्षोपजीवकमित्यादिप्रश्नवाक्यस्य (२) व्यवहर्त्तव्यज्ञानविधया निर्व्वाहकं यज्जिज्ञासाप्रत्यक्षं विषयविधया तदानुकूल्येन। न च जिज्ञासाजनकत्वोपादानेऽपि उक्तस्थले कथञ्चित् वक्तुर्घटादिज्ञानानुकूलघटादिजिज्ञासाजनकज्ञानविषयेऽतिप्रसङ्गो दुर्व्वार एवेति वाच्यम्। प्रतिपाद्यपुरुषीयजिज्ञासाया एव तल्लक्षणघटकत्वात् (३)। अथैवमपि अनुमानाद्यनन्तरोपमानादिनिरूपणे यथा उपमानादिजिज्ञासायाः प्रयोजकत्वं तथा तादृश-

---

जिज्ञासां निवेश्य तत्र प्रतिपाद्यपुरुषीयत्वनिवेशनमनादृत्य आनन्तर्य्याभिधानप्रयोजकज्ञाने प्रतिपाद्यपुरुषीयत्वनिवेशनादेव तद्दोषवारणसम्भवेन जिज्ञासापदनिवेशनसफलमिति चेत्, न, यत्र वक्तुर्घटादिज्ञानं प्रतिपाद्यपुरुषीयघटादिज्ञानजन्यबुबोधयिषाधीनं तत्र पटाभिधानानन्तरघटाभिधानप्रयोजकीभूतं यत् वक्तृबुबोधयिषानुकूलघटज्ञानं तद्विषयीभूतघटत्वादावतिप्रसङ्गवारकतया जिज्ञासापदनिवेशस्यावश्यकत्वात्। न च तथापि तत्रैव आनन्तर्य्याभिधानप्रयोजिका या प्रतिपाद्यपुरुषीयघटज्ञानानुकूलजिज्ञासा तज्जनकज्ञानविषये घटत्वेऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यमिति वाच्यम्। जिज्ञासया अनिरूपितं यत् प्रयोजकत्वं तस्य तादृशजिज्ञासायामसत्त्वान्न तद्दोषतादवस्थ्यमिति विभावनीयम्।

(१) सन्प्रत्ययस्य क्रियैककर्त्तृकेच्छाप्रतिपादकत्वादिति भावः।

(२) जिज्ञासाबोधकवाक्यस्येत्यर्थः।

(३) स्वप्रयोज्यनिरूपणजन्यबोधाश्रयत्वेनाभिप्रायविषयः प्रतिपाद्य इत्यर्थः, स्वपदं वक्तृपरम्।

जिज्ञासानुकूलानुमानादिज्ञानसम्पादनेनानुमानादिजिज्ञासाया-प्यपीति तज्जनकज्ञानविषयानुमानादिनिष्ठप्रत्यक्षोपजीवकत्वादे-रप्यनुमानादिनिरूपितसङ्गतित्वापत्तिरिति चेत्, न, जिज्ञासा-मद्वारीकृत्य प्रयोजकत्वस्यैव विवक्षणीयत्वात् प्रतिपाद्यपुरुषीय-ज्ञानविषयिनी वक्तुरिच्छा च न जिज्ञासा अतस्तस्याः प्रतिपाद्य-जिज्ञासाद्वारत्वेऽपि न क्षतिः। यदभिधानानन्तराभिधानप्रयोजक-जिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वं निवेश्यं, अन्यथा घट-पटनिरू-पणानन्तरं यत्र घटसम्बन्धेन दण्डादिस्मरणे को दण्ड इत्यादि-जिज्ञासया दण्डादिनिरूपणं तत्र तादृशजिज्ञासाजनकज्ञानविषयस्य पटादिसङ्गतित्वप्रसङ्गात् (१)। जिज्ञासाजनकसुखादिरूपफले-च्छाविषयेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदम्। अथैवमपि ज्ञाननिष्ठेष्ट-साधनत्वस्यापि जिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वात्तत्रातिव्याप्तिः। न च

---

(१) यदभिधानेत्यादिः सङ्गतित्वप्रसङ्गादित्यन्तः पाठः कस्मिंश्चित् पुस्तके नास्ति। न च स पाठः प्रामादिकः, तादृशपाठे जिज्ञासामद्वारीकृत्येति विशेषण-मफलं स्यात् किं प्रत्यक्षोपजीवकमिति जिज्ञासाया अनुमानाभिधानप्रयोज्यत्वा-भावेनैव तद्विशेषणवार्य्यदोषवारणसम्भवादिति वाच्यम्। तथा सत्युक्तस्थले दण्डनिष्ठधर्म्मस्य पटसङ्गतित्वे अनुभवविरोधात् तस्य प्रसङ्गसङ्गतित्वे प्रत्यक्षोप-जीवकत्वस्यानुमाननिरूपितसङ्गतित्वे को दोषः इति तद्वारकविशेषणमप्यफलं स्यात् तस्मात् जिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वनिवेशपक्षे जिज्ञासामद्वारीकृत्येति विशेषणं नास्त्येवेति।

केचित्तु तदभिधानप्रयोजकजिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वं निवेश्यमिति पाठ प्रामादिकः, प्रत्यक्षादौ निरूपिते स्वसामग्रीवशात् को घट इत्यादिजिज्ञासया प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं घटनिरूपणस्थले घटत्वे सङ्गतित्वस्येष्टापत्तिकथनेन ग्रन्थ-विरोधात् तत्रेष्टापत्तौ अत्रापीष्टापत्तेः कर्त्तुं शक्यत्वादिति प्राहुः।

तस्य कारणतारूपसङ्गतित्वेन लक्ष्यतैवेति वाच्यम्। निरूप्यनिष्ठ-कारणत्वादीनामेव सङ्गतित्वादनुमानादिज्ञाननिष्ठेष्टसाधनतायाः प्रत्यक्षानुमानादिसङ्गतित्वविरहात्। न च जिज्ञासां प्रति असाधारणकारणत्वमेव निवेशनीयं इष्टसाधनताज्ञानन्तु उपायेच्छामात्रं प्रत्येव जनकमिति न तस्य जिज्ञासायामसाधारण्यमिति न तज्जनकतामादाय इष्टसाधनत्वेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। जिज्ञासाया असाधारणकारणत्वं हि जिज्ञासात्वघटितधर्म्मावच्छिन्नकार्य्यतानिरूपितकारणत्वं तच्च ज्ञानगोचरेष्टसाधनताज्ञानस्याप्यक्षतमेव ज्ञानगोचरेच्छात्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वात् एकोपायधर्म्मिकेष्टसाधनताज्ञानात् अन्योपायविषयकेच्छानुदयात् उपायविशेषविषयकत्वमन्तर्भाव्यैव इष्टसाधनताधिय उपायेच्छाहेतुत्वकल्पनात्। यदि च समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्यैव इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनेनोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् विशिष्टज्ञानादिरूपोपायविषयकत्वमिष्टसाधनताधीजन्यतावच्छेदककोटौ न निविश्यते तथाच जिज्ञासात्वघटितधर्म्मो निष्टसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकः फलसमानविषयकान्यवृत्तित्वस्य जनकताविशेषणत्वाद्वा इष्टसाधनताज्ञानजनकताव्यावृत्तिरित्युच्यते तदा असम्भव एव इष्टसाधनताज्ञानानात्मकस्योपजीवकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य उपजीवकत्वजिज्ञासाजनकतायां प्रमाणाभावेन निरुक्तजनकताया एवासिद्धेः। न च सामान्यधर्म्मज्ञानस्य विशेषजिज्ञासां प्रति कारणत्वान्तरमन्वय-व्यतिरेकसिद्धमशक्यापह्नवमेव घटत्वादिज्ञानं विना को घट इत्यादिप्रश्नमूलीभूताया अवान्तरधर्म्मप्रकारेण घटादिज्ञाने-

च्छाया अनुत्पादस्यानुभवसिद्धत्वादिति वाच्यम्। विशेषधर्म्म-*प्रकारेण घटज्ञानं भवतु* इत्याकारकतादृशजिज्ञासाजनकतादृश-ज्ञानत्वावच्छिन्नधर्म्मिकेष्टसाधनताज्ञानस्य घटत्वादिरूपसामान्य-धर्म्मप्रकारकतानियमात् सामान्यधर्म्मप्रकारकज्ञानाभावस्थले तादृ-शेष्टसाधनताज्ञानाभावनियमात्ततएव तथाविधेच्छानुत्पादोपपत्ते-रुक्तयुक्त्या सामान्यधर्म्मप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वान्तरासिद्धेरिति चेत्, न, जनकज्ञानविषयेत्यनेन जनकीभूतेष्टसाधनताज्ञानीय-ज्ञाननिष्ठविशेष्यतायां विषयिसम्बन्धेन यदवच्छेदकत्वं तन्निरूपिता-वच्छेदकतात्मकविषयताविशेषस्य विवक्षितत्वात् (१) तादृशविष-यताविशेषलाभायैवार्थपदं, किमस्योपजीवकमित्यादिजिज्ञासा-प्रयोजकीभूतोपजीवकत्वाद्येकदेशोत्तरवर्त्तित्वादिवारणाय तादृश-विषयतापर्य्याप्त्यधिकरणत्वं निवेश्यं तल्लाभायैव वा तत् (२)। यद्यपि जिज्ञासानिरूपितज्ञाननिष्ठविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वविशेष-

---

(१) ननु एतादृशनिवेशे जिज्ञासेत्यस्य वैयर्थ्यं, अनन्तराभिधानप्रयोजकेच्छा-निवेशेनैव सामञ्जस्यात्। न च फलेच्छामादायातिप्रसङ्गः, जिज्ञासामद्वारीकृत्ये-त्यनेनैव वारणात्। न च वक्तृबुबोधयिषामादायातिप्रसङ्गः इति वाच्यम्। प्रति-पाद्यपुरुषीयत्वाभावेन तदिच्छाया असंग्रहात्। यत्तु अनन्तराभिधानप्रयोजिका या कण्ठताल्वभिघातविषयिणी प्रतिपाद्यपुरुषेच्छा तामादाय तज्जनकज्ञानविषये अतिप्रसङ्ग इति तत्तुच्छं, तज्जनकज्ञानविशेष्यतायाः ज्ञानावृत्तित्वेन ज्ञाननिष्ठत्वस्य विशेष्यताविशेषणत्वेनैव वारणात् तद्विशेष्यतायाः संयोगवृत्तित्वात् अवच्छेदकताया-विषयतासम्बन्धावच्छिन्नत्वासम्भवात् इति चेत्, न, प्रश्नवाक्यप्रयोजिका या प्रति-पाद्यबुबोधयिषा तस्याः प्रतिपाद्येच्छागोचरवक्तृबोधविषयकत्वेन तामादाय तज्जनकज्ञानविषये अतिप्रसङ्गादिति ध्येयम्।

(२) अर्थपदमित्यर्थः।

स्यापि लघोर्लक्षणत्वं सम्भवति तथाप्यत्र लक्षणे तदनिवेशान्न वैयर्थ्यावकाशः । इच्छानां याचितमण्डनन्यायेन जनकज्ञानविषयतयैव सविषयकत्वमिति प्राचीनमताभिप्रायेणैव वा जनकज्ञाननिवेशनम् । विषयनिष्ठधर्म्मितावच्छेदकतायां येन सम्बन्धेनावच्छेदकीभूतो यो धर्म्मस्तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव सङ्गतिव्यवहारनियामकं तेन स्वरूपादिसम्बन्धेन उपजीवकत्वप्रकारिका या उपजीवकज्ञानं भवत्वित्यादिजिज्ञासा तद्विषयीभूतोपजीवकत्वादेः कालिकादिसम्बन्धेनाधिकरणे कालादौ नातिप्रसङ्गः । 'जायते चेति यतः कार्य्ये ज्ञाते कारणत्वस्य ज्ञानात् कारणज्ञानमिष्टसाधनमित्याकारककारणत्वविषयकज्ञानात् किमस्य कारणमिति प्रश्नप्रयोजिका कारणे ज्ञाते कार्य्यत्वस्य ज्ञानात् कार्य्यज्ञानमिष्टसाधनमिति कार्य्यत्वविषयकज्ञानात् किमस्य कार्य्यमिति प्रश्नमूलीभूता जिज्ञासा जायते, अतः कार्य्य-कारणाभिधानानन्तरं तत्कारण-कार्य्याभिधानप्रयोजकतादृशजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वात् कारणत्वस्य कार्य्यत्वस्य च सङ्गतित्वं न तु कार्य्यत्वमात्रस्यैवेत्यर्थः । "सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्व्वाहकैक्य-कार्य्यैक्ये षोढ़ा सङ्गतिरिष्यते" इति सङ्गतिपरिगणने हेतुतापदम् अजहत्स्वार्थवृत्त्या कार्य्यत्वकारणत्वोभयसाधारणेन केनचिद्रूपेण तदुभयपरमिति नाधिक्यमिति भावः । अत्र स्मृतस्य उपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्ग इति प्रसङ्गलक्षणं, तत्र स्मृतस्य पूर्व्वाभिहितवस्तुसम्बन्धेन स्मृतस्य उपेक्षानर्हत्वं द्वेषज्ञानविषयताविरोधिरूपं जिज्ञासाविषयतावच्छेदकरूपमिति यावत् । स्मृतस्येत्यभिधानं जिज्ञासाया आनन्तर्य्याभिधानप्रयोजकत्व-

लाभाय, उपोद्घातादिपञ्चकभिन्नत्वे सतीति पूरणीयं, तथाच उपोद्घातादिपञ्चकभिन्नसङ्गतिः प्रसङ्ग इति पर्य्यवसितोऽर्थः, तेनाधेयत्वाधिकरणत्वघटत्वादीनामपि स्थलविशेषे सङ्गतिसामान्यलक्षणाक्रान्ततया प्रसङ्गाद्यनन्तर्भावे उक्तसङ्गतिपरिगणनविरोध इति निरस्तम्। तेषां सर्व्वेषामेव यथाव्याख्यातप्रसङ्गलक्षणाक्रान्ततया तत्रैवान्तर्भावात्। उक्तरूपञ्च विभाजकमात्रमतस्तथाविधरूपेण तादृशधर्म्माणां निरूपणप्रयोजकजिज्ञासाविषयतावच्छेदकत्वविरहेऽपि न क्षतिः। एवं सङ्गत्यन्तरेऽपि बोध्यम्। यद्यपि भेदमनिवेश्य सर्व्वा सङ्गतिः प्रसङ्ग एवान्तर्भावयितुं शक्यते तथापि विभाजकस्य स्वतन्त्रेच्छतया न पर्य्यनुयोगावसरः। उपोद्घातः प्रकृतोपपादकत्वं, तदुक्तं "चिन्तां प्रकृतसिद्धार्थामुपोद्घातं विदुर्ब्बुधाः" इति। प्रकृतसिद्ध्यर्थां प्रकृतोपपादकविषयिणीं किमस्योपपादकमिति चिन्ताम् उपोद्घातम् उपोद्घातसङ्गतिनिर्व्वाहिकां विदुरित्यर्थः। तादृशजिज्ञासामादायैव उपपादकत्वे सङ्गतिलक्षणसमन्वयादिति भावः। उपपादकत्वञ्च निर्व्वाहकत्वं, तच्च क्वचित् प्रकृतघटकसाधकतया यथा विशिष्टपरामर्शत्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदकत्वम् अनुमितिलक्षणघटकं तत्साधकतया तदुपपादकत्वं तत्साधकयुक्तेरिति युक्त्यभिधानरूपतद्व्यवस्थापनलक्षणोपोद्घातसङ्गतिः, क्वचिच्च तद्घटकतया यथा आचारप्रयोजकत्वं वेदस्य, साक्षादप्रवर्त्तकस्य वाक्यार्थज्ञानजनकत्वगर्भमिति प्रवर्त्तकज्ञानम् आचारप्रयोजकत्वघटकत्वेन प्रकृतोपपादकमिति उपोद्घातसङ्गत्या विधिवादे प्रवर्त्तकज्ञाननिरूपणम्। सामान्यप्रत्यासत्तेर्विशिष्टपरामर्श-

त्वावच्छिन्नेऽनुमितिनियतपूर्व्ववर्त्तितासम्पादकतया अनुमितिलक्षण-घटकविशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नानुमितिकारणताप्रविष्टतत्सम्पाद-कत्वमेवानुमितिलक्षणोपपादकत्वम्। न तु तादृशलक्षणघटकतया, तत्सम्पादकत्वञ्च तत्प्रयोजकत्वं तच्च स्वरूपसम्बन्धविशेषः। एव-मन्यत्रापि द्विविधमुपपादकत्वं यथासम्भवमूह्यम्। अवसर-सङ्गतिरग्रे विवेचनीया, हेतुता विवेचितैव, निर्व्वाहकैक्यम् एकनिर्व्वाहकनिर्व्वाह्यत्वं, तदन्यत्वे सति तन्निर्व्वाहकनिर्व्वाह्यत्व-मिति यावत् (१), कार्य्यैक्यम् एककार्य्यप्रयोजकत्वं, तदन्यत्वे सति तत्प्रयोज्यकार्य्यप्रयोजकत्वं, निर्व्वाहकैककार्य्यत्व इति पाठे निर्व्वाहकत्वम्, एकनिर्व्वाह्यनिर्व्वाहकत्वं निर्व्वाहकत्वञ्च प्रयोज-कत्वम्, एककार्य्यत्वं एककारणप्रयोज्यत्वरूपं एतेन यथाश्रुते एकनिर्व्वाहकनिर्व्वाह्यत्वालाभात् निर्व्वाहकत्वस्य उपपादकता-रूपत्वे उपोद्घातेन गतार्थत्वात् प्रयोजकतारूपत्वे हेतुत्वान्तर्भावः इति परास्तम्। सर्व्वत्र तत्प्रकारकजिज्ञासामादाय लक्षणसमन्वयः कार्य्य इति कृतं विस्तरेण। इदन्त्ववधातव्यम्। किं प्रत्यक्षोप-जीवकमिति जिज्ञासया नानुमानमत्र निरूपितम् अपि तु किमनुमानमिति जिज्ञासयैव तथा सत्येवानुमानस्वरूपलक्ष्यताव-च्छेदकविशिष्टे लक्षणप्रतिपादकस्य तत्कारणमनुमानमित्युत्तरस्य सङ्गतिः अन्यथा अर्थान्तरप्रसङ्गात् किं प्रत्यक्षोपजीवकमिति जिज्ञा-

(१) एकनिर्व्वाहकनिर्व्वाह्यत्वस्योदाहरणं गुणनिरूपणानन्तरकर्म्मनिरूपणं, उभयोर्द्रव्यरूपकारणप्रयोज्यत्वात्।

सायाः प्रत्यक्षोपजीवकत्वविशिष्टे अनुमितिकरणत्वरूपविशेष-धर्म्मबोधकवाक्यादेव निवृत्तेः तथाचानन्तर्य्याभिधानप्रयोजक-जिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूपसङ्गतित्वं प्रकृते नोपजीवकत्वे सम्भवतीति तादृशजिज्ञासाजनकनिरूप्यतावच्छेदकधर्म्मप्रकारक-स्मरणप्रयोजकनिरूप्यनिष्ठसम्बन्धः सङ्गतिरित्येव लक्षणं युक्तं। प्रत्यक्षानुमानपदार्थयोरुपजीव्योपजीवकभावसम्बन्धज्ञानादनुमान-पदार्थत्वरूपप्रकृतलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकप्रकारेणानुमानस्मरणादनु-मानपदार्थः क इति जिज्ञासया अनुमितिकरणमनुमानपदार्थ-इति निरूपणादुपजीवकत्वे सङ्गतित्वनिर्व्वाहात् एवञ्च पूर्व्वापर-निरूपणविषययोः सम्बन्ध एव सङ्गतिः न तु निरूप्यतावच्छेदकः, एतदनुसारेणैव प्रसङ्गादिसङ्गतिस्वरूपाण्यूह्यानि। इत्थञ्च उप-जीवकत्वस्यानन्तर्य्याभिधानाव्याप्यस्यापि सङ्गतित्वे च तुल्यत्वेऽपि प्रत्यक्षसाधारणत्वेऽपि न व्यभिचारः क्षतिकरः।

चिन्तामणिदीधितिः।

लाघवायान्वैवोपमानस्य सङ्गतिं दर्शयति, 'बहु-वादीति, सुप्रसिद्धतया निरसनीयाल्पवादिविप्रति-पत्तिकत्वेन सुप्रतिपदतया चानुमान एव व्युत्पित्सोः प्रथमं जिज्ञासा नोपमानेऽप्रसिद्धत्वात् निरसनीयबहु-वादिविप्रतिपत्तिकत्वेनातिदुरूहत्वाच्च। औत्सर्गिकीं रीतिमनुरुध्य चेदं तेन प्रथमं कस्यचिद्दुरूहे जिज्ञासो-

दयेऽपि न क्षतिः। तथाचात्रावसरसङ्गत्योपमाननिरूपणमिति भावः। यथा चावसरस्य सङ्गतित्वं तथा व्यक्तमाकरे।

गादाधरी विवृतिः।

ननु न्यूनतापरिहारायानुमानोपमानयोरपि सङ्गतिप्रदर्शनमुचितमिति 'बहुवादिसम्मतत्वादुपमानात् प्रागित्यपि तत्सङ्गतिप्रदर्शनपरमेव भविष्यति सा च कथमुपमानग्रन्थे एव न दर्शितेत्याकाङ्क्षायामाह, 'लाघवायेति अनुमानस्येवोपमानस्यापि प्रत्यक्षसङ्गततया प्रत्यक्षनिरूपणाव्यवधानेनोपमानमेव किं न निरूप्यते उपमाननिरूपणानन्तरमप्यनुमाननिरूपणसम्भवादिति क्रमनियामकाकाङ्क्षाया इदानीमुदयात् तन्निवृत्तये यत् क्रमनियामकमभिधातव्यं तावतैव सङ्गतिलाभोपि भवतीति ग्रन्थान्तरसङ्गतिप्रदर्शनापेक्षयाऽत्र क्रमनियामकाभिधानस्य सङ्गतिपरत्वे लाघवमिति भावः। बहुवादिसम्मतत्वस्य प्राथमिकजिज्ञासानिर्व्वाहकत्वेन प्राङ्निरूपणप्रयोजकत्वं घटयति, 'सुप्रसिद्धतयेति, सुप्रसिद्धत्व सुप्रतिपदत्वे जिज्ञासाप्राथम्ये हेतू, 'विप्रतिपत्तिकत्वेनेत्यन्तं सुप्रतिपदत्वे हेतुः, 'अनुमान एवेति, स्वोक्तैवकारार्थं विवृणोति, 'नोपमान इति, अप्रसिद्धत्व दुरूहत्वे प्रथमतो जिज्ञासानुत्पादे हेतू, विप्रपत्तिकत्वेनेत्यन्तं दुरूहत्वे हेतुः, सुप्रसिद्धार्थस्य बहुधा प्रस्तावो भवति अतस्तज्ज्ञानस्य भूयानुपयोगः न त्वप्रसिद्धार्थज्ञानस्येति

तज्ज्ञानस्य बह्वायाससाध्यत्वेन (१) प्रथमतो बलवान्द्वेषो भवतीति सूची-कटाहन्यायादिति तेन तत्सामग्र्या वा प्रतिबन्धान्न तादृशार्थे प्रथमतो जिज्ञासा इति भावः। 'औत्सर्गिकीं' प्रायिकीम्, 'इदं' दुरूहत्वज्ञानस्य बलवद्द्वेषसम्पादकतया जिज्ञासाविरोधित्वम्। 'कस्यचिदिति, तज्ज्ञानाधीनसुख-दुःखयोर्न्यूनाधिकभावज्ञानरहितस्येत्यादिः। नन्वेतावता क्रमनियामकलाभेऽपि सङ्गतिर्न लब्धेवोक्तरूपस्य सङ्गतित्वविरहादित्याकाङ्क्षयामाह, 'तथाचेति, अनुमाने उपमानापेक्षया प्राथमिकजिज्ञासाविषयत्वप्रयोजकबहुवादिसम्मतत्वकथनेन विरोधीभूतानुमानजिज्ञासाया विषयसिद्धा निवृत्तौ सत्यामुपमानं निरूपणीयमिति सूचनादिति भावः। ननु विरोधिजिज्ञासानिवृत्तिरवसरः स च नोपमानाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाविषयतावच्छेदक इति कथं तत्र दर्शितलक्षणसमन्वय इत्यत आह 'यथा चेति, 'तथा व्यक्तमिति, अयमाशयः विरोधिजिज्ञासानिवृत्तिर्नावसरः अपि तु तन्निवृत्तौ सत्यां वक्तव्यत्वमेव तत्र च किमिदानीं वक्तव्यमिति जिज्ञासाजनकज्ञानविषयतामादाय लक्षणसमन्वयः। यद्यपि तादृशजिज्ञासाविषयतायां जिज्ञासानिवृत्तिघटितं नावच्छेदकमिति तेन रूपेण सङ्गतित्वं नास्ति अपितु निवृत्त्युपलक्षिततत्तत्कालवक्तव्यत्वरूपेणैव, तथापि न क्षतिः यादृशस्य सङ्गतित्वं तादृशस्यैव विभाजकत्वमित्यनियमात् जिज्ञासानिवृत्तेर्विभाजकधर्म्मघटकत्वे बाधकाभावादिति।

---

(१) बह्वायासानुविद्धत्वे इति पा०।

चिन्तामणिदीधितिः ।

शब्दान्तरसमयग्राहकं सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकं सामान्यतोदृष्टमन्ततोऽदृष्टजनकप्रवृत्त्यौपयिकञ्चानुमानमपेक्षते निखिलमेवोपमानमितीहाप्युपजीवकत्वमेव सङ्गतिरित्यपि केचित् ।

गादाधरी विवृतिः ।

सार्व्वभौमानां मतमाह, 'शब्दान्तरेति, द्वितीयान्तस्यानुमानमित्यस्य प्रथमोक्तं तथाविधत्वयं विशेषणं, 'शब्दान्तरसमयग्राहकमिति अतिदेशवाक्यस्थस्य उपमानग्राह्यशक्तिकगवयादिपदभिन्नगवादिपदस्य शक्तिग्राहकं, गोपदं गोत्वविशिष्टवाचकं तद्विशिष्टविषयकशक्तिभ्रमाद्यजन्यशाब्दबोधजनकत्वादित्याद्याकारकमित्यर्थः, तादृशानुमानं विना गोपदशक्त्यग्रहेणातिदेशवाक्यजन्यशाब्दबुद्धेरनुत्पत्त्या उपमानानवतारात् (१) तस्योपमानापेक्षणीयत्वं इति भावः । 'सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेति गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादिति सामान्यतोगवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वसाधकमित्यर्थः । तादृशानुमानेनैव उपमानाप्रामाण्यवादिनस्तत्फलं विशेषतः प्रवृत्तिनिमित्तपरिच्छेदमुपपादयन्ति, गोसादृश्यस्य गवयत्वजातेश्च प्रत्यक्षत उपस्थितौ सादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे

---

(१) गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमितिः साम्प्रदायिकमते, अयं गवयपदवाच्य इत्याचार्य्यमते, अयं गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तवानिति मणिकारमते ।

गौरवं जातिविशेषस्य तथात्वे लाघवमिति लाघवप्रतिसन्धानवशेन सामान्यतः सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वव्याप्यतया गृहीतादपि लिङ्गाद्विशेषतो जातिविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकत्वानुमितिसम्भवात्। सिद्धान्तिभिस्तु व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव साध्यमनुमितौ भासत इति नियममवलम्ब्य उपमानप्रामाण्यं व्यवस्थाप्यते उपमानेन च गवयादिपदे विशेषतः गवयत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वग्रहः सम्भवति, गवयत्वादिप्रकारकसादृश्यज्ञानात् तेन रूपेण पदवाच्यत्वे गृह्यमाणे तदवच्छेदेनैव ग्रहात्तादृशग्रहेऽपि गवयपदशक्तिरवश्यं किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना तत्रानतिप्रशक्तस्य गोसादृश्यादेस्तत्तद्व्यक्तित्वानाञ्चावच्छेदकत्वे गौरवं जातिविशेषस्य तथात्वे लाघवमित्याकारकस्तर्कोऽपेक्षितः, अन्यथा तत्तद्व्यक्तित्वादिप्रकारेणापि सादृश्यज्ञानसम्भवात् तेषामपि प्रवृत्तिनिमित्ततासिद्धिप्रसङ्गात् तादृशलाघवज्ञानसम्पादनेन दर्शितसामान्यतोदृष्टस्यापि तथाविधोपमानोपजीव्यत्वमित्यवधेयम्। उक्तानुमानयोः सादृश्यज्ञानरूपोपमानानुपजीव्यतया तस्याप्युपजीव्यमनुमानान्तरमाह, 'अन्तत इति, 'अदृष्टेति अदृष्टनियामिका विहितक्रियागोचरप्रवृत्तिस्तत्प्रयोजकसमयादिपरिच्छेदकमनुमानमित्यर्थः, उपमानस्याप्यदृष्टजन्यत्वादिति भावः। निखिलोपमानस्यैव निरूपणीयतया सङ्गतिमत्त्वमपेक्षितमतोनिखिलमित्युक्तं, अनुमानेप्यदृष्टद्वारा समयादिपरिच्छेदकोपमानोपजीवकतायाः क्वचित् सत्त्वादुपमाननिष्ठउपजीवकतायास्ततोविशेषदर्शनाय निखिलमिति तु न सत्, अनादौ संसारे सर्व्वत्रैवानुमानेऽतिपरम्परया कदाचित् कस्यचित् शक्तिपरिच्छेदकोपमानस्य

मूलतासम्भवेन तादृशविशेषासम्भवात् । यत्र प्रत्यक्षादिरूपकृति-साध्यताज्ञानाधीना प्रवृत्तिरूपमानजनकीभूतादृष्टजनिका तत्रानु-मानोपजीवकताया अपि उक्तरीत्यैवोपपादनीयत्वात् । 'केचिदित्य-स्वरससूचनाय, स च बहुवादिसम्मतत्वकथनस्य उपजीवकत्वसङ्गति-लाभासम्पादकतया तस्यानुपयोगितापातात् । नचोपमानापेक्षया अनुमानस्य बहुवादिसम्मतत्वोक्तौ उपमानं कणादादिभिरनुमान-एवान्तर्भावितमिति लभ्यते तावता तन्मतनिराकरणायानुमान-भिन्नत्वेन उपमानं निरूपणीयमित्यस्य लाभेनानुमाननिरूपणोप-जीवकताया उपमाननिरूपणे लाभ इति तदुक्तेरुपजीवकत्वसङ्ग-तिलाभोपयोगिता इति वाच्यम् । निरूपणयोरुपजीव्योपजीवक-भावस्यासङ्गतित्वात्, क्रमनियामकतालाभायैव तदुक्तिर्न तु सङ्गति-लाभायेति चेत्तथापि उपमानसङ्गत्यप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनताया-दुर्व्वारत्वात् ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

सम्भवति चेह निरूपणयोरपि कार्य्य-कारणभावः । अथ तत्पूर्वकमित्यादिसूत्रे प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरू-पणात्तच्छब्देन व्याप्त्यादिप्रत्यक्षपरामर्शात्, अत्रापि सह-चारप्रत्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणात् तस्य च प्रत्यक्ष-निरूपणाधीनत्वात्, एवमनुमानभिन्नत्वेनोपमाननिरू-पणमप्यनुमाननिरूपणापेक्षमिति सङ्क्षेपः ।

गादाधरी विवृतिः।

स्वमते सङ्गतेर्निरूपणपौर्व्वापर्य्यानियामकतया तन्नियामकाकाङ्क्षया निरूपणयोः कार्य्य-कारणभावं दर्शयति, 'सम्भवति चेति, 'इह' प्रत्यक्षानुमानयोः, सप्तम्यर्थो निरूपणान्वयि विषयत्वं, 'निरूपणयोः' 'निरूपणपदार्थघटकज्ञानयोः। 'अथ तत्पूर्व्वकमित्यादीति "अथ तत्पूर्व्वकमनुमानं त्रिविधं पूर्व्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्चेति विभाजकसूत्र इत्यर्थः, 'तत्पूर्व्वकमित्यादिः कारणलिङ्गकं कार्य्यलिङ्गकं तदन्यलिङ्गकञ्चेत्यर्थः (१)। ननु-सौत्रं क्रमनियामकं प्राप्तं प्रकृते तु किं तथा इत्याकाङ्क्षायामाह, 'अत्रापीति चिन्तामणिग्रन्थेऽपीत्यर्थः। यद्यपि व्यभिचारज्ञानाभाव-सहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकं इत्युक्तं अत्र च प्रत्यक्षमेव विशेष्यमिति कथं तन्निरूपणस्य हेतुत्वं, तथापि प्रत्यक्षमप्रतिपाद्य प्रत्यक्षं व्याप्तिग्राहकमिति परो बोधयितुं न शक्यते इति तत्रापि प्रत्यक्षनिरूपणं हेतुरिति भावः। 'तस्य चेति प्रत्यक्षघटितविशेषण-पुरस्कारेणानुमाननिरूपणस्य चेत्यर्थः, 'प्रत्यक्षनिरूपणेति, विशिष्ट-ज्ञानस्य विशेषणज्ञानाधीनत्वादिति भावः। 'अनुमानभिन्नत्वेनेति वैशेषिकादिमतनिराकरणाय, तेन रूपेणैवोपमानस्य निरूपणीयत्वादिति भावः।

---

(१) देशोऽयं दृष्टा सम्पत्स्यते मेघोन्नतिमत्त्वादित्यनुमानं कारणलिङ्गकम्। देशोऽयं वृष्टा सम्पन्नः नदीवृद्धिमत्त्वात् इत्यनुमानं कार्य्यलिङ्गकम्। इदं द्रव्यं पृथिवीत्वादित्याद्यनुमानं तदन्यलिङ्गकम।

अनुमानचिन्तामणिः ।

तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिस्तत्करणमनुमानं तच्च लिङ्गपरामर्शो न तु परामृष्यमाणं लिङ्गमिति वक्ष्यते ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

तत्र लक्षण-स्वरूप-प्रामाण्यादिभिरनुमाने निरूपणीये करणस्य क्रियाभेदभिन्नमूर्त्तिकतया क्रियालक्षणपूर्व्वकं तल्लक्षणमाह 'व्याप्तीत्यादिना ।

गादाधरी विवृतिः ।

'तत्रेत्यादिराहेत्यन्त एकोग्रन्थः, 'तत्र' प्रतिज्ञायां, सप्तम्यर्थो निरूपणान्वयि विषयत्वं, 'लक्षणेति, 'लक्षणं' इतरभेदानुमापकरूपम्, 'स्वरूपं' लक्षणग्रहोपयोगि अनुमितिकारणतावच्छेदकरूपं (१) तच्च लिङ्गपरामर्शत्वं, (२) 'प्रामाण्यं' प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तप्रमितिकरणत्वम्, 'आदिपदात् विभाजकरूपपरिग्रहः, (३) 'निरूपणीये' प्रतिपादनीये, (४) 'तल्लक्षणम्' अनुमानलक्षणम्,

---

(१) अवच्छेद्यज्ञानं प्रति अवच्छेदकज्ञानस्य हेतुतया अवच्छेदकस्यापि उपयोगित्वम् ।

(२) लिङ्गविशेष्यकव्याप्तिज्ञानत्वमित्यर्थः ।

(३) विभाजकं केवलान्वयित्वादिरूपम् ।

(४) निरूपणस्य यथाश्रुतार्थकत्वे तृतीयान्तवैयर्थ्यमतो व्याचष्टे प्रतिपादनीय इति ।

'आह' इत्यन्वयः, सतिसप्तम्याः प्रयोजकत्वमर्थः (१) लक्षणाभिधानस्य निरूपणात्मकतया प्रयोज्य-प्रयोजकभावासम्भवेऽपि "सविशेषणे हीति न्यायात् (२) निरूपणघटकप्रतिपत्त्यंशे लक्षणाभिधानस्य प्रयोज्य-प्रयोजकभावे तात्पर्य्यं, स्वरूपादिप्रतिपत्तावपि (३) तदभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षोत्थापकतया लक्षणाभिधानस्य प्रयोजकत्वं बोध्यम्। ननु प्रमाणलक्षणात् प्रागेव कथं प्रमा लक्षिता। न च प्रमाणलक्षणस्य प्रमाघटिततया तामपरिज्ञाय तज्ज्ञातुं न शक्यते इति प्रमालक्षणप्राथम्ये वीजं, तथा सति अनुमितिलक्षणघटकव्याप्त्यादेरपि प्रथमं निरूपणापत्तेरित्याकाङ्क्षायामनुमितिलक्षणप्राथम्ये वीजान्तरमाह, 'करणस्येति अनुमानस्येत्यर्थः, 'क्रियाभेदेति क्रियाया अनुमितेर्यो भेदः प्रत्यक्षविजातीयत्वं तद्भिन्नमूर्त्तिकतया तदधीनं यत्प्रत्यक्षकरणताभिन्नं प्रमाणान्तरव्यवहारौपयिकं प्रमित्यन्तरकरणतात्मकं स्वरूपं तद्वत्तया, तथाच प्रत्यक्षानन्तरम् अनुमानं निरूप्यते इति प्रतिज्ञातः प्रत्यक्षतोऽनुमानं प्रमाणान्तरमित्यस्य लाभात् तत्र कथन्तानिवृत्तये (४) तत्प्रमाणान्तरतानिर्व्वाहकप्रमितिवैलक्षण्यलाभाय तल्लक्षणाभिधानमेव प्रथमत उचितमिति भावः।

---

(१) यथा पीते पास्यसि तृष्णाशान्तिरित्यत्र सतिसप्तम्याः प्रयोजकत्वमर्थः।

(२) "सविशेषणे हि विधि-निषेधौ सति विशेष्ये बाधे विशेषणमुपसंक्रामतः" इति न्यायादित्यर्थः। सविशेषणे विशेषणविशिष्टे इत्यर्थः।

(३) आदिपदेन प्रामाण्यपरिग्रहः।

(४) जिज्ञासानिवृत्तय इत्यर्थः।

केचित्तु 'तत्रेति मूलपाठधारणं, 'लक्षणेत्यादि निरूपणीय-इत्यन्तं तस्य व्याख्येति, 'तत्र' अनुमाने निरूपणीये, इत्युपाध्याय-व्याख्यामालोच्य वदन्ति । तदसत्, लक्षण-स्वरूप-प्रामाण्यादि-प्रकारकत्वेन निरूपणस्याप्राक्रान्ततया व्याख्यामध्ये तृतीयान्त-भागकथनविरोधात् । न च पूरणसम्बलितेयं व्याख्येति युज्यते, तत्पदोपस्थाप्यैकदेशे निरूपणे पूरणीयतृतीयान्तार्थान्वयासम्भवात् पूरणस्यानुपयुक्तत्वाच्च । न च सप्तम्यर्थोऽनुमित्यन्वयि तद्विषयक-निरूपणप्रकारत्वं, तल्लाभाय पूरणमुचितमिति वाच्यम् । तादृशार्थे क्वचिदपि सप्तम्यदर्शनात् मूलस्थतत्पदस्यानुमानपदार्थपरतया घटकत्वस्य निरूपणपरतया विषयत्वस्य वा तत्रत्यसप्तम्यर्थत्वात् ।

यत्तु सतिसप्तम्येवेयं, तदर्थश्च प्रयोजकत्वम्, एवञ्चानुमाननिरू-पणानुमितिनिरूपणयोः प्रयोज्य-प्रयोजकभावलाभायैव पूरण-मिति, तदत्यन्तमसत्, निरूपणस्य तत्पदोपस्थाप्यत्वे क्रियात्वा-भावेन "यस्य च भावेनेत्यादिसूत्राविषयतया सतिसप्तम्यनुपपत्तेः । न च निरूपणीय इत्यपि पूरणीयमतो नेयमनुपपत्तिरिति वाच्यम् । एवमपि अनुमितिनिरूपणस्यानुपस्थिततया तत्र प्रयो-जकत्वान्वयासम्भवात् (१) । न च मूलेऽनुमितिरित्यनन्तरं निरू-प्यत इत्यपि पूरणीयमिति वाच्यम् । तदकथनेन दीधितिकृतो न्यूनतापातात् लक्षणमध्ये निरूपणप्रतिज्ञान्तरासङ्गतेश्च इत्यलम-सदावेशेन ।

---

(१) पदानुपस्थितनिरूपणे पदार्थस्यान्वयोऽव्युत्पन्नः अपदार्थस्य शब्दबोधे भानासम्भवादिति भावः ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

अत्र व्याप्तिविशिष्टत्व-पक्षधर्म्मत्वसामानाधिकरण्याव-गाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः, कर्म्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यवचनत्वात् । ज्ञान-पदोपसन्धानेन च बाधिताबाधितसाधारणज्ञानलाभात् न भ्रान्तानुमित्यव्याप्तिरित्याहुः ।

गादाधरी विवृति ।

उपाध्यायव्याख्यामुपन्यस्यति 'अत्रेत्यादिना 'आहुरित्यन्तेन, 'अत्र' एतल्लक्षणे, 'अर्थ इत्यनेनान्वयः, एतल्लक्षणवाक्यप्रतिपाद्यार्थ इत्यर्थः । अथवा व्याचक्षते इत्यर्थकेनाहुरित्यनेनान्वयः । 'व्याप्तीति (१) व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्म्मत्वावगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपभावार्थ एव तल्प्रत्ययस्यानुशिष्टत्वात् सामा-नाधिकरण्यस्यातथाभूतस्य प्राधान्येन ज्ञानान्वयासम्भवात् यथा-श्रुतासङ्गतेः, उक्तार्थेऽपि सामानाधिकरण्यान्तं नोपलक्षणं किन्तु विशेषणमतो ज्ञानेन समं तस्यान्वयात् केवलपक्षधर्म्मताविषय-कधीनिरासः । व्याप्तिवैशिष्ट्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिविशिष्टसम्ब-न्धत्वं तत्प्रतियोगिकत्वपर्य्यवसितं, पक्षधर्म्मत्वं पक्षानुयोगिकस-म्बन्धः, पक्षसम्बन्धपदस्य प्रतियोगितया पक्षानुयोगिकसम्बन्धा-वच्छिन्नमात्रबोधकत्वात् । प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः सम्बन्ध-

---

(१) इत आरभ्य अतिसूक्ष्मानुधावनेनेत्यन्तं उपाध्यायमतस्य क्रोड़पत्रम् । स पाठः कुत्र कुत्र पुस्तके नास्ति ।

सम्बन्धतया विशेषण-विशेष्यांशे भानोपगमात्, प्रतियोगित्वादे-र्ज्ञानान्वयेऽपि पक्ष-व्याप्ययोः सम्बन्धसंसर्गविधयाऽवगाहमानस्य परामर्शस्य नासंग्रहः । व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वादेः सम्बन्ध-विशेषणतया तन्निष्ठविषयतायामवच्छेदकतया ज्ञानेनान्वयः, न तु विषतया साक्षादेव । तथासति विशृङ्खलतावत्समूहावलम्ब-नजन्येऽतिप्रसङ्गात्, विषयांशे सम्बन्धविधया यद्भासते प्रकार इव तत्रापि विषयतावच्छेदकत्वं विषयतानिरूपितविषयतापर्य्यसित-मक्षतमेवेति सम्बन्धविषयताया व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वाद्य-वच्छिन्नत्वनिर्व्वाहः । यदि च तादृप्येणैव पक्षसम्बन्धः स्वाव-च्छिन्नबोधकपदोत्तरतल्प्रत्ययार्थः, प्रकृत्यर्थस्य तत्प्रतियोगिक-त्वन्तु सम्बन्ध एव न तु प्रकारस्तथाच व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगि-कत्वस्य विषयत्वान्वयिपक्षसम्बन्धविशेषणताविरहेण तत्पारत-न्त्र्येण विषयत्वान्वयासम्भवात् सम्बन्धविषयतायां न तदवच्छिन्न-त्वलाभसम्भव इति मन्यते, तदा व्याप्तिविशिष्टस्यैव सम्बन्धविषय-तायामवच्छेदकतयाऽन्वयो विवक्षणीयः, तस्यैव सम्बन्धविशेषण-तया लक्षणार्थे प्रवेशात् । यद्यपि कर्म्मधारयलभ्यस्याभेदेन व्याप्ति-विशिष्टविशिष्टस्य पक्षधर्म्मस्यैव पक्षसम्बन्धांशे विशेषणतया तादृ-शस्यैव ज्ञानान्वयो दर्शितदिशा स्वीकार्य्यः तथाच यादृशपरामर्शः पक्षधर्म्मे व्याप्तिरिष्टाभेदमवगाहते तस्यैव संग्रहः न तु व्याप्ति-संसर्गावगाहिन इति तज्जन्येऽव्याप्तिः, एवं लक्षणवाक्यजन्यबुद्धौ व्याप्तिवैशिष्ट्यस्य पदार्थतावच्छेदकतया प्रकारत्वेन तत्सम्बन्ध-सम्बन्धस्यापि भानमावश्यकं सम्बन्धसम्बन्धस्यापि नियमेन विशिष्ट-

बुद्धौ भानवादिनाम्। तथाच विशिष्टपदार्थघटकस्य तस्यापि ज्ञानान्वयध्रौव्यं विशेषणान्तर्गतस्योपलक्षणत्वायोगादिति व्याप्ति-वैशिष्ट्यं यत्र संसर्ग एव तादृशपरामर्शस्य दुःसंग्रहतैव तादृशपरा-मर्शे संसर्गसंसर्गसंसर्गान्तरभानस्यातिनिर्युक्तिकतया अनवस्थाभयेन च केनाप्यनभ्युपगमात्। तथापि व्याप्तिविशिष्टे धर्म्मिणि प्रका-रतया भासमानवैशिष्ट्यविशेषणतापन्ना व्याप्तिरपि तेन संसर्गेण तत्प्रकारतया भासते विशेषणतयोपस्थितस्य स्वांशेनैव अन्यत्र विशेषणत्वानभ्युपगमात्, एवं व्याप्यविशेषितस्य प्रतियोगितया सम्बन्धविशेषणत्वे इतरविशेषणतापन्नस्य व्याप्यस्यापि प्रतियोगि-तया सम्बन्धविशेषणत्वमिति स्वीकृत्यैवं व्याख्यातम्, एवं सति व्याप्तिविशेषितधर्म्मिणो ज्ञानान्वयमाप्नुवाने सम्बन्धे विशेषणत्वं व्याप्तिवैशिष्ट्यविशेषितधर्म्मिणोऽभेदेन व्याप्यविशेषितस्य पक्षसम्ब-न्धविशिष्टस्य चोपलक्षणत्वमित्यतः सर्व्वसामञ्जस्यात्। इत्थमेव दण्डांशे लौहित्यप्रकारकज्ञाने विशिष्टविषयान्वयपरस्य लौहित्य-विशिष्टदण्डं जानातीति वाक्यस्य प्रामाण्यनिर्व्वाह इत्यलमति-सूक्ष्मानुधवनेन। उपाध्यायमतस्य क्रोड़पत्रमिदम्।

अत्र उभयसामानाधिकरण्यावगाहित्वं एकधर्म्मिण्युभयसम्ब-न्धावगाहित्वं, सम्बन्धसम्बन्धस्यापि विशिष्टधीविषयतायाः प्राची-नैरुपगमात् अनुमितिजनकविशिष्टपरामर्शे व्याप्त्यादिसम्बन्ध-तया भासमानस्यापि तत्सम्बन्धस्य सम्बन्धो हेतौ भासते इति व्याप्तिवैशिष्ट्य-पक्षधर्म्मत्वयोः सामानाधिकरण्यावगागाहिता तत्र निर्व्वहतीति लक्षणसमन्वयः। पक्षधर्म्मता च पक्षानुयोगिको

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः न तु पक्षवृत्तित्वं, पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य पक्षवृत्तितानवगाहित्वात् तत्रापि सम्बन्धतया पक्षनिरूपिताधेयत्वभानोपगमे पक्षस्य प्रकारतापत्तेः । न च पक्षानुयोगिकसम्बन्धविवक्षणे पक्षविशेष्यकपरामर्शे तादृशसम्बन्धस्य सम्बन्धः पक्ष एव भासते व्याप्तिसम्बन्धस्य सम्बन्धश्च हेताविति नैककस्मिंन्नुभयसम्बन्धावगाहित्वरूपसामानाधिकरण्यावगाहितानिर्वाह इत्याशङ्कम् । विशिष्टबुद्धौ विशेष्ये सम्बन्धस्यानुयोगित्वरूपसम्बन्धो विशेषणे च तस्य प्रतियोगित्वरूपसम्बन्धो भासते इति सिद्धान्तात्, पक्षविशेष्यकपरामर्शेऽपि हेतौ व्याप्तिसम्बन्धानुयोगित्वस्य पक्षानुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगित्वस्य च भानेनैकत्र तदुभयसम्बन्धावगाहिताया अक्षतत्वात् । न चैवं व्याप्यविशेष्यकपरामर्शासंग्रहः तत्र हि हेतौ पक्षानुयोगिकसंयोगादिरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धो न पक्षरूपविशेषणस्य सम्बन्धतया भासते विशेष्ये सम्बन्धानुयोगित्वस्य विशेषणे च तत्प्रतियोगित्वस्य भाननियमात् तादृशज्ञानस्य हेतु-पक्षयोर्बाधितसंयोगाद्यनुयोगित्व-प्रतियोगित्वावगाहितया भ्रमत्वप्रसङ्गात् (१) तद्वैपरीत्ये च विशेष्य-विशेषणभाववैपरीत्यप्रसङ्गात् (२) भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरेव विशेष्यत्व-विशेषणत्वात्मकत्वात्, परन्तु स्वानुयोगिक संयो

(१) तादृशपरामर्शसंग्रहाय प्रतियोगिनि अनुयोगित्वस्य अनुयोगिनि प्रतियोगित्वस्यावगाहितास्वीकारे भ्रमत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(२) पक्षे अनुयोगित्वस्य व्याप्ये प्रतियोगित्वस्य भानोपगमे तादृशज्ञानस्य पक्षे विशेष्यत्वस्य व्याप्ये विशेषणत्वस्य च प्रसङ्गादित्यर्थः ।

गादिप्रतियोगित्वरूपमाधेयत्वमेव तथा भासते (१) स च न हेतु-तावच्छेदकसम्बन्धः न वा पक्षानुयोगिक इति वाच्यम्। सम्बन्ध-सम्बन्धतया तत्र संयोगादिरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगित्वस्य हेतावभानेऽपि विशेषणीभवत्पक्षसम्बन्धतया तच्च तज्ज्ञानादेव एकत्र व्याप्तिवैशिष्ट्यानुयोगित्व--पक्षानुयोगिकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रति-योगित्वभानेन उभयसामानाधिकरण्यावगाहितानिर्व्वाहात् पक्ष-विशेष्यक एव वा परामर्शः सर्व्वत्रानुमितिहेतुः। नन्वेवमपि धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यवान् पर्व्वत इति ज्ञानजन्येऽतिव्याप्ति-स्तादृशज्ञानस्यापि धूमाद्यात्मकैकहेतौ तदुभयसम्बन्धावगाहि-त्वात् एकविषयतानिरूपितोभयसम्बन्धविषयतापर्य्यन्तस्य लक्षण-वाक्यतोऽलाभात् तद्विवक्षणे च तथाविधव्याप्तिवैशिष्ट्य-पक्षसम्बन्ध-विषयतानिवेशनेनैवोपपत्तौ मिश्रोक्तद्वन्द्वोपेक्षायां निर्व्वीजता-पत्तेः (२)। न चोभयसामानाधिकरण्यमेकनिष्ठापरसामानाधि-करण्यं तथाच पक्षसम्बन्धनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यवत्सम्बद्धत्वावगाहिज्ञान-जन्यत्वमर्थः, तत्सम्बद्धत्वञ्च तत्प्रतियोगिकत्वमेव, उक्तसमूहालम्बनस्य केवलपक्षधर्म्मतादिज्ञानस्य च वस्तुगत्या व्याप्तिवैशिष्ट्यवान् यो धूमादिः पक्षसम्बन्धनिष्ठतत्प्रतियोगिकत्वावगाहित्वेऽपि नाति-प्रसङ्गः, तत्प्रत्ययान्तेन यादृशविशिष्टमुपस्थाप्यते तादृशविशिष्ट-

---

(१) पक्षरूपविशेषणस्य सम्बन्धतया भासत इत्यर्थः।

(२) द्वन्द्वोपेक्षाया वीजञ्च वह्निव्याप्योधूमोद्रव्यवान् पर्व्वत इत्यादि ज्ञानजन्ये अतिव्याप्तिः, एकविषयतानिरूपिततादृशविषयताविवक्षणे द्वन्द्वपक्षेऽपि तत्र नाति-व्याप्तिरिति द्वन्द्वोपेक्षानिर्वीजेति भावः।

स्यैव वैशिष्ट्यमवगाहित्वे विशेषणं विवक्षितमिति (१) कथितज्ञानस्य (२) व्याप्त्यादिघटिततादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताशून्यत्वेन लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् । व्याप्तिविशिष्टहेतुमान् पक्ष इत्येतादृशपरामर्शे संयोगाद्यंशे भासमानहेतुप्रतियोगिकत्वनिरूपितविषयितायाः व्याप्तिवैशिष्ट्यवत्प्रतियोगिकत्वरूपविशिष्टविषयनिरूप्यत्वेऽपि पक्षसम्बन्धनिष्ठत्वस्य विशेषणकोटावप्रवेशेन तद्घटितोक्तविशिष्टविषयनिरूपितत्वाभावेन (३) तदसंग्रहात् । पक्षसम्बन्धनिष्ठत्वस्योपलक्षणत्वे च तदविषयकज्ञानवारणासम्भवात्, (४) भावप्रत्ययेन वा अवगाहित्वविशेषणतया एकपदार्थतावच्छेदकनिष्ठमपरतत्सामानाधिकरण्यं कथं प्रतिपादनीयं भावरूपार्थ एव तदनुशासनात्, प्रकृत्यर्थासाधारणधर्मस्यैव च भावार्थत्वात्, न हि नीलोत्पलत्वमित्यादौ उत्पलत्वनिष्ठनीलिमादिसामानाधिकरण्यं प्रकृत्यर्थासाधारणधर्मः, तस्य नीलोत्पलादिरूपप्रकृत्यर्थेऽवर्त्तमानत्वात् । न चैकपदार्थनिष्ठापरपदार्थतावच्छेदकसम्बन्ध एव पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यं प्रकृते च

(१) व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मतापदेन पक्षसम्बन्धनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यवत्प्रतियोगिकत्वमुपस्थाप्यते तादृशप्रतियोगिकत्वस्य वैशिष्ट्यनिरूपितत्वं अवगाहित्वे विवक्षितमित्यर्थः ।

(२) समूहालम्बनस्य केवलपक्षधर्म्मताज्ञानस्य वेत्यर्थः ।

(३) पक्षसम्बन्धनिष्ठत्वघटितपक्षसम्बन्धनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यवत्प्रतियोगिकत्वनिरूपितत्वाभावेनेत्यर्थः ।

(४) पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षाविषयकवास्तवपक्षसम्बन्धविषयकवह्निव्याप्तिविशिष्टहेतुमानित्याकारकनिर्द्धर्म्मितावच्छेदकज्ञानवारणासम्भवात् तस्यापि तादृशव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावगाहित्वादिति भावः ।

पक्षसम्बन्धप्रतियोगिनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यानुयोगित्वमेव (१) तथा (२) तच्च प्रकृत्यर्थासाधारणधर्म्मएवेति वाच्यम्। पृथिवीत्वमित्यादितो गन्धाद्यप्रतीतेः, प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्म्मस्यैव भावार्थत्वस्वीकारेण कथितस्य (३) प्रकृत्यर्थधर्म्मत्वेऽपि प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारताविरहेण भावार्थत्वानुपपत्तेः। न च "कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धावगमस्त्व-तल्भ्याम्" इत्यनुशासनात् भावार्थभिन्नोप्युक्तसम्बन्धः (४) तल्-प्रत्ययार्थ एवेति वाच्यम्। तथा सत्यत्र उत्पलत्वं नास्तीत्यादि-वाक्यजबोधस्यात्र नीलोत्पलत्वमित्यादिवाक्यजबोधे ग्राह्याभावा-नवगाहितया स्वतो विरोधितानुपपत्तेः। न चेष्टापत्तिः, अनुभव-विरोधापत्तेः। परामर्शविषयव्याप्तिवैषिष्ट्यानुपयोगित्वस्य विशे-षणकोटौ पक्षसम्बन्धप्रतियोगिनिष्ठत्वाभानात् तस्य निरुक्तविशि-ष्टविषयकत्वासम्भवेन तल्प्रत्ययेन तादृशविशिष्टार्थप्रत्यायनसम्भवे-ऽप्यप्रतीकाराच्च (५)। अथ सामानाधिकरण्यान्तेन (६) व्याप्ति-वैशिष्ट्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नपक्षधर्म्मत्वमेव विवक्षितं पदार्थ-

---

(१) तथाच पक्षसम्बन्धप्रतियोगिनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यानुयोगित्वत्वावच्छिन्न-विषयकत्वं ज्ञाने विवक्षितमिति न पूर्व्वोक्तदोष। न चैतत्कल्पे विशिष्टपरा-मर्शासंग्रहः वृत्तित्वान्तस्योपलक्षणत्वे तद्विषयकज्ञानसंग्रह इत्यादिकं कथं नोक्त-मिति वाच्यम्। भावप्रत्ययस्येदृशार्थबोधकतैव न सम्भवतीति किमपरदूषणे-नेत्यभिप्रायेणेदमिति, उत्तरत्र पुनरेतद्दोषोदर्शित इति।

(२) एकपदार्थनिष्ठापरपदार्थतावच्छेदकसम्बन्ध इत्यर्थः।

(३) पक्षसम्बन्धप्रतियोगिनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यानुयोगित्वस्य।

(४) पक्षसम्बन्धप्रतियोगिनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यानुयोगित्वरूप. सम्बन्ध इत्यर्थः।

(५) तथाच व्याप्तिविशिष्टहेतुमान् पक्ष इत्यादिपरामर्शासंग्रह इति भावः।

(६) व्याप्तिविशिष्टत्व-पक्षधर्म्मत्वोभयसामानाधिकरण्यभागेन।

तावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यवचनत्वात् (१) इत्यस्यापि एकपदार्थतावच्छेदकसमानाधिकरणापरपदार्थतावच्छेदकबोधकत्वादित्यर्थः इति न विरोधः। उक्तञ्च (२) यज्ञपत्युपाध्यायैरेव तदुत्तरतल्प्रत्ययश्च व्याप्तिविशिष्टत्वे सति पक्षधर्म्मत्वं भावमाहेति (३)। एवञ्च सामानाधिकरण्यान्तर्भावेन न भावप्रत्ययार्थता (४) नीलोत्पलत्वमित्यादित उत्पलादौ नीलाद्यभेदान्वये नीलाभिन्नोत्पलादेः प्रकृतितो लाभात्, तादृशोत्पलादीतरावृत्तित्वसहितसकलतादृशोत्पलवृत्तित्वेन चान्यलभ्यप्रकृत्यर्थं परित्यज्य इतराद्यंशे शक्त्या भावप्रत्ययेन बोधनात्, (५) नीलाभिन्नोत्-

---

(१) ननु सामानाधिकरण्यान्तस्य उक्तार्थकत्वे तत्र पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यार्थकत्वादितिहेत्वभिधानविरोधः एकपदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यावच्छिन्नापरपदार्थतावच्छेदकवचनत्वादित्येव वक्तुमुचितत्वादित्यत आह, पदार्थतावच्छेदकेत्यादि।

(२) तादृशतल्प्रत्ययस्य तादृशार्थबोधकत्वे प्रामाणिकसंवादमाह, उक्तञ्चेति।

(३) व्याप्तिविशिष्टत्वसामानाधिकरण्यपक्षधर्म्मत्वबोधक इत्यर्थः।

(४) विशेषणतावच्छेदकसामानाधिकरण्यघटितावच्छिन्ने न कर्म्मधारयोत्तरतल्प्रत्ययशक्यतेत्यर्थः, परन्तु केवलं तदितरावृत्तित्वसहितसकलतद्वृत्तित्वेनैव, तर्हि कथं नीलोत्पलत्वमित्यादितो विशेषणतावच्छेदकनीलत्वसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वमुत्पलत्वादौ विशेष्यतावच्छेदके लाभ इत्यत आह, नीलोत्पलत्वमित्यादित इति, तथाच विशिष्टान्वयबलेन लाभनिर्व्वाह इति भावः।

(५) निरुक्तवृत्तित्वरूपेणेत्यर्थः, तच्च भावप्रत्ययेन बोधनादित्यन्वयि, अन्यलभ्यं प्रकृतिलभ्यं प्रकृत्यर्थमित्यर्थः, तथाच तदितरावृत्तित्वसहितसकलतद्वृत्तित्वविशिष्टरूपे प्रकृत्यर्थासाधारणधर्म्मे भावे शक्तिर्न किन्तु प्रकृतिलभ्यं प्रकृत्यर्थं परित्यज्य इतरादिषु भावप्रत्ययस्य खण्डशः शक्तिः, तेषां वैशिष्ट्यञ्च अन्वयलबलभ्यं, तथाच नीलोत्पलत्वमित्यादौ नीलोत्पलवृत्तित्वेनोपस्थिते भावे सुतरां नीलसामानाधिकरण्यभानमिति भावः।

पलादिवृत्तित्वरूपनीलिमादिसामानाधिकरण्यस्य उत्पलत्वादौ लाभनिर्व्वाहात् प्रकृते च (१) तदितरावृत्तित्वांशः साकल्यांशश्च उपलक्षणतयैव विवक्षितः न तु ज्ञानान्वयिविषयविशेषणतया अतः परामर्शस्य तदविषयकत्वेऽपि न क्षतिः। व्याप्तिवैशिष्ट्यसामानाधिकरण्यञ्च व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वमेव, पक्षधर्म्मपदस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन पक्षानुयोगिकसमभिव्याहृतव्याप्तिघटकहेतुसम्बन्धावच्छिन्नपरतया प्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव च प्रकृत्यर्थवृत्तिताया भावप्रत्ययेन बोधनात् (२) प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थवृत्तिताया एव तत्पदोत्तरभावप्रत्ययतोलाभात् तस्या एव च तत्प्रतियोगिकत्वरूपत्वात्, तत्सम्बन्धविधया भासमाने संयोगादौ तत्प्रतियोगिकत्वस्य तदीयसम्बन्धविधया भानात्। व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वमपि सम्बन्धविषयतायामवच्छेदकमिति व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नपक्षधर्म्मपदार्थतावच्छेदकपक्षसम्बन्धविषयताकत्वरूपं विशिष्टविषयकत्वं परामर्शेऽप्यक्षतमेवेति चेदेवमपि व्याप्तिविशिष्टोयः पक्षधर्म्मस्तस्य तत्त्वेन तत्प्रतियोगिकत्वरूपसम्बन्धे विशेषणतया पक्षधर्म्मत्वावच्छिन्नविशेषिततत्प्रतियोगिकत्वावच्छिन्नविषयताया एव विशिष्टान्वयबलेन लाभात् परामर्शे च पक्षधर्म्मत्वावच्छिन्नस्य पक्षांशेऽप्रकारतया तदवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसम्बन्धविषयताकत्वविरहेण तद-

---

(१) एवञ्च लक्षणवाक्यप्रतिपाद्यावगाहितां परामर्शे सङ्गमयति, प्रकृते चेत्यादिना परामर्शेऽक्षतमित्यन्तेन।

(२) भावरूपार्थे इत्यादिः।

संग्रहात् । यदि च पक्षधर्मत्वमप्युपलक्षणमुच्यते तदापि अभेद सम्बन्धेन उपक्षधर्म्मांशे प्रकारीभवतो व्याप्तिविशिष्टत्वावच्छिन्नस्य उपलक्षणत्वे तदन्तर्गतव्याप्तेरपि तथात्वेन तद्विषयकज्ञानावृत्तेः तस्य विशेषणत्वध्रौव्यात्(१)पक्षांशे प्रकारीभवति हेतौ व्याप्तिप्रकारकपरामर्शस्यासंग्रहः अभेदसम्बन्धेन व्याप्तिविशिष्टस्य हेतुविषयतानवच्छेदकत्वात् एवं भावप्रत्ययार्थप्रविष्टं सकलतद्वृत्तित्वं तन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपं साकल्यघटितस्य तस्यान्यादृशस्य दुर्व्वचत्वात्, नानाव्यक्तिकस्य गुरुत्वादेर्यत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकता तत्र प्रत्येकं प्रकृत्यर्थनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि तस्यानुगततदवच्छेदकावच्छिन्नस्य(२) तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमुपेयते नातस्तदसंग्रहः, अन्यथा यथाश्रुतेऽप्यनिस्तारात् कस्याश्चिदपि गुरुत्वादिव्यक्तेः सकलगुरुत्वादिमदवृत्तित्वात्। न चैवं गुरुत्वमित्यादितो गन्धादेरपि बोधापत्तिः तस्यापि गुणत्वाद्यवच्छिन्नस्य गुर्व्वादिनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् इति वाच्यम् । गुणत्वाद्यवच्छिन्ने तदितरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूप–

---

(१) व्याप्तिविशिष्टत्वावच्छिन्नस्य विशेषणतायाः स्थिरत्वादित्यर्थः, तथाच तादृशविशिष्टत्वावच्छिन्नविशेषितप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नपक्षसम्बन्धविषयताकत्वस्य विशिष्टान्वयतोलाभात् तादृशपरामर्शे च व्याप्तिविशिष्टत्वावच्छिन्नस्य पक्षांशे अप्रकारतया तदवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नपक्षसम्बन्धविषयताकत्वविरहात् तदसंग्रह इति भावः ।

(२) प्रकृतार्थतावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नस्येत्यर्थः। कुत्रचित्तथैव पाठो वर्त्तते ।

तदितरावृत्तित्वासत्त्वेन तदापत्त्ययोगात् (१) तदितरत्वव्यापकभेद-प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नतन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदक-त्वस्य भावप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। तदितरावृत्तित्वन्तु न तथाश्रुतं प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेर्विवक्षणीतया सत्त्वमित्यादौ समवायेन तदितरवृत्तित्वाप्रसिद्धेः, महानसीयवह्नि-त्वमित्यादौ शुद्धवह्नित्वाद्यनतिरेकिणो महानसीयवह्नित्वादेर्महा-नसीयवह्न्यादिरूपप्रकृत्यर्थेतरपर्व्वतीयवह्न्यादिवृत्तित्वेन तदितरा-वृत्तित्वबोधासम्भवात् (२)। तथाच कर्म्मधारयोत्तरभावप्रत्ययेन विशेष्यपदार्थतावच्छेदके विशेषणपदार्थतावच्छेदकसामानाधिक-रण्यं कथं बोधनीयं प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठाया वृत्तेस्तदर्थाप्रवे-शात् (३) इतिमहदसमञ्जसम्। उच्यते। निरुक्ततदितरावृत्ति-त्वसहितसकलतद्वृत्तित्वस्य (४) शक्त्यानन्त्यभयेन प्रकृत्यर्थमन-न्तर्भाव्य भावप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सामान्यत इतरत्वव्यापकत्वस्य केवलान्वयिमात्रवृत्तितया घटत्वाद्यवच्छिन्नभेदसाधारण्यविरहेण

---

(१) यद्रूपावच्छिन्ने तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तद्रूपावच्छिन्न एव तदितरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वादिति भावः।

(२) महानसीयवह्नित्वमित्यादितः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकमहानसीयवह्नित्वादौ महानसीयवह्नीतरावृत्तित्वस्य बाधेन तस्मिन् तद्बोधासम्भवादित्यर्थः।

(३) भावप्रत्ययार्थेऽनन्तर्भावादित्यर्थः, यदि तदर्थे अन्तर्भावः स्यात् तदैव विशेष्य-पदार्थतावच्छेदके विशेषणपदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं तादृशभावप्रत्ययेन प्रतिपादयितुं शक्यत इति भावः। •

(४) तदितरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसहिततन्निष्ठभेदप्रतियोगि-तानवच्छेदकत्वरूपस्येत्यर्थः।

घटत्वादौ प्रथमदलस्य बाधः । वृत्तिमद्भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपद्वितीयदलमपि प्रमेयत्वाद्यनवच्छिन्ने तत्र बाधितं घटेतरत्वव्यापकत्वादेश्चाशक्यतया न बोधनिर्व्वाहः, अतो लाघवाच्च (१) धर्म्मत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते, धर्म्मत्वञ्च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन सम्बद्धत्वमेव, घटत्वमित्यादितो द्रव्यत्वादिबोधप्रसङ्गः रूपादिबोधप्रसङ्गश्च भवतामपि समानः (२) द्रव्यत्वादेरपि घटत्वादिविशिष्टतया घटेतरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् घटरूपादेरपि घटरूपत्वाद्यवच्छिन्नस्य घटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्, एवं गुरुत्वमित्यादितो गुरुत्वसमनियतरसादिबोधो भवतामपि दुर्व्वारः, तदितरावृत्तित्वादिना भासमाने धर्म्मे तत्तत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठाधेयत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयमुपगम्य तद्वारणे च धर्म्मत्वेन शक्तिमतेऽपि धर्म्मत्वे प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठत्वसहितनिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वयमुपगम्य तत्तत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठाधेयतायाः धर्म्मान्तरेष्वसत्त्वेन तादृशातिप्रसङ्गो वारणीयः (३) । एवञ्च व्याप्तिविशिष्टाभिन्न-

(१) ननु इतरत्वादौ भावप्रत्ययस्य खण्डशक्तिः, न तु विशिष्टे, तेषां वैशिष्ट्यञ्चान्वयबललभ्यं तथाच एकधर्म्मावच्छेदेन व्यवच्छेदकत्वानवच्छेदकत्वे विवक्षणीये, एवं क्वचित् भागविशेषः परित्यज्यते च अतो नोक्तदोषाणामवसरः इत्यत आह, लाघवाच्चेति ।

(२) उक्तातिप्रसङ्ग उभयमते समानः, परन्तु मन्मते शैक्यतावच्छेदकस्य लाघवं विनिगमकमिति भावः ।

(३) नन्वत्र कल्पे लाघवेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठाधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वयः कथं न स्वीकृतः । न च घटे घटत्वमित्यादिवाक्यस्य निराकाङ्क्षतापत्तिरिति

पक्षधर्म्मप्रतियोगिकत्वेन पक्षसम्बन्धे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मतापदेन बोध्यमाने अभेदेन पक्षधर्म्मान्वयिनि व्याप्तिविशिष्टे विशेषणतापन्न-व्याप्तिवैशिष्ट्यस्यापि पक्षधर्म्मे विशेषणतया भानमुपेयं एकविशेषण-तयोपस्थितस्य पदार्थतावच्छेदकस्य स्वातन्त्र्येणैव इतरविशेषण-तया अभानात् अन्यथा घटं जानातीत्यादौ घटत्वादिविशिष्टनिरू-पितविषयिताशालिज्ञानपर्य्यन्तस्य तात्पर्य्यविषयत्वेऽपि लाभासम्भ-वात् पदार्थतावच्छेदकघटत्वादेः स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेन विषयितायामन्वयेनैव तल्लाभनिर्व्वाहात्। एवञ्च व्याप्तिवैशिष्ट्य-विशेषित-व्याप्तिविशिष्टाभिन्नत्वोपलक्षित-पक्षधर्म्मप्रतियोगिकत्व-मेव विषयतावच्छेदकतया विवक्षितमिति पक्षधर्म्मे व्याप्तिवि-शिष्टाभेदानवगाहिपरामर्शस्यापि संग्रहः। वह्निव्याप्यधूमवान् इतिज्ञाने व्याप्तिवैशिष्ट्यस्य धूमांशेऽप्रकारत्वेऽपि तदंशे सम्बन्धतया भानादेव धूमनिष्ठावच्छेदकतारूपविषयितायामवच्छेदकत्वमम्भ-वात् तद्घटितव्याप्तिविशिष्टधूमप्रतियोगिकत्वविशिष्टहेतुतावच्छेद-कसम्बन्धविषयकत्वमव्याहतं (१)। न च व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः

वाच्यम्। घटत्वमित्यनेन आधेयतावद्घटीयमित्याकारकस्याधेयत्व-घटोभय-प्रकारकस्य बोधस्य जननात् घटे इत्यनेन च घटप्रकारकाधेयताविशेष्यकबोध-जननात् घटे घटत्वमित्यनेन घटाधेयत्वोभयधर्म्मितावच्छेदकक-घटविशिष्टाधेयता-प्रकारकबोधजनने बाधकाभावः विधेयांशे अधिकावगाहिबोधस्योपगमात् अन-भ्युपगमे भवन्मतेपि समानम्। अतेदं बोध्यं, घटत्वत्वं नास्तीत्यनुगतप्रतीत्यनुप-पत्तिः, घटत्वत्वस्य आधेयतासम्बन्धेन घटत्वविशिष्टाधेयताघटोभयात्मकतया तद-भावस्य अनुगतसम्बन्धेन निर्वक्तुमशक्यत्वादिति ध्येयम्।

(१) व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयताघटितव्याप्तिवैशिष्ट्यविषयतानिरूपितविषयतानि-रूपितप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितपक्षसम्बन्धविषयताकत्वरूपं व्याप्तिविशिष्टा-

संयोगादिरूपसम्बन्धांशे सम्बन्धतया भासमाने तत्प्रतियोगिकत्वे तादृशहेतोः सम्बन्धान्तराभानात् तस्यापि च संयोगादौ सम्बन्धान्तराभानात् तदीयसम्बन्धान्तरघटित(१) व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगादिविषयकत्वं (२) वह्निव्याप्यधूमवानिति बुद्धेर्दुरुपपादमेवेति वाच्यम् । तदवच्छिन्नविषयताकत्वरूपतद्विशिष्टविषयकत्वस्य तदीयसम्बन्धाभानेऽप्यव्याहतेः । अन्यथा गुरुमते ज्ञानस्य विशिष्टविषयकत्वानुपपत्तेस्तैर्विशिष्टबुद्धौ सम्बन्धभानानुपगमात् । न च वैशिष्ट्यांशे विशेषणीभवन्त्या व्याप्तेर्व्याप्तिविशिष्टेत्यादिवाक्यजन्यबुद्धौ सम्बन्धस्य सम्बन्धोऽप्येतन्मते विषय इति तद्घटितमेव विशिष्टं (३) व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मतापदार्थः, एवं व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः संयोगादिसम्बन्धांशे भासमानतत्प्रतियोगिकत्वांशेऽपि सम्बन्धान्तरभानमावश्यकं तथाच तद्घटितव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य पक्षसम्बन्धनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वं लक्षणवाक्यलभ्यमिति

भिन्नत्वोपलक्षितव्याप्तिवैशिष्ट्यविशेषितहेतुप्रतियोगिकत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावगाहित्वं लक्षणवाक्यैकदेशप्रतिपाद्यं तादृशपरामर्शात्मकज्ञानेऽक्षतमित्यर्थः ।

(१) तादृशधूमीयसम्बन्धान्तरं निरूपितत्वं प्रतियोगिकत्वस्य स्वरूपं तद्घटितेत्यर्थः ।

(२) लक्षणवाक्यप्रतिपाद्यं व्याप्तिविषिष्टधर्म्मिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रवियोगिकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसंयोगादिनिष्ठसंसर्गताकत्वरूपम् ।

(३) वैशिष्ट्यांशे व्याप्तेः सम्बन्धप्रतियोगित्वं तस्य सम्बन्धोऽनुयोगित्वं प्रतियोगित्वं तद्घटितमेव विशिष्टं व्याप्तिप्रतियोगिकप्रतियोगिकत्वविशिष्टवैशिष्ट्याश्रयनिरूपितप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसम्बन्ध इत्यर्थः ।

तादृशविशिष्टस्य च कथं व्याप्यादेः संसर्गतया तद्वैशिष्ट्यावगाहि-परामर्शीयविषयतावच्छेदकता तत्र वैशिष्ट्यांशे व्याप्तिप्रतियोगिकत्वमात्रस्य (१) तत्सम्बन्धतया भानेन तत्र तदीयसम्बन्धान्तराभानात्। पक्षसम्बन्धांशे भासमानहेतुप्रतियोगिकत्वांशेऽपि हेतोः सम्बन्धान्तराभानादिति वाच्यम्। लक्षणवाक्यजन्यबोधे वैशिष्ट्यांशे(२) व्याप्यादेः सम्बन्धान्तरस्याधिकस्य भानेऽपि तस्य वैशिष्ट्यनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वाविवक्षणेन सामञ्जस्यात्। नहि यस्मिन् विषये यस्य यत्सम्बन्धस्य भानं तन्निष्ठविषयतायां तदीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे भासते एव इति नियमः प्रामाणिकः, घटं जानातीत्यादिवाक्यजन्यघटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे घटादिविषयतायां समवायानुयोगित्वावच्छिन्नत्वभानस्यापि नियमेनाभ्युपगमात्। अथ व्याप्तिघटकहेतुतावच्छेदसम्बन्धावच्छिन्नपरपक्षधर्म्मपदोत्तरभावप्रत्ययस्य उक्तरीत्या(३)प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकसम्बन्धान्तर(४)व्यावृत्तहेतुप्रतियोगिकत्वबोधकतया सम्बन्धान्तरस्यातद्घटत्वेन(५) तत्संसर्गकहेतुमत्ताज्ञानवारणेऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धसंसर्गकनिर्धर्म्मितावच्छेदकज्ञानवारणमशक्यमेव, तस्यापि

---

(१) मात्रपदेन प्रतियोगिकत्वे व्याप्तिनिरूपितत्वस्य व्यवच्छेदः।

(२) वैशिष्ट्यांशे प्रतियोगिकत्वरूपवैशिष्ट्यांशे, व्याप्यादेरित्यादिपदेन व्याप्तिविशिष्टहेतोः परिग्रहः।

(३) प्रकृतार्थतावच्छेदकनिष्ठत्वसहितनिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य स्वावच्छेदकतावच्छेदकधर्म्मे अन्वयमुपगम्येत्यर्थः।

(४) व्याप्तिघटकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेत्यर्थः।

(५) तादृशहेतुप्रतियोगिकत्वघटितत्वेनेत्यर्थः।

विशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नतादृशसम्बन्धविषयकत्वात् । न च पक्षपदस्य धर्म्मितावच्छेदकविशिष्टार्थकतया पक्षधर्म्मतापदेन धर्म्मितावच्छेदकविशिष्टधर्म्म्यनुयोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गबोधनात् तदवच्छिन्नसंसर्गावगाहिज्ञानमेव ज्ञानान्तार्थं इति निर्धर्म्मितावच्छेदकज्ञानव्यावृत्तिरिति वाच्यम् । पक्षधर्म्मतापदेन पक्षधर्म्मप्रतियोगिकत्वेनैव पक्षसम्बन्धबोधनात् पक्षानुयोगिकत्वेन सम्बन्धस्य तदबोध्यत्वात् । मैवम् । यतः संशयवारणाय ज्ञानपदस्य निश्चयार्थकत्वमावश्यकं, निश्चयत्वञ्च विपरीतकोटिधर्म्मितावच्छेदकतानापन्नधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वं, तथाच तादृशविशेष्यताकत्वावच्छेदेन व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकसम्बन्धावगाहित्वस्य विवक्षणात् (१) हेतुमत्तांशे निर्धर्म्मितावच्छेदकज्ञानं न लक्षणघटकमिति, एवञ्च पक्षपदस्यानुपादानेऽपि सामञ्जस्यात्तदुपादानं धर्म्मपदस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिपरत्वलाभायेत्यवधेयम् (२) । अथवा (३)

---

(१) यथाश्रुते पर्व्वतो वह्निव्याप्यवान्न वा महानसं धूमवच्चेत्यादिसंशयवारणमशक्यमेव तादृशव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नतादृशसम्बन्धविषयकत्वात् विपरीतकोटिधर्म्मितावच्छेदकतानापन्नधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वाच्चेत्यतस्तादृशविशेष्यताकत्वावच्छेदेन तादृशावगाहित्वस्य विवक्षणं, तथाच तादृशज्ञाने तादृशावगाहित्वाभावात् तद्वारणं, यादृशविषयतायां यादृशविषयतायाः साक्षान्निरूप्यनिरूपकभावः तादृशविषयताघटितावगाहितादृयोरेव ज्ञाननिष्ठयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाव इति सिद्धान्तात् ।

(२) प्रतियोगितासम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नपरत्वलाभाय सम्बन्धसामान्यावच्छिन्नपरत्वे प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठाधेयतायाः सम्बन्धान्तरे सत्त्वेन तादृशाधेयत्वविशेषितनिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थविशेषितप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गान्तरावगाहिज्ञानजन्ये दोषवारणं दुःशक्यमेवेत्यवधेयम् ।

(३) पक्षपदसार्थक्याय कल्पान्तरमाह, अथवेति ।

धर्म्मान्तरविशिष्टावच्छिन्नबोधकप्रकृतिकभावप्रत्ययः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्म्मांस्तादृप्येणैव बोधयति (१)। गुरुत्वमेकत्वमित्यादितोजातिविशेषपुरस्कारेणैव गुरुत्वैकत्वादिगुणबोधनात्। उक्तञ्च गुणविवृतौ (२) दीधितिकृता "प्रतीतिस्तु तादृप्येण धर्म्मत्वेन वा" इति, न च शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गान्नायं पक्षः साधुरिति वाच्यम्। तदादीनामुपलक्षणीभूतबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तघटत्वाद्यनुगमेन शक्त्यैक्यवत् प्रकृतेऽपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकत्वरूपोपलक्षणेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकजातिविशेषादीनामनुगमसम्भवेन शक्त्यैक्यसम्भवाद्विशेषरूपेण लक्षणाया एव वोपगन्तव्यत्वात्। तादृशभावप्रत्ययार्थे च प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन (३) सम्बद्धत्वं संसर्गतया भासते तथाच प्रकृते पक्षानुयोगिकसम्बन्धावच्छिन्नविशिष्टानुयोगिकसम्बन्धावच्छिन्नबोधकपक्षधर्म्मपदोत्तरभावप्रत्ययस्य पक्षानुयोगिकसम्बन्धत्वेनैव तादृशसम्बन्धबोधकतया पक्षपदस्य च धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नपरतया धर्म्मितावच्छेदकविशिष्टानुयोगिकत्वावच्छिन्नव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसम्बन्धावगाहिज्ञानलाभात् सामञ्जस्यम्। सम्बन्धांशे विशेषण-

---

(१) न तु प्रकृत्यर्थविशेषितधर्म्मत्वेनेति शेषः।

(२) उदयनाचार्य्यप्रणीतगुणकिरणावलीविवृतौ।

(३) प्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसम्बन्धः प्रतियोगित्वं तेन सम्बद्धत्वं प्रतियोगिकत्वमेव, एतेनान्वयबलेन व्याप्तिविशिष्टधर्म्मिप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसम्बन्धलाभो दर्शितः।

प्रतियोगिकत्वं यथा विशेषणस्य सम्बन्धतया भासते तथा विशेष्यानुयोगिकत्वमपि विशेष्यस्य सम्बन्धतया भासते । अतः पक्षहेतुसम्बन्धविधया भासमानस्य संयोगादेर्व्विषयता हेतुप्रतियोगिकत्वेनेव पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिकत्वेनाऽप्यवच्छिन्नेति न किञ्चिदनुपपन्नम् । 'पदार्थतावच्छेदकद्वयेति अन्वयबलेन एकपदार्थतावच्छेदकविशेषितधर्म्मिसंसर्गोपरागेणापरपदार्थतावच्छेदकबोधकत्वादित्यर्थः । ननु कर्म्मधारयलभ्यव्याप्तिविशिष्टाभिन्नपक्षधर्म्मरूपप्रकृत्यर्थान्वितपक्षसम्बन्धरूपतल्प्रत्ययान्तार्थस्य लक्षणवाक्यार्थघटकस्याप्रसिद्धा ह्रदोवह्निमानित्यादिभ्रमानुमितावव्याप्तिरित्याशङ्कायां समाधत्ते, 'ज्ञानपदेति, 'ज्ञानपदोपसन्धानेन' ज्ञानबोधकपदसमभिव्याहारनियन्त्रितव्युत्पत्तिविशेषेण, 'बाधिताबाधितसाधारणतज्ज्ञानलाभात्' पक्षधर्म्मतांशे बाधिताबाधितसाधारणस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यसामानाधिकरण्यस्य ज्ञानलाभात् । अयमाशयः । ज्ञानबोधकपदसमभिव्याहृतस्य विषयविशेषणतया स्वार्थबोधकस्याऽपि पदस्य विषये स्वार्थानन्वयनिश्चयदशायां विषयाविशेषणतयैव ज्ञानविषयतावच्छेदकतया स्वार्थबोधकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धं, कथमन्यथा विशेषदर्शिनोऽपि भ्रान्तिज्ञालोहितवह्निज्ञानवानयमित्यादिवाक्यं प्रयुञ्जते, तथाच वह्निव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितह्रदसम्बन्धविषयताशालिज्ञानत्वेन भ्रमात्मकपरामर्शस्याऽप्युक्तलक्षणवाक्याल्लाभः । अथ लोहितवह्निं जानातीत्यादौ 'लोहितवह्न्यादिपदार्थस्याभेदेनान्वये तात्पर्य्यानुपगमे समासासाधुत्वेन तात्पर्य्यस्यावश्यकत्वेऽपि तद्वाक्य-

प्रामाण्यनिर्वाहाय लोहितपदस्य तत्र लौहित्यादिना भासमाना-र्थकत्वमुपेयते, तत्र तत्पदशक्तिविरहेऽपि ज्ञानविषयबोधकतत्त-दर्थकपदस्य तत्त्वेन भासमाने निरूढ़लक्षणोपगमात्। तेन रूपेण भासमानत्वञ्च तत्प्रकारतानिरूपकविषयतावत्त्वं तादृशविषयता-वच्छेदेन च वह्न्यादेर्विषयतानिरूपकत्वं विषयितार्थकविभक्ति-समभिव्याहारात् प्रतीयते, अतो वह्निः शुक्ल इत्यादि प्रमाया-लोहितो वह्निरित्यादिज्ञानान्तरीयलौहित्यादिप्रकारतानिरूपक-विषयतावद्वह्न्यादिविषयकत्वेऽपि न तज्ज्ञानपरोक्तवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः लौहित्यादिविशेष्यतापन्नवह्न्याद्यविषयकवह्न्यादि-ज्ञाननिष्ठतद्विषयिताया लौहित्यादिविशेष्यतापन्नानिरूपितत्वात्। द्रव्यत्वादिनिष्ठघटाद्यनुयोगिकाधिकरणतानिरूपकत्वे घटाद्याधे-यतावच्छेदकतायां यादृशमवच्छेदकत्वं विषयितायास्तादृशं विष-यितानिरूपकतावच्छेदकत्वं विषयतानात्मकमपि विषयताया-मविरुद्धमेव। एवञ्च प्रकृतेऽपि व्याप्तिविशिष्टपदं व्याप्तिप्रकारेण भासमानपरं तस्य पक्षधर्म्मे अभेदेनान्वयः, तस्य भावप्रत्ययार्थे पक्षसम्बन्धे स्वप्रतियोगिकत्वेन भासमानत्वं सम्बन्धः, यस्य विशे-षणस्य येन सम्बन्धेन विशेष्ये अन्वयः ज्ञानविषयतया भासमाने विशेष्ये स्वीयतत्सम्बन्धोपरागेण भासमानत्वस्यैव तद्विशेषणसम्बन्ध-तया भानमिति व्युत्पत्तेः, अराजकीये धननिष्ठस्वत्वे राजकीयत्व-भ्रमरूपज्ञानपरे राज्ञो धनं जानातीत्यादिविशेषदर्शिवाक्ये षष्ठ्यर्थ-स्वत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन राज्ञोऽन्वये योग्यतानुपपत्त्या निरूपित-त्वेनैव भासमानत्वस्य तत्र तत्सम्बन्धतया उपगन्तव्यत्वात्।

तथाच व्याप्तिप्रकारेण यद्भासते तत्प्रतियोगिकत्वेन भासमान-पक्षसम्बन्धावगाहिज्ञानजन्यत्वलाभान्न भ्रान्तानुमित्यव्याप्तिर्न वा तत्र लक्षणवाक्याल्लक्षणबोधानुपपत्तिरिति चेत्, न, एवमपि पक्ष-धर्म्मपदस्य यथाश्रुतार्थपरताया आवश्यकत्वाद्वह्निव्याप्यजलवान् ह्रद इत्यादिपरामर्शजन्यभ्रमानुमितिसंग्रहेऽपि वह्निव्याप्यधूमवान् ह्रद इत्यादिभ्रमजन्यानुमितेर्दुःसंग्रहत्वात्। तत्र व्याप्तिप्रकारेण भासमानधूमे वास्तवपक्षधर्म्मताविरहात् पक्षधर्म्मपदस्य पक्षधर्म्म-त्वेन भासमानार्थकत्वे पक्षसम्बन्धस्य प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकतया तदुत्तरभावप्रत्ययेन बोधनासम्भवात्, तेन रूपेण भासमानत्वरूप-प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्य भावप्रत्ययेन विवक्षणे परामर्शस्य तद-नवगाहितया असामञ्जस्यात् (१)। एवञ्च गुणादिरूपपक्षानु-योगिकहेतुतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धाप्रसिद्धावपि गुणादिरूप-पक्षे संयोगादिना हेतुमत्ताभ्रमजन्यानुमितौ नाव्याप्तिः। पक्षा-नुयोगिकत्वविषयतानिरूपितसंयोगादिविषयताशालित्वेन तादृश-भ्रमस्यापि लक्षणवाक्यतो लाभात्। इदन्त्ववधेयम्: पदार्थद्वया-भेदविवक्षायामेव कर्म्मधारयस्य साधुतया अत्र पक्षधर्म्मे व्याप्ति-विशिष्टाभेदाविवक्षायां कर्म्मधारयानुपपत्तिः, तद्विवक्षायाञ्च भ्रमस्थले विवक्षितलक्षणवाक्यार्थाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः सुदृढैव, एतदभिप्रेत्यैव भ्रमानुमित्यव्याप्त्या मतमेतदग्रे दूषयिष्यति,

(१) अथ लोहितवह्निमित्यादि असामञ्जस्यादित्यन्तं क्रोड़पत्रम्। अयं पाठो-बहुषु पुस्तकेषु नास्ति।

उक्तवाक्यस्य (१) चाप्रामाण्यमिष्टमेव, किन्तु लोहितं वह्निं जानातीत्यस्यैव प्रमाणत्वम् ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

तन्न परामर्शेन नियमतो व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यग्रहे मानाभावात् गौरवेण च तद्विषयत्वेनाहेतुत्वात्, सम्बन्धसम्बन्धाग्रहेऽपि विशिष्टज्ञानत्वस्योपपादितत्वात्, भ्रमस्थले च तादृशसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानासम्भवात्, असत्ख्यातिनिरासात् । अवान्तरवाक्यार्थायोग्यत्वनिर्णये महावाक्यार्थज्ञानानुदयात् विषाणे शशसम्बन्धाभावनिश्चयदशायां शशविषाणजन्यमिदं कार्मुकं इति शाब्दबुद्धेर्ब्रह्मणापि दुरुपपादत्वात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

सांसर्गिकविषयतायाः संसर्गावच्छिन्नत्वं निर्युक्तिकमित्याशयेन दूषयति, 'परामर्शेनेति परामर्शत्वस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यग्रहत्वव्याप्यत्वे मानाभावादित्यर्थः । व्याप्तिविशिष्टधूमसंयोगी वह्निव्याप्यधूमवांश्च पक्ष इत्यादिसमूहालम्बनपरामर्शस्य व्याप्तिसम्बन्ध पक्षसम्बन्धप्रकारकतया तत्सम्बन्धावगाहित्वं प्रामाणिकमेव

---

(१) लोहितवह्निं जानातीति वाक्यस्येत्यर्थः ।

इति नियमत इत्युक्तं, तथाच यत्र व्याप्तिवैशिष्ट्यं पक्षधर्म्मता च संसर्गतयैव भासते तज्जन्यानुमितावव्याप्तिर्यथाश्रुतलक्षण इति भावः। ननु तादृशज्ञानादनुमितिर्न भवत्येव तादृशसामानाधिकरण्यविषयकत्वेनैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वात्तथाच क्वाव्याप्तिरित्यत आह, 'गौरवेण चेति, व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षज्ञानत्वेनैव लाघवेन हेतुत्वात् व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यविषयकत्वेन हेतुत्वे सामानाधिकरण्यविषयकत्वस्याधिकस्य निवेशात्, तथाच तदुभयसामानाधिकरण्यानवगाहिनोऽपि विशिष्टज्ञानादनुमित्युपपत्तिर्निष्प्रत्यूहैवेति भावः। ननु सम्बन्धसम्बन्ध्यवगाहिज्ञानत्वमेव विशिष्टज्ञानत्वं न तु सम्बन्धज्ञानत्वमेव दण्ड-पुरुष-संयोगा इत्यादिसमूहालम्बनस्यापि तथात्वापातात् तथाचानुमितिजनकज्ञाने विशेषणीभूतव्याप्ति-साधनयोः संसर्गसंसर्ग्यनवगाहित्वे तद्विशिष्टज्ञानत्वमेव तस्य नोपपद्यत इति कथमनुमितिजनकत्वमित्यत आह, 'सम्बन्धसम्बन्धेति, 'अग्रहेऽपि' अविषयीकरणेऽपि, 'विशिष्टज्ञानत्वस्येति। अयमाशयः। सम्बन्धसम्बन्ध्यवगाहिज्ञानत्वमपि न विशिष्टज्ञानत्वं सम्बन्धसम्बन्धमादायापि समूहालम्बनसम्भवात्(१) अपि तु तत्प्रकारकत्वमेव तद्विशिष्टधीत्वं, प्रकारत्वञ्च विषयताविशेषः। न च संसर्गप्रतियोगित्वादेर्विशिष्टबुद्धावभाने प्रकारतात्वादिकं दुर्व्वचं स्यात् तथाहि प्रकारतात्वं सा-

---

(१) तथाच दण्ड-पुरुष-संयोग-समवाया इति समूहालम्बनस्यापि दण्डविशिष्टज्ञानत्वापत्तिरिति भावः।

सर्गिकविषयतानिरूपितविषयतात्वं यदि तदा विशेष्यताया अपि तथात्वादतिप्रसङ्गः अपि तु संसर्गविषयतानिरूपितप्रतियोगित्व-विषयतानिरूपितविषयतात्वमेव, विशेष्यता च तादृशानुयोगित्व-विषयतानिरूपितैव न तु तादृशप्रतियोगित्वविषयतानिरूपिता विशेषणांश एव संसर्गप्रतियोगिताभानादिति नातिप्रसङ्गः (१) एवं प्रतियोगित्वस्थानेऽनुयोगित्वं निवेश्य शिशेष्यतात्वं निर्व्वाच्यमिति संसर्गीयप्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपसंसर्गान्तरभानं विशिष्टबुद्धावा-वश्यकमिति वाच्यम्। संसर्गतात्ववत्प्रकारतात्व विशेष्यतात्वयोरपि स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मकत्वात्। विशिष्टबुद्धेः संसर्गसंसर्गावगाहि-तानियमेऽपि उक्तरीत्या भ्रमानुमितावव्याप्तिर्निष्प्रत्यूहैवेत्याशये-नाह, 'भ्रमस्थले चेति, 'तज्ज्ञानासम्भवादिति व्याप्तिवैशिष्ट्यसमा-नाधिकरणपक्षधर्म्मत्वज्ञानासम्भवादित्यर्थः। तथाच तादृशविशिष्ट-ज्ञानजन्यत्वं लक्षणवाक्यार्थः, तस्य भ्रमानुमितिसाधारण्यमशक्य-मेव भ्रमस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यसमानाधिकरणपक्षधर्म्मताविषयकत्वा-सम्भवेन लक्षणवाक्यार्थानन्तर्भावादिति भावः। ननु भ्रमेऽसदेव वैशिष्ट्यं भासते इति टीकाकारानुमतं (२) तथाच वह्निव्याप्यधूमवान् ह्रद इति भ्रमस्य व्याप्तिविशिष्टधूमादिप्रतियोगिक-ह्रदानुयोगिका-सद्वैशिष्ट्यविषयकत्वमव्याहतमेवेति कथं तादृशज्ञानासम्भव उच्यते इत्यत आह, 'असदिति, 'असतः' 'ख्यातिनिरासात्' ज्ञानविषयत्व-

(१) न विशेष्यतादौ प्रकारतात्वापत्तिरित्यर्थः।

(२) षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रानुमतमित्यर्थः।

निरासात्, ज्ञानविषयताव्यापकत्वस्य सत्त्वे व्यवस्थापनादिति यावत् । यदि चासतो ज्ञानविषयत्वसत्त्वेऽपि अभावाधिकरणतायाअपसिद्धान्तत्वात् ज्ञानविषयत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपं तद्व्यापकत्वं सत्त्वेऽक्षतमेव इति नार्थतोऽसत्ख्यातिनिराससम्भव इति मन्यते तदा सद्वृत्तित्वे ज्ञानविषयतात्वव्यापकत्वमेव विवक्षणीयम्, असत्ख्यातिवादिनाम् (१) असद्वैशिष्ट्यज्ञानविषयत्वस्य पारमार्थिकत्वात् । न च भ्रमस्य सन्मात्रविषयकत्वे भ्रमत्वव्याघात इत्याशङ्क्य (२) तथात्वेऽपि व्यधिकरणप्रकारकत्वेन भ्रमत्वनिर्वाहात् । इदञ्च वस्तुगतिमनुरुध्याभिहितं (३) वस्तुतोऽसद्वैशिष्ट्यभानेऽपि न प्रकृते निस्तारः अलीकस्य (४) संसर्गतयैव विषयताया वाचस्पत्यनुमतत्वात् तन्मतानुसरणेऽपि असत्याव्याप्तिवैशिष्ट्यसमानाधिकरणपक्षधर्मतायाः तल्प्रत्ययान्तेन प्रतिपादनासम्भवात् (५) अपरमार्थिकधूमप्रतियोगिकह्रदानुयोगिक-

---

(१) नन्वसद्वैशिष्ट्यविषयत्वमप्यसत् तत्राभावाधिकरणताया अपसिद्धान्तत्वात् विषयतात्वव्याप्यभावाप्रतियोगित्वरूपं व्यापकत्वं सद्वृत्तित्वेऽक्षतमेवेति नार्थतोऽसत्ख्यातिनिरास इत्याशङ्क्याह, असदिति ।

(२) असत्सम्बन्धविषयकत्वं भ्रमत्वं इत्यभिमानेनेयमाशङ्का, तथाच तदभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न-तत्प्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वं भ्रमत्वं न त्वसद्वैशिष्ट्यविषयकज्ञानत्वमिति भावः ।

(३) अत्रासतः ख्यातिविषयत्वनिरसनमेवोद्देश्यमतस्तदर्थमेवासत्ख्यातिनिरासादित्युक्तम् ।

(४) वस्तुतस्तस्य ख्यातिविषयत्वेऽपि भ्रमानुमित्यव्याप्तेरनुद्धार इत्याह, अलीकस्येति ।

(५) असतः पदशक्यत्वाभावादिति भावः ।

वैशिष्ट्यावगाहिभ्रमात्मकपरामर्शजन्यत्वस्य लक्षणवाक्यतोऽलाभात् लक्षणस्यासङ्घटितत्वेनाभ्रान्तस्य तत इतरभेदानुमानासम्भवाच्च। भ्रान्तपुरुषीयानुमानस्य(१) चातिप्रसक्तादिनापि सम्भवात्। ननु व्याप्तिविशिष्ट-पक्षधर्म्मयोरभेदो लक्षणवाक्यतः प्रतीयतां तथापि न तदंशस्य लक्षणघटकत्वमुपेयते अतिव्याप्त्याद्यवारकत्वादवश्य-विवक्षणीयव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वादिविषयतानिरूपितसंसर्गी-यविषयतामात्रनिवेशेनैव सामञ्जस्यात्, लक्षणवाक्यप्रतिपाद्य-ताया लक्षणघटकतानियतत्वे ज्ञानान्तकर्म्मधारयपक्षेऽपि अवश्य-विवक्षणीयस्य ज्ञानविशेषणव्याप्तिप्रकारकत्वांशे पक्षधर्म्मताविषय-कत्वावच्छिन्नत्वस्य निवेशेनैव सामञ्जस्यात् लक्षणवाक्यलभ्यस्य ज्ञानांशे पक्षधर्म्मताविषयकत्वविशेषणस्य वैयर्थ्येन लक्षणदोषात्। एवञ्च भ्रमानुमितौ न लक्षणाव्याप्तिशङ्का इत्याशयेनायोग्यता-ज्ञानाद्विशेषदर्शिनां नोक्तवाक्याद्भ्रमानुमितौ लक्षणग्रहः सम्भव-तीति विशेषदर्शिनं प्रति प्रकृतवाक्यानर्थक्यमिति दूषणान्तर-माह, 'अवान्तरेति पक्षधर्म्माद्यंशेऽविशेषणस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यादेर्न स्वातन्त्र्येण ज्ञानान्वयसम्भवः व्युत्पत्तिविरोधात्, अपि तु तत्त-द्विशेषणतापन्नस्यैव इति तत्र तदनन्वयनिश्चयोऽवान्तवाक्यार्थायो-ग्यतानिश्चयः तस्मिन् सति समुदायलक्षणवाक्यजन्यमहावाक्या-र्थज्ञानासम्भवादित्यर्थः। महावाक्यार्थयोग्यताज्ञानस्य अवान्तर-वाक्यार्थविषयकत्वनैयत्येनावान्तरवाक्यार्थधीविरोधिनोऽयोग्यता—

(१) ननु भ्रान्तपुरुषीयेतरभेदानुमानार्थमेव लक्षणमिदं वक्तव्यमित्यत आह, भ्रान्तेत्यादि।

ज्ञानस्य महावाक्यार्थयोग्यताज्ञानविरोधित्वादिति भावः। एतदेव दृष्टान्तेन द्रढ़यति, 'विषाण इति, 'शशसम्बन्धाभावेति, शशस्य विषाणजन्यमिति वाक्यजन्यसम्बन्धप्रकारकबोधाभिप्रायेणेदं, शशविषाणजन्यमिति वाक्यजन्यबोधस्य विषाणांशेऽभेदेन शशपदलक्ष्यशशसम्बन्धिप्रकारकतया सम्बन्धिभेदनिश्चयस्यैव तद्विरोधित्वात्। समास-व्यासयोः समानप्रकारकानुभवजनकत्वानुरोधेन षष्ठीतत्पुरुषस्थले पूर्व्वपदस्य सम्बन्ध एव लक्षणा, समासे व्युत्पत्तिवैचित्र्येण नामार्थयोरपि भेदान्वयबोधाभ्युपगमादित्याशयेनेदमित्यपि कश्चित्। शशसम्बन्धविशिष्टविषाणपरसर्व्वनामघटितवाक्यजन्यबोधपरतया व्याख्यानं पुनरसदेव, तथा सति विषाणे शशसम्बन्धस्य पदार्थतया अवान्तरवाक्यार्थत्वायोगात्।

चिन्तामणिदीधितिः।

न चात्र प्रमाणप्रस्तावात् प्रमैव लक्ष्या यदि च सल्लिङ्गकपरामर्शादपि भ्रान्तानुमितिस्तदा चरमज्ञानपदं प्रमापरमिति वाच्यम्। अव्याप्यापक्षधर्म्मयोस्तत्त्वावगाहिना परामर्शेन जनितायां वस्तुतः साध्यवत्पक्षावगाहितया प्रमायामव्याप्तेर्लिङ्गोपहितलैङ्गिकभाननिरासेनांशिकभ्रमत्वस्याप्ययोगात्, परमेश्वरतादृशज्ञानजन्यत्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्। अतएव व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्म्मता तज्ज्ञानं वेत्यादिकमपास्तम्।

गादाधरी विवृतिः ।

भ्रमानुमितेरलक्ष्यतया नाव्याप्तिप्रसक्तिरित्याशङ्कते, 'न चेति, 'प्रमाणप्रस्तावात्' प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यते इत्युपक्रमेण प्रमाणस्य निरूपणीयत्वात्, तन्निरूपणोपयोगितया प्रमैवानुमितिर्लक्षणीया । यद्यपि ह्रदो वह्निमानित्याद्यनुमितेरपि ह्रदत्वाद्यंशे प्रमात्वमेव विधेयांशे प्रमात्वविवक्षणे लिङ्गोपधानमतेऽपि धूलीपटलादौ व्याप्यत्वावगाहिज्ञानजन्यायां पर्व्वतादिपक्षकवह्न्याद्यनुमितौ विधेयांशे प्रमात्वस्याक्षततया लिङ्गोपहितेत्याद्यग्रिमग्रन्थासुस्थितेर्यावद्भ्रमभेदकूटविवक्षणे तु ह्रदो वह्निमान् पर्व्वतश्च वह्निमानित्यादिसमूहालम्बनानुमितेरलक्ष्यतापातेनातिप्रसङ्गस्तथापि भ्रमान्यवृत्तिविषयितावत्त्वमेव प्रमात्वमिह विवक्षणीयं उक्तसमूहालम्बनज्ञानीयवह्निमत्पर्व्वतादिविषयिता समूहालम्बनात्मिकायां पर्व्वतो वह्निमान् इत्यनुमितावपि वर्त्तते, ज्ञानव्यक्तिभेदेन विषयिताभेदानुपगमादतस्तस्या लक्ष्यतैव, ह्रदो वह्निमानित्यनुमितिनिष्ठाया ह्रदादिविषयताया अपि भ्रमत्वघटकतया भ्रमत्वनैयत्यमेवातो न तस्याः लक्ष्यत्वम् ।

यद्यपि अत्रापि 'लिङ्गोपहितेत्यादिग्रन्थासङ्गतिरस्ति, तथाहि लिङ्गोपाधानपक्षेऽपि शुद्धपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्न्यादिप्रकारतायाः तादृशप्रकारताशालिसंशयनिवृत्त्यर्थं तादृशसिद्धिप्रतिबन्धकत्वार्थञ्च स्वीकरणीयत्वात् तादृश्याश्च उक्तरूपत्वात् तादृशानुमितेर्लक्ष्यत्वं दुष्परिहरमेवेति तथापि तादृशविषयितायां परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वमपि विवक्षणीयं अन्यथा

ङ्कदत्वादिविषयतामादाय भ्रान्तानुमितेरपि लक्ष्यतापातात् तथाच तादृश्यास्य बाधाभावादेरेव जन्यतावच्छेदकत्वात् इत्यवधेयम् ।

ननु गन्धप्रागभावकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्याद्यसङ्कीर्णबाधस्थले या पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिन्यनुमितिस्तत्रैवातिव्याप्तिः तादृशानुमितेः साध्यस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नांशे भ्रमरूपतया अलक्ष्यत्वात् पक्षतावच्छेदकविशिष्टेऽपि पक्षे गन्धव्याप्यतया पृथिवीत्वादिरूपहेतुमत्तावगाहिनः परामर्शस्य प्रमात्वेन व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिक-पक्षसम्बन्धावगाहित्वादुक्तलक्षणस्यापि सत्त्वादित्यत आह, 'यदि चेति, सर्व्वत्र पक्षधर्म्मताबलात् पक्षतावच्छेदक-साध्ययोः सामानाधिकरण्यमेव भासते न तु तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावोपि तेन विनापि हेतोर्व्याप्तिपक्षधर्म्मत्वोपपत्तेस्तद्भासकबलाभावादित्यभिधाय उक्तबाधासङ्करस्थलस्य यज्ञपतिना दूषितत्वात् तन्मते न सल्लिङ्गकपरामर्शाद्भ्रमानुमितिः अपि तु मिश्रादिमत एवेत्यतः 'यदि चेत्युक्तम् । न च वाधितवह्नौ लाघवज्ञानसत्त्वे सल्लिङ्गकपरामर्शादपि बाधितो वह्निः पक्षे भासते इति सर्व्वेषामेवानुमतम् परन्तु तादृशानुमितेर्व्यापकतानवच्छेदकविशेषधर्म्मप्रकारकत्वं प्राचीना नानुमन्यन्ते, अतएव सामान्यधर्म्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिबलप्रवृत्तानुमाने विशेषबाधस्यादोषत्वं समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वं व्यवस्थाप्य व्युत्पादितमुपाध्यायैर्बाधग्रन्थे, तावतापि च बाधितविषयकलाघवज्ञानजन्यानुमितेस्तदभाववति तत्प्रकारत्वरूपभ्रमत्वावच्छिन्नभेद-घटितप्रमात्वं दुरुपपादमेवेति यदि चेत्यसङ्गतमेवेति वाच्यम् ।

तदवच्छिन्नाभाववति तदवच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छिन्नभेदघटितप्रमात्वस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वोपगमे पर्व्वतादौ वह्नित्वादिना बाधितवह्न्यादिविषयकानुमितेर्लक्ष्यतासम्भवेन तत्सङ्गतिः। न चोक्तस्य प्रमात्वस्य लक्ष्यतानियामकत्वे जलपर्व्वतो वह्निमान्, पर्व्वतो जलवह्निमान् इत्याद्यनुमितौ स्वरूपतो भासमानविषयांशे भ्रमरूपायां विशिष्टपक्षादावप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्दुष्ट्वारेव तत्रापि तादृशप्रमात्वसत्त्वादिति वाच्यम्। तदभाववति स्वरूपतस्तत्प्रकारकभ्रमभेदमपि प्रमात्वशरीरे निवेश्य तद्वारणसम्भवात्।

केचित्तु यत्किञ्चिद्विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नवत्पक्षावगाहित्वलक्षणपारिभाषिकप्रमात्वेनैव लक्ष्यताया विवक्षितत्वात् लाघवज्ञानाधीनोक्तानुमितौ महानसीयत्वादेः प्रकारत्ववादिमतेऽपि वह्नित्वस्यैव विधेयतावच्छेदकतया पक्षस्य तदवच्छिन्नवत्त्वमेव तादृशप्रमात्वानपायात्,गन्धप्रागभावकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान् इत्यादौ नव्यनये तादृशकालावच्छिन्नगन्धसमवायस्य मम गत्वात्, तेन सम्बन्धेन पक्षे विधेयाभावान्न तस्य लक्ष्यत्वम्। न चेदृशप्रमात्वस्य लक्ष्यतानियामकत्वे लिङ्गोपधानमतेऽप्यव्याप्यादिलिङ्गकानुमितेरलक्ष्यत्वाप्रसक्त्या लिङ्गोपहितेत्याद्यग्रिमग्रन्थोनावतरतीति वाच्यम्। इदानीं लाघवज्ञानजन्यानुमितेरलक्ष्यत्वे क्षतिविरहात्, भ्रमान्यवृत्तिविषयतावत्त्वमेव लक्ष्यतानियामकं वाच्यमित्याशयादित्याहुः (१)।

'प्रमापरमिति, अत्रापि लक्ष्यतानियामकं यादृशप्रमात्वं तदेव

---

(१) केचित्त्वित्यादिः आहुरित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति।

विवक्षणीयं अतः किञ्चिदंशे प्रमात्वमादाय नातिप्रसङ्गस्य दुर्व्वारता । 'अव्याप्यापक्षधर्म्मयोरिति अव्याप्यधूलीपटलादौ व्याप्यत्वावगाहिना अपक्षधर्म्मे च महानसत्वादौ पक्षधर्म्मत्वावगाहिना परामर्शेन जनितायां वस्तुगत्या वह्न्यादिमति पर्व्वतादौ वह्निमत्त्वाद्यवगाहिन्यां प्रमानुमितावव्याप्तिरित्यर्थः । तज्जनकपरामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिक-पक्षानुयोगिकसम्बन्धानवगाहित्वात् धूलीपटलादिसम्बन्धस्य व्याप्याप्रतियोगिकत्वात् महानसत्वादिसम्बन्धस्य पक्षाननुयोगिकत्वादिति भावः । नन्वनुमितौ पक्षांशे व्याप्यत्वेन लिङ्गभानोपगमादुक्तानुमितेर्यथायोगं व्याप्ति—पक्षधर्म्मतांशे भ्रमरूपतयाऽलक्ष्यतैवेति कथमव्याप्तिरत आह, 'लिङ्गोपहितेति लिङ्गविशिष्टपक्षे साध्यभानस्य ग्रन्थकृता (१) निराकार्य्यत्वेन उक्तानुमितेर्व्याप्याद्यंशे भ्रमत्वस्याप्ययोगादित्यर्थः । लिङ्गोपहितभाने परामर्शजन्यतावच्छेदककोटावव्यहितोत्तरत्वादिकं न निवेश्यते लिङ्गविषयताया जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेनैव व्यभिचारवारणसम्भवादित्यादिरीत्या (२) लाघवसम्भवेऽपि मणिकृतां तत्रासम्मतेः तदीयलक्षणं तन्मतमवलम्ब्य व्याख्यातुमुचितमिति भावः । ननूक्तानुमितिष्वपि व्याप्तिविशिष्टधूमादिप्रतियोगिकपर्व्वतानुयोगिकसम्बन्धावगाहिभगवज्ज्ञानजन्यत्वसत्त्वान्नाव्याप्तिरित्यत आह,

---

(१) मणिकृतेति पा० ।

(२) वह्निव्याप्यालोकपरामर्शोत्तरानुमितेः पूर्व्वं वह्निव्याप्यधूमपरामर्शसत्त्वनिबन्धनव्यभिचारवारणं सम्भवतीति भावः ।

'परमेश्वरेति, 'तादृशेति व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धावगाहीत्यर्थः, 'अतिप्रसञ्जकत्वात्' प्रत्यक्षादावतिव्याप्तत्वात्, तथाचातिप्रसङ्गवारणाय तादृशसम्बन्धावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणता जन्यत्वानवच्छिन्नकार्य्यता वा निवेशनीया, तथाचोक्तभ्रमजन्यानुमितौ भगवज्ज्ञानस्य उपादानप्रत्यक्षविधयैव कारणत्वं तस्याश्च जन्यत्वेनैव जन्यतेति (१) नाव्याप्तिनिराससम्भवः। न च भगवज्ज्ञानस्य परामर्शत्वेनापि जनकता नित्यस्येत्यादिव्याप्त्यनभ्युपगमात् परामर्शहेतुतायां जन्यत्वस्याधिकस्यानिवेशादिति तादृशजनकतानिरूपितानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतामादायैव कूटलिङ्गकानुमितौ (२) अव्याप्तिवारणसम्भव इति वाच्यम्। तादृशानुमित्यव्यहितपूर्व्वं तदधिकरणात्मनि व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षानुयोगिकसम्बन्धावगाहिनिश्चयासत्त्वेन व्यभिचारप्रसक्त्या तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकस्य तादृशानुमितितो व्यावर्त्तनीयतया (३) तद्रूपावच्छिन्नजन्यतामादाय लक्षणसमन्वयासम्भवादिति भावः। इदमत्रावधेयं वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति परामर्शस्यापि न व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धावगाहित्वेन हेतुता धूमत्वादिना धूलीपटलाद्यवगाहितदाकारभ्रमासंग्रहात्, तथाच तद्रूपा-

(१) तथाच समवायेन जन्यत्वावच्छिन्नं प्रति विषयतया उपादानप्रत्यक्षत्वेन भगवज्ज्ञानसाधारणेन कारणत्वमिति भावः।

(२) भ्रमपरामर्शजन्यप्रमानुमितावित्यर्थः।

(३) तथाच सामानाधिकरण्याव्यवहितोत्तरत्वोभयसम्बन्धेन तादृशनिश्चयविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य वक्तव्यत्वादिति भावः।

वच्छिन्नकारणताघटितलक्षणस्य प्रत्यक्षविशेषाद्यतिव्याप्तिवारणा-योपगमेऽसम्भव एव स्यात् कथमुक्ताव्याप्त्यभिधानम्। यदि किञ्चि-ल्लिङ्ग-साध्यकानुमितिः प्रमात्मकपरामर्शादेव तदा तत्तोक्तरूपेण हेतुतासम्भवान्नासम्भव इत्युच्यते, तदा तादृशानुमितिजनकपरामर्श-कारणताघटितजातिघटितलक्षणोपगमेनोक्ताव्याप्तेरपि नावकाशः।

वस्तुतस्तु विषयतायां विशिष्टान्वयबलात् उक्तवाक्यतो व्याप्त्यवच्छिन्न-हेतुनिष्ठावच्छेदकताकपक्षसम्बन्धविषयताकत्वेनापि परामर्शला-भात् तद्रूपस्यैव कारणतावच्छेदकत्वविवक्षया नासम्भवो नाप्युक्त-स्थलेऽव्याप्तिः तद्रूपस्य भ्रमसाधारणत्वात् वास्तवव्याप्तिविशिष्ट-प्रतियोगिकपक्षसम्बन्धस्य लक्षणवाक्यजन्यबोधेऽवश्यं भानेन तद्वि-षयकत्वेन परामर्शोपस्थितावपि तस्य न कारणतावच्छेदकत्वम्, अपि तु कारणतासामानाधिकरण्यमेव, कूटलिङ्गकपरामर्शसाधा-रणोक्तरूपावच्छिन्नकारणताया भगवज्ज्ञाने वास्तवव्याप्यप्रतियो-गिकतादृशसम्बन्धावगाहित्वसामानाधिकरण्यसत्त्वेन कूटलिङ्गक-प्रमानुमितिपरलक्षणवाक्ये नावान्तरवाक्यार्थायोग्यत्वमपि लक्षण-वाक्यतो व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविशिष्टपक्षसम्बन्धावगाहि-ज्ञानवृत्तित्वेन कारणत्वे भासमाने व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वाव-च्छिन्नपक्षसम्बन्धावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नत्वेनापि तद्भासते तथाच व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविशिष्ट-पक्षसम्बन्धावगाहिज्ञानवृत्ति-त्वोपलक्षितव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नपक्षसम्बन्धावगाहि-ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वविशेषितजनकताया लक्षणघटकत्वादीश्वरज्ञान-वृत्तिजनकतायाश्च तादृशत्वात् तादृशानुमितौ लक्षणसमन्वयः

प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणञ्च सम्भवतीति ध्येयम्। 'अतएव' भ्रमजन्यानुमितावव्याप्तेरेव, व्याप्तिविशिष्टे या पक्षधर्म्मतेति सप्तमीतत्पुरुषेण वास्तवव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकपक्षसम्बन्धाव-गाहित्वरूपकर्म्मधारयपक्षीयार्थ एव पर्य्यवसानात् व्याप्तिविशिष्टे यत्पक्षधर्म्मताज्ञानमिति ज्ञानान्तेन विषयत्वार्थकसप्तमीतत्पु-रुषसमासेन च वास्तवव्याप्तिविशिष्टविषयकपक्षसम्बन्धज्ञानस्य लाभाद्वह्निव्याप्यधूमोपटलवान् पर्व्वत इत्यादिज्ञानासंग्रहादिति भावः। 'आदिपदाद्व्याप्तिविशिष्टा व्याप्तिसमानाधिकरणा या पक्षधर्म्मता इत्यादिसमासपरिग्रहः। यद्यपि वक्ष्यमाणज्ञानान्त-कर्म्मधारयपक्षे प्रकारितारूपस्यैव तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वरूपस्य वैज्ञानिकस्य वैशिष्ट्यस्य विवक्षया ज्ञानान्तसप्तमीतत्पुरुषपक्षेऽपि व्याप्तिविशेष्यतापन्नहेतुविषयकत्वावच्छेदेन पक्षधर्म्मताविषयक-ज्ञानपर्य्यवसानादुक्ताव्याप्तिपरीहारः सम्भवति यत्र व्याप्तेर-प्रसिद्धिः तत्रापि व्याप्तिपदस्य वक्ष्यमाणकल्पे विलक्षणप्रकारिता-यामिव एतत्कल्पे विलक्षणप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायां लक्षणा-मुपगम्याव्याप्तिपरीहारसम्भवः, पक्षधर्म्मत्वाप्रसिद्धिस्थलेऽपि वक्ष्य-माणैव गतिस्तथापि व्याप्तिपदलक्षणाया आवश्यकत्वे तत्पुरुषम-पेक्ष्य लाघवात् (१) कर्म्मधारय एवाश्रयितुमुचित इत्याशयेन तत्पुरुष-उपेक्षितः।

---

(१) तथाच ज्ञानान्ततत्पुरुषे लक्षणाद्वयं कर्म्मधारये पुनरेका लक्षणेति लाघव-मिति भावः।

चिन्तामणिदीधितिः।

व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्म्मस्येति द्वन्द्वाश्रयणाद्व्याप्ति-विशिष्टत्व-पक्षधर्म्मत्वावगाहिज्ञानजन्यत्वं लभ्यते पदार्थ-योरभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदेनैव प्रमाण-प्रमेये-त्यादिसूत्रे अन्यत्र च द्वन्द्वस्य दर्शनात् पदार्थद्वयाभेद-बोधकाच्च कर्म्मधारयाद्भेदाभेदोदासीनपदार्थद्वयबोध-जनकत्वेनैव द्वन्द्वस्य भेदात्। विशिष्टपदस्य धर्म्म-परतया वा व्याप्तिवैशिष्ट्य-पक्षधर्म्मत्वयोर्लाभात्। न चैवमालोको वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञान-जन्येऽतिप्रसङ्गः, एकत्र तदुभयावगाहित्वस्योक्तत्वा-दिति केचित्।

गादाधरी विवृतिः।

मिश्रोक्तद्वन्द्वपक्षं दूषयितुमुपन्यस्यति, 'व्याप्तेति, 'व्याप्तिवि-शिष्टत्व-पक्षधर्म्मत्वावगाहीति व्याप्तिसम्बन्ध-पक्षसम्बन्धविषयकेत्यर्थः, "द्वन्द्वात् पर इत्यादिन्यायेन (१) भावप्रत्ययार्थेन व्याप्तिविशिष्टस्या-प्यन्वयादिति भावः। एवञ्च सम्बन्धविधयाव्याप्तिवैशिष्ट्याद्यवगाहि-ज्ञानस्य तत्सामानाधिकरण्यानवगाहित्वेऽपि तदवगाहित्वस्या-क्षतत्वान्नासंग्रहः। यद्यपि व्याप्तिवैशिष्ट्यादेः ज्ञानविषयत्वान्वये

---

(१) द्वन्द्वात्परः पूर्व्वो वा यः श्रूयते स लभते प्रत्येकसम्बन्धं इति न्यायादित्यर्थः।

व्याप्त्यादेरुपलक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गात् (१) विशेषणतैवोपगन्तव्या तथाच तद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यादेर्ज्ञानविषयत्वान्वये वैशिष्ट्यानुयोगिक-विशेषणवैशिष्ट्यस्यापि तदन्वय आवश्यक इति संसर्गतया व्याप्त्यादेर्वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं दुःसंग्रहमेव, विशेषणसंसर्गस्य तदन्वयोपगमे च उपाध्यायमतेऽपि नोक्तपरामर्शासंग्रहः उक्त-रीत्या लक्षणवाक्यजन्यबोधे व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यस्य तत्संसर्गतयैव भानात्। तथापि संसर्गभानोपगमे एतन्मते सकल-परामर्शसंग्रहः, उपाध्यायमते च व्याप्त्यादिवैशिष्ट्यं यत्र संसर्गतया भासते तस्य तावता संग्रहेऽपि भ्रमस्थले उभयसामानाधिकरण्या-प्रसिद्धया अव्याप्तिर्दुर्वारैवेति विशेषः। अथाभ्युपगम्यतां संसर्गे विशे-षणप्रतियोगिकत्वस्य संसर्गतया भानं तथापि तद्विषयताया अनु-मितिकारणतावच्छेदककोटिनिवेशे मानाभाव इति वक्ष्यमाणाति-प्रसङ्गस्य वारणाय येन रूपेण परामर्शस्य लक्षणवाक्याल्लाभस्तस्य जनकतावच्छेदकतया विवक्षणीयतया संसर्गानुयोगिकसंसर्गविषय-त्वघटितलक्षणवाक्यप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपस्य चानुमितिजनकता-नवच्छेदकतया असम्भव इति चेन्न, प्रकारतात्वस्य संसर्गप्रतियोगि-त्वविषयतानिरूपितविषयतात्वरूपतया प्रकारतात्वेन व्याप्तिप्रकार-तानिवेशेन संसर्गप्रतियोत्वविषयताया अपि कारणतावच्छेदक-गर्भे निवेशात् वैशिष्ट्यानुयोगिकसंसर्गविशेषावच्छिन्नत्वेनोपस्थित-व्याप्तिविषयताघटितसमुदाये तादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्योपलक्षण-

---

(१) वैशिष्ट्यवद्धूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानजन्ये अतिप्रसङ्गादिति भावः।

त्वोपगमेन तदंशं परित्यज्य इतरांशे कारणतावच्छेदकत्वविवक्षण-सम्भवाच्च । ननु पदार्थयोरभेदे न द्वन्द्वस्य साधुता "पदार्थानां प्रधानत्वे परस्परविभेदतः । एकदैकक्रियायोगात् भवति द्वन्द्वसङ्कः" इत्यभियुक्तैरभिधानात् एकघटादिपरघट कलसादिपदे तददर्श-नात् (१) तथाच प्रकृते व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मपदयोर्द्वन्द्वसाधुत्वानु-रोधेन विभिन्नधर्म्मिपरत्वोपगमे एकधर्म्मिनिष्ठव्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्म्म-त्वावगाहिपरामर्शासंग्रह इत्याशङ्क्य एकधर्म्मिपरत्वेऽपि द्वन्द्वमुपपाद-यति, 'पदार्थयोरिति, 'पदार्थयोः' पदजन्यप्रतीतिविशेष्यतयाऽभि-प्रेतयोः, 'पदार्थतावच्छेदकभेदेनेति तथाच पदजन्यप्रतीतिविषय-तया अभिप्रेतत्वरूपपदार्थतावच्छेदकादिसाधारणपदार्थत्वाश्रयस्य भेद एव द्वन्द्वनियामक इति भावः । एतेन (२) नानार्थेतर ३) स्वरूपैकशेषस्थलेऽपि विशेष्यघटादिव्यक्तिभेदेन द्वन्द्वप्रसक्त्या स्वरूपैक-शेषस्य द्वन्द्वापवादकताप्रवादसङ्गतिः । घटत्वेनैकघटतात्पर्य्यकघट-कलसपदयोः प्रतिपाद्यघट-घटत्वयोर्भेदेऽपि न द्वन्द्वः, एकपदप्रति-पाद्येऽपरपदप्रतिपाद्यत्वावच्छिन्नभेदस्यापेक्षितत्वात् । वस्तुतस्तु (४) पदार्थयोर्भेदः पदार्थवैलक्षण्यं एकपदप्रतिपाद्यविशिष्टार्थस्या-परपदप्रतिपाद्यविशिष्टार्थापर्य्याप्तविषयताश्रयत्वं पर्य्यवसितं द्वन्द्व-

(१) व्यक्तिद्वयादिपरघट-कलसादिपदघटितद्वन्द्वो भवत्येवेति व्यञ्जितम् ।

(२) एतादृशपदार्थत्वाश्रयभेदस्य द्वन्द्वनियामकत्वेनेत्यर्थः ।

(३) नानार्थकस्वरूपैकशेषस्थले पदार्थतावच्छेदकभेदमात्रस्य द्वन्द्वनियामक-त्वेऽपि द्वन्द्वप्रसक्त्या तदपवादकताप्रवादसङ्गतेरित्यतो नानार्थेतरेति ।

(४) नन्वेवं मेय-वाच्ययोरभेद इत्यादौ मेयादिपदप्रतिपाद्ये वाच्यादिपद-प्रतिपाद्यत्वावच्छिन्नभेदासत्त्वात् द्वन्द्वाप्रसक्तिरित्यत आह वस्तुतस्त्विति ।

नियामकम्। एतेन मेय-वाच्ययोरभेद इत्यादौ मेयादिपदप्रतिपाद्ये वाच्यादिपदप्रतिपाद्यत्वावच्छिन्नभेदासत्त्वेऽपि न क्षतिः (१) गगनाकाशयोरभेद इत्यादौ च गगनादिपदं तद्वाच्यत्वावच्छिन्नपरमिति पदार्थतावच्छेदकभेदेन द्वन्द्वः। अथ द्वन्द्वबाधार्थं स्वरूपैकशेषानुशासनमित्ययुक्तं समस्यमानपदानामानुपूर्व्वीभेदरूपवैरूप्यस्य द्वन्द्वनियामकतां स्वीकृत्यैव स्वरूपाणां द्वन्द्ववारणसम्भवादिति चेन्न, न हि द्वन्द्वबाध एव स्वरूपैकशेषफलं ; किन्तु तदननुशासने घटा इत्यादौ बहुत्वान्वयानुपपत्तिः सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति व्युत्पत्तेरेकघटपदेन बहुघटबोधनासम्भवात्,(२) सकृदर्थं गमयतीत्यस्यानेकशक्तिविषयाबोधकत्वार्थकत्वेऽपि इन्द्र-चन्द्रादिपरे हरय इत्यादावगतिः, एकशेषानुशासने तु तत्र बहुपदेभ्य एव बहूनां बोधः। बहुपदाश्रवणञ्च इतरेषां लोपात्, एकशेषस्य इतरलोपपर्य्यवसितत्वात्। अत्राहुः स्वरूपैकशेषः कृतद्वन्द्वानामेव न तु द्वन्द्वापवादकता तस्य तथा सति सविभक्तिकानामेव द्वन्द्वसम्भवात् सविभक्तिकानामेकशेषस्य वाच्यतया श्रूयमाणपदोत्तरं सुब्विभक्तेरवस्थानापत्तेः, लुप्तपदानां श्रूयमाणबहुवचनाप्रकृतितया तदर्थान्वितबहुत्वबोधकतायास्तत्रानुपपत्तेश्च। समासोत्तरं बहुवचनोपगमे च समासान्तर्गतसकलपदानामेव विभक्तिप्रकृतितया सामञ्जस्यात्। न च कृतद्वन्द्वानामेकशेषोपगमे पादाः

(१) मेयपदप्रतिपाद्यविशिष्टपर्य्याप्तविषयताया वाच्यपदप्रतिपाद्यविशिष्टपर्य्याप्तत्वादिति भावः।

(२) एकव्यक्तिमात्रबोधने तत्र बहुत्वस्य बाधादन्वयानुपपत्तिः।

मसकाः इत्यादौ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य्य-सेनाङ्गानां क्षुद्रजन्तवः इत्यादि-सूत्रैरेकवद्भावप्रसक्त्या बहुवचनानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तत्र सूत्रे द्वन्द्वपदस्य एकशेषाविषयो यो द्वन्द्वस्तत्परत्वोपगमात्। वस्तुतस्तु नेष्यत एवैकशेषः। उक्तव्युत्पत्तेरप्रामाणिकत्वात्, सति तात्पर्य्ये सकृदनुसंहितादप्येकपदात् युगपदनेकार्थबोधस्येष्टत्वादिति। 'अन्यत्र' नीलघटयोरभेद इत्यादौ, अत्र पदार्थतावच्छेदकगतमेव द्वित्वादिकं द्विवचनादिना प्रत्याय्यते साधुत्वार्थकमेव वा द्विवचनादिकं, उर्व्वस्यप्सरस इत्यादौ बहुवचनवत्. तत्रापि प्रकृत्यर्थगत-गुणादिकमादाय बहुत्वबोधकत्वमिति तु न युक्तं गुणादेरप्रकृत्यर्थत्वात् तत्साधारणबहुत्वबोधोपगमेऽतिप्रसङ्गात् (१) अजहत्स्वार्थ-लक्षणया गुणादीनामपि प्रकृत्यर्थतोपगमे मुख्यार्थपरपदोत्तर-बहुवचनस्य पदसाधुत्वमात्रार्थकतायामविवादात् इत्यलमप्रस्तुता-नल्पजल्पनेन। नन्वेकधर्म्मिबोधकपदयोरपि द्वन्द्वोपगमे द्वन्द्वस्य कर्म्मधारयभेदानुपपत्तिः, तादृशपदद्वयसमासस्यैव कर्म्मधारय-त्वादित्यत आह, 'पदार्थेति, तथाच वस्तुतोऽभिन्नधर्म्मिबोध-कपदद्वयकसमासत्वं न कर्म्मधारयत्वम् अपि तु एकपदार्थेऽपरपदा-र्थाभेदबोधकसमासत्वमेवेति भावः। 'भेदाभेदोदासीनत्वं' भेदा-भेदज्ञानाविषयत्वं, भेदोपादानं दृष्टान्तविधया, अभेदबोधव्यवच्छेदेनैव कर्म्मधारयविशेषोपपत्तेः, कर्म्मधारयस्थलेऽभेद इव द्वन्द्वस्थले पदार्थस्य तत्त्वाच्छेदकस्य च। भेदो यथायोगं भासते इति भ्रम-

(१) घटगतगुणादिकमादाय एकघटतात्पर्य्येऽपि घटा इति प्रयोगापत्तेः।

निराकरणाय वा तदुपादानम्। आस्तां वा पदार्थभेदेनैव द्वन्द्वः, तथापि तल्प्रत्ययान्तेन विशिष्टान्तस्य द्वन्द्वोपगमादुक्तार्थतासम्भव-इत्याशयेनाह, 'विशिष्टपदस्येति, भावक्तान्तत्वोपगमेनेति शेषः, 'धर्म्मपरतया' वैशिष्ट्यपरतया। 'ज्ञानजन्ये' अनुव्यवसायादौ, 'अतिप्रसङ्ग इति, तादृशसमूहालम्बनस्यापि व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्म्म-त्वोभयावगाहितायाः सत्त्वादिति भावः। इदञ्च यथाश्रुताभि-प्रायेण, तत्त्वेन जनकत्वविवक्षणे त्वऽसम्भवो बोद्धव्यः। अनुमित्य-जनकोपदर्शितसमूहालम्बनसाधारणस्य तदुभयावगाहिज्ञानत्वस्य तज्जनकतानवच्छेदकत्वात्। 'एकत्वेति एकधर्म्मिविषयकत्वावच्छे-देनेत्यर्थः। तथाच व्याप्तिवैशिष्ट्यावगाहितावच्छेदकविषयितानि-रूपकधर्म्मिविषयकत्वावच्छेदेनैव पक्षधर्म्मतावगाहित्वं पर्य्यवसितं, एतादृशार्थस्य लक्षणवाक्ये एकत्रेति पूरणादिना लाभो बोध्यः।

चिन्तामणिदीधितिः।

तदप्यसत्, एवमपि धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं पर्व्वतवृत्ति इति ज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गात्, एक-रूपेण तदुभयावगाहित्वस्योक्तौ च मीमांसकमतानु-प्रवेशात्। मिथस्तदुभयोपश्लेषावगाहित्वस्य च परा-मर्शाव्यापकत्वात्। न च तदुभयविषयत्वनियत-धर्म्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यताशालित्वमर्थः पक्षधर्म्मतापदोपादानवैयर्थ्यात्।

गादाधरी विवृतिः ।

'एवमपि' एकत्रोभयावगाहिताविवक्षणेपि । नन्वेकधर्म्मावच्छिन्नधर्म्मिण्युभयावगाहित्वविवक्षणान्न धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं पर्व्वतवृत्ति इति ज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्ग इत्यत आह, 'एकरूपेणे'ति, 'मीमांसकमतानुप्रवेशादि'ति, मीमांसकैर्यथा वह्निव्याप्यवानयमित्यादिव्याप्यतावच्छेदकानवगाहिपरामर्शादनुमितिरपलप्यते धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्व्वत इत्यादिसमूहालम्बनाच्चानुमितिरूपेयते तेषामेकरूपेण व्याप्ति पक्षधर्म्मताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात् तथोक्तरीत्या लक्षणं व्याचक्षाणेनाऽपि तत्र तत्रानुमितिरपलपनीया स्वीकार्य्या च । अन्यथा (१) अव्याप्त्यतिव्याप्त्योः प्रसङ्गादित्यर्थः । तथाच विशिष्टपरामर्शत्वेनानुमितिहेतुत्ववादिनां नैयायिकानां नोक्तरूपावच्छिन्नहेतुताया लक्षणे प्रवेशसम्भव इति न्यायमतेऽव्याप्त्यादिदोष आवश्यक एवेति भावः । यद्यपि धर्म्मिनिरूपकैकविषयत्वावच्छिन्नतदुभयविषयताविवक्षणे (२) न समूहालम्बनजन्येऽतिप्रसङ्गः न वा व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिपरामर्शजन्यानुमित्यसंग्रहः, तथापि व्याप्तिपक्षधर्म्मत्वाप्रसिद्धिस्थलेऽव्याप्ति-

(१) लक्षणे यथाश्रुततादृशज्ञाननिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वप्रवेशे तद्रूपेण कारणत्वस्याविवक्षणे चेत्यर्थः । वह्निव्याप्यवान् इति ज्ञानजन्यानुमितावव्याप्तिः समूहालम्बनानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिरपीत्यर्थः ।

(२) यद्यपि अवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नधर्म्मिविषयतानिरूपिततदुभयविषयताविवक्षणे इति पा० । एतच्च अन्तराभासमानप्रकारिताविशेष्यितयोरैक्याभिप्रायेण । भेदे तु स्वावच्छिन्नत्व-स्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नत्वान्यतरसम्बन्धेन धर्म्मिनिरूपितैकविषयितावत्तदुभयावगाहित्वं विवक्षणीयमिति बोध्यम् ।

रेव एतत्कल्पोपेक्षाबीजमित्यवधेयम् । ननु परस्परोपश्लेषिणोभया-वगाहित्वविवक्षणान्न समूहालम्बनजन्येऽतिप्रसङ्गः, तच्चैकतरसम्बन्ध-विषयकत्वावच्छेदेनापरावगाहित्वं सम्बन्धः सामानाधिकरण्य-मित्यत आह, 'मिथ इति, 'परामर्शाव्यापकत्वादिति, सम्बन्ध-सम्बन्धावगाहिताया विशिष्टबुद्धावप्रामाणिकतया व्याप्तिवैशिष्ट्याद्य-प्रकारकपरामर्शस्य तत्सामानाधिकरण्यानवगाहित्वादिति भावः । यद्यप्युभयसामानाधिकरण्यावगाहितायाः परामर्शाव्यापकत्वस्य प्रागेवाभिहितत्वादिदानीमुक्तशङ्का नावतरितुमर्हति, तथापि पूर्व्वमुपाध्यायमते भ्रान्तानुमित्यव्याप्तावेव निर्भरस्य कृतत्वात् सम्बन्धसम्बन्धावगाहिताभ्युपगमेन शङ्कासम्भवो बोद्धव्यः । 'परा-मर्शाव्यापकत्वादित्युपलक्षणं उक्तार्थस्य लक्षणवाक्यादलाभोऽपि दोषो बोध्यः, उभयविषयकत्वविशिष्टस्य निरूपकत्वेन जन्यताया-मन्वयो विवक्षितः, इत्युभयविषकत्वस्य जनकतावच्छेदककोटि-प्रविष्टत्वलाभान्नानुव्यवसायादावतिव्याप्तिरिति शङ्कते, 'न चेति, उभयविषयकत्वे तद्विशिष्टज्ञानत्वे चावच्छेदकत्वपर्य्याप्तिनिवेशे-ऽसम्भवः, संशयान्यत्वादेरधिकस्यानुमितिजनकतावच्छेदककोटौ निवेशादतस्तत्पर्य्याप्त्यनिवेशसूचनाय घटितार्थकं नियतपदम् । एतेनोभयविषयकत्वनियतत्वं यदि तद्व्याप्यत्वं तदा व्याप्तिवैशिष्ट्य-विषयकत्व-पक्षधर्म्मताविषयकत्वोभयाभाववदवृत्तित्वरूपायां उभय-विषयकत्वव्याप्तौ केवलव्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वाभाववदवृत्तित्वस्या-निवेशात् व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वाभाववदवृत्तित्वाघटितस्य उभय-त्वावच्छिन्नाभावघटितनिरुक्तरूपस्य निवेशादग्रिमपक्षधर्म्मत्वांश-

वैयर्थ्यप्रदर्शनासङ्गतिः, यदि च ज्ञानत्वस्य तदुभयाभाववद्वृत्तितया विशेषणान्तरविशिष्टज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वे तदभावो दुर्घट इति स्वव्यापकतत्कत्वरूपव्याप्तिरेव निवेशनीया इत्युच्यते, तदाप्युभयत्वावच्छिन्नविशेषणतया व्यापकताप्रवेशे व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वत्वावच्छिन्नविशेषणतया तदप्रवेशाद्वैयर्थ्यं दुर्व्वारमेव, एवमुभयविषयकत्वनियतकारणतानिवेशेऽप्युपपत्तेः तन्नियतधर्म्मावच्छिन्नत्वनिवेशनमप्यफलं, नियतत्वांशस्य लक्षणवाक्यादनुपस्थित्या तद्घटितलक्षणालाभश्चेति दूषणमप्यपास्तम् । एवं केषाञ्चित् उभयविषयकत्वस्याप्यतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नविषयादिकारणतामादाय परामर्शानुव्यवसायादावतिव्याप्तिवारणायानेकवृत्तित्वं विषयताघटितधर्म्मावच्छिन्नत्वं वा कारणतायां कार्य्यतायां वा अधिकं निवेश्यं इत्यपि प्रलपितमनुपादेयम् । यत्राङ्कुरविशेषसाध्यकस्थले एक एव परामर्शः तत्रानेकवृत्तित्वस्य उभयविषयकत्वावच्छिन्नत्वस्य च कारणताविशेषणत्वेऽव्याप्तिरेव तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वात् । न च योगिनां तद्विषयकज्ञानस्यावश्यं सत्त्वात् तत्साधारणतद्विषकत्वेन हेतुत्वं कल्पनीयं तच्चोभयवृत्त्यपीति वाच्यम् । यत्र भ्रमरूप एव तादृशपरामर्शस्तत्र तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वादव्याप्तेर्दुर्व्वारत्वादिति तत्र जातिघटितलक्षणमेव शरणीयम् । पक्षधर्म्मताविषयकत्वमात्रनियतधर्म्मावच्छिन्नकारणताप्रवेशे साधारणधर्म्मवत्ताज्ञानजन्यतामादाय संशये प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानजन्यतामादाय धूमवत्पर्व्वतो नास्तीत्यभावप्रत्यक्षे घटवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे चातिव्याप्तेः व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वो-

पादानमावश्यकमित्याशयेन पक्षधर्म्मतांशवैयर्थ्यमाह, 'पक्षेति, न च व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वनियतधर्म्मावच्छिन्नकारणतानिवेशे वह्निव्याप्यो धूमो द्रव्यं न वेत्याकारकसंशये व्याप्तिविषयकधर्म्मिज्ञानजन्यतामादायातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। पक्षधर्म्मतापदोपादानेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यात् तादृशधर्म्मिज्ञानादेरपि धर्म्मितावच्छेदके धर्म्मिवृत्तित्वावगाहित्वात्। न च स्वधर्म्मितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नवृत्तितावगाहित्वनिवेशान्न दोष इति वाच्यम्। तादृशधर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्ने कोटिद्वयसहचरितधर्म्मवत्ताज्ञानस्य तथात्वाद्व्याप्तिविषयकत्वाच्च तज्जन्यतामादायातिप्रसङ्गस्य दुर्व्वारत्वात्। न च तादृशदोषवारणाय विशेषणान्तरप्रक्षेप आवश्यकस्तथाच व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वघटितलक्षणे व्याप्यविषयकत्वस्य चरमज्ञाने व्याप्यविषयकवृत्तित्वस्य जन्यतायां वा निवेशेनैव पक्षधर्म्मत्वघटितलक्षणेऽपि यदंशे पक्षधर्म्मतावगाहिज्ञानं जनकं तदंशे पक्षधर्म्मत्वानवगाहित्वस्य चरमज्ञाने, तदनवगाहिवृत्तित्वस्य जन्यतायां वा निवेशनेन प्रतीकारः सम्भवतीति, धूमवत्पर्व्वतो नास्तीत्याद्यभावप्रत्यक्षादौ धूमाद्यंशे पक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि तादृशप्रत्यक्षादेरपि तदंशे पक्षधर्म्मत्वावगाहित्वात् साधारणधर्म्माद्यंशे पक्षधर्म्मतावगाहिज्ञानजन्ये संशयेऽपि सामग्रीवशेन साधारणधर्म्मांशे पक्षधर्म्मताभानात् प्रत्यक्षे उपस्थितवस्तुभानसामग्र्या नियतत्वात् चरमज्ञानपदस्य निश्चयपरत्वात् संशयत्वस्यार्थसमाजग्रस्ततया कार्य्यतानवच्छेदकत्वमिति मते च संशयातिव्याप्त्यप्रसक्तेश्चेति एकतरपदोपादानवैयर्थ्यादित्यभिधान-

मेवोचितमिति वाच्यम् । एवं सति सादृश्यांशे स्वविषयधर्म्मि-वृत्तिताज्ञानजन्यायां तत्र तदनवगाहिन्यामुपमितौ अतिव्याप्ते-र्दुर्व्वारत्वात् ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं यत्पक्षधर्म्मताज्ञानं तज्जन्यमिति तु स्यात् । यद्यप्यत्रापीन्धनसमाना-धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छि-न्नसमानाधिकरणेन्धनवानित्यादिपरामर्शजन्येऽव्याप्तिर-खण्डव्याप्तेरप्रसिद्धेः भ्रमानुमितेर्लक्ष्यत्वे चात्राकाश-मात्मन इत्यादौ सुतरां तथा, तथापि तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परोपश्लेषावगाहित्वं विवक्षितम् ।

न च व्यतिरेकिण्यव्याप्तिः, व्यभिचारधीविरोधि-धीविषयत्वेनान्वय-व्यतिरेकव्याप्त्योरनुगमात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

मिथ्याद्युक्तज्ञानान्तकर्म्मधारयपक्षमवलम्ब्य समाधातुमुप-क्रमते, 'व्याप्तिविशिष्टमिति, व्याप्तिविशिष्टत्वं यदि व्याप्त्या-श्रयत्वं तदानुमितिजनकज्ञानमात्रस्य न तथात्वम् अपि तु लिङ्ग-स्यैव इत्यसङ्गतिरतस्तद्व्याचष्टे, 'व्याप्तिप्रकारकमिति, विशिष्ट-पदेन प्रकारितारूपवैशिष्ट्याश्रयस्य व्याप्तिपदेन वा लक्षणया व्याप्ति-प्रकारिताया विवक्षितत्वादिति भावः । नन्वेवं व्याप्तिः पक्ष-

धर्म्मतया वा भ्रमजन्यानुमितावव्याप्तिपरीहारेऽपि धूमो वह्नि-व्याप्यो द्रव्यवान्पर्व्वत इत्यादिज्ञानजन्येऽतिव्याप्तिर्दुर्व्वारैव। अथ व्याप्तिप्रकारकत्व-पक्षधर्म्मताविषयकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावविवक्षणान्नायं दोषः विशृङ्खलरीत्या भासमानपदार्थविषयतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहात्, पक्षधर्म्मताविषयकत्वावच्छिन्ने ज्ञानरूपोद्देश्ये व्याप्तिप्रकारकत्वस्य विधेयतया तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभोव्युत्पत्तिसिद्ध एवेति चेदेवमपि, वह्निव्याप्यकालीनधर्म्मवानयमित्यादिज्ञानव्यावर्त्तनमशक्यं, येन सम्बन्धेन यस्य प्रकारता तत्सम्बन्धविषयकत्वेनैव तत्प्रकारकत्वस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावोपगमे पक्षानुयोगिकसम्बन्धस्यानुमितिजनकज्ञाने व्याप्यस्यैव संसर्गतया भानात् तद्विषयकत्वेन व्याप्यप्रकारकत्वस्यैवावच्छेद्यावच्छेदकभावः स्यात् न तु व्याप्तिप्रकारकत्वस्येत्यसम्भव एव, एवं यत्रान्यानुयोगिक एव सम्बन्धो व्याप्यस्य पक्षांशे भातः तादृशभ्रमजन्यानुमितावव्याप्तिरपि दुर्व्वारा तादृशभ्रमे वास्तवपक्षानुयोगिकसम्बन्धस्य पक्षधर्म्मतापदार्थस्याभानात् पक्षांशे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुप्रकारकज्ञानपर्य्यन्तञ्च पक्षधर्म्मतायाः ज्ञानमिति समासेनाशक्यप्रतिपादनमिति न तस्य पक्षधर्म्मताज्ञानशब्दार्थता। शब्दव्युत्पत्त्यनादरे चात्र समासविशेषमाश्रित्य व्याख्ययेति। अत्राहुः, पक्षे धर्म्मतया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यज्ज्ञानमिति तृतीयासमासगर्भमध्यमपदलोपिसमासादरात् (१) पक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नहेतुता-

(१) धर्म्मतया ज्ञानं धर्म्मताज्ञानं पक्षे धर्म्मताज्ञानं पक्षधर्म्मताज्ञानमिति समासादरादित्यर्थः।

वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकत्वविशिष्टज्ञानं पक्षधर्मताज्ञान-पदार्थः । पक्षधर्मतयेत्यत्र तृतीयाया अवच्छिन्नप्रकारताकत्वार्थक-त्वात् तत्र व्याप्तिप्रकारकत्वान्वये च हेतुनिष्ठनिरुक्तप्रकारताक-त्वावच्छिन्नव्याप्तिप्रकारकत्ववज्ज्ञानलाभः । व्याप्ति-हेत्वोः साक्षात् विशेष्य-विशेषणभावेन तद्विषयकत्वयोरनुमितिजनकपरामर्शेऽव-च्छेद्यावच्छेदकभावोऽत्रत एवेति सर्व्वत्रानुमितौ लक्षणसम-न्वयः । एवमपि व्याप्तिपदप्रतिपाद्यविशिष्टार्थाप्रसिद्धिस्थलेऽव्या-प्तिरित्याशङ्कते, 'यद्यपीति, वह्निव्याप्येन्धनवानित्याकारकज्ञान-विषयः साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिरपि सा च हेत्वन्तरे प्रसिद्धैव इति हेतुसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तेर्विशेषशब्देनोल्लेखः । 'अखण्ड-व्याप्तेरिति विशेषण-विशेष्यभावापन्नप्रकृतहेत्वादिसामानाधिकर-ण्यान्त-तत्तत्पदार्थस्तोमात्मकव्याप्तिपदार्थाप्रसिद्धेरित्यर्थः । अखण्डे-त्यनेन व्याप्तिघटकहेत्वादिपदार्थानां खण्डशः प्रसिद्धिमात्रमिति सूचितं, तावतैव समाधानमुपपत्स्यते इत्यपि । अत्र व्याप्त्यप्रसिद्धिः साध्यतावच्छेदके स्वविशेषणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-तानवच्छेदकत्वासत्त्वेन, अत्र हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वस्य इन्धन-त्वादौ वह्नित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य प्रकृतहेतावपि प्रसिद्धया व्याप्तिविशिष्टत्वनेन साध्यतावच्छेदके प्रकृतहेतुव्यापकतावच्छे-दकत्वावगाहित्वे सति प्रकृतहेतौ तादृशसाध्यतावच्छेदकावच्छि-न्नसामानाधिकरण्यावगाहित्वविवक्षणे न दोष इत्यतो व्यापकत्वा-दिघटकपदार्थानामपि खण्डशो निवेशायावृत्तिसाध्य-हेतुकस्थले-ऽव्याप्तिं शङ्कते, 'भ्रमानुमितेरिति, भ्रमस्य पूर्व्ववदलक्ष्यत्वसम्भवात्

'लक्ष्यत्वे चेति, भावसाध्यकानुमितौ साध्यस्य नियमतो विशेषणतया इदमाकाशवदित्याकारिकैवानुमितिर्बोध्या, प्रतिज्ञाजन्यबोधस्यानुमितिसमानाकारत्वानियमेन शब्दलाघवायात्राकाशमित्युक्तम्। 'सुतरां' हेतुव्यापकत्व-साध्यसामानाधिकरण्ययोः खण्डश उपादानेऽपि, 'तथा' अव्याप्तिः, हेत्वधिकरण-साध्याधिकरणयोरप्रसिद्ध्या हेतुव्यापकत्व-साध्यसामानाधिकरण्ययोरपि खण्डशोऽप्रसिद्धेरिति भावः। भ्रमानुमितेरलक्ष्यत्वेऽपि वास्तवव्यापकत्वाद्यवगाहित्वनिवेशे धूमत्वादिना पदार्थान्तरावगाहिधूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवानयमित्यादिज्ञानजन्यायां प्रमानुमितावव्याप्तिः धूमाधिकरणाद्यनवगाहनेन तादृशज्ञानस्य वास्तवधूमाधिकरणादिघटितव्यापकत्वाद्यनवगाहित्वादिति तु नाशङ्कनीयं, तादृशभ्रमजन्यानुमितावपि भ्रमानात्मकस्य वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इत्याकारकवास्तवव्यापकत्वाद्यवगाहिपरामर्शस्य स्वरूपयोग्यतामादाय यथाश्रुतलक्षणसमन्वयात्। इदञ्च जात्यघटितयथाश्रुतलक्षणाभिप्रायेण, जातिघटितनिष्कृष्टलक्षणस्य प्रमात्मकपरामर्शजन्यानुमितिवृत्तिजातिमादाय सर्व्वत्र लक्षणसमन्वयसम्भवात्। न च (१) परामर्शानुव्यवसायादावतिव्याप्तिवारणाय व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मतानिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताया विवक्षणीयतया धूमलिङ्गकपरामर्शस्यापि उक्तभ्रमसाधारण्याय व्याप्तिघटकतावत्पदार्थानामपि परस्परोपश्लेषावगाहिनिश्चयत्वेनैव जनकत्वस्योपगम्यत्वात् न वास्तवव्याप्त्यवगा-

(१) जातिघटितलक्षणस्याप्यप्रसिद्धिमाशङ्कते न चेति।

च्छिताघटितलक्षणसमन्वयः क्वापीति वाच्यम् । सर्व्वत्र विषये भ्रमस्य भ्रमजन्यानुमितेश्चाप्रामाणिकतया यत्साध्य-लिङ्ग-पक्षकः परामर्शोऽनुमितिजनकपरामर्शो वा प्रमारूप एव तत्साध्य-पक्ष-लिङ्गकानुमितौ लाघवेन व्याप्तिघटकतत्तत्पदार्थान् खण्डशोऽनिवेश्य विशिष्टव्याप्त्यादेरेव विषयताया अनुमितिजनकतावच्छेदकत्वोपगमात् तादृशजनताघटितजातिघटितलक्षणस्य व्याप्तिपदार्थघटितस्य निष्प्रत्यूहत्वात् । न च प्रमेयत्व-केवलसामानाधिकरण्यत्वादिना व्याप्त्यवगाहिज्ञानवारणाय तादृशानुमितिजनकतायामपि हेत्वादिपदार्थानां परस्परोपश्लेषावगाहित्वमेवावच्छेदकमुपगन्तव्यमिति वाच्यम् । प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयिताया अनुमितिजनकतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणहेत्वादि-सामानाधिकरण्यान्तपदार्थस्तोमघटितविशिष्टपदार्थप्रतियोगिकसम्बन्धत्वविरहेण विषयतासम्बन्धेन तादृशविशिष्टविषयस्य प्रमेयत्वादिना व्याप्त्यवगाहिज्ञानव्यावर्त्तकतया ततोऽनुमित्यप्रसङ्गात्, स्वरूपतो येषां व्याप्तिघटकता रूपान्तरेण तदवगाहितावत्पदार्थस्तोमात्मकव्याप्तिज्ञानवारणाय स्वरूपतस्तत्तत्पदार्थप्रकारकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् न विशिष्टव्याप्तिनिवेशसम्भव इत्यपि न वाच्यं विशेषणानवच्छिन्नतत्तत्पदार्थघटितविशिष्टनिरूपितविलक्षणविषयताया एव विषयितात्वेन जनकतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणतादृशविशिष्टविषयसम्बन्धतया तादृशविषयेणोक्तज्ञानव्यावृत्तेः । अतएव दीधितिकारोऽपि परामर्शग्रन्थे अन्यथाख्यात्यनभ्युपगन्तृमते व्यापकताघटकपदार्थानां खण्डशः परस्परोपश्लेषावगाहित्वमनिवेश्याऽपि

विशिष्टविषयपुरस्कारेण व्यापकताज्ञानहेतुता सम्भवतीति प्रवृत्ति-हेत्वनुरोधेन व्यापकत्वस्यापि खण्डशो निरुक्तिस्तेषां परमति-रिच्यते इत्यनेन दर्शयिष्यति, विशिष्टविषयस्य प्रमामात्रनिष्ठजनक-तावच्छेदकत्वाभिप्रायेणैव च व्याप्त्यादिप्रकारकत्वमनभिदधानो वह्निव्याप्यधूमत्वत्वेतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतेत्यादिना जाति-घटितलक्षणमभिधास्यते। तत्र वह्न्यादिपदं दर्शितसाध्यविशेषपर-मित्यलं पल्लवितेन। 'तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परोपश्लेषावगा-हित्वमिति साधनाधिकरणादिपदार्थानामधिकरणाधेयत्वादिपदा-र्थांशे तत्तत्सम्बन्धावगाहित्वमित्यर्थः, तत्तदंशे तेन सम्बन्धेन तत्त-त्प्रकारकत्वमिति यावत्, तेनात्मादीनां समवायसम्बन्धाप्रसिद्धावपि नोक्तभ्रमानुमित्यसंग्रहः, हेत्वादिप्रकारतापि हेतुतावच्छेदका-वच्छिन्नत्वेनैव निवेश्या अतो धूमत्वादिना धूलीपटलादिभ्रम-संग्रहः। यद्यप्येवमपि अधिकरणं धूमीयं वृत्तिरधिकरणीया इत्या-दिविशृङ्खलरीत्या तावत्पदार्थराशिमवगाहमाना धीर्न व्यावृत्ता, तथापि धूमादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ना या अधिक-रणप्रकारता तन्निरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ना या वृत्तित्वप्रकारता इत्यादिरीत्या साध्याधिकरणवृत्तित्वप्रकारतापर्य्यन्तनिवेशात्तद्व्या-वृत्तिः, उक्तसमूहालम्बनतो विशिष्टप्रकारकधियो वैलक्षण्याय तत्रान्तरा भासमानाधिकरणादिपदार्थविशेषणनिरूपितविशेष्यत्व-विशेष्यान्तरनिरूपितप्रकारत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावोपगमात्।

केचित्तु एकविशेष्यतापन्नस्य यत्रापरांशे प्रकारता तत्र तन्निरू-पितप्रकारता विशेष्यतयोरभेद एव तथाच धूमादिप्रकारतानिरू-

पिता या अधिकरणप्रकारता तन्निरूपिता या वृत्तित्वप्रकारता एवं रीत्यैव निवेशः एवञ्च एकपदार्थनिष्ठावच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयताद्वयनिवेशापेक्षया एकविषयतां निवेश्य कारणतावच्छेदकनिर्व्वचने लाघवमित्यपि वदन्ति। तच्चिन्त्यं तथा सति रक्तदण्डवत्पुरुषवानयमित्यादिज्ञानानां पुरुषादिप्रकारतानिरूपितदण्डादिविशेष्यताकत्वेन पुरुषाभाववान्दण्ड इत्यादिनिश्चयप्रतिबध्यत्वप्रसङ्गात् तत्र गत्यन्तरानुसरणे च (१) गौरवादिति। इदन्तु बोध्यं व्याप्तिघटकसाधनतावच्छेदकादिसकलपदार्थानां विषयताविशेषणत्वेन खण्डशो निवेशो न सर्व्वत्र। जात्यघटितलक्षणस्य साध्यादिभेदेन भिन्नत्वात् सल्लिङ्गजायां कूटलिङ्गजायां वा यल्लिङ्गक-यत्साध्यकानुमितौ व्यापकताघटकसाधनतावच्छेदकमारभ्य यद्विशेषणपर्य्यन्तांशे प्रमात्मक एव परामर्शोहेतुस्तद्विशेषणविशिष्टपर्य्यन्तविषयस्य विशिष्टत्वेनैव विषयिताविशेषणतया कारणतावच्छेदकताया लाघवेन उचितत्वात्। सकलपदार्थविषयितानां कारणतानवच्छेदकतया तद्घटितधर्म्मावच्छिन्नकारणताया लक्षणे निवेशासम्भवात् तथाच तादृशविशिष्टविषयितावघटितधर्म्मावच्छिन्नकारणताघटितमेव लक्षणं, यत्र च व्यापकताघटकसाधनतावच्छेदकाद्यंशे भ्रमादप्यनुमितिस्तत्रैव सकलपदार्थानां खण्डशो निवेश इति। मूलस्थव्याप्तिपदमपि

---

(१) दण्डनिष्ठविशेष्यतात्वेन पुरुषप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपिता या दण्डनिष्ठविशेष्यता तच्छालिज्ञानत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे गौरवादित्यर्थः।

लक्षणया निरुक्तप्रकताविशेषपरं, निरूपकत्वमेव च तद्वैशिष्ट्यमतो न दर्शितस्थले व्याप्तिपदार्थघटितलक्षणासङ्गतिः।

केचित्तु इतआरभ्य यथाश्रुतशब्दार्थपरित्याग एव आरब्धः, विवक्षणीयस्य व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मतानिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताकत्वस्य मूलस्थशब्दव्युत्पत्त्यलभ्यतया तत्परित्यागस्यात्र आवश्यकत्वात्। न च ज्ञानपदस्य लक्षणया निश्चयत्वावच्छिन्नरूपविशेषपरतया निश्चयत्वावच्छिन्नलाभः। निश्चयत्वेन ज्ञानलाभेऽपि निश्चयत्वावच्छिन्नतया जनकताया अलाभात्। यदि च विशिष्टवैशिष्ट्यविवक्षया तादृशनिश्चयत्वविशिष्टविरूपितजन्यतालाभेन सामञ्जस्यमुच्यते, तथापि ज्ञानविशेषणतया व्याप्तिप्रकारकत्वादीनामेव लाघवेन जनकतावच्छेदकत्वादभेदसम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारकादेरेव च ज्ञानविशेषणतया मूलोक्तशब्दतो लाभेन विवक्षणीयालाभादित्याहुः।

जात्यघटितयथाश्रुतलक्षणे व्यतिरेकिलिङ्गकानुमितावव्याप्तिमाशङ्कते, 'न चेत्यादिना, 'अव्याप्तिरिति, व्यतिरेकिणि चिन्तामणिकारमते व्यतिरेकयोर्व्याप्य-व्यापकभावस्यैव गमकतया तत्रोक्तव्याप्तिप्रकारेण हेतुमत्ताज्ञानस्यानुमितावजनकत्वादिति भावः। साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानस्य विवक्षणे चान्वयिन्यव्याप्तिर्द्रष्टव्या। 'व्यभिचारधीति साध्यभाववद्वृत्तित्वधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतात्वेन धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववह्न्यभावव्यापकतावच्छेदकानुयोगितानिरूपित–प्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वविषयत्वेऽनुगमय्य तादृशविषयताशालि-

पक्षधर्म्मतानिश्चयस्य निवेशनीयत्वादित्यर्थः, यथाश्रुतविषयानुगमो नादरणीयः भ्रमासंग्रहात् (१)। रूपान्तरेण व्याप्तिविषयकज्ञानजन्ये (२) अतिप्रसङ्गात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशालिज्ञानस्य तादृशविषयतावद्विषयकत्वेन निवेशस्य शिरोवेष्टनेन नाशिकास्पर्शतुल्यत्वाच्च। व्याप्त्यवच्छिन्नहेतुविषयतैव वा व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन निवेशनीया, तत्प्रतिबन्धकत्वेन पक्षधर्म्मताज्ञानमेव कथं न निवेश्यते इति चेन्न, तथा सति धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यवान् पर्व्वत इत्यादिज्ञानाव्यावृत्तेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ना या हेतुविषयता तन्निरूपितपक्षविषयताशालित्वेन प्रतिबन्धतावच्छेदकहेतुविषयतावच्छिन्नतत्प्रकारतानिरूपितपक्षविषयताशालित्वेन वा ज्ञाननिवेशस्यावश्यकत्वात्।

चिन्तामणिदीधितिः।

भवति हि धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवह्निसमानाधिकरणधूमत्वे वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वे वा गृहीते नियमतो वह्निव्यभिचारधीप्रतिरोधः तथाविधधूमसमानाधिकरणत्वादिकन्तु न तथा रासभादौ तद्ग्रहेऽपि व्यभिचारग्रहात्। व्यति-

(१) यत्र व्याप्तिघटकपदार्थांशे भ्रमात्मकः परामर्शः तदसंग्रहात्। भ्रमानुमितेरलक्ष्यत्वे प्रमानुमितौ स्वरूपयोग्यतामादाय लक्षणसमन्वये त्वाह, रूपान्तरेणेति।

(२) प्रमेयवद्धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानजन्ये इत्यर्थः।

रेकसहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहणाश्रयणाद्वा। न च भ्रम-संशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतामते तत्रा-तिव्याप्तिः, तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताया विवक्षित-त्वात् विशेषदर्शनस्य च भ्रमादिविरोधित्वेन तत्त्वमि-त्युक्तत्वात्।

गादाधरी विवृतिः।

अत्र व्यापकताज्ञानस्य कथञ्चित् व्यभिचारधीविरोधित्वेऽपि साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य तद्विरोधित्वे माना-भावः ग्राह्याभावाद्यनवगाहित्वात् हेत्वभावप्रतियोगिकाभावत्वेन हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहिनीं हेत्वभावे साध्या-भावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमवगाहमानां (१) धियं प्रति हेत्वभावे साध्याभावसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूप-साध्याभावव्यापकत्वज्ञानस्य विरोधित्वेऽपि हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यधियं प्रति तस्यातथात्वात् (२) हेत्वभावाभावत्वेन हेतुधर्म्मिकव्यभिचारधीनिवेशे च हेतुव्यापक-साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानासंग्रहः हेत्वभावाभावत्वेन हेतुविषय-कतत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वग्रहे तेनैव रूपेण तद्विषयक-तत्समानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादित्या-

(१) हेत्वभावाभावत्वावच्छिन्ने साध्याभावसामानाधिकरण्यग्रहे तुल्यवित्ति-वेद्यतया हेत्वभावे साध्याभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यावगाहनादिति भावः।

(२) हेत्वभावे साध्याभावव्यापकत्वज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः।

शङ्का मणिमन्त्रादिन्यायेन एकविधव्यभिचारधियं प्रति उभयविधव्याप्तिज्ञानस्य प्रतिबन्धकताव्यवस्थापकं तत्सत्त्वे फलानुत्पादनियममाह, 'भवति हीत्यादि, रासभादौ धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यग्रहेऽपि वह्निव्यभिचारग्रहात् (१) वह्निसमानाधिकरणधूमत्वग्रहानुधावनम् । 'वह्निव्यभिचारधीप्रतिरोधः' तद्ग्रहसमानधर्म्मिकवह्निव्यभिचारग्रहानुत्पादः । नन्वत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः, व्यापकसमानाधिकरण्यघटकसामानाधिकरण्यांशस्य व्यभिचाराविघटकतया व्यापकताविषयकत्वस्यैव तद्धियो व्यभिचारधीविरोधितावीजत्वात्, सामानाधिकरण्यविषयतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरेऽनन्तर्भावेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया धूमव्यापकत्वविषयतायास्तदवच्छिन्नवह्निविषयताया वा उपादेयतया तादृशविषयतया च समं पक्षविशेषणतापन्नहेतुविषयत्वादेर्निरूप्य-निरूपकभावविरहेण दर्शितरूपेण परामर्शनिवेशासम्भवात्, अतोऽत्र यादृशविषयताकनिश्चयत्वव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तादृशत्वमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं वाच्यं तथाच धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमसामानाधिकरण्यादिविषयताकनिश्चयत्वस्यापि धूमधर्म्मिकव्यभिचारधीप्रतिबन्धकताव्याप्यतया तद्विषयताया अपि तथात्वमक्षतमेवेति वह्निव्याप्यधूमसमानाधिकरणरासभवानितिज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गः । न च पक्षविशेषणतया भासमानो यादृशधर्म्मस्तादृशधर्म्मांशे व्यभिचार-

---

(१) तादृशसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्वस्यैव व्यभिचारविरुद्धत्वादिति भावः ।

ज्ञानमेव विवक्षितं अतोनायं दोष इति वाच्यम्। तादृशरासभवान् धूमवांश्च पक्ष इति समूहालम्बनस्य तावताप्यवारणादित्याशङ्क्य पक्षविशेषणतापन्नहेतोर्या विषयता प्रतिबन्धकतावच्छेदिका प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपिता वा स्वावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नधर्म्मिकव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितत्वेन वा सैव निवेश्या इत्याशयेन समाधत्ते, 'तथाविधधूमेति वह्निव्याप्यधूमसामानाधिकरण्याद्यवच्छिन्नरासभादिविषयत्वन्तु, 'न तथा' न स्वावच्छेदकावच्छिन्नधर्म्मिकव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिमदित्यर्थः। एवमपि धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणरासभसमानाधिकरणधूमवानयमित्यादिज्ञानाव्यावृत्तिरित्यत आह, 'व्यतिरेकेति।

परे तु ननु वह्नित्वाद्यवच्छिन्नधर्म्मिकधूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकत्वग्रहत्वेनैव धूमो वह्निव्यभिचारीत्यादिव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकता लाघवादावश्यकत्वाच्च न तु धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपव्याप्तिज्ञानत्वेन गौरवात् मानाभावाच्च, तथाच तादृशव्याप्तिविषयता न व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदिका। अथ इदन्त्वावच्छिन्ने तादृशधूमत्वादिरूपव्याप्तिग्रहे तदवच्छिन्ने व्यभिचारग्रहानुदयात् समानधर्म्मिकव्यभिचारज्ञानं प्रति तादृशव्याप्तिज्ञानत्वेनापि मणिमन्त्रादिवत् पृथक्प्रतिबन्धकता वाच्या, तथाच तादृशव्याप्तिविषयताया व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमक्षतमेव। न च धर्म्मितावच्छेदकत्वनिरूपितविरोधि-

प्रकारताया एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया धूमव्यापकवह्नि-समानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववत्त्वान् पक्ष इत्याकारकताटृशधूमत्वात्मकव्याप्त्यंशे निर्धर्म्मितावच्छेदककज्ञानीयताटृशव्याप्तिप्रकारताया व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासम्भवात् ताटृशपरामर्शासंग्रहः । प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रकारताशालिपक्षधर्म्मताज्ञाननिवेशे च धूमत्वादिना पदार्थान्तरावगाहिपरामर्शासंग्रहः, ताटृशप्रकारतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणस्य वास्तवधूमादिघटितव्याप्तित्वस्य ताटृशभ्रमप्रकारतानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । धर्म्मिविशेष्यतानिष्ठव्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां (१) निरूपितत्वसम्बन्धेन यत्प्रकारताया अवच्छेदकत्वं तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणरूपाश्रयीभूतप्रकारताशालित्वेन सकलपरामर्शसंग्रहसम्भवादिति (२) चेत्तर्हि, वह्निव्याप्यधूमसामानाधिकरण्यादिविषयत्वेन किमपराद्धं दर्शितव्याप्तिवत्तद्घटितधर्म्मान्तराणामपि व्यापकता-

(१) अत्र सप्तम्यर्थः निरूपितत्वम् ।

(२) यद्यपि धर्म्मिविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितं यत्प्रकारतानिष्ठनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वं तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणं यत्परम्परया धर्म्मिविषयतानिरूपित-व्याप्तिघटकधूमादिविषयतानिरूपितत्वघटितनिरूप्य-निरूपकभावापन्नप्रकारतात्वं तस्य परम्परया धर्म्मिविषयत्वानिरूपित-व्याप्तिघटकधूमादिप्रकारतानिरूपितत्वघटितनिर्द्धर्म्मितावच्छेदककज्ञानीयप्रकारतायामसत्त्वात् निरूपितभेदेन निरूपितत्वस्य भेदात् निर्द्धर्म्मितावच्छेदककपरामर्शासंग्रहः, तथापि ताटृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मवत्प्रकारत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकीभूतप्रकारताशालित्वेन सकलपरामर्शसंग्रहः, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिं प्रति निर्द्धर्म्मितावच्छेदककज्ञानसाधारणविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वादेतदपि चिन्त्यम् ।

घटितत्वाविशेषात्, किमपराद्धं वा धूमत्वाद्यवच्छिन्नेन धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यादिना, तत्तद्विषयिताया अपि व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोपगमे वह्निव्याप्यधूमसमानाधिकरणरासभवानयं धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणरासभवानयमित्यादिज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गो दुर्व्वार इत्याशङ्का मणिमत्त्वादिन्यायेन प्रतिबन्धकतान्तरकल्पनमप्यनुभवानुरोधेनैव धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपव्याप्यत्वग्रहे तद्धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्ने व्यभिचारधीर्नोत्पद्यते इति निर्व्विवादानुभवात्तद्ग्रहस्य समानधर्म्मितावच्छेदकव्यभिचारधीप्रतिबन्धकत्वमावश्यकं वह्निव्याप्यधूमसमानाधिकरणो रासभ इत्यादिज्ञानदशायाञ्च रासभादौ वह्निव्यभिचारग्रहस्यैवानुभवात् न तथाविधधूमसामानाधिकरण्यादिज्ञानत्वेनापि प्रतिबन्धकत्वान्तरमिति विशेषमाह, 'भवति हीत्यादिना 'रासभादौ तद्ग्रहेऽपि व्यभिचारग्रहादित्यन्तेन। ननु धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिग्रहविषये यदि व्यभिचारज्ञानानुत्पादोऽनुभवसिद्धस्तदा वह्निर्धूमव्यापक इत्यादिज्ञानकालीनकेवलधूमत्वादिग्रहविषयेऽपि तदनुत्पादस्तथा सामाधिकरण्यांशस्याकिञ्चित्करत्वादिति साध्ये धूमादिव्यापकताग्रहकालीनधूमत्वादिग्रहत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमुचितम्। वस्तुतो वह्न्यादौ धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकताग्रहदशायां धूमत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यव्यभिचारस्यापि सुग्रहतया (१) धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादि-

---

(१) वह्नौ धूमत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वनिश्चयस्यैव तुल्यवित्तिवेद्यतया धूमत्वावच्छिन्ने वह्न्यभाववद्वृत्तित्वाभावप्रकारकत्वादिति भावः।

ग्रहविषयेऽवच्छेदकधर्मादर्शनरूपप्रतिबन्धकवशादेव न व्यभिचार-ग्रह इति न तादृशधूमत्वादिविषयताया व्यभिचारग्रहप्रति-बन्धकतावच्छेदकत्वमिति नोक्तानुगमः साधीयानत आह, 'व्यति-रेकसहचारेणेति व्याचक्रुः ।

'व्यतिरेकसहचारेण' अन्वयसहचारग्रहनिरपेक्षव्यतिरेकसह-चारग्रहेणापि, 'अन्वयेति अन्वयव्याप्तिर्गृह्यते इत्याचार्यमताश्रयणा-दित्यर्थः, तथाच व्यतिरेकिण्यपि अन्वयव्याप्तेरेव गमकतयाऽनुगमा-सम्भवेऽपि नाव्याप्तिरिति भावः । यद्यप्येतन्मतं न विचारसहम् इत्युपेक्ष्य मणिकृता व्यतिरेकव्याप्तेरेवानुमित्यौपयिकत्वं व्यवस्था-पितम् । तथापि जातिघटितलक्षणादरेणाननुगमनिबन्धनाव्याप्तेः परिहरणीयतया आपाततस्तन्मतावलम्बनेन समाहितम् । ननु विपरीतभ्रमानन्तरं ग्राह्यसंशयानन्तरञ्च विना ग्राह्यव्याप्यवत्ता-ज्ञानं पुरुषत्वादिनिश्चयो नोत्पद्यते सति तु तस्मिन् जायते अतोऽन्वय-व्यतिरेकात् विपरीतज्ञानानन्तरप्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि ग्राह्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुता कल्प्यते । न च ग्राह्या-भावज्ञानेन प्रतिबन्धादेव भ्रमाद्यनन्तरम् प्रत्यक्षनिश्चयानुत्पत्ति-निर्व्वाहे किं विशेषदर्शनहेतुतयेति वाच्यम् । विपरीतभ्रमादि-सत्त्वेऽपि सति विशेषदर्शने प्रत्यक्षनिश्चयोत्पत्त्या प्रत्यक्षनिश्चये ग्राह्याभावज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् विपरीतनिश्चयकालेऽनुमित्या-देर्वारणाय विपरीतनिश्चयस्य विशिष्टधीविरोधित्वकल्पनाया आव-श्यकत्वेऽपि प्रत्यक्षनिश्चयान्यत्वस्य तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोप-गमात् । न च प्रत्यक्षनिश्चयं प्रति विपरीतज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वे

शङ्खो न श्वेत इत्याकारकपित्तादिदोषजन्यविपरीतनिश्चयकाले श्वैत्यव्याप्यशङ्खत्वादिदर्शनात् शङ्खः श्वेत इत्यादिचाक्षुषापत्ति-रिति वाच्यम्। तादृशदोषस्यैव श्वैत्यादिग्रहप्रतिबन्धकत्वात्। यदि च विनष्टेऽपि दोषे तादृशविपरीतनिश्चयसत्त्वे न श्वैत्यादि-प्रत्यक्षं तदास्तु प्रत्यक्षे समानेन्द्रियजन्यस्य दोषविशेषाजन्योप-नीतभानभिन्नविपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम् (१), एवं शङ्खः श्वेत इति चाक्षुषनिश्चयोत्पत्तौ सत्यां यत्र दोषसमवधानं तत्र तादृशनिश्चयसत्त्वे यदि दोषान्न शङ्खो न श्वेत इत्यादिचाक्षुषनिश्चय-स्तदा तन्निर्व्वाहोऽपि समानेन्द्रियजन्यविपरीतनिश्चयप्रतिबन्धकत्वा-देव(२) अतएव साक्षात्कारिभ्रमे साक्षात्कारिविशेषदर्शनमेव विरो-धीत्यनेन मणिकृतां दोषविशेषजन्यभ्रमे समानेन्द्रियजन्यलौकिक-ग्राह्याभावज्ञानस्य विरोधिता नान्यविपरीतज्ञानस्य इत्यभिधानं संगच्छते। चक्षुषा वंशे उरगत्वभ्रमेऽपि त्वचा तत्र तदभावग्रहात् समानेन्द्रियजन्यत्वनिवेशनं, शङ्खो न श्वेत इत्यादिनिश्चयानन्तरं

---

(१) साक्षात्कारित्वपदायोग्यस्य उपनीतभानरूपबाधपदस्य लौकिक-प्रत्यक्षविरोधित्वनिर्व्वाहाय भिन्नान्तं, दोषविशेषजन्यस्य लौकिकप्रत्यक्षतुल्यस्य स्मर्य्यमाणारोपस्य तद्विरोधितानिर्व्वाहायाजन्यान्तं भेदप्रतियोगिविशेषणं, अत्र भिन्नान्तनिवेशापेक्षया साक्षात्कारित्वव्यञ्जकविषयतावत्त्वनिवेशे लाघवसम्भवात् तत्पक्षपरित्यागे किं वीजमिति चिन्तनीयम्।

(२) वस्तुतः समानेन्द्रियजन्यबोधस्य प्रतिबन्धकत्वं मिश्रैर्नाङ्गीक्रियते एवं विशेषदर्शनभयात् नोक्तस्थले आपत्तिः, विपरीतज्ञानविरोधित्वेनैव विशेषदर्शनस्य कारणत्वात्, तत्त्वञ्च विपरीतज्ञानाव्यवहितपूर्व्वत्वशून्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वं उक्तविशेषदर्शनस्य दोषविशेषजन्यज्ञानं प्रति अप्रतिबन्धकतया तदुत्तरं शङ्खो न श्वेत इत्यादिज्ञानोदयात्, तस्य च न विपरीतज्ञानविरोधित्वमिति।

सति विशेषदर्शने चाक्षुषसामग्रीविगमे शङ्खः श्वेत इत्यादि-मानसज्ञानमिष्यत एव विशेषदर्शनेन तन्निश्चयनाशे विशेषदर्शनेन प्रतिबन्धात् तादृशनिश्चयान्तरस्य चानुत्पत्त्या तादृशमानसोत्पादस्यावश्यकतया तत्पूर्व्वक्षणे तदुत्पादोपगमे अनुभवविरोध-विरहात । अस्तु वा तादृशमानसादिसाधारणं लौकिकनिश्चया-न्यज्ञानत्वमेवानुमित्यादिसाधारणविपरीतनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छे-दकं, यत्र सत्यपि चक्षुरादिसन्निकर्षे कराद्यदर्शनसहितदूर-त्वादिदोषादयं स्थाणुरित्यादिभ्रमः ततः करादिदर्शने नायं स्थाणुरित्यादिलौकिकनिश्चयस्तत्रैव भ्रमोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनत्वेन हेतुता । अथ तत्र भ्रमोत्पत्तिक्षणे न कथं तादृशलौकिकज्ञानं विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्ष एव विशेषदर्शनहेतुतया तदुत्पत्तिक्षणे प्रत्यक्षोत्पत्तेर्विशेषदर्शनविरहेऽपि दुर्व्वारत्वात् । यदि च दूरत्वा-दिदोषेण प्रतिबन्धान्न तदा तदुत्पादापत्तिरिति, तदा भ्रमो-त्तरं विशेषदर्शनात् कथं तदुत्पत्तिस्तदापि तद्दोषसत्त्वात् इति चेन्न, विशेषदर्शनसहितस्यैव दूरत्वादेः प्रतिबन्धकत्वेनोभयोप-पत्तेः (१)। अस्तु वा तादृशदोषसमवधानकालीनप्रत्यक्षेऽपि विशेष-दर्शनस्य हेतुत्वान्तरं विपरीतज्ञानवत्तादृशदोषाणाञ्चाप्रतिबन्धक-त्वमिति मते प्रत्यक्षविशेषेऽतिव्याप्तिमाशङ्का निराकरोति, 'न चेत्यादिना, भ्रमो विपरीतनिश्चयः, एतच्च मतं मिश्राणामेवा-

---

(१) अत्रेदं चिन्त्यं तादृशप्रतिबन्धकतास्वीकारे उक्तस्थले विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं निर्युक्तिकं, परन्तु यत्र विनश्यद्दवस्थदोषेण भ्रमो जनितस्तद्द्वितीयक्षणे प्रत्यक्षवारणाय विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं बोध्यम् ।

नुमतं न तूपाध्यायानां तैर्विशेषदर्शनाभावविशिष्टसंशयसाधारण-विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतामुपगम्य संशयाद्युत्तरं प्रत्यक्षनिश्चय-वारणात्। न च विशेषदर्शनाभावविशिष्टग्राह्याभावज्ञानत्वेन विशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकत्वे बाधनिश्चयकाले लिङ्गपरामर्शरूपविशेष-दर्शनात् अनुमित्यापत्तिर्विशिष्टाभावसत्त्वात् एवं निश्चयत्वानिवे-शात् संशयोत्तरं संशयानुपपत्तिः योग्यतासंशयस्य शाब्दबोध-प्रतिबन्धकतापत्तिश्च प्रतिबध्यतावच्छेदके निश्चयत्वप्रवेशेन संशयो-त्तरसंशयोपपादने बाधनिश्चयोत्तरमपि संशयापत्तिरिति वाच्यम्। परोक्षज्ञाने बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनेन बाधनिश्चय-दशायामनुमित्यापत्तिवारणात्, प्रत्यक्षनिश्चयत्वस्यैव च संशया-दिसाधारणविपरीतधीप्रतिबध्यतावच्छेदकतया ग्राह्यसंशयोत्तरं शाब्दबोधाद्युपपत्तेः। न चैवं बाधनिश्चयोत्तरं संशयस्यापत्तिः, अनुमित्यादिसाधारणबाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकगर्भे प्रत्यक्ष-निश्चयान्यत्वस्य प्रवेशनीयतया संशयस्य निश्चयप्रतिबध्यतोपपत्तेः। न च प्रत्यक्षनिश्चयान्यबुद्धौ विपरीतनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धक-त्वान्तरस्य एतन्मतेप्यावश्यकत्वे प्रत्यक्षनिश्चये विशेषदर्शनाभाववि-शिष्टविपरीतज्ञानाभावहेतुताकल्पनापेक्षया विशेषदर्शनस्य लघो-र्हेतुत्वकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम्। व्याप्तेः सम्बन्धादिभेदेन भिन्नतया व्याप्यदर्शनस्याननुगमेन व्यभिचारात् तद्धेतुत्वकल्पना-सम्भवात्, नानाविधविशेषदर्शनाभावकूटविशिष्टविपरीतज्ञाना-भावस्यानुगतत्वाच्च। अन्यथा (१) अत्रैवान्यत्राप्युत्तेजकहेतुतया

---

(१) तत्तद्विशेषदर्शनाभावकूटत्वावच्छिन्नाभावत्वादिना कथञ्चिदुपपत्तावित्यर्थः।

अतिप्रसङ्गवारणसम्भवेन सर्व्वत्र उत्तेजकविलयप्रसङ्गात्। एवमसत्यपि विशेषदर्शने विपरीतज्ञानासत्त्व इव विरीतज्ञानसत्त्वेऽपि सामान्यसामग्रीबलात् प्रत्यक्षसामान्यापत्तिर्दुर्व्वारैवेति विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे संशयसाधारणविपरीतज्ञानाभावस्य विशेषसामग्रीत्वमावश्यकमिति गौरवम्। न च नानाविधविशेषदर्शनाभावानां विपरीतधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे निवेशे एकाभावविशिष्टत्वेनैवापराभावस्य निवेशनीयतया तावदभावानां परस्परमप्रामाण्यग्रहाभावादिभिश्च समं विशिष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यमिति तादृशतादृशविशेषदर्शनानन्तरप्रत्यक्षे तादृशतादृशविशेषदर्शनानां विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे तदभावस्य च पृथक्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यम्। आनन्तर्य्यस्य स्वत्वघटितत्वेन कार्य्य-कारणभावस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रामापत्तेः। यदि च नानाविधविशेषदर्शनानां विपरीतज्ञानविरोधित्वेनानुगमान्नैकविधविशेषदर्शनस्यान्यविधविशेषदर्शनजन्यप्रत्यक्षे व्यभिचार इति न तज्जन्यतावच्छेदककोटावानन्तर्य्यनिवेशनं अत एवावच्छेदकधर्म्मदर्शनस्यापि संग्रह इत्युच्यते, तदापि विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य व्यभिचारवारणाय विपरीतज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्य विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकगर्भेऽवश्यं निवेशनीयतया विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रामो दुर्व्वार एव। एवं विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकशरीरेऽव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतया (१) तदननुगमात्. तदभावजन्य-

(१) अनुत्तरत्वघटकतयावश्यकतयेत्यर्थः।

तावच्छेदकस्य तत्तद्विपरीतज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वाभावकूटगर्भत्वा-द्गौरवं दुर्व्वारम् ।

यत्तु विशेषदर्शनजन्यप्रत्यक्षं व्याप्यधर्म्मविशिष्टधर्म्मिविशेष्य-कमेव, तदनुत्तरन्तु न तथा, तथाच तथात्वातथात्वयोर्विशेष-दर्शन-विपरीतज्ञानाभावजन्यतावच्छेदकप्रवेशेनैव व्यभिचारवारणे नानन्तर्य्यप्रवेश इति, तदपि न, करादिमान् पुरुष इत्यादि-निश्चयकालीनकरादिमत्तारूपावच्छेदकधर्म्मनिश्चयस्य पुरुषत्वा-दिनिश्चायकतया तज्जन्यनिश्चये विपरीतज्ञानाभावव्यभिचारस्या-नन्तर्य्यमनिवेश्य दुर्व्वारत्वात्, करादिमत्तावच्छिन्नाविशेष्यकत्वस्य विपरीतज्ञानाभावजन्यतावच्छेदकत्वे करादिमान् पुरुष इत्यादि-निश्चयशून्यकालीनकरादिमत्ताग्रहोत्तरजातस्य करादिमान् पुरुष-इत्यादिप्रत्यक्षस्यासंग्रहप्रसङ्गात् ।

यत्तु विपरीतज्ञानविरोधित्वेनैव विशेषदर्शनादीनां हेतुता तत्त्वञ्च (१) विपरीतज्ञानाव्यवहितपूर्व्वत्वशून्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वं, तदवच्छिन्नञ्च निश्चयपूर्व्वं सर्व्वत्रैव सुलभमिति सामान्यतो निश्चय-त्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकमिति विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे तद-भावहेतुतापि नास्ति । न चैवं विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले संशया-द्यनुत्पत्त्या तत्पूर्व्वक्षणेऽपि उक्तकारणसत्त्वाद्विशेषदर्शनानन्तरमिव तदुत्पत्तिक्षणेऽपि निश्चयो जायतामिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । न च यत्र संशयाद्युत्तरमसत्यपि विशेषदर्शने न संशयादिः तत्र

(१) विपरीतज्ञानविरोधित्वञ्चेत्यर्थः ।

निश्चयापत्तिरिति वाच्यम्। विपरीतकोटिनिवर्त्तकविशेषदर्शनाद्यसत्त्वे उपस्थिततत्कोटिज्ञानोत्पत्तेर्बाधविरहेणावश्यकत्वादिति। तदप्यसत्। अव्यवहितपूर्व्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तिघटिततया गौरवादिति, एवं विशेषदर्शनानां हेतुत्वं दीधितिकाराणामप्यननुमतं संशयोत्तरविशेषदर्शनासत्वे संशयजनककोट्युपस्थितिधर्म्मिज्ञानादिघटितसामग्रीवशात् संशयस्योत्पादेन संशयान्यज्ञानत्वरूपनिश्चयत्वावच्छिन्नापत्त्ययोगात् तत्सामग्र्यभावसहितज्ञानसामान्यसामग्र्या एव तज्ज्ञानान्यज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकत्वात्। अथैवं संशयसामग्र्यभावस्य निश्चयोत्पत्तावपेक्षणे संशयप्रयोजकविशेषदर्शनस्याभावो विशेषदर्शनं तन्निश्चयहेतुरिति आयातमिति चेन्न, तत्प्रयोजकाभावस्य तदन्यत्वावच्छिन्नाजनकस्यापि तदन्यत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकत्वात् अन्यथा पटज्ञानान्यघटज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तावपेक्षितस्य पटादिज्ञानसामग्र्यभावस्य पटज्ञानान्यज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुताप्रसङ्गात्। विपरीतनिश्चयानन्तरञ्च तेन प्रतिबन्धादेव न प्रत्यक्षं विपरीतनिश्चयस्य प्रत्यक्षसाधारणलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वात्, विपरीतनिश्चयानन्तरं विशेषदर्शने सत्यपि तन्नाशानन्तरमेव प्रत्यक्षं जायते (१)।

यत्तु भूतले घटो नास्तीति शाब्दादिनिश्चयानन्तरं लौकिक-

---

(१) मिश्रादिमते विपरीतनिश्चयोत्तरं विशेषदर्शने तदव्यवहितोत्तरक्षणे प्रत्यक्षनिश्चयः एतन्मते तृतीयक्षणे इति क्षणविलम्बस्य शपथनिर्णेतव्यत्वादिति भावः।

सन्निकर्षवशात् घटावगाहितत्संशयः कथं नोत्पद्यते लौकिकसन्निकर्षाजन्यतज्ज्ञानस्यैव तदभावनिश्चयप्रतिबध्यत्वात् अतो लौकिकनिर्णयान्यतद्वत्ताज्ञानत्वं तदभावनिश्चयाभावजन्यतावच्छेदकं वाच्यम् एवमपि यादृशसामग्रीबलात् लौकिकप्रत्यक्षे घटो भासते तत्सहितघटाभावोपस्थित्यादिसहितघटाभावभानसामग्रीतो बाधकाले संशयापत्तिर्दुर्व्वारैवेति निश्चयेऽपि विशेषसामग्र्यन्तरं कल्पनीयम्, तच्च निरुक्तविपरीतज्ञानविरोधित्वावच्छिन्नमेवेति (१) विशेषदर्शनस्यापि तेन रूपेण हेतुत्वमायातीति। तदसत्, लौकिकसामग्र्या बलवत्या विपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वादुक्तसंशयापत्त्ययोगात्, तत्प्रतिबन्धकत्वाकल्पने उक्तबाधनिश्चयानन्तरं लौकिकसन्निकर्षाद्यत्र वास्तवो घटादिनिश्चयस्तत्र घटाभावभानप्रतिबन्धकाभावेन तज्ज्ञानापत्त्या संशयापादनस्य ब्रह्मणोऽपि दुर्व्वारत्वात् इति विशेषदर्शनहेतुतायां विवादान्मत इत्युक्तम्। संशयोत्तरप्रत्यक्षनिश्चये विशेषदर्शनहेतुत्वे घटादिप्रकारकमानसेच्छाविरहविशिष्टघटाभावादिशाब्दसामग्र्या योग्यतासंशयात्मकघटादिसंशयघटितायाः घटादिमानसं प्रति प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते इति लाघवं (२) तदानीं घटाभावादिमानसे तादृशशाब्द-

(१) तथाच प्रत्यक्षं द्विविधं लौकिकनिर्णयभिन्नं लौकिकनिर्णयात्मकञ्च, तत्र पूर्व्वस्मिन् बाधाभावः उत्तरत्र विपरीतज्ञानविरोधित्वावच्छिन्नञ्च कारणमिति विशेषसामग्रीविरहान्नापत्तिरिति भावः।

(२) संशयानन्तरं घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञाने घटाभावशाब्दसामग्रीसत्त्वे न घटाभावमानसमतः समानविषये शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमवश्यं कल्प्यं, तथाच तत्प्रकारकमानसे तदभावशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनमेव लाघवमिति भावः।

सामग्र्याः प्रतिबन्धकतया मानसघटादिविशिष्टसंशयस्य विशेषदर्शनरूपकारणविरहेणैव घटादिमानसनिश्चयस्य च वारणसम्भवात्। विशेषदर्शनसत्त्वे च तस्य विपरीतकोटिशाब्दधीप्रतिबन्धकत्वात् शाब्दधीसामग्र्यभावाज्जायत एव मानसमिति केचिन्मिश्रमतं परिष्कुर्वन्ति। ननु दीधिकारादिमतेऽपि व्याप्यवद्धर्मिनिश्चयस्य विशेषणज्ञानादिविधया तदुत्तरप्रत्यक्षहेतुतया तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुत्वाविवक्षादशायां तादृशप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तेरावश्यकत्वात् विशेषदर्शनस्य हेतुतामत इत्यभिधानमयुक्तमिति चेन्न, निश्चयत्वेन हेतुत्वविवक्षणे मिश्रान्यमते नातिव्याप्तिर्मिश्रमते च तादृशनिश्चयत्वेनापि प्रत्यक्षविशेषहेतुतेत्याशयेन तथाविधाभिधानात्। अग्रे च तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वविवक्षामात्रेण न समाधानम्, अपि तु तद्विवक्षया प्रत्यक्षे तादृशनिश्चयत्वेन हेतुताविरहप्रदर्शनेन चेति सामञ्जस्यात्। अथवा (१) तादृशनिश्चयजन्यतावच्छेदकानुभवत्वव्याप्यजातिविवक्षणे (२) नान्यमतेऽतिव्याप्तिरित्याशयेन विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषदर्शनहेतुतामते अतिव्याप्त्यभिधानम्। 'विशेषदर्शनस्य चेति, 'चः' त्वर्थे, 'भ्रमादिविरोधित्वेन' ग्राह्याभावविरोधित्वेन, 'तत्त्वं' प्रत्यक्ष-

---

(१) यथाश्रुतमभिप्रेत्य सुष्ठु समाधत्ते अथ वेति।

(२) अत्र जन्यता किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छिन्ना ग्राह्या नातस्तत्प्रकारकप्रत्यक्षे तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वात् तादृशजन्यतामादायातिव्याप्तिरिति, किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वनिवेशात् सामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षे नातिव्याप्तिरिति च विभावनीयम्।

विशेषहेतुत्वं, 'उक्तत्वादिति, विशेषदर्शनत्वरूपेण हेतुत्वे अन्धकारे घटसंशये आलोकसमवधानात् तन्निश्चयानुपपत्तिः, एवं कुङ्कुमादौ तैलसंयोगादिरूपव्यञ्जकविरहाधीनसौरभादिसन्देहानन्तरं व्यञ्जक समवधानेऽपि तन्निश्चयानुपपत्तिश्च। न चालौकिकत्वस्य विशेष-दर्शनजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् नेयमनुपपत्तिः तत्र घट-सौर-भादेर्लौकिकप्रत्यक्षस्यैव विशेषदर्शनं विनोत्पत्तेरिति वाच्यम्। लौकिकसन्निकर्षवत्यपि यत्र विशेषादर्शनसहितदूरत्वादिदोष-प्रयुक्तः पुरुषत्वादिसंशयस्तत्र विशेषदर्शने सत्येव लौकिकप्रत्य-क्षोत्पत्तेर्विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकरूपेण लौकिकस्यापि प्रत्यक्षस्य संग्राह्यत्वात्। अतएव विशेषदर्शने अनुमितिसामग्रीसत्त्वात् अनुमितिरेव भविष्यति न प्रत्यक्षमिति कथं तस्य प्रत्यक्षहेतुता इत्याक्षिप्य समानविषये प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वमिति प्रत्यक्षमेव जायते नानुमितिरिति मणिकारेण समाहितमुत्पत्तिवादे (१)। विशेषदर्शनस्यालौकिकप्रत्यक्षमात्रहेतुत्वे तादृशप्रत्यक्षसामग्र्या अनु-मितिसामग्र्यपेक्षया हीनबलत्वादसङ्गतेः। यदि च विपरीत-ज्ञानोत्तरप्रत्यक्षनिष्ठविशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकशरीरे अलौकिक-त्वनिवेशेऽपि न क्षतिः दूरस्थे धर्म्मिणि पुरुषत्वादिसन्देहोत्पत्ति-क्षण एव लौकिकसन्निकर्षात्तन्निश्चयवारणाय दूरत्वादिदोषसम-वधानकालीनप्रत्यक्षेऽपि विशेषदर्शनहेतुताया आवश्यकत्वात्तत एव दूरस्थे धर्म्मिणि संशयोत्तरमपि विना विशेषदर्शनं पुरुष-

(१) व्युत्पत्तिवादे इति पा०।

त्वादिनिश्चयवारणसम्भवात् इत्युच्यते । तदापि सम्बन्धादिभेदभिन्ननानाविधव्याप्यवगाहिविशेषदर्शनावच्छेदकधर्म्मदर्शनसाधारणविशेषदर्शनत्वस्यानुगतस्याभावात् न तेन रूपेण हेतुतासम्भव इति विपरीतज्ञानविरोधित्वमेवानुगमकं वाच्यमिति भावः । अथ यदि आलोकसंयोगादिसाधारण्यं विपरीतज्ञानविरोधित्वस्य तदा तत्कथमुपपद्यतां घटवद्भूतलादावालोकसंयोगादिसत्त्वेऽपि तत्र चक्षुःसंयोगाद्यसत्त्वे तत्सत्त्वेऽपि च दूरत्वादिदोषात् घटादिसंशयोत्पत्त्या आलोकसंयोगसत्त्वेन विपरीतज्ञानाविरोधित्वात् । अस्तु वा लौकिकप्रत्यक्षकारणान्तरसमवहितालोकसंयोगत्वेन तथात्वं, तथापि तस्यात्मनिष्ठोऽन्यः सम्बन्धः(१) अन्यश्च(२) विशेषदर्शनस्येति उभयोरनुगतकारणतावच्छेदकसम्बन्धो दुर्व्वच इति चेन्न, लौकिकप्रत्यक्षकारणालोकसंयोगादिसमवहितात्ममनोयोगस्यैव आत्मनिष्ठप्रत्यासन्नस्य विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वोपगमेन तत्साधारणतद्रूपावच्छिन्नस्य विशेषदर्शनस्य समवायसम्बन्धेनैव हेतुतासम्भवादित्यलमधिकेन ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

अतएव लिङ्गवत्त्वादिलक्षणातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्योपमितौ नातिव्याप्तिः, तथाविधवाक्यार्थप्रतिसन्धानत्वेन तस्य हेतुत्वात् । न चोपनयार्थज्ञान-

---

(१) स्वजनकादृष्टवत्त्वरूपः ।

(२) अन्यः समवायः ।

जन्यन्यायार्थज्ञाने तच्छब्देन सङ्केतितशब्दान्तरेण वा व्याप्त्यादिविशिष्टोपस्थितिद्वारा जनिते शाब्दबोधेऽतिव्याप्तिः, व्युत्पादयिष्यते च महावाक्यार्थज्ञानस्यावान्तरवाक्यार्थधीजन्यत्वं तदादेश्च विशेषरूपेणोपस्थापकत्वमिति वाच्यम्। तत्रातिरिक्तस्य पदजन्यत्वस्य कारणतावच्छेदकेऽनुप्रवेशान्निश्चयत्वस्याप्रवेशाच्च।

गादाधरी विवृतिः।

तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताविवक्षणस्य प्रयोजनान्तरमपि दर्शयति, 'अतएवेति, 'लिङ्गवत्त्वादिलक्षणः' वह्निव्याप्यधूमवत्त्वादिघटितः, यः 'अतिदेशवाक्यार्थः' सादृश्यविशिष्टे पदवाच्यत्वादिबोधकवाक्यप्रतिपाद्योऽर्थः, तद्विषयकं यज्ज्ञानं वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतसदृशो महानसपदवाच्य इत्यादिज्ञानं तज्जन्यायाम् अयं महानसपदवाच्य इत्याद्युपमितौ वस्तुगत्या साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नहेतुप्रकारकं पक्षविशेष्यकं यत्तादृशं ज्ञानं तज्जन्यत्वेऽपि नातिव्याप्तिरित्यर्थः। 'तथाविधवाक्यार्थेति पदवाच्यत्वविशिष्टवह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतसादृश्यावच्छिन्नवस्मिज्ञानत्वेनेत्यर्थः। यद्यपि भ्रमसाधारण्याय तादृशविशिष्टवाक्यार्थघटकतत्तत्पदार्थानां परस्परोपश्लेषावगाहित्वेनैव उपमितिविशेषहेतुताया वक्तव्यतया पक्षांशे व्याप्तिप्रकारेण हेतुमत्तावगाहिज्ञानत्वमप्युपमितिजनकतावच्छेदकं, तथापि पक्षांशे व्याप्याभावानवगाहितादृशहेतुमत्तावगाहिज्ञानत्वरूपमनुमितिजनकतावच्छेदकव्याप्यवत्पक्षनिश्चयत्वं नोक्तो-

पमितिजनकतावच्छेदकम् अतिदेशवाक्यार्थज्ञाने व्याप्यवत्त्वस्य धर्म्मितावच्छेदककोटिनिविष्टतया भानाद्धर्म्मितावच्छेदकघटकांशे च संशयस्यानभ्युपगमात् उपमितिजनकतायां निश्चयत्वनिवेशनस्यानर्थक्यादतो न तादृशरूपावच्छिन्नजनकताकत्वरूपानुमितिलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिः । अतएव (१) निश्चयत्वपर्य्यन्तनिवेशनमप्यर्थवत् (२) । अन्यथा (३) निश्चयत्वेनानुमितिजनकत्वेऽपि अधिकन्त्विति न्यायात् अनुमितिजनकतायाः पक्षविशेष्यकव्याप्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नत्वात् तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताकत्वमात्रनिवेशेन भ्रमादिविरोधित्वावच्छिन्नहेतुताकप्रत्यक्षविशेषातिव्याप्तिवारणसम्भवेऽपि तदनर्थकत्वमापद्येत । वस्तुतस्तु (४) वह्निव्याप्यधूमवत्त्वेन (५) पर्व्वतसदृशो महानसपदवाच्य इत्य-

---

(१) उपमितावतिव्याप्तेरेवेत्यर्थः ।

(२) उपमितावतिव्याप्तिवारणरूपप्रयोजनवदित्यर्थः ।

(३) उपमितिविशेषेऽनतिव्याप्तौ ।

(४) धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्ने सादृश्यज्ञानरूपोपमितिकारणतामादाय महानसपक्षकानुमितिस्थलीयलक्षणस्योपमितावतिव्याप्तिमाशङ्कते, वस्तुतस्त्विति ।

(५) वह्निव्याप्यधूमवत्त्वेन पर्व्वतसदृशं महानसं इत्याकारकसादृश्यविशिष्टमहानसप्रत्यक्षं पर्व्वतभिन्नत्वे सति पर्व्वतवृत्तितादृशधूमप्रकारकमहानसविशेष्यकं सदेवोपमानरूपं अतिदेशवाक्यार्थज्ञानद्वारा तज्जन्योपमितौ महानसपक्षकानुमितिलक्षणस्यातिव्याप्तिः निश्चयत्वनिवेशेनापि न शक्यते वारयितुं इति पर्य्याप्तिनिवेशः तथा सति असम्भवभयेन तत्र निश्चयत्वनिवेश आवश्यकः, सादृश्यघटकवह्निव्याप्यधूमादेस्तृतीयान्तत्वेनोपादानं ताद्रूप्येण धर्म्मिविशेषणतालाभाय तथाच वह्निव्याप्यधूमेन पर्व्वतसदृशं महानसमिति ज्ञानञ्च पर्व्वतभिन्नत्वे सति पर्व्वतवृत्तिवह्निव्याप्यधूमप्रकारकमहानसविशेष्यकं तज्जन्योपमितिः महानसं महानसपदवाच्यमित्याकारिकेति समुदिततात्पर्य्यम् ।

तिदेशवाक्यार्थज्ञानसहकृतव्याप्यवत्ताघटितसादृश्यज्ञानजन्यायामुपमितौ जनकतावच्छेदके वाप्यांशे पक्षवृत्तित्वावगाहित्वस्याधिकस्य (१) निवेशनेऽपि धर्म्मांशे व्याप्यवत्तावगाहिनिश्चयत्वरूपानुमितिजनकतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुताकत्वस्य (२) तादृशोपमितावत्तत्वात् अतिव्याप्तेर्वारणाय तादृशनिश्चयत्वपर्य्याप्तहेतुतावच्छेदकताकत्वपर्य्यन्तनिवेशनमावश्यकं (३) तथाच अनुमितिजनकतावच्छेदकता यादृशसमुदाये पर्य्याप्ता तादृशसमुदायस्यैव लक्षणे निवेशनमावश्यकमन्यथा समुदायपर्य्याप्ताच्छेदकताया एकदेशापर्य्याप्ततया असम्भवापत्तेः। अतएव उक्तनिश्चयत्वघटकाभावदलस्यापि सार्थकता, एवञ्चाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमते (४) तदंशोऽपि लक्षणे निवेशनीयः। न च सादृश्यज्ञानस्य उपमितिहेतुतायां पर्व्वतादिवृत्तित्वावच्छिन्नव्याप्यादिविषयता पर्व्वतादिवृत्तित्वावच्छिन्नविषयतात्वेनैव निवेश्या न तु व्याप्यादिविषयतात्वेन प्रयोजनाभावात् तथाचानुमितिजनकतावच्छेदकधर्म्मस्य उक्तोपमितिजनकतावच्छेदककोटिनिवेशोऽपि नास्ति किं पर्य्याप्तिनिवेशनेनेति वाच्यम्। व्याप्यवत्ता-

---

(१) तद्भिन्नत्वे सति तद्वृत्तिधर्म्मवत्त्वस्यैव तत्सादृश्यत्वात्।

(२) उपमितौ जनकतावच्छेदकधर्म्मितावच्छेदकघटकांशे निश्चयत्वानिवेशेऽपि प्रकारांशे निश्चयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति भावः।

(३) तथाच पूर्व्वत्र निश्चयत्वनिवेशनेन नातिव्याप्तिरत्र तु पर्य्याप्तिनिवेशाच्चातिव्याप्तिरिति भावः।

(४) अप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं केषाञ्चित् सम्मतमतो मते इत्युक्तम्।

घटितसादृश्यावच्छिन्नधर्म्मिकवाक्यार्थज्ञानस्य तद्घटितसादृश्यज्ञानसहकारेण फलजनकतया उभयत्र सादृश्यघटकधर्म्माणां विशिष्यावश्यनिवेशनीयत्वात् । न च पर्य्याप्तिविवक्षायामपि धूमवत्त्वेन धूमव्यापकवह्निमत्सादृश्यात्मकतादृशवह्निमद्वृत्तिधूमवत्तानिश्चयजन्योपमितावतिव्याप्तिः (१) न शक्यते वारयितुमिति वाच्यम् । सादृश्यघटकभेदविषयताया अपि प्रवेशेन विवक्षितनिश्चयत्वे तत्कारणतावच्छेदकतापर्य्याप्तिविरहात् । लाघवाद्भेदाघटितसादृश्यज्ञानमेवोपमितौ कारणमिति तु न वाच्यं, तथा सति गवादावपि सादृश्यनिश्चयसत्त्वेन गवयादिपदवाच्यत्वोपमित्यापत्तेः । यदि च वैधर्म्म्यज्ञानादपि उपमितिः स्वीक्रियते वैधर्म्म्यस्य च इतरवैधर्म्म्यत्वेन ज्ञानं नापेक्ष्यते तदा व्याप्यधर्म्मरूपवैधर्म्म्यज्ञानजन्योपमितावतिव्याप्तिः (२) कारणतावच्छेदकतापर्य्याप्तिनिवेशेऽपि दुर्व्वारेति तद्वारणप्रकारश्चिन्त्यः (३) । महावाक्यार्थविषयकशाब्द-

(१) धूमवत्त्वेन धूमव्यापकवह्निमत्सदृशः पर्व्वतपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानं अयं धूमेन धूमव्यापकवह्निमत्सदृश इति सादृश्यज्ञानं ततोऽयं पर्व्वतपदवाच्य इत्युपमितिस्तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ।

(२) यथा अयमतिदीर्घग्रीवश्चपलतरौष्ठः कठोरकण्टकाशीति इतरवैधर्म्म्यज्ञानं ततोऽतिदीर्घग्रीवश्चपलतरौष्ठः कठोरकण्टकाशी करभपदवाच्य इति प्रागनुभूतस्य वाक्यार्थस्य स्मृतिः ततोऽयं करभपदवाच्य इति प्रागनुभूतस्य वाक्यार्थस्य स्मृतिः ततोऽयं करभपदवाच्य इत्युपमितिः तथा पशुत्वव्याप्यसास्नावान् अयं इतीतरवैधर्म्म्यज्ञानं ततो वाक्यार्थस्मृतिः ततोऽयं गोपदवाच्य इति वैधर्म्म्यज्ञानकरणिका उपमितिः तत्रातिव्याप्तिः पर्य्याप्तिनिवेशेऽपि वारयितुं न शक्यते इति भावः ।

(३) चरमज्ञाने व्याप्यविषयकत्वस्याभावाविषयकत्वस्य उपमित्यन्यत्वस्य वा निवेश एव तत्प्रकारः ।

बोधे अवान्तरवाक्यार्थनिश्चयस्य तादृशनिश्चयत्वेनैव हेतुता, एवं विशिष्टपदार्थगोचरशाब्दबोधेऽपि विशिष्टपदार्थोपस्थितेस्तद्विषयकनिश्चयत्वेनैव हेतुता न तु विशेषणान्तरप्रवेश इत्यभिमानेन शाब्दबोधविशेषेऽतिव्याप्तिमाशङ्कते, 'न चेत्यादिना, 'उपनयार्थज्ञानेति उपनयवाक्यप्रतिपाद्यसाध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षरूपावान्तरवाक्यार्थज्ञानेत्यर्थः, 'न्यायार्थज्ञाने' निगमनसहकृतोपनयजन्ये वह्निव्याप्यधूमवानयं धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमानित्यादिमहावाक्यार्थज्ञाने इत्यर्थः, तेन प्रतिज्ञादिपञ्चकवाक्यात्मकन्यायस्य विशिष्टैकार्थज्ञानजनकतायाः स्वयं दूषणीयत्वेऽपि न क्षतिः। यद्यपि वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमित्याद्युपनयजन्यबोधे व्याप्यवत एवाभेदो धर्म्मिणि भासते न तु व्याप्यस्य व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धः नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्। तथाच नातिव्याप्त्यवसरः पक्षांशे व्याप्यप्रकारकज्ञानस्यैव लक्षणघटकत्वात्, यत्र तादात्म्यसम्बन्धेन धर्म्मिणो हेतुता तत्र व्याप्यस्य पक्षांशे तेन सम्बन्धेन उपनयप्रतिपाद्यत्वेऽपि व्याप्याभेदस्यैव हेतौ भानात् तदंशे व्याप्तिप्रकारकत्वाभावेन नातिव्याप्त्यवसरः, तथापि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्तिविशिष्टधर्म्मिरूपहेतुपरतच्छब्दघटितस्य सचायमिति वाक्यस्य प्रतिपाद्ये विशिष्टार्थे निगमनार्थस्यान्यस्य वा कस्यचिदर्थस्यान्वयबोधस्तत्रातिव्याप्तिपरोऽयं ग्रन्थः, साध्यव्याप्यहेतुविशिष्टपक्षपर्य्यन्तपरतच्छब्दजन्यबोधेऽतिव्याप्तिपरश्च 'तच्छब्देनेत्यग्रिमग्रन्थ इति न पौनरुक्त्यम्। व्याप्यविशिष्टपक्षरूपवाक्यार्थज्ञानजन्यतामादाय तद्घटितमहावाक्यार्थबोधे संयोगादिसम्बन्धेन पक्षांशे व्याप्यप्रकारकज्ञानकरणता-

घटितलक्षणस्य अतिव्याप्त्यसम्भवादेव च व्याप्यविशिष्टपक्षात्मक-पदार्थज्ञानजन्यबोधेऽतिव्याप्तिमाह, 'तच्छब्देनेति, तादृशविशिष्टार्थबोधकपदान्तराभावात् सर्व्वनामानुधावनं, सर्व्वनाम्नां विशेषरूपेण पदार्थोपस्थापकतामत एव तज्जन्योपस्थितेः पक्षविशेष्यक-व्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारकनिश्चयरूपतासम्भवः न तु वक्तृबुद्धिस्थत्वेन उपस्थापकतामत इत्यविवादायाह, 'शङ्केतितशब्दान्तरेण वेति व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षे आधुनिकशङ्केतशालिना घटादिपदेनेत्यर्थः। इदमुपलक्षणं विशिष्टपक्षलाक्षणिकपर्व्वतादिपदेनेत्यपि बोध्यम्। 'व्याप्त्यादिविशिष्टोपस्थितिद्वारा' व्याप्त्यवच्छिन्नहेतुविशिष्टपक्षोपस्थितिद्वारा, जनिते वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वतोऽस्तीत्याकारकशाब्दबोधेऽतिव्याप्तिः। ननूपनयार्थघटितमहावाक्यार्थबोधे कथमतिव्याप्तिः उपनयार्थज्ञानस्य पक्षविशेष्यकव्याप्यप्रकारकज्ञानत्वेन तद्धेतुताया अप्रामाणिकत्वात्, तत्तत्पदार्थज्ञानत्वेन तदन्वयबोधे हेतुत्वादेवानुपस्थितपदार्थान्वयबोधाप्रसक्तेः। न च खण्डशः सकलपदार्थोपस्थितावपि अवान्तरवाक्यार्थज्ञानं विना तद्घटितमहावाक्यार्थज्ञानानुदयात् अवान्तरवाक्यप्रतिपाद्यो यादृशविशिष्टार्थस्तद्विषयकज्ञानत्वेन महावाक्यार्थबोधहेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। दण्डी कुण्डली वासस्वी चैत्र इत्यादौ दण्डादिविशेषणान्वितचैत्रादिज्ञानं विनैव तादृशवाक्यार्थघटिततावद्विशेषणान्वितविशिष्टरूपमहावाक्यार्थधियः समूहालम्बनतावत्पदार्थस्मृतित उत्पत्तेर्मणिकृता स्वीकारादित्यत आह, 'व्युत्पादयिष्यत इति, 'महावाक्यार्थज्ञानस्य' विशिष्टपदार्थेनापर-

पदार्थसंसर्गविगाहिज्ञानस्य, 'अवान्तरेति तादृशविशिष्टार्थविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यत्वमर्थः । अयम्भावः । यादृशविशेषणविशिष्टस्य विशेष्यस्य विशेषणस्य वा शब्दादुपस्थितिस्तादृशेनैव विशिष्टेन विशेषणान्तरस्य विशेष्यान्तरस्य वा अन्वयबोधोऽनुभवसिद्धः, यत्र युगपदेव एकस्मिन् धर्म्मिणि समूहालम्बनोपस्थितनानाविशेषणान्वयबोधस्तत्र विशेषणानां तुल्यतया भानात् नासौ एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरवैशिष्ट्यबोधः, अतो न तत्र विशेषणविशिष्टविशेष्योपस्थितेरपेक्षा, एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरवैशिष्ट्यं विशिष्टे वा यत्र विशेषणान्तरविशिष्टस्य वैशिष्ट्यं भासते सबोधो विशिष्टविषयकबोधादेव उत्पद्यते, न तु विशृङ्खलसमूहालम्बनात् अतएव इष्टविशेष्यकउपायसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतामाशङ्का तन्मते (१) विधिवाक्यात् वाक्यभेदभिया (२) कृतिसाध्ययागसाध्यमिष्टमित्येतादृशस्य समूहालम्बनविलक्षणविशिष्टयागविशेषणकबोधस्यैव स्वीकार्य्यतया तदर्थमन्तरा कृतिसाध्यो याग इत्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य कल्पनीयतया गौरवं, उपायविशेष्यकफलसाधनताबोधस्य प्रवर्त्तकत्वे च आहत्यैव (३) एकत्र द्वयमिति रीत्या कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वरूपविशेषणद्वयावगाही यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनमिति बोधः स्वीक्रियते इति लाघवमित्युक्तं विधिवादे मणिकारेण, विशिष्टेन सममन्यान्वयबोधे विशिष्टधियो हेतुत्वे

---

(१) इष्टविशेष्यकोपायसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतामते ।

(२) कृतिसाध्यो यागः यागसाध्यमिष्टमिति वाक्यभेदभियेत्यर्थः ।

(३) साक्षादेवेत्यर्थः ।

तादृशान्वयतात्पर्य्यधीघटितशाब्दसामग्र्या भिन्नविषयकप्रत्यक्षादि-प्रतिबन्धकतायां विशिष्टविषयकैकोपस्थितिर्निविश्यते अन्यथा तत्-स्थाने विशेषण-विशेष्योपस्थितिद्वयम् अतो लाघवादपि तद्धेतुता-सिद्धिः । एवञ्च उपनयप्रतिपाद्यहेतुविशिष्टपक्षविशिष्यकेतरान्वय-बोधेऽतिव्याप्तिर्दुर्व्वारैवेति । ननु तदादेर्व्विशेषरूपेणोपस्थापक-ताया विचारासहत्वात् कथं तदादिपदजन्यशाब्दबोधेऽतिव्याप्ति-सङ्गतिः । तथा हि तदादिपदस्य न घटत्व-रूपत्वादिविशेषधर्म्म-विशिष्टे (१) शक्तिः नानार्थताप्रसङ्गेन गौरवात्, घटादिकं बुद्धि-स्थीकृत्य प्रयुक्ततच्छब्दात् पटादिबोधस्य शक्तिभ्रममन्तरेणापि प्रसङ्गात् । न च वस्तुगत्या यद्रूपावच्छिन्नं बुद्धिस्थीकृत्य यत्पदव्यक्तिः प्रयुक्ता तद्रूपावच्छिन्ने तस्याः शक्तिः अतो नायं दोष इति वाच्यम् । एवमपि पदव्यक्तिभेदेनानन्तशक्तिकल्पनया गौरवात्, यत्पदव्यक्ति-प्रयोज्या प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिर्नोपलब्धा तत्पदव्यक्तौ शक्तेरगृहीतत्वेन ततोऽन्वयबोधानुपपत्तेः अतः सामान्यतः स्वप्रयोक्तृपुरुषबुद्धिस्थे तदादिपदसामान्यशक्तिः कल्पनीया, तथाच तत्त्वेनैवोपस्थितिः सर्व्वनामपदाद्भविष्यति न तु विशेषरूपेण । न च बुद्धिस्थत्वेन शक्या-नुगमेऽपि तेन रूपेण व्युत्पत्तौ सत्यां (२) घटत्वादिरूपविशेषधर्म्म-पुरस्कारेण बुद्धिस्थत्वज्ञानरूपविशेषदर्शनात् (३) उपलक्षणीभूत-घटत्वादिप्रकारेण शक्तिग्रहसम्भव इति तेन रूपेण न तत्पदादुप-

(१) घटत्व-पटत्वादिविशेषधर्म्मविशिष्टे इति पा० ।

(२) शक्तिज्ञाने सतीत्यर्थः ।

(३) बुद्धिस्थस्तत्पदवाच्यः बुद्धिस्थो घट इत्यादिरूपविशेषदर्शनादित्यर्थः ।

स्थितिर्दुर्लभा सम्बन्धग्रहप्रकारताया एव स्मृतिप्रकारताप्रयोजकतया प्रकारांशे शक्तिग्रहानपेक्षणादिति वाच्यम्। द्रव्यादिपदात् घटत्वादिप्रकारेण शक्तिभ्रमशून्यस्य शाब्दबोधानुदयात् शक्त्यधीनोपलक्षणीभूतधर्म्मप्रकारकोपस्थितेः शाब्दबोधानुपयोगित्वादित्यत आह, 'तदादेश्चेति, 'विशेषरूपेणोपस्थापकत्वं' 'व्युत्पादयिष्यत इत्यनुषङ्गेनान्वयः। अयमभिप्रायः। स्वप्रयोक्तृबुद्धिप्रकारत्वेनानुगतीकृतघटत्वादिरूपविशेषधर्म्मविशिष्टे तत्पदशक्तिः अतो न विशेषणभेदेन शक्त्यानन्त्यं न वा विशेषधर्म्मप्रकारकशाब्दबोधोपयोगिविशेषधर्म्मप्रकारकोपस्थितिर्दुर्घटा। न च तादृशबुद्धिविषयत्वविशिष्टे शक्त्यैवोपपत्तौ किमेतावता प्रयासेन विशेषरूपेणोपस्थापकताविरहेपि क्षतिविरहादिति वाच्यम्। विशेषधर्म्मप्रकारकसंशयनिवृत्त्यर्थमपि (१) तदादिघटितवाक्यप्रयोगाद्विशेषप्रकारेण शाब्दबोधस्य दुरपह्नवतया तदुपपत्तये तदादेर्व्विशेषरूपेण उपस्थापकताया-अवश्योपपाद्यत्वात्। बुद्धिप्रकारत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तघटत्वादीनामनुगमेऽपि तादृशधर्म्मस्याशक्यतया तदंशपरित्यागेन निर्व्विशेषणकघटत्वादिप्रकारकबोधोपपत्तिः बुद्धिप्रकारत्वस्याशक्यत्वेऽपि तत्पदं बुद्धिप्रकारविशिष्टं बोधयतु इत्याकारकभगवत्सङ्केतरूपशक्तौ तेनानुगतरूपेण घटत्व-पटत्वादिभानात् शक्तेरैक्यं, बुद्धिप्रकारत्वस्य सङ्केतविषयत्वेऽपि तस्य शक्योपलक्षणता न तु शक्यान्तर्भावेन विशेषणत्वं, तदुपलक्षितघटत्वादिप्रकारकत्वेनैव बोधस्य सङ्केत-

(१) तमानयेति वाक्यानन्तरं आनयनं घटकर्म्मकं न वेति संशयनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः।

विषयत्वात् न तु तद्विशिष्टप्रकारकत्वेन । शाब्दबोधप्रकारतायां शाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वेन सङ्केतविषयत्वज्ञानं (१) प्रयोजकं, यथा घटत्वस्य घटपदजन्यशाब्दबोधप्रकारतायां घटत्वावच्छिन्नो घट-पदजन्यशाब्दबोधविषयतावान् भवतु इत्याकारसङ्केतीयस्य शाब्द-बोधविषयतावच्छेदकत्वेन विषयत्वस्य ज्ञानं (२), तादृशसङ्केतग्रहश्च घटत्वावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपितसङ्केतीयशाब्दबोधविषयत्वप्रका-रतानिरूपितविषयतावान् घट इत्याकारकः, शाब्दबोधप्र-कारतावच्छेदकतायाञ्च शाब्दबोधविषयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन सङ्केतविषयत्वज्ञानं (३), यथा लोमत्वस्य पशुपदजन्यशाब्दबोध-प्रकारतावच्छेदकतायां लोमत्वावच्छिन्नलोमावच्छिन्नः पशुपद-जन्यशाब्दबोधविषयतावान् भवतु इत्याकारकसङ्केतीयशाब्दबोध-विषयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन विषयत्वज्ञानं, तादृशसङ्केतग्रहश्च लोमत्वावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नलोमनिष्ठ--प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्ना या शाब्दबोधविषयत्वनिष्ठ-प्रकारता तन्निरूपितविशेष्यतावान् लोमादिमान् इत्याकारकः । प्रकृते च बुद्धिप्रकारत्वाश्रयावच्छिन्नस्तत्पदजन्यशाब्दबोधविषयो भवतु इत्याकारकभगवत्सङ्केतीयं शाब्दबोधविषयतावच्छेदकता-वच्छेदकत्वेन विषयत्वं न बुद्धिप्रकारत्वस्य किन्तु तदंशे

(१) शाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वनिष्ठविषयतानिरूपितस्य सङ्केतीयविषयत्वस्य ज्ञानमित्यर्थः ।

(२) प्रयोजकमिति पूर्वेणान्वयः ।

(३) अत्रापि प्रयोजकमित्यस्यानुषङ्गः ।

सङ्केतेन शाब्दबोधविषयतावच्छेदकतासामानाधिकरण्यस्यैवाव-गाहनात् सङ्केतीयशाब्दबोधविषयतावच्छेदकतासमानाधिकरण-त्वेनैव विषयत्वमिति तस्य तत्पदजन्यशाब्दबोधप्रकारतानव-च्छेदकत्वनिर्व्वाहः। इदञ्च विशिष्टशक्तपदस्थले, उपलक्षितवाचक-गगनादिपदस्थले च यद्धर्म्मं धर्म्मितावच्छेदकीकृत्य शाब्दबोधविषय-त्वेन सङ्केतविषयत्वग्रहस्तद्धर्म्मप्रकारक एव बोध उत्पद्यते इति तत्र शब्दाश्रयत्वाद्यनियतधर्म्मप्रकारकबोधनिर्व्वाहः।

दीधितिकारास्तु सर्व्वत्रैव शाब्दबोधप्रकारतायां तदवच्छेद-कतायाञ्च सङ्केतीयशाब्दबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-वच्छेदकत्व-तदवच्छेदकत्वरूपशक्यतावच्छेदकत्व-तदवच्छेदकत्वज्ञानं हेतुः, यथा घट पशुपदस्थले घटत्व-लोमत्वादेः, गगनादिपदस्थले च शब्दाश्रयत्व एव निरुक्तशक्यतावच्छेदकत्वसत्त्वात् शब्दाश्रयत्वप्रका-रक एव शक्तिभ्रमाजन्यबोध इति घटपद-गगनपदयोरविशेष इति वदन्ति। तन्मते बुद्धिप्रकारत्वस्य शाब्दबोधप्रकारतानवच्छेदकत्वं दुरुपपादम्।

नानार्थहर्य्यादिपदस्थले चोपलक्षणीभवता केनाप्यनुगतरू-पेण (१) प्रवृत्तिनिमित्तानामभानात् अशक्यस्वरूपसदनुगतरूप-सत्त्वेऽपि शक्तिभेदान्नानार्थतानिर्व्वाहः। बुद्धिप्रकारविशिष्टवाचकं तत्पदमिति सर्व्वोपसंहारेण व्युत्पत्तिसौकर्य्यादपूर्व्वचैत्रत्वादि-विशिष्टे तदादिघटितवाक्यात् प्रवृत्त्याद्यनुपलम्भेऽपि न तत्-प्रकारकशाब्दबोधस्य तदादिपदादनुपपत्तिः। अथ सामान्यतो-

(१) अन्यतमत्वादिनेत्यर्थः।

व्युत्पत्तेश्चैत्रत्वाद्यपूर्व्वधर्म्मविशिष्टगोचरत्वेऽपि स्वरूपतस्तद्धर्म्मप्रकारेण शक्यग्रहात् स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपस्थितिः तादृशशाब्दबोधस्य चानुपपत्तिः, जातिमान् हस्तिपकसम्बन्धी इति ज्ञानात् स्वरूपतो हस्तित्वादिप्रकारकस्मरणानुदयात् स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ स्वरूपतस्तत्प्रकारकसम्बन्धधिय एव हेतुत्वात्। यत्तु अनुगमकधर्म्ममोषवशात् सामान्यव्युत्पत्त्यधीनं स्वरूपतश्चैत्रत्वादिप्रकारकशक्तिस्मरणं सुघटमिति ततस्तादृशचैत्रत्वादिप्रकारकपदार्थोपस्थिति-शाब्दबोधयोर्नानुपपत्तिरिति । तदसत् । स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुभवस्यैव हेतुताया व्यवस्थापनान्मोषवशेन विशिष्टतत्प्रकारकानुभवादविशिष्टतत्प्रकारकस्मरणानुत्पत्तेरिति चेन्न, प्रकरणादिना निर्व्विशेषणकचैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने वक्तृबुद्धिविषयताग्रहे बुद्धिविषयतावच्छेदकविशिष्टवाचकं तत्पदमिति स्मृतौ सत्यामविशिष्टचैत्रत्वादिविशिष्टवाचकतायास्तदादिपदेन मानसज्ञानस्यैवान्ततः सम्भवेन सामञ्जस्यात् । न च चैत्रोऽस्य वक्तुर्बुद्धिस्थ इति निश्चयेन चैत्रे विशिष्य तत्पदवाच्यतानिश्चयेऽपि चैत्रत्वविशिष्टे तत्पदवाच्यताया अनिश्चयात् तत्प्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् । यद्विशिष्टविषयकबुद्धिप्रयोज्यं यत्पदं तत् तद्विशिष्टवाचकमिति सामान्यतोव्याप्तेरवधारणेन प्रकरणाद्यधीनस्य तत्पदविशेषे चैत्रत्वविशिष्टविषयकबुद्धिप्रयोज्यत्वग्रहस्य विशेषदर्शनतया तद्विशिष्टवाचकतासंशयविघटकत्वेन विशिष्टवाचकतायाः सुनिश्चयत्वात् । न चैवमपि स्वप्रयोजकबुद्धिप्रकारत्वे स्वपदार्थस्याननुगमेन सकलतत्पदाद्युपसंहारेण व्युत्पत्तिर्दुर्घटेति यत्पदव्यक्त्यधीनप्रवृत्तिर्नो-

पलब्धा तस्या व्युत्पत्त्यनुपपत्तेस्तदधीनशाब्दबोधानुपपत्तिवारणमशक्यमेवेति वाच्यम्। तदननुगमोद्धारस्यावहितैः परिचिन्तनीयत्वादित्यलमधिकेन (१)।

'तत्रातिरिक्तस्येति, शाब्दबोधनिरूपितावान्तरवाक्यार्थबोधपदार्थोपस्थितिनिष्ठजनकतावच्छेदकगर्भेऽनुमितिजनकतावच्छेदकोक्तधर्म्माप्रविष्टस्य पदवृत्तिज्ञानजन्यत्वस्य निवेशादित्यर्थः। यत्रावान्तरवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदज्ञानं तदुत्तरं चरमपदार्थस्मृतिस्तत्र तदानीमवान्तरवाक्यार्थगोचरशाब्दबोधस्य विनष्टत्वात् महावाक्यार्थबोधहेतुत्वासम्भवेऽपि यत्र तादृशशाब्दबोधोत्पत्तिद्वितीयक्षण एव पूर्व्वोत्पन्नचरमपदज्ञानात् चरमपदार्थस्मृतिस्तात्पर्य्यादिविषयकसमूहालम्बनरूपा तत्रैव तादृशशाब्दबोधस्य महावाक्यार्थबोधहेतुत्वम्, अन्यत्र (२) समूहालम्बनरूपतावत्पदज्ञानजन्यतावत्पदार्थगोचरसमूहालम्बनस्मृतिरेव गतिः। इदन्तु बोध्यम्

---

(१) तत्पदं स्वजनकत्व स्वप्रकारप्रकारकबुद्धिप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन बोधविशिष्टं भवतु इत्याकारकभगवत्सङ्केतरूपशक्तौ स्वपदस्य परिचायकत्वान्नाननुगमः। अथवा स्वप्रयोजकतावच्छेदकीभूता या बुद्धिप्रकारता तदाश्रयावच्छिन्नविषयताकत्व-स्वजन्यत्वोभयसम्बन्धेन बोधस्तदादिपदवान् भवत्वित्याकारको भगवत्सङ्केतो वाच्यस्तत्र च स्वपदार्थस्य सम्बन्धघटकतया तत्तत्पदव्यक्तित्वेन न पदानां विषयता अपि तु सर्व्वनामसंज्ञकतत्पदत्वादिरूपानुपूर्व्वीविशेषेणैवेति, न पदव्यक्तिभेदेन शक्तिभेदः, अत्रच संसर्गघटकं विषतायां प्रकारावच्छिन्नत्वं वैशिष्ट्यरूपं ग्राह्यं तच्च स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन बोध्यं, एतदुभयसम्बन्धघटकसामानाधिकरण्यघटकाधिकरणविषयतैव शक्तिरिति न काप्यनुपपत्तिरिति बोध्यम्।

(२) स्थले कपोतन्यायस्थले इत्यर्थः।

अवान्तरवाक्यार्थबोधस्य महावाक्यार्थबुद्धौ शाब्दत्वजातिपुरस्कारेणैव कारणता न तु पदजन्यत्वेन गौरवात् । न च तथासति विशिष्टविषयकशाब्दबोधादिव विशिष्टे गृहीतवृत्तिकपदजन्यविशिष्टस्मृतेरपि विशिष्टे इतरान्वयबोधोत्पत्त्या तत्र विशिष्टविषयकशाब्दधियो व्यभिचारः स्यादिति तादृशस्मृतिसाधारणपदजन्यत्वेनैव हेतुत्वमुचितमिति वाच्यम् । पदज्ञानजन्यत्वेन स्मृति-शाब्दधियोरनुगमे पदरूपलिङ्गज्ञानजन्यार्थविषयकानुमित्यादितोऽपि शाब्दधीप्रसङ्गात् वृत्तिमत्पदजन्यस्मृतित्व-शाब्दत्वाभ्यां कारणताद्वयस्यावश्यकत्वान्मिथो व्यभिचारस्य चागत्या तत्तत्कारणाव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्य्यतावच्छेदके निवेशेनैव वारणीयत्वात् । यत्रावान्तरवाक्यार्थबोधान्महावाक्यार्थधीस्तत्राप्यवान्तरवाक्यार्थाघटकार्थान्तरस्य पदजन्यस्मृतेरवान्तरवाक्यार्थबोधानन्तरमप्यवश्यकल्पनीयतया तस्याः सकलपदार्थविषयकत्वोपगमेन पदार्थस्मृतेरवान्तरवाक्यार्थधीजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणन्तु न सम्यक्, विशिष्टे गृहीतवृत्तिकपदाधीनविशिष्टस्मृतेरिव विशिष्यमात्रे गृहीतवृत्तिकपदाधीनाया उद्बोधकान्तरवशाद्विशेषणमवगाहमानायाविशिष्टस्मृतितो व्याप्यविशिष्टपक्षादिविषयकेतरान्वयबोधवारणाय गृहीतविशिष्टवृत्तिकपदजन्योपस्थितित्वेनैव विशिष्टविषयस्मृतेस्तादृशान्वयबोधहेतुताया वक्तव्यतया विशिष्टवृत्तिकग्रहानपेक्षावान्तरवाक्यार्थशाब्दधीजन्यबोधे तस्या व्यभिचारस्यावश्यकत्वात्, प्रकारान्तरेण तद्वारणे (१) तावत्पदार्थविषयकस्मृतिकल्पनाया अकि-

(१) कार्य्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेन ।

च्छिन्नत्वात्, अतोऽप्यवान्तरवाक्यार्थधियश्च शाब्दत्वपुरस्कारेण कारणत्वान्तरमावश्यकमिति पदजन्यत्वपदं पदाजन्यबोधव्यावृत्त-धर्म्मपरं, तच्च शाब्दत्वादिकमपीति। अधिकप्रवेशेन निरुक्तनिश्चय-त्वपर्य्याप्तजनकतावच्छेदकताघटितस्य लक्षणस्य नातिव्याप्तिरि-त्युक्त्वा निश्चयत्वप्रवेशेन पर्य्याप्त्यनिवेशनेऽपि नातिव्याप्तिरित्याह, 'निश्चयत्वस्येति, परोक्षसंशयानभ्युपगमेन संशयान्यत्वस्य उक्तयुक्त्या शाब्दत्वादेर्निवेशनीयतया ज्ञानत्वस्य च पदजन्यबुद्धावव्यावर्त्तक-त्वादिति भावः।

चिन्तामणिदीधितिः।

न च तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रति तत्तद्विशेषण-तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् तादृशि शाब्द-बोधे प्रत्यक्षे चातिव्याप्तिः दण्डो रक्तो न वेति संशये रक्तदण्डवानयमिति ज्ञानानुदयादिति वाच्यम्। ज्ञानोपरमेऽपि विशिष्टविषयोपधानेनेच्छा-द्वेषयोः कृतेश्च साक्षात्काराद्विशेषणविषयकाद्विशिष्टसंस्कारादेव विशि-ष्टस्मरणाच्च तद्विषयकगुणानां तत्र हेतुत्वे न्यूनवृत्ते-र्ज्ञानत्वस्य तत्राप्रवेशादिच्छादितः संस्काराच्चानुमिते-रनुदयात् संस्काराद्यन्यत्वस्य गुरुतया ज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वात्।

गादाधरी विवृतिः ।

व्याप्तिविशिष्टहेतुरूपविशेषणतावच्छेदकविशिष्टस्य तद्विशेषणधर्म्मितावच्छेदकपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नस्य वैशिष्ट्यावगाहिनि शाब्दबोधादौ प्रत्यक्षादिसाधारणविशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिष्ठविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतामादायातिव्याप्तिं शङ्कते, 'नचेत्यादिना, 'तथापि' अवान्तरवाक्यार्थबोधनिष्ठशाब्दबोधासाधारणकारणतामादायातिव्याप्तेरुक्तरीत्या वारणेऽपि, 'तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रतीति पर्व्वतत्वादिरूपधर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतापन्नव्याप्तिविशिष्टधूमादिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वावच्छिन्न प्रतीत्यर्थः, 'तत्तद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन' पर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टधूमादिप्रकारकनिश्चयत्वेन, 'तादृशे' वह्निव्याप्यधूमवत्पर्व्वतवान् देश इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपे, शाब्दबोधातिव्याप्तेर्व्वारितत्वात् तस्यैव प्रथममुपन्यासः, स्मृतिव्यावृत्तधर्म्मस्य जन्यतावच्छेदकत्वे (१) स्मृतौ नातिव्याप्तिसम्भवः, उपमितेः पदवाच्यत्वावगाहिन्यास्तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपताप्रयासो न सम्भवतीति, अतः प्रत्यक्ष-शाब्दबोधमात्रोपादानम् । अथ किमिदं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीजन्यतावच्छेदकम् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वं, न तावद्विशिष्टप्रतियोगिकं यद्वैशिष्ट्यं तदवगाहित्व, व्यधिकरणसम्बन्धावगाहिविशिष्टभ्रमासंग्रहात्, नापि विशिष्टप्रकारकत्वं, काञ्चनमयवह्निमानित्यादिभ्रमप्रकारीभूत-

(१) विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वे इत्यर्थः ।

विशिष्टाप्रसिद्धेः तत्र काञ्चनमयो वह्निरित्यादिज्ञानानपेक्षणी-यतापत्तेः, नापि विशेषणान्तरप्रकारेण (१) भासमानप्रकारकत्वं, रक्तोदण्डः दण्डवान् पुरुष इति समूहालम्बनेऽपि दण्डोरक्त-इति ज्ञानापेक्षाप्रसङ्गात्, नापि विशेषणान्तरप्रकारतानिरूपित-विशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वं, रक्तत्वादिप्रत्येकपदार्थोपस्थिति-मूलके रक्तदण्डवान् इत्यादिज्ञाने व्यभिचारात्, नहि तादृशा-कारकबोधो रक्तोदण्ड इत्यादिविशिष्टज्ञानानन्तरमेव जायते इति दीधितिकाराद्यनुमतं, बाधग्रन्थे काञ्चनमयत्वविशिष्टवह्नेर-प्रसिद्धेरेव (२) उपनीत(३)काञ्चनमयत्वविशिष्टवह्निवैशिष्ट्यानु-मितिः शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यधूमादिना पर्व्वते न सम्भवतीति कथं तद्विरोधितया व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभावस्य दोषान्तरासङ्कीर्णबाधहेत्वाभासतेति मणिकारोक्तेर्विशिष्टविशेषण-ज्ञानं विनापि विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमित्यादिरीत्या तादृशानुमितिसम्भव इत्यभिधाय स्वयं दूषणीयत्वाद्विशिष्टव्याप्तिज्ञानं विनापि तद्घटकप्रत्येकपदार्थोपस्थितिभ्यो विशिष्टपरामर्शोत्पत्त्या अनुमितिरिति मिश्रणानाने चाभिधानात् एकत्वविशिष्टकर्त्तुः पूर्व्वमज्ञानेऽपि क्षितिरेककर्त्तृकेत्यनुमितेरनेन स्वीकृतत्वाच्च ।

---

(१) फलतः तन्निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टप्रकारताकत्वं तद्विशिष्ट-वैशिष्ट्यावगाहित्वं, वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकज्ञानीयत्व-स्वसामानाधिकरण्योभय-सम्बन्धेनेति बोध्यम् ।

(२) अनुपस्थित्यैवेत्यर्थः ।

(३) पर्व्वतः काञ्चनमयेतरवह्न्यभाववानित्यादीतरबाधोपनीतेत्यर्थः ।

अत्राहुः विशेषणान्तररक्तत्वादिविशेष्यतापन्नदण्डादिप्रकारकं रक्त-दण्डवानित्यादिज्ञानं द्वेधा रक्तत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेन दण्डा-दिवैशिष्ट्यावगाहि, तद्रूपानवच्छिन्नतद्वैशिष्ट्यावगाहि: च, तादृश-विशिष्टप्रतियोगिकत्वञ्च दण्डादिप्रकारतानिरूपकसंसर्गतायामव-च्छेदकतया भासते तद्विशिष्टसंयोगादेरेव दण्डादिसंसर्गतया भानात्, दण्डादिविशेषणतापन्नरक्तत्वादेरेव वा स्वावच्छिन्नप्रति-योगिकसंयोगाद्यात्मकपरम्परासम्बन्धेन पुरुषादौ प्रकारता तादृश-विशिष्टवैशिष्ट्यबोध एव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियः कार-णत्वं न तु विशिष्टविशेषणावगाहिन्यपि रक्तत्वादिकं वैशिष्ट्य-प्रतियोग्युपलक्षणतयावगाह्यमाने द्वितीयबोधे । अतएव च प्रति-योगिविशेषिताभावबुद्धौ घटो नास्तीत्याकारिकायां प्रतियोगिनि प्रकारीभवतो घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकतयैव भानमिति, तत्र घटत्वादिप्रकारकज्ञानापेक्षानियमः । यद्यपि विशिष्ट-विशेषणावगाहिज्ञानमात्र एव विशिष्टज्ञानापेक्षायां मणिकारादेः स्वरसस्तथापि लाघवोपनीतैकत्वादिविशिष्टकर्त्राद्यनुमितिर्विशिष्ट-ज्ञानमनपेक्ष्यैवोत्पद्यते इत्यनुरोधाद्दीधितिकारादीनां दर्शित-विशेषादरः । दण्डोनास्ति रक्तोनास्तीतिज्ञानदशायां नियमतो रक्तदण्डोनास्ति इत्यादिज्ञानोत्पादविरह एव उक्तविशिष्ट-वैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदप्रकारकविशेषणधीर्हेतुताकल्पकः । दण्डोरक्त इत्यादिज्ञानदशायामपि कदाचित्तादृशसमूहालम्बन-बुद्धावुत्पद्यमानायां (१) दण्डोरक्तो नास्तीति बुद्धेरनुत्पादे अगत्या

(१) दण्डोनास्ति रक्तोनास्तीत्यादिसमूहालम्बनबुद्धावुत्पद्यमानायामित्यर्थः ।

तत्रानुगतस्य कस्यचित् प्रतिबन्धकता कल्प्यत इति विवेचनी-यञ्चेदमधिकमन्यत्र ।

केचित्तु रक्तदण्डवानित्यादिज्ञानीयरक्तत्वादिविशेष्यतापन्न-दण्डादिनिष्ठा प्रकारता द्विधा, काचिद्दण्डादिविशेषणतापन्नरक्त-त्वाद्यन्तर्भावेण पर्य्याप्ता, काचित् केवलदण्डादावेव, तत्र प्रथमा विशेषणतावच्छेदकप्रकारज्ञानाधीना नापरा, पुरुषादिविशेष्यता-निरूपितप्रकारतायां रक्तत्वादिवृत्तित्वेऽपि पुरुषो न रक्त इत्या-दिधीर्न तादृशप्रकारताकोक्तज्ञानविरोधिनी इतरविशेषणतान-वच्छिन्नायाः पुरुषादिविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वादिप्रकारताया एव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वादित्याहुः (१) ।

(१) तथाच तदभाववत्ताबुद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ तदितरानिष्ठप्रकारत्वा-नवच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारताया निवेश्यत्वादिति भावः। न च तथापि रक्तदण्डवान् इत्यादि ज्ञानीयप्रकारता रक्तत्वाभाववान् दण्ड इति ज्ञानीयप्रतिबध्यतावच्छेदिका न स्यात् तज्ज्ञानीयरक्तत्वप्रकारताया रक्तत्वेतरदण्डनिष्ठोभयपर्य्याप्तप्रकारत्वा-वच्छिन्नत्वादिति वाच्यम्। तदितरानिष्ठप्रकारतापदेन तद्वृत्तिप्रकारताया एव विवक्षितत्वात्। न च तथापि रक्तदण्डवान् पुरुष इति ज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तिः रक्तत्वाभाववत्पुरुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वप्रकारताकत्वादिति वाच्यम्। भ्रमत्वघटकीभूततन्निष्ठप्रकारतायामपि तदितरप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वस्य निवेशात्, तथाच रक्तदण्डवान् पुरुष इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधीयदण्डनिष्ठप्रकारताद्वयं, एका रक्तत्व-दण्डोभयपर्य्याप्ता, अपरा दण्डमात्रनिष्ठा, एवं रक्तत्वप्रकारतापि द्विविधा, एका पुरुषविशेष्यतानिरूपिता उभयपर्य्याप्ता, अपरा दण्डविशेष्यतानिरू-पिता तन्मात्रपर्य्याप्ता, तादृशप्रकारताद्वयस्यावच्छेद्यावच्छेदकभाव इति। इतर-विशेषणतानवच्छिन्नाया इत्यादि भट्टाचार्य्यसन्दर्भोपरि पुनराशङ्केयं, अथ रक्त-दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानस्य दण्डाभाववान् पुरुष इति निश्चयप्रतिबध्यत्वानु-पपत्तिः पुरुषादिविशेष्यतानिरूपितदण्डादिप्रकारताया दण्डादिविशेष्यतानिरू-

अपरे तु यथा विशेष्यतानिरूपितप्रकारतामात्रं न विशेष्यतावच्छेदकता भूतलं घटवदित्यादौ भूतलत्वादेर्घटादिधर्म्मितावच्छेदकतावद्वैपरीत्यस्यापि प्रसङ्गात्(१), अपि तु विलक्षणैव विषयता सा च प्रकारतात्मिका तदन्यैव वा, एवं विशेषणतावच्छेदक-

---

पितरक्तत्वादिप्रकारतया अवच्छिन्नत्वात। न चेतरविशेषणतावच्छेद्यतानवच्छेदकदण्डादिप्रकारतात्वविशिष्टाया दण्डादिप्रकारतायाः पुरुषादिविशेष्यतानिरूपितायाः प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात् नैषदोषः, उक्तस्थले रक्तत्वादिप्रकारतात्वस्यैव दण्डादिप्रकारतानिष्ठदण्डादिविशेष्यतानिरूपितविशेषणतावच्छेद्यतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्। दण्डवद्दण्डवान् इत्यादि ज्ञानस्य दण्डाभाववान् पुरुष इत्यादिनिश्चयप्रतिबध्यतानुपपत्तेः। न च दण्डत्वानवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविशेषणतावच्छेद्यतानवच्छेदकत्वनिवेशान्नेयमनुपपत्तिरिति वाच्यम। रक्तदण्डवान् इति ज्ञानस्य रक्तत्वाभाववान् दण्ड इत्यादिनिश्चयप्रतिबध्यतानुपपत्तेः। रक्तत्ववद्रक्तत्ववान् पुरुष इत्यादिज्ञाने रक्तत्वाभाववान पुरुष इत्यादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वानुरोधेन रक्तत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविशेषणतावच्छेद्यतानवच्छेदकत्वविवक्षणस्यावश्यकतया रक्तत्वादिप्रकारतात्वस्य रक्तत्वानवच्छिन्ना या दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यता तन्निरूपितरक्तत्वनिशेषणतावच्छेदद्यतावच्छेदकत्वादिति चेन्न, रक्तत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वानिरूपितविशेषणतावच्छेद्यत्वाभावविशिष्टायाः पुरुषादिविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वादिप्रकारतायाः प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात रक्तदण्डवान् पुरुष इत्यादौ रक्तत्वदण्डोभयपर्य्याप्तप्रकारत्वस्य रक्तत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वादिनिष्ठविशेषणतावच्छेद्यत्वात् न तादृशज्ञानस्य दण्डाभाववान् पुरुष इत्यादिनिश्चयाप्रतिबध्यत्वम्। दण्डवद्दण्डवानित्यादौ दण्डोद्दण्डपर्य्याप्तप्रकारतात्वस्य दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वानिरूपितविशेषणतावच्छेद्यत्वाभावसत्त्वात् तादृशज्ञानस्य दण्डाभाववान् पुरुष इत्यादिनिश्चयप्रतिबध्यत्वमिति ध्येयम्।

(१) घटादेर्भूतलत्वादिधर्म्मितावच्छेदकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः।

तापि विलक्षणविषयता तन्निरूपकदण्डादिनिष्ठप्रकारताविशेषशालिनि बोधे विशेषणतावच्छेदकरक्तत्वादिप्रकारकज्ञानापेक्षा, प्रत्येकोपस्थितिमूलकं रक्तदण्डवानित्यादिज्ञानञ्च न तथाविधविलक्षणप्रकारताशालीति वदन्ति। तदुभयमपि न सम्यगिव प्रतिभाति, विशिष्टज्ञानपूर्व्वक-तदपूर्व्वकयोरविलक्षणाकारकज्ञानयोर्विषयभेदमन्तरेण विषयतावैलक्षण्यस्यानुभवात्। विशिष्टज्ञानकार्य्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिरित्यपि बालप्रलपितं तादृशविलक्षणविषयतासिद्धावेव तन्नियामकतया विशिष्टज्ञानहेतुतासिद्धेः। यदि च विशिष्टप्रतियोगिकविलक्षणसंसर्गावगाहिनि बोधएवान्वय-व्यतिरेकाभ्यां विशिष्टज्ञानं हेतुः तज्जन्यतावच्छेदकं यदि विशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गताकबुद्धित्वं तदा गौरवम् उक्तवैलक्षण्यपुरस्कारेण प्रकारताविशेषस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे च लाघवमिति विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहिन्येव ज्ञाने प्रकारताया व्यासज्यवृत्तित्वादिरूपवैलक्षण्यसिद्धिरप्रत्यूहैव इत्युच्यते तदा न विवदामह इति प्रकृतमनुसरामः। ननु यथा विशेषणतावच्छेदकरक्तत्वाद्यंशे निर्द्धर्म्मितावच्छेदककतद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुता न तु तत्र संशयान्यत्वनिवेशः तथा तदंशे सधर्म्मितावच्छेदककविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि तद्धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव संशयसाधारणहेतुता स्वीक्रियते निश्चयत्वेन विशेषणतावच्छेदकधीहेतुताया मणिकारादिभिरनभिधानादितिकथमतिव्याप्तिरतस्तया हेतुतामनुभवेन द्रढ़यति, 'दण्डो रक्तो न वेति। ननु दण्डो रक्तो न वेति संशयानन्तरं रक्तदण्डवानिति

निश्चयानुत्पाद एवानुभवसिद्धः स च (१) विशेषणसन्देहे विशिष्टसन्देहस्य औचित्यावर्ज्जितत्वादुपपद्यते निश्चयोत्पत्तौ संशय-सामग्र्यभावस्यापेक्षितत्वात् रक्तदण्डवान्नवेति विशिष्टसंशयस्त्वनु-भवसिद्ध एवेति निश्चयत्वेन हेतुतायां साधकविरहः बाधकस्य च सत्त्वम् ।

अत्र केचित् । यदि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसंशयादपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोध उपेयते तदा अप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितादपि ज्ञानात्तदुपगम आवश्यकः ज्ञानाप्रामाण्यसन्देहेन विषय-संशयस्यापि जननात् संशयेऽप्रामाण्यसंशयस्याकिञ्चित्करत्वात् अतोऽप्रामाण्यनिश्चयास्कन्दितज्ञानात् फलवारणाय अप्रामाण्य-निश्चयानास्कन्दितत्वेनैव हेतुता वक्तव्येति अप्रामाण्यज्ञानीयगुरु-शरीरनिश्चयत्वनिवेशात् गौरवं इत्यप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित-निश्चयत्वन हेतुत्वमेवोचितम् विशेषणसंशयाद्विशिष्टसंशयानुपपत्ति-रूपबाधकमपि कथञ्चिदुद्धरणीयमिति (२) वदन्ति ।

वस्तुतस्तु संशयस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकत्वे दण्डो रक्तो न वेति संशयात् रक्तत्व-तदभावाद्युभयविशिष्टदण्डादिवैशिष्ट्यावगाहि-बोधोऽपि (३) स्यात्, न चेष्टापत्तिः, तादृशज्ञानस्य एकत्र दण्डादि-धर्म्मिणि विरुद्धोभयप्रकारकतया रक्तत्वादिनिश्चयत्वासम्भवात् विशेष्यान्तरविशेषणतापन्नधर्म्मिकसंशयस्य चानुभवविरुद्धतया तत्र

---

(१) तादृशनिश्चयानुत्पादश्चेत्यर्थः ।.

(२) उद्धरणप्रकारश्चानुपदमेव स्वयं दर्शयिष्यति ।

(३) रक्तारक्तदण्डवान् पुरुष इति बोधोऽपीत्यर्थः ।

संशयत्वोपगमासम्भवाच्च। अतएव च केवलं विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या रक्तदण्डवानित्यादिज्ञानेऽपि उक्तसंशयः कार्य्यसहभावेनैव प्रतिबन्धक इति वदन्ति। न च तत्र संशयस्य प्रतिबन्धकत्वे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसाधारण एव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकोऽस्तु तावतैव संशयानन्तरं तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधवारणे तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमुचितमिति वाच्यम्। तत्संशयद्वितीयक्षणे कथञ्चित् तत्प्रकारकनिश्चये तद्द्वितीयक्षणे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यधीनिर्व्वाहाय विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताभिन्नवैशिष्ट्यविषयताया एव संशयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं वाच्यमिति निश्चयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधाहेतुत्वे संशयोत्तरं विनापि निश्चयं विशिष्टवैशिष्ट्यधीप्रसङ्गात्। न च यत्र दण्डे रक्तत्वस्य संशयः पुरुषे च दण्डस्यानुमितिसामग्री रक्तेतरदण्डस्य पुरुषे बाधग्रहः तत्र संशयसत्त्वेपि केवलं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या रक्तदण्डवान् पुरुष इत्यनुमित्युत्पत्तेः कथं तादृशबोधे संशयप्रतिबन्धकतेति वाच्यम्। प्रत्यक्षं प्रत्येव तत्प्रतिबन्धकताया-वक्तव्यत्वात्, अलौकिकत्वमपि तत्र विशेषणं देयं संशयसत्त्वेऽपि लौकिकसन्निकर्षाद्रक्तदण्डवानिति ज्ञानोत्पत्तेः, लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतभानविरोधितयैव च विशेषणधर्म्मिकलौकिकप्रत्यक्षात्मकसंशयस्य नापत्तिः। एवञ्च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधव्यावर्त्तकविशेषणानवच्छिन्नेऽपि विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या बोधे विशेषणे तद्विशेषणसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वेपि दण्डो रक्तो न वेति संशयबलादितरबाधाद्युपनीतरक्तत्वादिविशेषितदण्डाद्यनुमितौ रक्तत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिताप्रसङ्गस्य तादृशसंशयानन्तरजात-

रक्तत्वादिविशेषितदण्डादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षे विशिष्टवैशिष्ट्या-वगाहिताप्रसङ्गस्य च वारणाय तदवगाहिबुद्धौ विशेषणतावच्छेदक-प्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकम्।

यत्तु निश्चयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्वे निश्चयत्वघट-कयोस्तदभावाप्रकारकत्व-तत्प्रकारत्वयोर्दलयोर्विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाभावेन कारणताबाहुल्यमिति तदभावप्रकारकज्ञान-त्वेन संशयस्य प्रतिबन्धकत्वमेव कल्पयितुमुचितम् (१)। यत्र संशयद्वितीयक्षणे स्मरणादिरूपस्तन्निश्चयस्तत्र द्वितीयक्षणे संशय-नाशे सत्येव विशिष्टवैशिष्ट्यबोध उपेयत इति, तदसत्, तथा सति तुल्ययुक्त्या अनुमित्यादावपि लिङ्गादिसन्देहस्य तदभाव-प्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतापातात् निश्चयत्वावच्छिन्नहेतुता-घटितानुमितिलक्षणेऽसम्भवापत्तेः।

यत्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति निश्चयत्वेन हेतुत्वे विशेषण-संशयजन्यविशिष्टसंशयानुपपत्तिरिति बाधकं, तदकिञ्चित्करम्। दण्डत्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वनिश्चयरूपकोटितावच्छेदकाव-च्छिन्नप्रसिद्धिस्थल एव चैत्रीयो दण्डो रक्तो न वेति विशेषरूपाव-च्छेदेन रक्तत्वाभावावगाहिसंशयाद्रक्तदण्डवान्न वा चैत्र इति विशिष्टसंशयोदयात् तथाविधनिश्चयस्य तादृशसंशयाविरोधित्वात्।

यत्तु तत्र विशेष्ये विशेषणमितिरीत्यैव विशिष्टकोट्यवगाही

(१) तथाच व्याप्यप्रकारकज्ञानत्वेन कारणत्वं व्याप्याभावप्रकारकत्वेन प्रति-बन्धकत्वं न तु गुरुतरकारणताद्वयं कल्प्यमिति भावः।

संशयः न तु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीति समाधानं (१), तदसत्, धर्म्मिणि रक्तत्वादिविशेषितदण्डादेरुक्तरीत्या भानसम्भवेऽपि अभावांशे विशिष्टप्रतियोगिनो वैशिष्ट्यभाननियमात् (२) अभावांशे रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिवैशिष्ट्यभानस्यावश्यकत्वात् तदुपपत्ते-र्दर्शितप्रकारं (३) विना असम्भवात्। न च लौकिकप्रत्यक्षएवा-भावांशे तद्धर्म्मविशेषितप्रतियोगिनि प्रकारतया भासमाने तद्वि-शिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानियमः इति संशये कोट्योरुपनयादेव भानाद्विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिभानसम्भव इति वाच्यम्। दण्ड-सामान्याभावस्यैव रक्तत्वाद्युपलक्षितप्रतियोगिकत्वादभावांशे रक्त-त्वादिविशिष्टदण्डादिरूपप्रतियोगिवैशिष्ट्यानवगाहने तादृशसंश-यस्य दण्डादिसामान्याभावावगाहितया दण्डवानयमिति विशिष्ट निश्चयदशायां दण्डादौ रक्तत्वादिसंशयाद्विशिष्टसंशयानुपपत्तेरित्य-धिकमन्यत्रानुसन्धेयम्। दण्डो रक्तो न वेत्यादिसंशयानुव्यवसाये च रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिरूपविषयप्रकारेण न ज्ञानभानं किन्तु दण्डादिविशेषणतानापन्नरक्तत्वादिप्रकारकत्वेनैव इति न तदनुपपत्तिरिति सङ्क्षेपः। विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति विशेषण-तावच्छेदकप्रकारकसंशयान्यत्वेनैव हेतुता न तु तादृशसंशयान्य-ज्ञानत्वेनेति संशयान्यत्वविशिष्टज्ञानत्वरूपनिश्चयत्वावच्छिन्नकार-

---

(१) तथाच विशेषणतावच्छेदकनिश्चयं विनैवौचित्यावर्जितसंशयोपपत्तिरिति भावः।

(२) अभावप्रत्ययो हि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्य्यादां नातिशेते इति नियमात्।

(३) प्रागुक्तदण्डत्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वनिश्चयेत्यादिरूपप्रकारमित्यर्थः।

णताघटितलक्षणस्य न तत्रातिव्याप्तिरिति समाधत्ते, 'ज्ञानोपरमेपीत्यादिना 'ज्ञानत्वस्याप्रवेशादित्यन्तेन, ज्ञानत्वस्यावच्छेदकगर्भाप्रवेशे हेतुगर्भविशेषणं 'न्यूनवृत्तेरिति, न्यूनवृत्तित्वञ्च अवच्छेद्यत्वाभिमतहेतुताया अव्यापकत्वं, ज्ञानत्वानिवेशेऽनुद्बुद्धसंस्कारात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षापत्तिः स्मृतावेवोद्बोधकस्य हेतुतया प्रत्यक्षे तद्विरहस्याकिञ्चित्करत्वात् तेन विनापि ज्ञानेन विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षजननादिति तु न देश्यं, अगत्या उद्बोधकासमाधानविशिष्टसंस्कारत्वाभावस्यावच्छेदकप्रवेशेन तदापत्तेर्व्वारणीयत्वात्, उद्बुद्धसंस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिस्मरणनिर्व्वाहाय संस्कारभेदमुपेक्ष्य विशिष्टसंस्कारत्वाभावानुधावनम्। उद्बोधकसमवहिते संस्कारे च विशेषणाभावाद्विशिष्टसंस्कारत्वाभावः सुलभः। भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे तु उद्बोधकाभावविशिष्टसंस्कारभेद एव निवेश्यः। अतएव ज्ञानत्वाप्रवेशे लाघवासम्भवेन न्यूनवृत्तित्वमेव तदनिवेशप्रयोजकतयाभिहितम्। 'तद्विषयकगुणानां तत्र हेतुत्व इति न्यूनवृत्तिताप्रकाशनाय, 'तद्विषयकगुणानां' विशिष्टविशेषणावगाहिनामिच्छाद्वेष कृति संस्काराणाम्। ननु विशिष्टविषयकेच्छादिस्थलेऽपि तज्जनकविशिष्टज्ञानस्यावश्यकत्वात् सर्व्वत्र ज्ञानमेव हेतुः न तु इच्छादिकमित्याशङ्कायां इच्छादेर्व्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्वे हेतुमाह, 'ज्ञानोपरमेपीत्यादिना, 'ज्ञानोपरमेपि' इच्छादिजनकविशिष्टज्ञाननाशेपि, 'विशिष्टविषयोपधानेनेति रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिरूपविषयप्रकारेणेत्यर्थः, 'इच्छा-द्वेषयोः' 'साक्षात्कारादित्यन्वयः, रक्तदण्डमिच्छामि रक्तदण्डं द्वेष्मि इत्याकारक इच्छा-द्वेष-

साक्षात्कार इच्छात्वादिप्रकारक इच्छाद्वितीयक्षणोत्पन्नेच्छात्वादि-निर्व्विकल्पकादिच्छातृतीयक्षण एव उत्पत्स्यते तत्पूर्व्वक्षण एव इच्छाजनकज्ञानं नश्यतीति न विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीच्छाप्रत्यक्षा-व्यवहितप्राक्क्षणे ज्ञानसत्त्वमिति इच्छादिकमेव तत्र हेतुः। यदि च इच्छात्वादिनिर्व्विकल्पकेऽपि विशिष्टविषयप्रकारेण इच्छादिकं भासते तथाच तदेव निर्व्विकल्पक इच्छांशे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकं इच्छासाक्षात्कारपूर्व्वं स्थास्यतीति तादृशज्ञानस्य न व्यभिचारः। अतएव नृसिंहाकारतन्निर्व्विकल्पकं इति सिद्धान्त इत्युच्यते, तदापि यत्र विशिष्टविषयकफलसाधनताज्ञानं प्रथमं तदुत्तरं फलेच्छा तदनन्तरञ्च विशिष्टोपायविषयिणीच्छा तत्रेच्छात्वनिर्व्विकल्पकरूपे विशिष्टविषयकेच्छासाक्षात्कारे एवं द्विष्टसाधनताज्ञानानन्तरं फलद्वेषजन्योपायद्वेषविषयकसाक्षात्कारे च ज्ञानस्य व्यभिचारो दुर्व्वार एव द्विक्षणस्थायिनो ज्ञानस्य तत्पूर्व्वक्षण एव नाशादिति भावः। कृतिसाक्षात्काराव्यवहितपूर्व्वञ्च ज्ञानस्य विनश्यदवस्थ-स्यापि सत्त्वं सम्भावितमपि नेति सूचयितुं स्वातन्त्र्येण कृति-साक्षात्कारे व्यभिचारं दर्शयति, 'कृतेश्चेति, अत्रापि 'विशिष्टविषयो-पधानेनेत्यनुषज्यते। ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतया विषयज्ञानं विनापि विषयविशिष्टकृत्यादिसाक्षात्कार एव न भवितु-मर्हतीति अगत्या तत्पूर्व्वं विषयस्मरणमेव कल्पनीयं तथाच विशेषण-तावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नस्यापि न तत्र व्यभिचार इत्यत-आह, 'विशेषणेति, 'ज्ञानोपरमेऽपीत्यनुषज्यते, रक्तत्वादिरूपविशे-षणज्ञाननाशेऽपि रक्तत्वादिविषयकात् रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादि-

विषयकसंस्कारादेव ताहृशविशिष्टविषयकस्मरणोत्पत्तेरित्यर्थः, तथाच तत्र व्यभिचारभयेन विशेषणज्ञानस्यापि विशेषणविषयकत्वेनैव विशिष्टधीहेतुता वाच्या तथाच विशेषणविषयकक्लृप्त्यादित एव विषयविशेषितक्लृप्त्यादिसाक्षात्कारसम्भवात् न ज्ञानापेक्षेति विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धावपि विशिष्टविषयकगुणमात्रस्य हेतुत्वम्, इत्यश्च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिसंस्कारात् विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विनैव ताहृशस्मरणनिर्व्वाहोऽपीति भावः। एवमुपनायकज्ञानस्य सविषयकत्वेन हेतुता अतो न विषयोपनयार्थं ज्ञानापेक्षेति बोध्यम्। अनुद्बुद्धसंस्कारात् उपनीतभानवारणाय ज्ञानप्रत्यासत्तिहेतुतायामविशिष्टसंस्कारभेद एव निवेश्यः न तूद्बोधकासमवधानविशिष्टसंस्कारत्वाभावादिः, उद्बोधकसमवहितसंस्कारादुपनीतभानानुपगमे क्षतिविरहात्। ततः स्मरणोत्पादे क्षणैकविलम्बनेव उपनीतभाननिर्व्वाहात्। न च स्मरणकल्पने गौरवात् विशिष्टसंस्कारत्वाभावनिवेशनमेवोचितमिति वाच्यम्। उद्बोधकानामननुगततया तदभावसहस्रस्य निवेशनीयतया महागौरवात्। लघुरूपेण कारणतासिद्धौ तन्निर्व्वाहकस्मरणकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात्। अतएव निर्व्विकल्पकादिस्मरणकल्पनेन विशेषणधियोऽपि विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वमग्रे व्यवस्थापयिष्यते इदानीन्तु निर्व्विकल्पकस्मृतिर्न सिद्धान्तसिद्धा क्लृप्त्यादिसाक्षात्कारश्चान्तरा विषयस्मरणं विनैवानुभवसिद्ध इत्याशयेन विशेषणज्ञानादिहेतुतायां ज्ञानत्वाप्रवेशोऽभ्युपगत इत्यवधेयम्। अनुमितावपि सविषयकत्वमात्रेण न कुतो हेतुत्व-

मित्याकाङ्क्षायामाह, 'इच्छादित इति व्याप्यवत्पक्षविषयकेच्छादित-इत्यर्थः। ज्ञानस्य चिरान्तरितत्वविरहेण कदाचिदिच्छादेरनुमित्युत्पादकतायामिष्टापत्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह, 'संस्काराच्चेति व्याप्यविशिष्टपक्षविषयकसंस्काराच्चेत्यर्थः। ननु विशिष्टवैशिष्ट्य-बोधहेतुतायामनुद्बुद्धसंस्कारान्यत्ववत् अनुमितिहेतुतायामपि ज्ञानत्वमुपेक्ष्य संस्कारस्य इच्छादेश्च व्यावर्त्तनाय तदन्यत्वमेव किं न निवेश्यते इति तटस्थप्रश्ने उत्तरयति, 'संस्काराद्यन्यत्वस्येति, अगत्या तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकगुणहेतुतायां गौरवसहिष्णुतेति भावः। अतिव्याप्तिशङ्कया 'संस्काराद्यन्यत्वस्येत्यादिग्रन्थो नावतरति संस्काराद्यन्यत्वेनानुमितिहेतुत्वेऽपि उभयत्र एक-रूपेणाहेतुतयाऽतिव्याप्तेरनवकाशात् ज्ञानत्वघटितधर्म्मावच्छिन्न-कारणताघटितलक्षणेऽसम्भवशङ्कानिरासपरोऽयं ग्रन्थः इत्यप्याहुः।

चिन्तामणिदीधितिः।

न च परामर्शानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः, सामान्यतः प्रत्यक्षे विषयत्वेन तत्तद्विषयकप्रत्यक्षे तत्त्वेन कदाचित् ज्ञानादिप्रत्यक्षे ज्ञानत्वादिना तत्र हेतुत्वं न तु यावा-नेव तत्तदितरत्वादिर्विषयनिष्ठो धर्म्मस्तेन तद्विषयत्वेन कार्य्यकारणभावः मैत्रावलोकित-चैत्रनिर्मित-नीलेतर-घटतद्विषयकत्वादिना तत्त्वेऽनन्तकार्य्य-कारणभाव-प्रसङ्गान्मानाभावात् अन्यथोपपत्तेश्च।

गादाधरी विवृतिः ।

परामर्शप्रत्यक्षं प्रति अनुमिताविव परामर्शत्वेन हेतुता परमर्शं विना तत्प्रत्यक्षानुदयादित्यभिमानमूलां परामर्शप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिशङ्कां तत्र तेन रूपेण हेतुतां निराकुर्व्वाणो निरस्यति, 'न चेति, परामर्शादिप्रत्यक्षे साध्यव्याप्यहेतुप्रकारकपक्षविशेष्यकसंशयान्यज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वेन हेतुतां निराकर्त्तुं वस्तुगत्या यद्यत्प्रत्यक्षनिरूपितविषयनिष्ठहेतुतावच्छेदकं तन्निर्द्धारयति, 'सामान्यत-इत्यादिना, 'सामान्यतः' प्रत्यक्षत्वरूपसामान्यधर्म्मावच्छिन्ने प्रत्यक्षे, 'विषयत्वेनेति, विषयतायाः स्वाश्रयविषयादिभेदेन भिन्नत्वेऽपि विषयतात्वमनुगमकं, कारणस्य प्रत्यासत्तिस्तादात्म्यं, कार्य्यस्य लौकिसन्निकर्षजन्यज्ञानीयविलक्षणविषयता (१), अतएवातीतादिविषयस्य न पत्यक्षविषयत्वं कार्य्याव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिविषयरूपकारणस्य च तत्र तादात्म्येनासम्बद्धत्वात् । अव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिकारणसम्बन्धस्य कार्य्यसम्बन्धप्रयोजकत्वात्, अतीतानागतघटादिरूपविषये कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिचक्षुःसंयोगादेरसत्त्वेऽपि अतीतानागतशब्द-रूपादिविषयविशेषादौ इन्द्रियसमवाय-तत्संयुक्तसमवाययोः सत्त्वेन तत्र प्रत्यक्षस्य विषयतयोत्पत्तिवारणाय विषयस्य हेतुत्वमावश्यकम् । यदि चाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नः कारणसम्बन्धः कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकः, न तु तादृशक्षणवृत्तित्वोपलक्षितकारणस्यापि सम्बन्धः, तत्क्षणे प्रतिबन्धकसमवहितस्यापि

(१) विलक्षणविषयतायाः कार्य्यतावच्छेदकसंसर्गत्वादेव नालौकिकप्रत्यक्षे व्यभिचारः ।

देशस्यान्यदेशावच्छेदेन तत्क्षणवृत्तिप्रतिबन्धकात्यन्ताभावस्यान्यकालावच्छेदेनाधिकरणतया तत्र च द्वितीयक्षणे कार्य्यापत्तिः। एवञ्चातीतादिविषयस्य वर्त्तमानकालासम्बन्धितया अवच्छेद्याधिकरणसम्बद्धस्यैवावच्छेदकतया नित्यस्यापि सन्निकर्षस्य वर्त्तमानकालावच्छेदेन न तत्र सत्त्वमिति नातिप्रसङ्गः। अथैवं अतीतादौ विषये सामान्यप्रत्यासत्त्यापि न प्रत्यक्षं जायेत तत्र वर्त्तमानकालावच्छेदेन नित्यस्यापि सामान्यस्यासत्त्वादिति चेन्न, कारणताघटकं हि व्यापकत्वं द्विधा, क्वचित् यत्र यदा कार्य्यं तत्र तदव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कारणमित्येवं रूपं, क्वचिन्न यत्र यदा कार्य्यं तत्र तदव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिकारणमित्येवं रूपं, यत्र यस्य कारणता प्रथमोक्तव्यापकताघटिता तस्य प्राक्क्षणावच्छेदेन देशे सत्त्वं, यस्य कारणता द्वितीयव्यापकताघटिता प्राक्क्षणवृत्तेस्तस्य यदा कदाचिद्देशे सत्त्वं देशे कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकम्। लौकिकसन्निकर्षादेः प्रत्यक्षादिहेतुतायाश्च प्रथमव्यापकत्वं, सामान्यप्रत्यासत्त्यादेः तद्धेतुतायाश्च द्वितीयमिति नातीतादिविषयस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रसङ्गो न वा सामान्यजप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्युच्यते, तदापि पूर्व्वक्षणावच्छिन्नसन्निकर्षाद्विषयनाशकाले तत्प्रत्यक्षापत्तिवारणाय विषयस्य कार्य्यसहभावेन हेतुत्वमावश्यकम्। यदि च विषयनाशोत्पत्तिकालेऽपि प्रत्यक्षमिष्यते "सम्बद्धं वर्त्तमानञ्च गृह्यते चक्षुरादिना"। इति प्रवादस्तु प्राक्क्षणवर्त्तमानतापरः। अतएवाशुविनाशिसुखादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षस्य सुखाद्युत्पादतृतीयक्षणे निर्व्वाहः। विशेषणज्ञानस्य हेतुतया तदुत्पत्तिक्षणे

तद्विरहेण द्वितीयक्षणे तद्विशिष्टबुद्ध्यसम्भवात् इत्युच्यते, तदापि प्रत्यक्षविशेषे विषयविशेषस्य हेतुताया व्यवस्थापनीयतया यद्विशेषे यद्विशेषस्य प्रयोजकता तत्सामान्ये तत्सामान्यस्येति नियमात् सामान्यकार्य्य-कारणभाव आवश्यकः। 'तत्तद्विषयकेति तत्तद्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुते-त्यर्थः। न चैतादृशकार्य्य-कारणभावो निष्प्रमाणकः तत्तद्व्यक्ति-विषयकप्रत्यक्षस्य सन्निकर्षादिशालिव्यक्त्यन्तरे दृष्टत्वात् यावतीषु व्यक्तिषु सन्निकर्षादिघटितसामग्रीसमवधानं युगपत्तावद्विषयस्य एकस्यैव प्रत्यक्षस्योत्पत्तेरिति वाच्यम्। तत्तद्व्यक्तिभेदेन इन्द्रि-यसन्निकर्षादिघटितसामग्रीभेदनिर्वाहाय तत्तद्व्यक्तित्वेन विषय-हेतुताया आवश्यकत्वात्, अन्यथा तत्तद्घटेन्द्रियसन्निकर्षादीनां साधारणधर्म्मपुरस्कारेणैव(१) हेतुतया तद्व्यक्तिभासकसामग्र्या एत-द्व्यक्तिभासकसामग्रीतो वैलक्षण्यासम्भवात् तादृशहेतुतासत्त्वे तादृश-सामग्र्याः पृथक् तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नघटितत्वेन वैलक्षण्यात्, तदवैलक्षण्ये च तत्तद्व्यक्तिविषयकबाधग्रहाभावादिघटितायाः सम-वायेन तत्तद्व्यक्तिविषयकविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्या विषयतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तिप्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीमत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टायाः सम-वायेन तत्तद्व्यक्तिविषयकविशिष्टबुद्ध्युत्पादप्रयोजिकायाः व्यक्त्यन्तर-मात्रसन्निकर्षदशायामपि आत्मन्यक्षतत्वेन तदानीमात्मनि सम-वायेन तादृशबुद्ध्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वात्। न च सन्निकर्षस्यैव तत्तद्व्यक्ति-

(१) संयोगत्वादिनेत्यर्थः।

सन्निकर्षत्वेन हेतुत्वमस्तु तावताप्यन्यव्यक्तिमात्रसन्निकर्षवत्यपि काले विषयतया तत्तद्व्यक्तिप्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीविरहः सुघटः तदानीं तादृशतद्व्यक्तिसन्निकर्षाभावादिति वाच्यम्। गुरुणा तत्तद्व्यक्तिसन्निकर्षत्वेनैव हेतुतापेक्षया लाघवात् तत्तद्व्यक्तित्वेन विषयहेतुताया एवोचितत्वात्। न चोक्तकाले तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नस्य विषयस्य सत्त्वेन तद्घटितसामग्र्यक्षतैव इति न विषयतया तद्व्यक्तिप्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीविरह इति विशिष्य विषयहेतुतया नोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भव इति वाच्यम्। एकाधिकरणप्रत्यासन्नकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्तोमस्यैव सामग्रीत्वात् तादात्म्यसम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नसम्बन्धिन्यां तत्तद्व्यक्तौ समवायादिना अप्रत्यासन्नस्य इन्द्रियसंयोगादेः सत्त्वेऽपि उक्तसामग्रीविरहात्। यदि च तद्धर्म्मघटितधर्म्मावच्छिन्नजनकसामग्री तद्धर्म्मवत्ताप्रयोजकसामग्रीसमवहिता कार्य्यं जनयति अत आत्मनि तद्व्यक्तिविषयकज्ञानजनकसामग्र्यास्तद्विषयकत्वप्रयोजकसमवधानमपेक्षणीयं प्रत्यक्षे तद्व्यक्तिविषयत्वप्रयोजकत्वञ्च तद्विषयतानियामकसामग्र्यास्तद्व्यक्तित्वसामानाधिकरण्यम्, उक्तस्थले च इन्द्रियसन्निकर्षादौ तदभावात् तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तत्प्रत्यक्षाहेतुत्वेऽपि नोक्तापत्तिरित्युच्यते, तदापि तत्तद्घटादिव्यक्तिवृत्तितद्रूपाद्यात्मकविशेषणधीघटिता सामग्री तद्विशिष्टबुद्धिजनने तत्तद्घटादिस्वरूपविशेष्यभासकसामग्रीसापेक्षा वाच्या व्यक्त्यन्तरभासकसन्निकर्षादिघटितसामग्रीतस्तद्व्यक्तिभासकसामग्र्या अविशेषे च व्यक्त्यन्तरमात्रसन्निकर्षदशायामपि तद्व्यक्तिगतरूपादिज्ञानात् तद्विशिष्टबुद्ध्यापत्ति-

दुर्व्वारैव, (१) न हि तद्रूपादिज्ञानजन्यतावच्छेदकगर्भे तद्घटादि-व्यक्तिविषयकत्वमपि प्रविष्टं, येनोक्तप्रयोजकापेक्षया नातिप्रसङ्गः स्यात्, तथा सति (२) तत्प्रकारकभ्रमाद्यसंग्रहप्रसङ्गादिति तत्त-द्व्यक्तित्वेन विषयस्य हेतुत्वमावश्यकं तद्व्यक्तिविषयकत्वरूपकार्य्य-तावच्छेदकोपलक्षितप्रत्यक्षस्य समूहालम्बनरूपस्य विषयतासम्ब-न्धेन व्यक्त्यन्तरेषूत्पत्तावपि तद्विशिष्टस्यानुत्पत्तेः न तद्व्यक्तित्वाव-च्छिन्नहेतुतायां व्यभिचारः, तादृशकार्य्यतावच्छेदकविशिष्टसमा-नाधिकरणाभावघटितव्यापकताया अक्षतत्वात्, तत्तद्व्यक्तिवृत्ति-विषयतात्वेनैव कार्य्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वोपगमात् न व्यभिचार इत्यप्याहुः ।

ननु परामर्शत्व-परामर्शप्रत्यक्षत्वयोरतिसामान्यातिविशेषोक्त-रूपवह्निर्भावेऽपि (३) मध्यविधकार्य्य-कारणभावस्तेन रूपेणापि(४) इतिशङ्कामपाकर्त्तुं मध्यविधकार्य्यकारणभावस्य प्रामाणिकत्वे तद-वच्छेदकं विशिष्टानात्मकं लघुरूपं दर्शयति, 'कदाचिदिति, तादृशकार्य्य-कारणभावस्य निर्युक्तित्वं 'कदाचिदित्यनेन सूचितम् ।

---

(१) न च तद्व्यक्त्यन्तरे तद्विशिष्टबुद्धिर्भ्रमरूपैव सा च न जायते दोषाभावात् दोषसत्त्वे इष्टापत्तिरिति वाच्यम् । दोषाद्यघटितयादृशसामग्रीबलात् तद्घट-व्यक्तौ तद्रूपविशिष्टबुद्धिर्जायते तादृशसामग्र्या एव व्यक्त्यन्तरे सत्त्वेन दोषासत्त्वेपि व्यक्त्यन्तरे तद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिर्दुर्व्वारैवेति ।

(२) तत्तद्व्यक्तिविषयकत्वस्य कार्य्यतावच्छेदके प्रवेशे ।

(३) प्रत्यक्षत्व-विषयत्व-तत्तद्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षत्व-तत्तद्व्यक्तित्वरूपेणेत्यर्थः ।

(४) परामर्शत्व-परामर्शप्रत्यक्षत्वरूपेणेत्यर्थः ।

यद्यप्यतीन्द्रियाणां (१) गुरुत्वादृष्ट-भावना स्थितिस्थापकानां प्रत्यक्षस्य चक्षुराद्ययोग्यस्पर्शादीनाञ्च चक्षुरादिना ग्रहस्य च वारणाय योग्यजातीयानां स्वविषयकप्रत्यक्षे हेतुत्वकल्पनमावश्यकं, तथा सति यावद्विशेषकारणबाधेनातीन्द्रियविषयतया प्रत्यक्ष-वारणसम्भवात्, (२) तथाप्यादिपदग्राह्यघटादिप्रत्यक्ष-घटत्वादिना कार्य्य-कारणभावोऽतिनिर्युक्तिकएव। वस्तुतस्त्वतीन्द्रियविषयाणां तादात्म्येन प्रतिबन्धकत्वकल्पनयैवातिप्रसङ्गवारणे योग्यजातीयानां बहूनां न प्रत्यक्षहेतुता अन्यत् स्वयमूहनीयम्। इदानीं प्रतिबन्धिं प्रदर्शयन् परामर्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन हेतुतां निरा-करोति 'न त्विति, 'तत्तदितरत्वादिरिति व्याप्तिप्रकारकत्व-पक्षधर्म्मताविषयकत्व-ज्ञानत्व संशयेतरत्वादिघटित इत्यर्थः, 'घट-तद्विषयत्वादिना' घटत्व-तत्प्रत्यक्षत्वादिना, प्रामाणिकत्वे गौरवं न दोषायेत्यत आह, 'मानाभावादिति। ननु परामर्शादिशून्य-काले तद्विषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नापत्तिवारणान्यथानुपपत्त्या परा-

(१) नित्यसन्निकर्षाश्रयीभूतातीन्द्रियपदार्थस्य प्रत्यक्षवारणाय योग्यजातीयानां स्वविषयकप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वमावश्यकं तथा सति कदाचिदित्यसङ्गतं इत्याशङ्का नित्यसन्निकर्षाश्रययोग्यजातीयानां स्वविषयकप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वेऽपि आदिपदग्रहीतस्य अनित्यसन्निकर्षाश्रययोग्यघटादिजातीयानां स्वविषयकप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वस्य निर्युक्तिकत्वं कदाचिदित्यनेन सूचितं इति समाधत्ते, यद्यपीत्यादिना। नन्वेतावता आदिपदग्रहातस्य कार्य्य-कारणभावस्य निर्युक्तिकत्वेऽपि प्रकृतशब्दलभ्यकार्य्य-कारणतावस्य निर्युक्तिकत्वं नायातीत्याशयेनाह, वस्तुतस्त्वित्यादि।

(२) सामान्यसामग्र्या उभयवृत्तिधर्म्मघटितविशेषसामग्रसमवहितायाः फलाजनकत्वनियमादिति भावः।

मर्शादिप्रत्यक्षे परामर्शत्वादिना कारणत्वकल्पनमावश्यकमित्यत आह, 'अन्यथोपपत्तेश्चेति प्रत्यक्षविषयताप्रयोजिकाया विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षोत्पादकसामग्र्या विषयनिष्ठतत्तद्धर्म्मसामानाधिकरण्यरूपात् प्रत्यक्षविषयतायास्तत्तद्धर्म्मसामानाधिकरण्यप्रयोजकादेव तत्तद्धर्म्मवद्वृत्तिविषयताकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नोत्पत्तिनियमोपपत्तेरित्यर्थः । अतएव प्रयोजकसमाजनियम्यधर्म्मान्तराणामपि न कार्य्यतावच्छेदकत्वमिति भावः ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

अथ विशिष्टस्मरणेऽतिव्याप्तिः । न चोपेक्षान्यत्वेन तत्र हेतुत्वं, उपेक्षात्वं हि न जातिश्चाक्षुषत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् आंशिकत्वोपगमाच्च ।

गादाधरी विवृतिः ।

वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति स्मरणे तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते, 'अथेति, 'विशिष्टस्मरणे' व्याप्यविशिष्टपक्षस्मरणे । न च स्मृतिजनकतायामप्रामाण्यज्ञानाभाववैशिष्ट्यानिवेशादनुमितौ च तन्निवेशान्नैकरूपेण उभयहेतुतेति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अनुमितिजनकतायामप्रामाण्यज्ञानाभावनिवेशे विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहादप्रामाण्यज्ञानाभावस्य पृथक्कारणत्वोपगमात् । अथ धूमत्वादिना एकधूमादिविषयकज्ञानात् तेन रूपेण धूमाद्यन्तरस्मरणवारणाय तत्तद्धूमादिव्यक्त्यवगाहित्वमपि स्मृतिजनकतावच्छेदके प्रविष्टं

न त्वनुमितिजनकतावच्छेदकतायामिति कथमवच्छेदकतापर्य्याप्ति-घटितलक्षणेऽतिव्याप्तिः। न च पर्य्याप्त्यनिवेशाभिप्रायेनैतदभि-धानं, 'न चोपेक्षन्यत्वेनेति ग्रङ्कानवतारात्। न च समान-विशेष्यत्वप्रत्यासत्त्यैवानतिप्रसङ्गे तत्तद्व्यक्तिविषयकत्वस्य न स्मृति-जनकतायां निवेश इति वाच्यम्। वह्निव्याप्यधूमत्वादिनान्य-विषयकाद्रूपान्तरेण चैतद्धूमावगाहिज्ञानाद्वह्निव्याप्यधूमत्वादि-नैतद्धूमादिविषयकस्मरणस्य समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या अवार-णात् वह्निव्याप्यधूमत्वादिप्रकारकविषयतात्वेन विषयतायाः कार्य्य-कारणसम्बन्धत्वोपगमे कारणतावच्छेदकधर्म्मगर्भे व्याप्त्यादि-विषयतायां निवेशे प्रयोजनविरहेण तद्रूपावच्छिन्नजनकता-घटितोक्तलक्षणस्यातिव्याप्त्यनवकाशः उक्तविषयतायाः सम्बन्धत्वे-ऽपि अभावत्वादिना अभावान्तरस्य व्याप्तिशरीरे यत्र भानं तत्रापराभावादिविषयकस्मरणापत्तिर्दुर्व्वारवेति तत्तद्व्यक्तिविष-यतात्वेनैवाभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयताः स्मृतिजनकतायां निवेश-नीया न त्वनुमितिजनकतायामित्यतिव्याप्तिर्न सङ्गतैवेति चेन्न, यत्साध्यव्याप्ययद्धेतुविशिष्टयद्धर्म्मिविषयकं सर्व्वमेव ज्ञानं तत्तद्धर्म्मप्रकारेण तद्धर्म्माश्रयाशेषव्यक्तिविषयकं तत्साध्यव्याप्य-तद्धेतुविशिष्टतद्धर्म्मिज्ञानस्य तादृशस्मृतिहेतुतायां तत्तद्धर्म्मिविष-यकत्वस्याव्यावर्त्तकत्वेनानिवेशात् तादृशपरामर्शघटितलक्षणाभि-प्रायेणैतदभिधानात् जातिघटितलक्षणस्य इदानीमकरणात्। न च तादृशस्थलेऽपि नानासाधनादिप्रकारेण नानाधिकरणाद्यव-गाहिज्ञानस्य यद्यदधिकरणादेर्यत्साधनादिप्रकारेण तद्विषयता

तत्तत्साधनादिव्यक्तिभिन्नतत्तद्विषयसाधनादिप्रकारेण तद्विषया-धिकरणादिरूपव्यन्तरविषयकस्मरणापत्तिर्दुर्वारैवेति तत्तद्व्यक्ति-प्रकारतानिरूपिततत्तद्व्यक्तिविशेष्यतानां विशिष्य कार्य्य-कारणभावे निवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । तत्स्थलीयपरामर्शस्य तत्-स्मरणनिष्ठकार्य्यतावच्छेदकगर्भे तत्तत्साधनादिव्यक्तिप्रकारतानिरू-पिततत्तत्साधनाधिकरणव्यक्तिविषयतानां विशिष्टनिवेशादेव स्मृतौ वैपरीत्येन भानवारणात् कारणतावच्छेदककोठौ तत्तद्व्यक्तिविष-यतात्वेन विषयतानिवेशे प्रयोजनविरहात् तावतैव च शङ्कितातिव्याप्तिसङ्गतेः ।

परे तु यद्युपमितिविशेषेऽतिव्याप्तिवारणाय कारणतावच्छेदकत्वपर्य्याप्तेः परामर्शत्वांशे निवेशनमावश्यकमिति मन्यते तदापि परामर्शत्वशरीरे या या विषयताः प्रविष्टास्तदन्य-विषयत्वानवच्छिन्नत्वरूपं परामर्शत्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकत्वमेव लक्षणप्रविष्टकारणतायां निवेश्यं लाघयान्न तु परामर्शत्वघटका-यावन्तः पदार्थास्तदन्यपदार्थानवच्छिन्नत्वम् अधिकभेदनिवेशे गौर-वात्, एवञ्चोपमितिविशेषे हेतुतावच्छेदकेऽधिकविषयतानिवेशादेव नातिव्याप्त्यवकाशः, स्मृतिकारणतावच्छेदके च तत्तद्विषयाणा-मधिकानां निवेशेऽप्यधिकविषयतानामनिवेशात्तत्रातिव्याप्ति-शङ्कासङ्गतिः । अतिरिक्तविषयतानवच्छिन्नत्ववत् उपेक्षान्यत्वानव-च्छिन्नत्वमपि निवेश्यमित्याशयमूलाया: शङ्कायाः 'न चेत्यादिना निरास इत्याहुः ।

अथ तत्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकसंस्कारत्वेन संस्कारहेतुतयैव

स्मृतेर्विषयनियमे ज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैव स्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुता न तु तत्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकनिश्चयत्वेनेति कथमतिव्याप्तिः। न च तत्संशयात्तत्स्मरणवारणाय तत्स्मृतौ तन्निश्चयत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। संस्कारस्य तद्धर्मिक-तत्प्रकारकस्मरणे तद्धर्मिकतदभावप्रकारकान्यतद्धर्मिकतत्प्रकारक-संस्कारत्वेन हेतुतयैव तद्गोचरसंशयात्तदापत्त्ययोगात् संशयजन्य-संस्कारस्य विरोधिप्रकारकत्वनियमादिति चेन्न, संस्कारस्य संस्कार-त्वेनैव हेतुता ज्ञानस्य तत्तद्गोचरस्मृतौ तत्तन्निश्चयत्वेन इत्यस्यापि सम्भवेन विनिगमकाभावात् ज्ञानहेतुतायामपि विषयादिनिवे-शस्याप्रत्याख्येयत्वात्। न च तद्गोचरज्ञानजन्यसंस्कारस्य काला-दिना नाशे अन्यगोचरसंस्कारात्तद्गोचरस्मरणवारणाय संस्कार-हेतुतायां विषयनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम्। संस्कारहेतुतायां विषयानिवेशेऽप्युक्तस्थले तन्निश्चयरूपकरणव्यापारविरहेण तत्स्मर-णापत्त्यसम्भवात्। वस्तुतोऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तद्गोचरस्मृतौ तद्गो-चरनिश्चयत्वेन हेतुत्वसिद्धौ तन्निर्वाहकतया व्यापारीभूतसंस्कार-कल्पना संस्कारे प्रमाणान्तराभावादिति कथं संस्कारेण तद्गोचर-निश्चयत्वावच्छिन्नस्यान्यथासिद्धिः यतस्तद्रूपावच्छिन्नमहेतुः स्यात्, न हि यदुपजीव्य यत्सिद्ध्यति तत् तद्‌बाधातकं, एतेन संस्कारहेतु-तायां विषयानिवेशे तदंशे उपेक्षात्मकज्ञानजन्यादन्यगोचर-संस्कारात् तत्स्मरणापत्तिवारणाय तद्विषयकस्मृतौ तद्विषयक-संस्कारत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति ज्ञानहेतुतायां विषयनिवेशो व्यर्थ इत्यपि प्रत्युक्तम्। फल-व्यापारौ प्रति करणस्य एकरूपेण

हेतुतेति प्राचीनसम्मतनियमानुरोधेन ज्ञानस्य स्मृतिजनकतायां विषयनिवेशनमावश्यकमित्यपि वदन्ति।

यत्तु ज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैव स्मृतिहेतुता तद्विषयकस्मृतावुद्बोधकविशेषाणां हेतुताया आवश्यकत्वात् ततएव विषयनियमोपपत्तेः उद्बोधकानां फलबलकल्प्यत्वात्। न च सम्बन्धिपदज्ञानादीनामनुगतरूपेणैव तत्तद्गोचरस्मृतिहेतुतया तद्गोचरज्ञानं विनापि तत्स्मरणापत्तिरिति वाच्यम्। तत्सम्बन्धित्वेन गृहीतम् यत्तज्ज्ञानस्यैव तद्विषयस्मारकतया तादृशोद्बोधकसमवधानस्थले तज्ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वादिति, तदसत्, तथा सति ज्ञानत्वमात्रेणापि ज्ञानस्य स्मृतिहेतुतायामप्रामाणिकतापत्तेः। उद्बोधकेन ज्ञानविशेषान्यथासिद्धौ कालान्तरे यज्ज्ञानस्योपयोगिता तज्ज्ञानार्थं विशेषदर्शिनां शास्त्राध्ययनादावप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च।

वस्तुतः (१) स्मृतौ सम्बन्धिज्ञानस्य न तत्सम्बन्धावगाहिज्ञानत्वेन हेतुता यत्र सम्बन्धो येन रूपेण गृहीतः सम्बन्धाविषयकादपि तत्प्रकारकज्ञानात् सम्बन्ध्यन्तरस्मरणात्, नापि सम्बन्धग्रहविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वेन सम्बन्धग्रहस्य उपलक्षणतया भाविसम्बन्धग्रहविषयविषयकग्रहस्याप्युद्बोधकतापत्तेः, सम्बन्धग्रहे सामान्यतः पूर्व्वत्वमव्यावर्त्तकम् तत्तज्ज्ञानपूर्व्वत्वञ्चाननुगतं सम्बन्धानुद्बोधे च पूर्व्वसम्बन्धग्रहोऽप्यस्मारकः सम्बन्धोद्बोधकाअप्यननुगता एव, एवञ्च स्मृत्युपधायकसम्बन्धिज्ञानानां तत्तद्व्यक्ति-

(१) अनुगतत्वेनाभिमता अपि उद्बोधका नानुगता इत्याह वस्तुत इत्यादिना।

त्वेनैव हेतुता वाच्या तथाच यादृशसम्बन्धिज्ञानसत्त्वे यस्य पुंसो-नियमतोऽनुभूतस्य यद्विषयस्य स्मृतिस्तद्वस्तुज्ञानस्य तत्तद्व्याक्तित्वेन नानाहेतुत्वकल्पनामपेक्ष्य तत्तत्पुरुषीयतद्विषकस्मृतौ तद्वस्तुज्ञानत्वे-नानुगतरूपेणैकहेतुतैव कल्प्यते यत्पूर्व्वञ्च तद्विषयस्य नानु-भवस्तत्कालीनतद्वस्तुज्ञानात् तस्य तद्विषयस्मृतिवारणाय च तद्गोचरस्मृतौ तद्विषयकनिश्चयत्वेनापि हेतुत्वमावश्यकमितिदिक्। उपेक्षात्मकज्ञानात् स्मरणानुत्पत्त्या तदन्यत्वस्याधिकस्यापि स्मृति-कारणतावच्छेदके निवेश्यतया नोपदर्शितनिश्चयत्वपर्य्याप्तकारण-तावच्छेदकताकत्वं स्मृताविति नातिव्याप्तिरित्याशङ्कां निरस्यति, 'न चेति, 'उपेक्षान्यत्वं' उपेक्षात्वावच्छिन्नभेदः, तस्य तदा स्मृति-कारणतावच्छेदकघटकता स्यात् यद्युपेक्षात्वं स्मृतिजनकधी-व्यावृत्तो जातिविशेषः स्यात्, स्मृत्यजनकज्ञानत्वरूपस्य उपेक्षा-व्यवहारविषयस्य उपाधेः स्मृतिजनकतायां प्रवेशासम्भवात् स्मृत्य-जनकान्यत्वस्य स्मृतिजनकत्वरूपत्वात् स्वस्य (१) च स्वानवच्छेदक-त्वात्, नहि तादृशजातिः शक्यकल्पना, जातिसङ्करादिदोषग्रासात् इत्याह, 'उपेक्षात्वं हीति, अत्र च जातित्वाभावानुमाने उपेक्षात्वस्य स्मृतिजनकतावच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन पक्षता, 'अथे-त्यादिशङ्कितुर्मतेऽपि स्मृतिजनकतावच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छे-दकत्वस्य संशयत्वे तद्घटकविरोधिप्रकारकत्वे वा प्रसिद्धत्वात्। तत्र जातित्वाभावस्य उभयमतसिद्धत्वेऽपि उक्तपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन

---

(१) आत्माश्रयप्रसङ्गभयेनेत्यादिः।

साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्नांशतः सिद्धसाधनं दोषः। अत्र उपेक्षापद-प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षता उपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रसिद्धावपि वादिनस्तस्य स्मृत्यजनकत्वादिरूपतया तदवच्छिन्नान्यत्वस्य स्मृतिजनकत्वावच्छेदकत्वासम्भवेन(१) स्मृतेरनुमितिजनकतावच्छेदकपर्य्याप्तजनकतावच्छेदकताकत्वात्ततः, अत्राप्यवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्नोक्तदोषः इत्यपि केचित्, तच्चिन्त्यम् उपेक्षात्वस्य जातित्ववादिना तस्योपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्ततानभ्युपगमे क्षतिविरहादवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेऽपि तत्र जातित्वाभावासिद्धेः, 'तादृशादपि स्मृत्युत्पादादि'त्यग्रिमग्रन्थविरोधाच्च। मद्रूपवतः स्मृत्युत्पादकत्वे तद्रूपनिष्ठस्मृतिजनकतावच्छेदकभेद-प्रतियोगितावच्छेदकताया एव विरोधित्वात् न तु उपेक्षापद-प्रवृत्तिनिमित्ततायाः।

यत्तु स्मृतिजनकावृत्तिज्ञानधर्म्मत्वेन (२) पक्षता, तादृश-धर्म्मत्वञ्च तत्तज्ज्ञानान्यतरत्वादौ प्रसिद्धमिति, तदसत्, एकांशे उपेक्षात्मकज्ञानस्यान्यविषयकस्मृतिजनकतया उपेक्षात्वस्य स्मृति-जनकावृत्तित्वाप्रसिद्धेः, अन्यथा 'आंशिकत्वोपगमाच्चेति बाधका-सङ्गतेः।

स्वीययावद्विषयविषयकस्मृतिजनकावृत्तिज्ञानधर्म्मत्वेन तु (३) पक्षत्वं सम्भवति, 'चाक्षुषत्वादिनेति, आदिना ज्ञानत्वव्याप्य-

(१) स्वस्य स्वानवच्छेदकत्वादिति भावः।

(२) घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय ज्ञानेति।

(३) स्वं अवृत्तिप्रतियोगिनिरूपकपरम्।

निखिलजातिपरिग्रहः। तत्तज्जातिनिरूपितसङ्करस्य च पृथगेव हेतुता बोध्या न तु मिलितस्य वैयर्थ्यात्। तज्जात्यव्यापकत्वे सति तज्जातिव्यभिचारित्वे सति तज्जातिसामानाधिकरण्यं तत्सङ्करः। अव्यापकत्वं प्रतियोग्यसमानाधिकरणतत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं, तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वा, तज्जातिव्यभिचारित्वञ्च तद्वत्त्वावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यम्। यद्यपि व्याप्यजातिमत्यनित्येऽपि कालिकादिसम्बन्धेन व्यापकजात्यवच्छिन्नभेदोवर्त्तते, व्याप्यजातेरपि व्यापकजातिशून्ये कालिकादिसम्बन्धेन वृत्तेर्विरुद्धजातेरपि कालिकादिसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यमस्ति समवायेन चावच्छेदकत्वं वृत्तिश्च पक्षस्योपेक्षात्वस्य नोभयमते, उपेक्षात्वस्य उपाधित्वमते (१) विशेषणताविशेषेणैव वृत्तेरिति स्वरूपासिद्धिः। वस्तुतस्तु (२) गुणगतजातिसङ्करस्य (३) यत्र हेतुता तत्र साधनाप्रसिद्धिरेव गुणे जातिभिन्नस्यासमवायात्, समवायघटितचाक्षुषत्वादिसङ्करस्य क्वचिदपि प्रसिद्धिविरहात्। तथापि समवाय-दैशिकविशेषणतान्यतरसम्बन्धेन तथात्वं (४) बोध्यम्। अथवा समवायेनावच्छेदकत्वस्थाने समवायावच्छिन्नावच्छेदकताशून्यं यत्समवेतं तदन्यत्वं, समवायेन तदभावादिमति समवायेन वृत्तिस्थाने समवायेन तदवृत्तित्वे

---

(१) स्मृत्यजनकत्वरूपोपाधित्वमते।

(२) पृथिवीत्वादिसङ्करस्य घटजलसंयोगादौ प्रसिद्धत्वेऽपि।

(३) गुणगता या जातिश्चाक्षुषत्वादिरूपा तत्सङ्करस्य।

(४) अवच्छेदकत्वादिकमित्यर्थः।

सति समवेतं यत्तदन्यत्वं, तज्जातिसमानाधिकरणत्वस्थले तज्जातिमदसमवेतत्वे सति यत्समवेतं तदन्यत्वं च निवेशनीयमिति नासिद्धिः। विशिष्टभेदस्य पक्षस्य समवेतत्वेऽसमवेतत्वे चाक्षतत्वात्। यदि चैतत् निरूपकजातिभेदेन भिन्नमेव तत्तज्जातीनां विशिष्योपादानादिति चाक्षुषत्वादिना सङ्करस्य यत्र हेतुता तत्र व्याप्यजातौ व्यभिचारवारकं व्यभिचारित्वविशेषणं व्यर्थं चाक्षुषत्वादिव्याप्यजात्यप्रसिद्धेः, तत्परित्यागे च ज्ञानत्वाद्यव्यापक-तत्समानाधिकरणचाक्षुषत्वादेरिव चाक्षुषत्वाद्यव्यापक-तत्समानाधिकरणस्य उपेक्षात्वस्यापि जातित्वं स्यात् इत्यप्रयोजकत्वशङ्कायास इत्युच्यते, तदा यज्जात्यव्यापकत्वे सति यज्जातिव्यभिचारि यत्तत्र तज्जातिसमानाधिकरणजातिरिति सामान्यतो व्याप्त्या उपेक्षात्वे चाक्षुषत्वादिसमानाधिकरणजातित्वाभावः साध्यः, चाक्षुषत्वादिव्यापकज्ञानत्वादौ ज्ञानत्वादिव्याप्यचाक्षुषत्वादौ व्यभिचारवारणाय दलद्वयम्। वस्तुतस्तु स्वाव्यापकस्वव्यभिचारिजातित्वव्यापकविरोधप्रतियोगि (१) यद्यत् स्वं तत्तद्भेदकूटं हेतूकृत्य उपेक्षात्वादौ जातिसङ्कीर्णधर्म्मे जातित्वाभावः साधनीयः,

---

(१) स्वाव्यापक-स्वव्यभिचारित्वमात्रव्यापकत्वनिवेशे चाक्षुषत्वादौ व्यभिचारः स्वसमानाधिकरणोपेक्षात्वादेः स्वाव्यापक-स्वव्यभिचारितया चाक्षुषत्वादेः स्वानन्तर्भावात् अतो जातित्वेति। तादृशजातित्वसामानाधिकरण्योक्तौ स्वाव्यापक-स्वव्यभिचारिघटत्वादिजातेः स्वविरोधितया उपेक्षात्वादेः तादृशजातित्वसमानाधिकरणविरोधप्रतियोगितया स्वान्तर्भावात् स्वरूपासिद्धिः स्यादतो व्यापकतानिवेशः।

उपेक्षात्वाद्यव्यापकतद्व्यभिचारिचाक्षुषत्वादिजातौ तद्विरोधासत्त्वेन उपेक्षात्वादेर्निरुक्तस्वानन्तर्भावात् तत्र च तादृशभेदकूटस्य उभयसिद्धत्वात्। न च सत्ताव्यभिचारिजातेरप्रसिद्धया नेदृशं स्वं सत्तेति तत्र व्यभिचार इति वाच्यम्। अपरजातित्वाभावस्यैव साध्यत्वोपगमात्, तत्र साध्यसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशात्। यत्र च तुल्ययुक्त्या आपादितजात्यन्तरेण सङ्करस्य जातित्वबाधकता यथा प्राचां भूतत्व-मूर्त्तत्वयोः परस्परसङ्करेण जातित्वखण्डनं, तत्र जातिसङ्करहेतोरसिद्धत्वेऽपि (१) व्याप्य-व्यापकभावानापन्नसमानाधिकरणद्वयवृत्तित्वेन स्वाश्रयैकधर्म्मव्यापकापरवृत्तियत्तद्भिन्नत्वे सति स्वाश्रयैकधर्म्मवदवृत्तिवृत्तियत्तदन्यानेकवृत्तित्वेन वा(२) तदुभयत्वे जातित्वाभावसामानधिकरण्यं साधनीयं, विनिगमकविरहेणोभयोर्जातित्वाभावपर्य्यवसानमिति कृतमतिविस्तरेण। ननु चाक्षुषत्वादिव्याप्यमुपेक्षात्वं नानैव स्मृतिजनकतावच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदकमुपगन्तव्यं, भेदकूटस्य कारणतावच्छेदकत्वे बाधकाभावात्। तथाच न जातिसङ्कर इत्याशङ्क्य बाधकान्तरमाह, 'आंशि-

---

(१) भूतत्वादेः स्वाव्यापक-स्वव्यभिचारिजातित्व-व्यापकविरोधप्रतियोगितया स्वान्तर्भावादिति भावः।

(२) समानाधिकरणजातिद्वयोभयत्वे व्यभिचारवारणाय व्याप्येत्यादि, विरुद्धजातिद्वयोभयत्वे व्यभिचारवारणाय समानाधिकरणेत्यादि, व्याप्य-व्यापकभावस्यानुगमात् हेत्वन्तरानुसरणं समानाधिकरणजातिद्वयोभयत्वे व्यभिचारवारणाय प्रथमसत्यन्तं विरुद्धजातिद्वयोभयत्वे व्यभिचारवारणाय द्वितीयसत्यन्तं उपेक्षात्वचाक्षुषत्वोभयत्वे जातित्वाभावसामानाधिकरण्यसाधने उपेक्षात्वस्य जातित्वाभावपर्य्यवसानं चाक्षुषत्वे जातित्वस्य उभयवादिसिद्धत्वादिति भावः।

कत्वेति, यत्र समूहालम्बनस्य ज्ञानस्य एकविषयस्मारकत्वं अपरविषयास्मारकत्वञ्च तत्र उपेक्षात्वजात्यनभ्युपगमे सकलविषयस्मारकत्वं उपगमे च सकलविषयास्मारकत्वं स्यात् इति यद्विषयास्मारकत्वं तस्य तद्विषयावच्छेदेन उपेक्षात्वं स्वीकरणीयं, अन्यविषयांशे च तदभाव इति तद्विषयकस्मृतौ च तद्विषयावच्छिन्नमुपेक्षान्यत्वं प्रयोजकं वाच्यमित्यव्याप्यवृत्तित्वादुपेक्षात्वं न जातिरित्यर्थः। न चांशिकोपेक्षयामपि न विषयान्तरावच्छेदेन उपेक्षात्वाभावः स्वीक्रियते किन्तु तद्विषयकत्वस्य उपेक्षात्वानवच्छेदकत्वमात्रम्(१), प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तस्य तदभावावच्छेदकत्वानियमात्, तथा नियमे दण्डादेर्द्रव्यत्वादिना घटादिजनकत्वाभावप्रसङ्गादिति नोपेक्षात्वस्याव्याप्यवृत्तित्वं स्वाभावासामानाधिकरण्यादिति वाच्यम्। जातावभावसामानाधिकरण्यवत् किञ्चिदवच्छिन्नवृत्तिकताया अपि सिद्धान्तविरुद्धत्वात्। यद्यपि उपेक्षात्वस्य स्मृत्यजनकत्वादिरूपोपाधित्वमते न स्वाभावसामानाधिकरण्यमवच्छिन्नवृत्तिकत्वं वेति नायमुभयसिद्धो हेतुः (२)। तथापि तन्मतसिद्धहेतुनैव तं प्रति जातित्वाभावः साध्यते अतएवोपगमादित्युक्तम्। वस्तुतस्तु प्रमेयत्वादिनांशिकत्व-जातित्वोभयाभावः साधनीयः उपेक्षान्यत्वेन स्मृतिहेतुतावादिना च तस्य आंशिकत्वोप-

---

(१) तथाच उपेक्षात्वानवच्छेदकतद्विषयकत्वं तद्विषयकस्मृतिजनकतावच्छेदकमिति भावः।

(२) आंशिकत्वोपगमादित्यस्य नोभयसिद्धहेतुत्वमिति भावः।

गमाज्जातित्वाभावमादाय पर्य्यवसानमित्यांशिकत्वोपगमाच्चेत्यनेन दर्शितम् ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

नापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वमजिज्ञासितविषयत्वं वा, तादृशादपि स्मृत्युत्पादात् । नापि संस्काराजनकत्वं, तज्जनकतावच्छेदकरूपान्तरापरिचयात् अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् संस्कारानुत्पत्त्यैवास्मरणसम्भवे स्मृतिजनकतायां तदप्रवेशाच्च । नाप्यनुभवत्वेन तथात्वं, संस्कारस्य फलनाश्यतया सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गात् समानाकारस्यैव फलस्य नाशकत्वात्, समूहालम्बनादितो नैकैकगोचरक्रमिकस्मरणानुपपत्तिः, जायते च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरः संस्कारः ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु मा भूदुपेक्षात्वं जातिस्तद्गोचरप्रयत्नाप्रयोजकत्वरूप उपाधिरेव तद्विषये उपेक्षात्वं हानोपादानभिन्नज्ञाने (१) उपेक्षात्वव्यवहारात् तदवच्छिन्नान्यत्वमेव तद्विषयकस्मृतिप्रयोजकं वाच्यं, अतएव ज्ञानस्य किञ्चिद्विषयस्मारकत्वं किञ्चिद्विषयास्मारकत्वञ्च उपपद्यते निरुक्तोपेक्षात्वस्य विषयभेदनियन्त्रितत्वात् । अथवा

(१) हीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या हानपदेन निवृत्तिप्रयोजकं ज्ञानं उपादीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या उपादानपदेन प्रवृत्तिप्रयोजकं ज्ञानं प्रतीयते ।

स्वसमानाधिकरणतद्विषयकजिज्ञासानुत्तरत्वं (१) तदित्याशङ्कां निराकरोति, 'नापीति, 'प्रवृत्ति-निवृत्त्यजनकत्वमिति, स्मृति-प्रयोजकभेदप्रतियोगितावच्छेदकमित्यर्थकमुपेक्षात्वमित्यनुषज्यते, तस्योपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थकत्वे न तदनुषङ्गसम्भवः प्रवृत्ति-निवृत्त्यजनकत्वादेरुपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे तादृशज्ञानस्य स्मृत्युत्पादकतायाम् अबाधकत्वेनाग्रिमहेत्वसङ्गतेः। किन्तु स्मृति-प्रयोजकभेदप्रतियोगितावच्छेदकमिति पूरणीयम्। ननूपेक्षा-ज्ञानात् संस्कारानुत्पादेन तद्विषयकसंस्काराजनकत्वरूपोपेक्षात्वाव-च्छिन्नभेदस्तत्संस्कारजनकत्वपर्य्यवसितः तत्स्मृतिजनकतावच्छेदको वाच्य इत्याशङ्कां निरस्यति, 'नापीति, 'तज्जनकतावच्छेदकेति, संस्कारं प्रति उपेक्षासाधारणरूपेण निश्चयत्वमात्रेण हेतुत्वे उपेक्षायाः संस्काराजनकत्वं दुर्घटम् इति संस्काराजनकत्वस्य तदैवोपेक्षात्वरूपता सम्भवति यद्युपेक्षाव्यावृत्तरूपेण संस्कारजन-कता स्यात्तादृशञ्च रूपमुपेक्षान्यनिश्चयत्वादन्यत् दुर्व्वचम् अतः संस्कारं प्रत्यपि उपेक्षान्यत्वेन हेतुता वाच्या तादृशोपेक्षात्वस्य संस्काराजनकत्वरूपत्वे आत्माश्रयः (२)। स्मृत्यजनकत्वरूपत्वे च संस्कारं प्रति स्मृतिजनकत्वेन स्मृतिं प्रति च संस्कारजनकत्वेन

(१) अनादौ संसारेऽवश्यमेव तत्पूर्व्वं कस्यचित् तद्विषयकजिज्ञासोदयात् तद्विषयकजिज्ञासानुत्तरत्वं अप्रसिद्धमतः स्वसम नाधिकरणेति।

(२) संस्काराजनकत्वावच्छिन्नान्यत्वस्य संस्कारजनकत्वपर्य्यवसितस्य संस्कार-जनकतावच्छेदकत्वे अवच्छेद्यज्ञानं प्रति अवच्छेदकज्ञानस्य हेतुतया स्वज्ञानापेक्ष-ज्ञानत्वरूपात्माश्रयप्रसङ्गादिति भावः।

हेतुतेत्यन्योन्याश्रयः (१) इति नैतद्युक्तमित्यर्थः। ननु संस्कारजनकतावच्छेदकस्य उपेक्षासाधारण्येऽपि उपेक्षाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन संस्कारप्रतिबन्धकत्वोपगमात् तासां संस्कारानुपधायकत्वनिर्व्वाहः। आंशिकोपेक्षाव्यक्तीनां तत्तद्विषयकसंस्कारत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति तासामप्यन्यविषयकसंस्कारोपधायकतया अन्यविषयस्मारकतोपपत्तिरित्यत आह, 'संस्कारेति।

यत्तु ननु तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोपेक्षाव्यक्तीनां भेदाः संस्कारजनकतावच्छेदकाः। न चैवं भेदसहस्रस्य विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहः, एकैकभेदं पृथक्पृथक् निवेश्य एकैककारणताभ्युपगमात् एकोपेक्षाज्ञानव्यक्तिदशायाम् अन्योपेक्षाव्यक्तिभिन्नज्ञानसत्त्वेऽपि तदुपेक्षाव्यक्तिभिन्नज्ञानरूपकारणविरहेण संस्कारानुत्पादसम्भवात्। न चोपेक्षाद्वयसत्त्वे सकलकारणसत्त्वात् संस्कारापत्तिः, तद्वारणाय तादृशव्यक्तिद्वयभेदस्य एकत्र निवेश्यत्वात् तयोर्भेदयोर्व्विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहात् कारणताद्वयमिष्टमेव, उपेक्षाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकतामतेऽपि तत्कालीनसंयोगादिव्यक्तीनां विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकतया गौरवात्, एवञ्च संस्कारानुपधायत्वरूपोपेक्षात्वावच्छिन्नभेदस्य स्मृतिजनकतावच्छेदकत्वे नान्योन्याश्रय इत्यत आह, 'संस्कारेतीत्यवतारणम्। तदसत्, तत्तदुपेक्षान्यत्वेन कारणतामतेऽपि तेन रूपेण

(१) स्मृतिजनकत्वावच्छिन्नसंस्कारजनकता संस्कारजनकत्वावच्छिन्नस्मृतिजनकतेति अतः स्वज्ञानापेक्षज्ञानापेक्षज्ञानकत्वरूपान्योन्याश्रयप्रसङ्ग इति भावः।

ज्ञानस्य संस्कारहेतुता तत्तदुपेक्षाकालीनसंयोगादिव्यक्तेर्व्वा तत्प्रति-बन्धकता कल्प्यते इत्यनुयोगस्याशक्यसमाधानत्वात्।

'संस्कारानुत्पत्त्यैव' इत्यस्य उपेक्षाज्ञानादित्यादिः, संस्कारा-जनकत्वस्य तदैवोपेक्षात्वरूपतासम्भवो यद्युपेक्षाधीः संस्कारं न जनयेत्, तथा सति संस्काररूपव्यापारविरहेणैव उपे-क्षाया अस्मारकत्वसम्भवे उपेक्षात्वस्य संस्काराजनकत्वरूपस्य सुनिर्व्वचत्वेऽपि तदवच्छिन्नान्यत्वस्य निष्प्रयोजनकतया स्मृति-जनकतावच्छेदकगर्भेऽनिवेशादित्यर्थः, तथाच विशिष्टस्मरणा-तिव्याप्तिर्दुर्व्वारैवेति भावः। न च तद्विषयकस्मृतौ तद्विषयक-संस्काररूपव्यापारेण यथा तद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्य नान्यथा-सिद्धिः तथा उपेक्षान्यत्वसहिततद्रूपावच्छिन्नस्यापीति (१) तेन रूपेण स्मृतिहेतुता दुर्व्वारेति वाच्यम्। संस्कारासिद्धौ संस्कारा-जनकत्वरूपोपेक्षात्वावच्छिन्नभेदघटितधर्म्मपुरस्कारेण कारणता-कल्पनासम्भवात् तादृश(२)धर्म्मावच्छिन्नकारणतायाः संस्काररूप-व्यापारसिद्धौ अनुपजीव्यतया तद्रूपावच्छिन्नस्यान्यथासिद्धावुप-जीव्यविरोधरूपबाधकानवकाशात्।

यत्तु ननूपेक्षात्वस्यानुगतस्य निर्व्वचनासम्भवेऽपि उपेक्षाज्ञानात् स्मरणानुत्पत्त्या तत्तदुपेक्षाव्यक्तिभिन्नत्वेनैवागत्या स्मृतिहेतुत्वमुपेयं तथाच न विशिष्टस्मृतावतिव्याप्तिरित्यत आह, 'संस्कारानुत्पत्त्यैवेति, इत्यवतार्य्य उपेक्षाज्ञानात् संस्कारो नोपगम्यते गौरवात् तन्नि-

---

(१) तद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्यापीत्यर्थः।

(२) उपेक्षान्यज्ञानत्वरूपेत्यर्थः।

व्यीहाय च संस्कारजनकतायाम् उपेक्षाभेदनिवेशस्यावश्यकत्वे स्मृतिजनकतायां न तन्निवेशः संस्काराभावेनैव उपेक्षितास्मरणोपपत्तेः। न च फल-व्यापारौ प्रति करणस्य एकरूपेण हेतुतेति नियमपरित्यागे निश्चयत्वमपि संस्कारजनकतायामेव निवेश्यतां तथाच कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। संस्कारजनकतायां निश्चयत्वनिवेशे उपेक्षान्यत्वेन सह विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहात् स्मृतिजनकतायामेव निश्चयत्वनिवेशौचित्यात् संशयादिभिन्नगोचरसंस्कारस्यावश्यकतया निश्चयत्वेन विशिष्टसंस्काराहेतुत्वे संशयजन्यसंस्कारे विशिष्टविषयकत्वमात्रकल्पनम् उपेक्षान्यत्वेन तदहेतुत्वे (१) विशिष्टविषयकसंस्काररूपधर्मिकल्पनमिति न विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यप्रसक्तिः (२)। वस्तुत उपेक्षाज्ञानानां संस्कारप्रतिबन्धकत्वमेवोपेयते तथाच फल-व्यापारौ प्रति करणस्य एकरूपेण हेतुत्वनियमात् उभयत्रैव निश्चयत्वप्रवेशः। एतेनांशिकोपेक्षाज्ञानादन्यविषयकसंस्कारस्य प्रामाणिकतया तद्भेदाः स्मृतिजनकतायामेव निवेश्यन्ते न तु संस्कारजनकतायां तथा सति सर्व्वांशे उपेक्षाभेदैः सह विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यप्रसङ्गादिति निश्चयत्वं संस्कारजनकतायामेव निवेश्यं, स्मृतिजनकतायां तन्निवेशेऽपि आंशिकोपेक्षाभेदैः सह

---

(१) संस्काराहेतुत्वे च उपेक्षाज्ञानाद्विशिष्टविषयकसंस्काररूपधर्म्मिकल्पनमिति गौरवात् न विनिगमनाविरहावकाश इति भावः।

(२) स्मृतिजनकत्वं उपेक्षान्यत्वेन संस्कारहेतुत्वं निश्चयत्वेनेति वैपरीत्यप्रसक्तिरित्यर्थः।

विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहतादवस्थ्यादित्यपास्तम् । तथाच स्मरणातिव्याप्तिः सुदृढैवेति व्याख्यानं, तदसत्, व्यापारासिद्धिदशायां कल्पनीयस्य तत्तदुपेक्षान्यत्वेन स्मृतिहेतुत्वस्य उत्तरकालकल्प्यव्यापारविरहेण कार्य्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवेऽपि निराकरणासम्भवात् उक्तशङ्कया 'संस्कारानुत्पत्त्यैव' इत्यादिफक्किकावतारणासङ्गतेः ।

ननु तद्विषयकस्मृतौ तद्विषयकज्ञानत्वेन न हेतुता अपितु तद्विषयकानुभवत्वेनैव अनुभवत्वस्यापि जातित्वेन ज्ञानत्वापेक्षयाऽगौरवात् स्मृत्युत्तरमपि पूर्व्वानुभवादेव स्मरणोपपत्तेः स्मृतेः स्मृतिहेतुताया अप्रामाणिकत्वात् तथाच न ज्ञानत्वघटितधर्म्मावच्छिन्नकारणताघटितानुमितिलक्षणस्य विशिष्टस्मृतावतिव्याप्तिः । न चानुभवत्वापेक्षया अगुरुणा ज्ञानत्वेनापि स्मृतिहेतुताया विनिगमनाविरहेण दुर्व्वारतया तादृककारणतामादायातिव्याप्तिर्दुर्व्वारैवेति वाच्यम् । अगुरुव्याप्यधर्म्मपुरस्कारेण कारणत्वसम्भवे व्यापकधर्म्मस्यान्यथासिद्धिनिरूपकत्वात् इत्याशङ्कां निरस्यति, 'नाप्यनुभवत्वेनेति, 'संस्कारस्य फलनाश्यतया' स्वजन्यस्मृतिनाश्यतया, प्रथमस्मरणेनैव पूर्व्वानुभवजन्यसंस्कारनाशे, 'सकृदनुभूतस्य' स्मरणोत्तरमननुभूतस्य विषयस्यानुभवरूपकरणव्यापारासत्त्वेन 'अस्मरणप्रसङ्गात्' स्मरणान्तरानुपपत्तेरित्यर्थः । स्वजन्यस्मरणस्य संस्कारनाशकत्वे स्मृतिसाधारणेन ज्ञानत्वेन स्मृतिहेतुत्वेऽपि घट-पटादिरूपनानाविषयावगाहिना अनुभवेन जनितस्य तावद्विषयकसंस्कारस्य घटाद्येकैकगोचरस्मरणेनापि विनाशात्तदुत्तरं पटादि-

स्मरणानुपपत्तिः तद्विषयकसंस्काराभावात्। स्मृतिजन्यघटादिगोचरसंस्कारस्य च भिन्नविषयकतया पटादिस्मारकत्वायोगादिति शङ्कां निरस्यति, 'समानेति, समानाकारस्य अन्यूनाकारस्य, अतः प्रत्येकगोचरनानासंस्कारजनितसमूहालम्बनस्मरणे स्वजनकसकलसंस्कारनाशहेतुतानिर्व्वाहः। अथात्र नाशकता यदि स्वजन्यस्वान्यूनविषयकस्मृतित्वेन तदा स्वपदस्य तत्तत्संस्कारव्यक्तिपरतायाः आवश्यकत्वात् तत्तद्व्यक्तिभेदेन कारणताबाहुल्यं, तदुपगमे तत्तद्व्यक्तित्वेनैव नाशकतायाः युक्तत्वात् (१)। यदि च प्रतियोगितासम्बन्धेन संस्कारनाशं प्रति जनकत्वानतिरिक्तविषयकत्वोभयसम्बन्धेन स्मृतित्वेन हेतुता जनकत्वनिवेशात् स्वजन्यसंस्कारस्य स्मृत्या न विनाशः। जनकत्वस्थले तद्घटकं पूर्व्ववर्त्तित्वमेव वा निवेश्यं नियमानन्यथासिद्धत्वप्रवेशवैफल्यात्। न च व्यधिकरणस्मृतेरपि नाशकतापत्तिः, व्यधिकरणस्मृतिं प्रत्यपि संस्कारस्य स्वरूपयोग्यतया सामानाधिकरण्यनिवेशस्योभयमते (२) आवश्यकत्वात्। वस्तुतः सामानाधिकरण्यसहितमनतिरिक्तविषयकत्वमेव सम्बन्धः न तु जनकत्वस्य पूर्व्वकालीनत्वस्य वा निवेशः। ज्ञानादीनां क्षणिकतावारणाय प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशं प्रति पूर्व्वत्वसम्बन्धेन नाशस्य सामान्यकारणतायाः आवश्यकत्वात् तत एव स्वजनकस्मरणेन

---

(१) तथा चानुभवत्वेन स्मृतिजनकत्वेऽपि न स्मरणोत्तरस्मरणानुपपत्तिः तस्य नाशकत्वानभ्युपगमादिति भावः।

(२) जनकत्वस्य सम्बन्धघटकत्वमते एतन्मते चेत्यर्थः।

संस्कारस्य स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणे नाशापत्त्यनवकाशात् तदानीञ्च स्मृतेर्विनाशेन ततस्तदुत्तरक्षणमपि (१) तन्नाशापत्त्यसम्भवात् । अनतिरिक्तविषयकत्वञ्च स्वावृत्तिविषयिताशून्यत्वं न तु स्वाविषयाविषयकत्वं, प्रमेयत्वादिना सकलप्रमेयविषयकस्मरणस्याविषयाप्रसिद्धेः संस्कारनाशकतानुपपत्तेः भावत्वादिना सकलभावादिविषयकस्मरणाद्घट इत्यादिज्ञानजन्यसंस्कारनाशापत्तेश्च इत्युच्यते, तदापि सम्बन्धमध्ये तत्तत्स्मरणव्यक्तिरूपस्वपदार्थमनन्तर्भाव्य अनतिरिक्तविषयकत्वस्यावृत्तिविषयिताद्यप्रसिद्धा दुर्व्वचत्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्राम आवश्यकः । स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताशून्यत्वरूपानतिरिक्तविषयकत्वेऽपि भेदे तत्तत्स्मृतिव्यक्तिनिष्ठत्वविशेषणमावश्यकम् अन्यथा अवच्छेदकत्वान्तस्य विषयितायामव्यावर्त्तकतापत्तेरिति चेत्, सत्यं, तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकसंस्कारनाशं प्रति तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकस्मृतित्वेन कारणता कार्य्यस्य सम्बन्धः प्रतियोगिता कारणस्य पूर्व्ववर्त्तित्वसहितं तदसहितं वा सामानाधिकरण्यं तत्तद्विषयकसंस्कारभेदोऽपि प्रतियोगिप्रत्यासन्नो हेतुरतो घटत्वप्रकारक-घटविशेष्यकसमूहालम्बनात्मकस्मृत्या यथा समूहालम्बनात्मकस्तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकसंस्कारो नाश्यते तथा समूहालम्बनात्मकोपि तादृशसंस्कारो नाश्यताम्, अन्यविषयकस्मृतिविरहस्य तद्विषयकस्मृतिघटितसामग्रीविरहाप्रयोजकत्वादिति दूषणस्य नावकाशः । समूहालम्बनात्मकतद्विषयकसंस्कारनाशप्रयोजकसामग्रा अन्य-

(१) स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्तरक्षणमपीत्यर्थः ।

विषयकसंस्कारभेदरूपकारणकूटघटितत्वात् समूहालम्बनसंस्कारनाशकसामग्र्याश्च अन्यविषयकस्मृतिघटितत्वात्, समूहालम्बनसंस्कारे च तादृश्याः कस्या अपि सामग्र्या उक्तस्थलेऽसत्त्वात्। न चैवमपि गोत्वाभाववान् गोत्वाभाव इत्यादिज्ञानजन्यसंस्कारस्य गोत्वाभाव इत्याकारकस्मरणाद्विनाशापत्तिः, तादृशसंस्कारे तादृशस्मृतिसहकारिणां यावत्तद्विषयविषयकसंस्कारभेदानां सत्त्वात् तद्विषयकगोत्वादिविषयकसंस्कारभेदस्य च तदसहकारित्वात्, गोत्वाभावादिनिष्ठतत्सम्बन्धस्यापि तत्स्वरूपतया (१) तादृशस्मृतिनाश्यसंस्कारविषयत्वेन (२) तद्विषयकसंस्कारभेदस्यापि तादृशसहकारित्वासम्भवादिति (३) वाच्यम्। तत्तत्प्रकारकान्यसंस्कारनाशे तत्तत्प्रकारकसंस्कारभेदत्वेन हेतुताया उपगम्यतया गोत्वाभाव इत्यादिस्मृतिनाश्यसंस्कारसाधारणस्य गोत्वाभावादिप्रकारकसंस्कारभेदस्य तादृशस्मृतिसहकारितया (४) गोत्वाभाववान् गोत्वाभाव इत्यादिधीजन्यसंस्कारे तादृशभेदासत्त्वेन उक्तापत्त्यसम्भवात्, द्रव्यत्वादिना घट-पटादिविशेष्यकसंस्कारस्य तेन रूपेण घटादिमात्रविशेष्यकस्मृतितो विनाशवारणाय तत्तद्विशेष्यकसंस्कारनाशे तत्तद्विशेष्यकसंस्कारभेदस्य हेतुत्वमपि वाच्यम् एवं समानप्रकारकसमानविशेष्यकनानासम्बन्धावगाहिसंस्कारस्य एकमात्रसंसर्गक-

---

(१) गोत्वाभावस्वरूपतयेत्यर्थः।

(२) गोत्वप्रकारक-गोत्वाभावविशेष्यकसंस्कारविषयत्वेन।

(३) तस्य सहकारित्वं तादृशभेदघटितसामग्र्यास्तादृशसंस्कारेऽभावात् तस्य तादृशस्मरणनाश्यत्वानुपपत्तेरिति भावः।

(४) गोत्वाभाव इति स्मृतिसहकारितयेत्यर्थः।

स्मृतितो विनाशवारणाय तत्तद्संसर्गकसंस्कारनाशे तत्तत्संसर्गक-संस्कारभेदस्यापि हेतुता बोध्या। वस्तुतस्तादृशधर्म्मिविशेष्य-तानिरूपिततत्संसर्गावच्छिन्न-तादृशधर्म्मप्रकारताकान्यसंस्कारनाशे तथाविधतादृशधर्म्मप्रकारताकसंस्कारभेदो हेतुरित्येवोपगन्तव्यं अन्यथा द्रव्यत्व-पृथिवीत्वोभयरूपेण घटं पटञ्चावगाहमानस्य संस्कारस्य द्रव्यत्वमात्रेण च घटं पृथिवीत्वमात्रेण च पटमवगाहमानात् स्मरणाद्विनाशापत्तेः तत्र द्रव्यत्वमात्रेण घटं पृथिवीत्वमात्रेण पट-मवगाहमानस्य संस्कारस्य यादृशसामग्रीतो नाशस्तादृशसामग्र्या-स्तत्राक्षतत्वात् तादृशसंस्कारस्यापि (१) द्रव्यत्व-पृथिवीत्वोभयप्रकारकतया घट-पटोभयविशेष्यकतया च तन्नाशकसामग्र्यां तत्तत्प्र-कारकभेद-तत्तद्विशेष्यकसंस्कारभेदाप्रवेशात् तन्नाशकसामग्रीघट-कद्रव्यत्व-पृथिवीत्वेतरधर्म्मप्रकारकसंस्कारभेद-घट-पटभिन्नविशेष्य-कभेदानाञ्चोक्तसमूहालम्बनसंस्कारेऽपि सत्त्वात्। संस्कारनाशं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन संस्कारत्वेनाप्येकहेतुता कल्पनीया अतः संस्कारनाशप्रयोजकसामग्र्या नादृष्टादिसाधारण्यम् (२)।

केचित्तु समूहालम्बनजन्यघट-पटादिसंस्कारा भिन्नभिन्ना एव संस्कारयौगपद्ये क्षतिविरहात् तथाच स्ववृत्तिविषयतावत्त्वस्यापि स्मृतिनिष्ठनाशकतावच्छेदकप्रत्यासत्तिघटकत्वोपगमात् घटादि-स्मृत्या पटादिसंस्कारस्य न विनाशनं तस्य तत्स्मृतिवृत्तिघटादि-

(१) द्रव्यत्वमात्रेण घटं पृथिवीत्वमात्रेण पटमवगाहमानस्य संस्कारस्येत्यर्थः।

(२) अन्यथा तादृशतादृशसंस्कारभेद-तत्तत्प्रकारक-तत्तद्विशेष्यकस्मृत्यादि-घटितसामग्र्याः कारणताघटकसम्बन्धेनादृष्टेऽपि सत्त्वात् अदृष्टसाधारण्यं स्यादिति भावः।

विषयावत्त्वाभावादित्युत्तरकालं पटादिस्मरणनिर्व्वाहः। एवं घट-वद्भूतलमित्यादिविशिष्टज्ञानाद्घट इत्यादिस्मृतिनिष्ठप्रत्येकपदार्थीय-विषयताशून्या एव विशिष्टगोचरसंस्कारा उपगम्यन्ते ते च न तादृशस्मृतितो विनश्यन्ति तत्र तादृशस्मृतिनिष्ठविषयतावत्त्वविर-हात् अत उत्तरकालं विशिष्टस्मृतिनिर्व्वाहः। घट इत्यादिस्मृतेरपि घटादिविषयकसंस्कारत्वावच्छिन्नविशिष्टसंस्कारफलतया तद्व्याव-र्त्तनाय फलस्य समानाकारकताकथनसङ्गतिरित्याहुः।

स्मृतिवृत्तित्वाभावविशिष्टविषयताविरहः संस्कारप्रत्यासन्न-स्तन्नाशकः एकैकगोचरस्मृतिदशायां संस्कारनिष्ठविषयान्तरविषय-तायां स्मृतिवृत्तित्वाभावसत्त्वेन तया प्रतिबन्धान्न समूहालम्बन-संस्कारनाश इत्यपरे।

नन्वनुगतरूपेण स्मृतेः संस्कारनाशकत्वं निर्युक्तिकं भवतां चरमस्मृतिजन्यस्येव ममाप्यनुभवजन्यसंस्कारनाशस्यापि अननुगते-नापि कालादिना नाशसम्भवात्। न च यत्र यत्र विषये चरम-स्मृतिव्यक्तय उपेक्षारूपास्तत्रानुभवजन्यसंस्कारस्यानुगतात् स्मरण-रूपनाशकान्नाशोपगम एव युक्तस्तत्र चरमस्मृतिजन्यसंस्कारस्या-प्रसिद्धा अननुगतकालादेर्नाशकताया अनावश्यकत्वादिति वाच्यम्। ज्ञानत्वेन स्मृति-संस्कारहेतुतामते चरमस्मृतिविशेषाणां संस्कारा-जनकत्वनिर्व्वाहाय तत्तद्व्यक्तित्वेन तासां संस्कारप्रतिबन्धकतायाः कल्पनीयतया अनुभवत्वेन स्मृति-संस्कारहेतुत्ववादिन उक्तस्थलेऽनु-भवजन्यसंस्कारनाशेऽननुगतानां हेतुत्वोपगमेऽपि गौरवानवकाशात् चरमस्मृतिव्यक्तीनामपि तत्तद्व्यक्तित्वेन संस्कारनाशकतासम्भवात्

संस्कारस्य फलनाश्यताप्रवादसङ्गतिः इत्यनुभवत्वेन स्मृतिसंस्कार-हेतुतायां नोक्तबाधकावकाश इत्यत आह, 'जायते चेति, अनुभव-जन्यसंस्कारापेक्षया स्मरणात् दृढ़ः तदुत्तरस्मरणादितश्च दृढ़तर-दृढ़तमाः संस्कारा जायन्ते इत्यवश्यमेव स्वीकार्य्यम्, दार्ढ्यञ्च उत्कर्षरूपो जातिप्रभेदो झटितिस्मृत्युत्पादप्रयोजकः। न च दैववशसम्पन्नझटित्युद्बोधकसमवधानादेव स्मृतिनियमोपपत्तौ न तत्प्रयोजकतया संस्कारगतजातिविशेषः सिद्ध्यतीति वाच्यम्। यादृशसम्बन्धिविशेषज्ञानसत्त्वे पुनः पुनः स्मरणोत्तरं नियमतः स्मृतिर्न त्वनुभवमात्रोत्तरं तादृशोद्बोधकघटितसामग्र्या अनुगमाय संस्कारगतजातिविशेषस्यावश्यकत्वात् झटिति स्मृतेर्दैवाधीनत्वमुप-गम्य संस्कारातिशयखण्डने शास्त्रादावभ्यासोऽपि नोपयुज्येतेति नानुभवत्वेन संस्कारहेतुतासम्भवः इत्याशयः। इदन्तु बोध्यं दृढ़-दृढ़तरादिसंस्कारं प्रति समानविषयकस्मृतित्व-तादृशस्मरणो-त्तरस्मरणत्वादिना न हेतुता पुनःपुनरनुभवादपि संस्कारदार्ढ्य-दर्शनात्। नापि समानविषयकज्ञानोत्तरज्ञानत्वादिना उपेक्षो-त्तरोत्पन्नोपेक्षातो दृढ़संस्कारानुदयात् रोगादिना ज्ञातार्थगोचर-संस्कारनाशोत्तरजातज्ञानात्तदनुदयाच्च। किन्तु समानविषयकसं-स्कारत्वेन दृढ़संस्कारं प्रति, दृढ़-दृढ़तरतादृशसंस्कारत्वेन च दृढ़तर-दृढ़तमसंस्कारं प्रति जनकता, अतएव भावनायाः पटुतरभावना-जनकत्वप्रवादः। भावनया भावनान्तरजनने च उत्तरोत्तरज्ञानं सहकारि तस्य च संस्कारत्वावच्छिन्नं प्रत्येव स्मृतिसाधारणज्ञानत्व-घटितधर्म्मपुरस्कारेणैव हेतुता। न चैवं स्वजन्यज्ञानसहकारेणैव

स्वजनकज्ञानसहकारिणापि संस्कारः पटुतरसंस्कारं जनयत्विति वाच्यम्। स्वजन्यसंस्कारानुपहितज्ञानत्वेनैव संस्कारहेतुत्वोपगमात् अन्यथा सर्व्वत्र विनश्यदवस्थज्ञानात् पटुतरसंस्कारान्तरस्य दुर्व्वारत्वात् अनन्ताप्रामाणिकसंस्कारकल्पनागौरवेण इष्टापत्तेरयोगादिति।

अनुमानदीधितिः।

परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं रूपं गृह्यमाणव्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदयात् इदमेव चान्यत्र सामान्यस्य च हेतुतावच्छेदकत्वे वीजम् अभिहितञ्च तात्पर्य्यटीकायां प्रथमसूत्रेऽवयवविवेचनप्रस्तावे मिश्रैः, स्मृतीनां स्वकार्य्यसंस्कारविरोधिनीनामसहभावादिति चेन्न, चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्वात्साक्षात्तज्जन्यत्वस्य वा विवक्षितत्वादित्यपि कश्चित्। किञ्च व्याप्यविशिष्यकात्पक्षविशिष्यकाञ्च परामर्शादनुमितिदर्शनाञ्च तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वं लक्षणघटकमपि तदेव।

गादाधरी विवृतिः।

ज्ञानत्वेन स्मृति-संस्कारहेतुत्वे युक्त्यन्तरमप्याह, 'परित्यज्य चेति, निश्चितः कार्य्यतावच्छेदकावच्छेदेनाव्यभिचारी यद्रूपावच्छिन्नस्य तन्निश्चिताव्यभिचारकं, गृह्यमाणः कार्य्ये संशयसाधारणज्ञान-

विषयीभूतो यद्रूपावच्छिन्नस्य व्यभिचारस्तद्रूपस्यमाणव्यभिचारकं, तथाच ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य स्मृति-संस्कारयोर्न व्यभिचारशङ्कापि स्मृतेः संस्कारादिजनकत्वस्य सन्दिग्धत्वात् अनुभवत्वावच्छिन्नस्य तत्र व्यभिचारः सन्दिग्ध इति न तेन रूपेण कारणताग्रहः सम्भवतीति भावः। यद्यपि व्यभिचारसंशयस्य ग्राह्यसंशयतया कल्पनात्मक-कारणताग्रहे न विरोधित्वसम्भवः ग्राह्यसंशयस्य परोक्षज्ञाना-विरोधितायाः सर्व्वसम्मतत्वात्, तथापि कारणतायां सामान्य-विशेषरूपावच्छिन्नत्वयोः संशये सामान्यरूपस्य नियतपूर्व्ववर्त्ति-तावच्छेदकत्वं क्लृप्तं विशेषरूपस्य तथात्वमसिद्धतया कल्प्यमिति तस्य कारणतावच्छेदकत्वे कल्पनागौरवमिति गौरवप्रतिसन्धानेन प्रतिबन्धात् विशेषरूपे अवच्छेदकत्वग्रहो न सम्भवतीति बोध्यम्। 'इदमेव' निश्चिताव्यभिचारकत्वमेव, 'अन्यत्र' प्रवृत्त्यादिकार्य्ये, 'सामान्यस्य' इष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेष्यकनिश्चय-त्वाद्यपेक्षया अधिकसंग्राहकस्य तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वादेः, संस्कारस्य स्मृतिजन्यत्वं नापसिद्धान्त इत्याविष्कर्त्तुं तत्र टीकाकार-संवादमाह, 'अभिहितञ्चेति, 'प्रथमसूत्रे' प्रमाण प्रमेयेत्यादिसूत्रे, 'अवयवविवेचनप्रस्ताव इति, तत्र पूर्व्वपूर्व्ववर्णस्मृतिसहित उत्तर-वर्णानुभव एव पदप्रत्यक्षहेतुरस्तु इत्याक्षेपे, समाधानं 'स्वकार्य्येति, स्वं स्मृतिः, तत्कार्य्यो यः संस्कारः स एव स्वानन्तरोत्पन्नविशेष-गुणविधया विरोधी नाशको यासां तासामित्यर्थः। एतच्च तृतीय-क्षणानवस्थाननिर्व्वाहकं त्रिचतुरादिव्यक्तीनां एकक्षणानवस्थान-रूपासहभावप्रयोजकतया अभिहितम्। 'चरमज्ञानपदस्येति,

'अनुभवपरत्वात्' अनुभवत्वावच्छिन्नरूपविशेषार्थकत्वात्, तथाच तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यानुभवत्वं लक्षणं तस्य चानुभवत्व-शून्यायां स्मृतावतिव्याप्तिर्न शङ्कास्पदमपीति भावः। अन्यस्य समाधानान्तरमुपन्यस्यति, 'साक्षादिति, साक्षात्तज्जन्यत्वं तज्जन्या-जन्यत्वे तज्जन्यतावच्छेदकावच्छिन्नाजन्यत्वे वा सति तज्जन्यत्वं परा-मर्शजन्यतावच्छेदकविशिष्टगोचरसंस्कारत्वावच्छिन्नजन्यायां स्मृतौ नास्तीति भावः। अत्र गौरवमस्वरसबीजम्। विशिष्टवैशिष्ट्यबोध-हेतुतायां ज्ञानत्वनिवेशव्यवस्थापनायाः शक्यत्वे तत्रातिव्याप्तिर्यथा वारणीया विशिष्टस्मरणेऽपि तेनैव प्रकारेण तद्वारणं सम्भवतीति चरमज्ञानपस्यानुभवपरत्वमपि नावलम्बनीयमित्याशयवानाह, 'व्याप्येति, 'व्याप्यविशेष्यकात्' आधेयतासम्बन्धेन व्याप्यरूप-विशेष्ये पक्षप्रकारकात् पर्व्वते वह्निव्याप्य इत्याकारकात्, 'पक्ष-विशेष्यकात्' अधिकरणतासम्बन्धेन पक्षरूपविशेष्ये व्याप्यप्रकार-कात् वह्निव्याप्यवान् पर्व्वत इत्याकारकात्, 'परामर्शात्' 'अनु-मितिदर्शनात्' अविलक्षणायाः पर्व्वतो वह्निमानित्यनुमितेरनु-भवात्, 'तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन' उभयानुगमकेन व्याप्य-पक्षोभयनिरूपितवैशिष्ट्यविषयताशालिनिश्चयत्वेन, 'तत्र हेतुत्वं' अनुमितिं प्रति कारणत्वं, न तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोध-विशिष्ट-स्मरणजनकतावच्छेदकेन व्याप्यप्रकारक-पक्षविशेष्यकनिश्चयत्वा-दिना, अन्यतरासंग्रहादित्यर्थः (१)। ननु वैशिष्ट्यमत्र व्याप्यता-

(१) वह्निव्याप्यः पर्व्वते इत्यादिज्ञानासंग्राहकत्वादित्यर्थः।

वच्छेदकसम्बन्धरूपं विवक्षणीयं अन्यथा अतिप्रसङ्गात् (१) एवञ्च (२) संयोगावच्छिन्नाधारतादिकमेव धूमादेर्व्याप्यताघटकं न त्वाधेयत्वम्, तत् कुत उक्तरूपेण पक्षप्रकारकस्य पर्व्वते धूम इत्यादिज्ञानस्य संग्रहः संयोगावच्छिन्नाधेयत्वस्यैव संसर्गत्वात्। न च पर्व्वते धूम इत्यादावपि व्याप्यताघटकः संयोगादिरेव सम्बन्धो न त्वाधाराधेयभाव इति वाच्यम्। पर्व्वतादिप्रतियोगिकसंयोगादेर्धूमादिरूपविशेष्यानुयोगिकत्वविरहेण तादृशप्रत्ययस्य भ्रमत्वापातात्। आधाराधेयभावानवगाहने सप्तम्युल्लेखानुपपत्तेश्च। न च संयोगाद्यवच्छिन्नाधेयत्वमेव तत्र सम्बन्धः तत्संसर्गकत्वेऽपि तदन्तर्गतसंयोगादिसंसर्गकत्वमक्षतमिति वाच्यम्। विशिष्टसंसर्गकत्वेऽपि विशेषणीभूतसंयोगादेः संसर्गतावच्छेदकतया तद्विषयतायाः प्रकार-विशेष्योभयनिरूपितत्वाभावात् अन्यथा (३) संयोगाद्यवच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन व्याप्यप्रकारकात् व्याप्ये पर्व्वत इतिज्ञानात् संयोगाद्यवच्छिन्नाधारतासम्बन्धेन पक्षप्रकारकात् पर्व्वतवान् धूम इत्यादिज्ञानाच्चानुमितिप्रसङ्गात्। एतेनाधाराधेयत्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यतया संयोगाद्यच्छिन्नाधारत्वावगाहित्वेन तादृशाधेयत्वावगाहित्वेन वा व्याप्य-पक्षविशेष्यकपरामर्शयोरनुगम इत्यपि निरस्तम्। व्याप्ये पर्व्वत इत्यादि धियो दुर्व्वारत्वात्।

(१) कालिकसम्बन्धेन व्याप्यवत्तापरामर्शात् अनुमित्यापत्तिरूपातिप्रसङ्गादित्यर्थः।

(२) तादृशसम्बन्धरूपवैशिष्ट्यस्य विवक्षणीयत्वे च।

(३) संसर्गविशेषणीभूतसंयोगादिविषयताया अपि प्रकार-विशेष्योभयनिरूपितत्वस्वीकारे इत्यर्थः।

व्याप्यनिरूपिताधारत्वावगाहित्वेन पक्षनिरूपिताधेयत्वावगाहित्वेन वा अनुगमस्यान्यनिरूपिताधारत्वादिसम्बन्धावगाहिभ्रमासंग्रहेणासम्भवात्। अथ पर्व्वते धूम इत्यादिसमम्युल्लेखिप्रतीतौ संयोगावच्छिन्नाधेयत्वमेव धूमे पर्व्वतस्य संसर्गतया भासतां सा च पर्व्वत-धूमयोः संयोगानवगाहितया अनुमितावहेतुरेव उक्तरूपेणानुगमस्तु संयोगसम्बन्धेनैव व्याप्यांशे यः पक्षप्रकारकः यश्च पक्षांशे व्याप्यप्रकारकस्तयोरेव परामर्शयोः स्वीकरणीयः प्रथमज्ञानस्य उक्तयुक्त्या भ्रमत्वेऽपि तस्यानुमितिहेतुतायास्तेनाप्रत्याख्येयत्वात् इति चेन्न, व्याप्यतावच्छेदकसंयोगेन व्याप्यस्य पक्षवत्तायाः तत्र साध्यासत्त्वेऽप्युपपद्यमानतया व्याप्यांशे तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य तत्र पक्षे साध्यानुमितिहेतुताया अनुभवविरुद्धत्वात्, अन्यथा समवायादिना द्रव्यत्वादिव्याप्ये गुणादौ तेन सम्बन्धेन सत्तादिप्रकारकप्रमात्मकज्ञानात् सत्तादौ बाधानवतारदशायां द्रव्यत्वादिसिद्धिप्रसङ्गः (१)। अत्राहुः। आधारत्वाधेयत्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यतामते पर्व्वते धूम इत्यत्राधारतानिरूपिताधेयता धूमवान् पर्व्वतइत्यत्र च आधेयतानिरूपिताधारता सम्बन्धः न तु तुल्यमुभयोः संसर्गतया भानं प्रत्येकमुभयोरुभयप्रकारतापत्तेः, एवञ्च उभयत्रैवाधारत्वविषयता पर्व्वतविषयतया आधेयत्वविषयता च धूमविषयतया निरूपिता, तथाच पक्षविषयतानिरूपिता या आधारत्वविशेषविषयता तन्निरूपितनिरूपितत्वविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयता-

---

(१) अथेत्यादिः सिद्धिप्रसङ्ग इत्यन्तः पाठः कस्मिंश्चित् आदर्शपुस्तके नास्ति।

निरूपितव्याप्यविषयताशालित्वेन द्वयोरनुगमः। आद्ये पर्व्वतः पर्व्वतवान् धूम इत्यत्र च पक्षविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयता व्याप्यविषयता चाधारत्वविषयतानिरूपितेति वैपरीत्यान्नोक्तानुगमकरूपस्यैतत्साधारण्यमिति नातिप्रसङ्गः। न चाधारत्वाद्यवगाहित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे तदनवगाहिनो व्याप्यताघटकशुद्धसंयोगादिना पक्षे हेतुमत्ताज्ञानादनुमित्यनुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम्। प्राचां मते आधाराधेयभावगर्भस्य हेतुसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिघटकतया हेतुनिरूपिताधारतावगाहिधिय एवानुमितिजनकत्वात्। यदि च संयोगादिरेव संसर्गतया व्याप्तिप्रविष्टहेतुसामानाधिकरण्यघटकोन त्वाधारत्वं तदा संयोगादेरेव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धता तत्र तेन सम्बन्धेन व्याप्यप्रकारकज्ञानमेवानुमितिजनकम् न तु संयोगाद्यवच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन पक्षप्रकारकं व्याप्यविशेष्यकज्ञानं, हेतु-पक्षयोः सम्बन्धविधया व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धानवगाहनात्, तस्याधिकविषयत्वेन गौरवस्य पक्षविशेष्यकपरामर्शहेतुतायां विनिगमकत्वाच्च, परन्तु यत्र तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुता तत्रैव व्याप्य-पक्षविशेष्यकपरामर्शयोर्व्याप्य-पक्षोभयविषयतानिरूपिततादात्म्यसंसर्गताकज्ञानत्वेन हेतुता तत्र च न कश्चिदतिप्रसङ्गः, निष्कृष्टजातिघटितानुमितिलक्षणस्य आवश्यकत्वेन तादृशकारणताघटितलक्षणस्यैव सर्व्वसाधारण्यसम्भवात्। न च जातिघटितलक्षणे जाताववनुभवत्वव्याप्यत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया स्मृतौ समानाकारत्वेन कार्य्य-कारणभावव्यवस्थापनमग्रे विफलं तावतैव स्मृतावतिप्रसङ्गवारणसम्भवादिति वाच्यम्। कार्य्यता-

समानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजातिघटितलक्षणापेक्षया लाघवेन कार्य्यतावच्छेदकजातिघटितलक्षणस्यादरणीयतया स्मृतौ व्याप्यपक्षोभयविशेष्यकपरामर्शद्वयसाधारणरूपेण कारणत्वे तादृशकारणताप्रतियोगिककार्य्यतावच्छेदकस्मृतित्वजातिमादाय स्मरणातिव्याप्तेः प्रसक्त्या तादृशलक्षणाभिप्रायेण अनुभवत्वव्याप्यजातिघटितलक्षणेऽपि स्मृतावनुगतरूपेणाहेतुत्वे अनुभवत्वान्यानुभवान्यासमवेतत्वरूपानुभवत्वव्याप्यत्वमुपेक्ष्य लघोरनुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपस्य निवेशनं सम्भवतीत्यभिप्रायेण वा स्मृतौ विशेषरूपेण हेतुत्वव्यवस्थापनमङ्गतः लक्षणेऽपि तादृश्येव कारणता विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादावतिव्याप्तिवारणाय निवेश्येत्यवधेयम् । 'लक्षणघटकमपि तदेवेति, 'तदेव' उभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वरूपानुगतधर्म्मावच्छिन्नकारणत्वमेव प्रकृतलक्षणघटकमुपेयमित्यर्थः, अन्यरूपावच्छिन्नहेतुताघटितस्य लक्षणस्यालक्ष्य एव सत्त्वादिति भावः ।

अनुमानदीधितिः ।

एकतरविशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्मरणाभावात् अन्यथा नियमेन स्मृतेरुभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गात् समानप्रकारकत्वेनैव ज्ञान-स्मरणयोः कार्य्य-कारणभावाच्च तत्र विशिष्यैव कार्य्य-कारणभावः न तूक्तरूपेण गौरवान्मानाभावाच्च इत्यपि केचित् । एवञ्च विशिष्टवैशिष्ट्य-

बोधादौ क्वापि नातिप्रसङ्गशङ्कापि वह्न्याद्यनुमितौ वह्न्यादिव्यभिचारधीविरोधिधीविषयधर्म्मप्रकारकपक्ष-धर्म्मताज्ञानत्वेन हेतुतामते तु नितरां तथैव लक्षणे निवेशात्। अतएव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रति व्याप्य-वत्पक्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिः व्याप्तिविषयक-त्वेन वा जन्यं ज्ञानं विशेषणीयम्। एतेन स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारा अनुभवं प्रति च साक्षाद्विशेषणधियोर्हेतु-त्वस्य निर्व्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरणस्यानुभवं प्रत्येव वा तस्या हेतुत्वस्य नियमतः कृतिसाक्षात्कारपूर्व्वं विषयस्मृतेश्च कल्पनात् व्याप्यवत्पक्षवत्त्वादिज्ञानेऽति-व्याप्तिरित्यपि परास्तम्।

गादाधरी विवृतिः।

विशिष्टस्मृतिकारणता नोक्तानुगतरूपावच्छिन्ना अपि तु विशेषरूपावच्छिन्नेति न तत्रातिव्याप्तिरित्याह, 'एकतरेत्यादिना 'तत्र विशिष्यैव कार्य्य-कारणभावः' इत्यन्तेन, 'तत्र' स्मृतिस्थले, 'विशिष्यैव' व्याप्यप्रकारकपक्षविशेष्यकस्मृतित्व-तादृशनिश्चयत्वादि-रूपविशेषधर्म्ममुपादायैव, 'कार्य्य-कारणभावः,' कल्प्यत इति शेषः। तत्र हेतुमाह, 'समानप्रकारकत्वेनैव ज्ञान-स्मरणयोः कार्य्य-कारणभावाच्चेति, तृतीयाया वैशिष्ट्यार्थकत्वात् 'समानप्रकारक-त्वेनेत्यस्य समानप्रकारकयोरित्यर्थः। तथाचासमानप्रकारकज्ञानस्य

स्मरणाहेतुत्वादित्यवधारणार्थः। एतावतानुगतरूपस्य कारणतातिरिक्तवृत्तित्वलाभः। असमानप्रकारकज्ञानस्य स्मृत्यकारणत्वे तस्य फलानुत्पादकत्वं हेतुमाह, 'एकतरेति व्याप्यादिमात्रविशेष्यकज्ञानात् पक्षादिविशेष्यकस्मरणानुत्पत्तेरित्यर्थः, एतदेव द्रढ़यति, 'अन्यथेति एकतरविशेष्यकज्ञानादपि अन्यतरविशेष्यकस्मृत्युत्पादोपगमे, व्याप्यादिविशेष्यकस्मृतीनां पक्षादिविशेष्यकत्वनियमापत्तेरित्यर्थः।

केचित्तु 'नियमेनेत्यत्र अकारप्रश्लेषः, तथाच 'अनियमेन' नियामकाभावेन, 'स्मृतेः' स्मृतिमात्रस्य, 'उभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गादिति व्याचक्षते।

'विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादाविति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणविशेष्यकनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यव्याप्यविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यबोधादावित्यर्थः, 'आदिना, विशिष्टस्मृतिपरिग्रहः। व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तेरेव गमकतापत्ते अन्वय-व्यतिरेकव्याप्तिप्रकारतयोर्व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनानुगमय्य कारणतावच्छेदकत्वमते तादृशकारणताया एव लक्षणे निवेशात् एकविधव्याप्त्यवगाहिज्ञानादन्यविधव्याप्तिविषयक-विशिष्टवैशिष्ट्यबोधाद्यनुदयात् तज्जनकतावच्छेदकगर्भे विशिष्यैव तत्तद्व्याप्तिविषयतानिवेशेन एकरूपेणानुमिति-विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादिहेतुताविरहात्तत्र नातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याह, 'वह्न्याद्यनुमिताविल्यादिना, विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयहेतुतानभ्युपगन्तृमिश्रमते व्याप्यविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षसामान्येऽति-

व्याप्तिविरहेऽपि अभावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिविशेष्यकनिश्चयत्वेन हेतुता मिश्रेणावश्यं स्वीकरणीयेति वह्निव्याप्यवान् पक्षो नास्तीत्यभावग्रहे तन्मतेप्यतिव्याप्तिरस्तीति दर्शितरीत्यैव सा वारणीया इत्याह, 'अतएवेति, 'अतएव' उक्तानुगतरूपावच्छिन्नकारणताया लक्षणे प्रवेशादेव,'व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रतीति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतया व्याप्तिविशिष्टावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तन्निरूपितानुयोगिताप्रकारकाभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रतीत्यर्थः, 'व्याप्यवत्पक्षादिज्ञानत्वेन' व्याप्तिविशिष्टप्रकारकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकनिश्चयत्वेनेत्यर्थः । दण्डो रक्तो नास्तीत्यभावग्रहस्य दण्डो रक्तो न वेति संशयादनुत्पत्तेरानुभविकतया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीर्हेतुतावादिनां तद्विशेषहेतुतायामिव मिश्रमते सधर्म्मितावच्छेदककप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायां निश्चयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति भावः । 'न क्षतिः' नातिव्याप्तिः, व्याप्यपक्षविशेष्यकयोरन्वय-व्यतिरेकव्याप्तिप्रकारकयोः परामर्शयोरनुगमकरूपस्याभावप्रत्यक्षजनकतानवच्छेदकत्वादिति भावः । यदि चानुमिति-परामर्शयोः समानविशेष्यकत्वानुभवानुरोधात् विनिगमकान्तराद्वा (१) पक्षविशेष्यक एव परामर्शोऽनुमितिहेतुरूपेयते व्यतिरेकिणि च व्यतिरेकसहचारेण अन्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति मतं, व्यतिरेकव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वेऽपि मणि-

(१) व्याधेयत्वीयसांसर्गिकविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटिनिवेशे गौरवं विनिगमकम् ।

मन्वादिन्यायेन विरोधिताया अप्रामाणिकतया अनुगमासम्भवेन पृथक् पृथगेव व्याप्तिज्ञानयोरनुमितिहेतुता व्यतिरेकग्रन्थे दर्शनीयरीत्या च(१) व्यभिचारवारणं, तदा नोक्तरीतिद्वयेन विशिष्ट-वैशिष्ट्यबोधाद्यतिव्याप्तिवारणसम्भवः, न वा पूर्व्वोक्तरीत्या (२) अनुद्बुद्धसंस्कारात् विशिष्टवैशिष्ट्यबोधवारणाय तद्धेतुतायां ज्ञानत्व-प्रवेशस्यावश्यकत्वादित्यालोच्य तदतिव्याप्तिवारणाय विशेषणान्तरं प्रवेशयति, 'व्याप्यविषयकत्वेन वेति, लिङ्गोपधानस्य मणिकृता अनभ्युपगमात् तन्मतेऽसम्भवेपि न क्षतिः। उक्तविशिष्टवैशिष्ट्यबोध-विशिष्टस्मरणादेर्व्याप्तिविषयकत्वनियमान्नातिव्याप्तिरिति भावः। ननु अनुद्बुद्धसंस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षादिवारणाय उद्बो-धकाभावविशिष्टसंस्काराद्यन्यत्वमेव विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-हेतुतायां निवेश्यं न तु ज्ञानत्वं पूर्व्वोपदर्शितव्यभिचारस्य दुर्व्वार-त्वात् (३) अनन्यगतिकतया जनकतावच्छेदकगौरवस्यादोषत्वात् भेदस्याव्याप्यवृत्तिताया उपगन्तव्यतया उद्बुद्धसंस्कारे उद्बोधका-भावविशिष्टतद्भेदसत्त्वात् तादृशात् संस्कारात् विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरण-निर्व्वाहः, संस्कारनिष्ठत्वविशेषितस्य उद्बोधकाभाववैशिष्ट्यस्यात्य-न्ताभाव एव वा निवेश्यः स च उद्बोधकासमवहितज्ञानादि-साधारणोऽपि, तथाच ज्ञानत्वस्य विशिष्टवैशिष्ट्यधीजनकतायाम-निवेशादेव तत्रातिव्याप्तिवारणसम्भवे किं व्याप्यविषयकत्वनिवे-

---

(१) कार्य्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशरीत्या चेत्यर्थः।

(२) ज्ञानोपरमेऽपीत्यादिरीत्या।

(३) क्वचित्साक्षात्कारादौ व्यभिचारस्य दुर्व्वारत्वादित्यर्थः।

मनेन, विशिष्टस्मरणातिव्याप्तेरनुभवत्वनिवेशेनापि वारणसम्भवादित्याशङ्का ज्ञानत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतायां व्यभिचारमुद्धरन् व्याप्यविषयकत्वनिवेशस्य तदतिव्याप्तिवारणप्रयोजनकत्वं दर्शयति, 'एतेनेत्यादिना, प्रथमतो विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणे व्यभिचारमुद्धरति, 'स्मृतिं प्रतीत्यादिना कल्पत्रयेण, 'संस्कारद्वारेति 'विशेषणधियो हेतुत्वस्य कल्पनादित्यनेनान्वयः, तथाच न स्मृतौ ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य व्यभिचारः । विशेषणज्ञानजन्यसंस्कारोत्पत्तिक्षण एव विशिष्टानुभवस्योत्पत्त्या तत्र संस्कारद्वारा हेतुत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः साक्षादेव तत्र तथात्वादित्याह, 'अनुभवं प्रति चेति । न च साक्षाद्धेतुत्वे स्मृतौ परम्परया हेतुत्वे चानुभवे व्यभिचारात् कथमयं कल्पः सम्भवदुक्तिकइति वाच्यम् । स्व-स्वव्यापारान्यतरत्वावच्छेदेन नियतपूर्ववर्त्तिताया एव कारणताघटकत्वात् प्रत्येकं व्यभिचारस्याकिञ्चित्करत्वात् । ननु व्यापारघटिता यस्य कारणता तदीयव्यापारमात्रसत्त्वं कार्य्योत्पत्तावपेक्षितं तथाच संस्कारादपि अनुभवसामग्रीसहकृताद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिः, यदि च ज्ञानस्य स्वतःपूर्ववर्त्तिताया अपि कारणताघटकत्वात्तत्सत्त्वमप्यपेक्षितं तदा स्मरणेनापि तदपेक्ष्यतां अतो व्यापारघटितमेकं कारणत्वं अन्यच्च तदघटितं वाच्यं तथा च दर्शितव्यभिचारो दुर्व्वार एव इत्यनुशयेन कल्पान्तरमाह, 'निर्व्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरणस्येति, विशिष्टस्मृतिपूर्व्वमित्यादिः, 'कल्पनादित्यनेनान्वयः ।

केचित्तु विशेषणधिय इत्यग्रिमस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधिय इत्यर्थकतया विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव ज्ञान-

त्वेन हेतुतापरोऽयं ग्रन्थः, एवञ्च 'विशेषणविषयकादित्यादि-ग्रन्थोऽपि विशेषणविषयकपदस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकार्थक-तया विशिष्टस्मरणपदस्य विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणपरतया विशेषण-तावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतायामेव व्यभिचारप्रदर्शनपर-इति न सन्दर्भविरोधः (१) ।

यद्यपि निर्व्विकल्पकस्मरणकल्पनया विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि-स्मरणस्य नोपपत्तिर्निर्व्विकल्पकस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्व-विरहात् किन्तु विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणपूर्व्वं विशिष्टविशेषणस्मरण-कल्पनयैव तदुपपत्तिः इति निर्व्विकल्पकात्मकस्य वा इत्याद्य-ग्रिमग्रन्थविरोधः विशेषणतावच्छेदकप्रकारकस्मरणोपपादकतया तद्गोचरनिर्व्विकल्पकोपगमसङ्गतावपि अन्तरा विशिष्टविशेषण-स्मरणस्य कल्पनीयत्वाकथनेन न्यूनता दुरुद्धरैवेति, तथापि स्मृतेर्निर्व्विकल्पकतायाः सविवादतया तादृशी स्मृतिर्न सम्भवतीति विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणपूर्व्वं विशिष्टस्मृतिकल्पनं न सम्भवति विशिष्ट-वैशिष्ट्यधीहेतुतायामिव विशिष्टधीसामान्यहेतुतायामपि ज्ञानत्व-निवेशे युक्तेस्तुल्यत्वात् इत्युभयत्रैव ज्ञानत्वप्रवेश इत्यभिप्रायेणैव पूर्व्व-मतिव्याप्तिसमाधानं, एवञ्च इदानीं निर्व्विकल्पकस्मरणोपगमेनैव प्रत्यक्षस्थल इव निर्व्विकल्पकविशिष्टज्ञान-विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानानि स्मृतिस्थलेऽपि क्रमशो भवन्तीति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति ज्ञानत्वेन हेतुत्वे बाधकाभाव इत्यर्थतो लाभादन्तरा विशिष्टस्मृतिकल्पना-

---

(१) केचित्त्वित्यादिः न सन्दर्भविरोध इत्यन्तः पाठः बहुषु आदर्शपुस्तकेषु नास्ति ।

कथनेपि न न्यूनतेति ध्येयम्। अथातिप्रसङ्गवारणाय समानप्रकारकत्वेनैव स्मृतिं प्रति संस्कार-ज्ञानयोर्हेतुत्वान्न निर्व्विकल्पकस्मरणसम्भवः घटत्वादिविशिष्टतद्घटागोचरसंस्कारादिजन्यतायां निर्व्विकल्पकसाधारणस्य घटत्वादिभिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताभिन्न-तद्घटादिविषयताशालिघटत्वादिगोचरस्मृतित्वस्यावच्छेदकत्वे च यत्र द्रव्यत्वेन तद्घटावगाहिनो घटत्वेन चैतद्घटावगाहिनः संस्काराद्घटत्व-तद्घटादिविषयकं निर्व्विकल्पकं (१) तत्र घटत्वविशिष्टतद्घटविषयकसंस्कारादेर्व्यभिचारः,(२) एवं निर्व्विकल्पकस्मरणोपगमे प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानाधीनविश्वविषयकनिर्व्विकल्पकस्मरणात् स्वरूपतो निखिलजातिप्रकारकं ज्ञानं स्यात्। न च तादृशं ज्ञानमसर्व्वज्ञस्यानुभवसिद्धं, न च स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ स्वरूपतस्तत्प्रकारकसंस्कारादेर्हेतुतया तादृशकारणाभावात् सकलजातिनिर्व्विकल्पकसत्त्वेऽपि न स्वरूपतः सकलजातिप्रकारकस्मरणसम्भवः तादृशप्रत्यक्षादेरपि युगपत् सकलजातिसन्निकर्षविरहेण नापत्तिसम्भव इति वाच्यम्। ज्ञानरूपसन्निकर्षसत्त्वेन तादृशमानसस्य दुर्व्वारत्वात् तत्कथमिदानीमपि निर्व्विकल्पकस्मरणमङ्गीकृतमिति चेन्न, अनुद्बुद्धसंस्कारान्यत्वापेक्षया लघुना ज्ञानत्वेन विशिष्टधीहेतुतासिद्धौ तन्निर्व्वाहकतया निर्व्विकल्पक-

---

(१) तादृशस्मृतेस्तद्घटावगाहित्वसम्पत्त्यर्थं द्रव्यत्वेन तद्घटावगाहीति, घटत्वावगाहित्वार्थं घटत्वेनैतद्घटावगाहीत्युक्तम् ।

(२) तादृशस्मृतेर्घटत्वप्रकारकतद्घटविशेष्यकसंस्कारस्य कार्य्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् तत्पूर्व्वं तदभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः ।

स्मरणस्यावश्यकत्वे तत्तद्विषयकस्मृतौ (१) तत्तद्विषयकसंस्कारत्वादिना सामान्यतो हेतुत्वान्तरस्य च कल्पनीयतया विशिष्टसंस्कारादितो विशिष्टस्मरणस्येव तत्पूर्व्वं निर्व्विकल्पकस्यापि स्मरणस्य सम्भवः, न चोक्तक्रमेण सार्व्वज्ञ्यापत्तिः, स्वरूपतस्तत्प्रकारक उपनीतभाने स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वोपगमात्, उद्बोधकाकल्पनेन वा प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाप्रयोज्ययावत्प्रमेयगोचरसंस्काराद्यावज्जातिनिर्व्विकल्पकस्यापि वारणसंभवात्। तदनभ्युपगमेऽपि (२) स्वरूपतो भानयोग्यप्रमात्वघटकपदार्थनिर्व्विकल्पकमूलकप्रमेयत्वादिविषयकस्मरणजन्यतत्प्रकारक-विश्वविशेष्यकस्मरणादेव (३) कालादौ प्रमेयत्वादिना सकलप्रमेयप्रकारकस्मरणोपपत्तिरित्याशयेनेदानीं निर्व्विकल्पकस्मरणोपगमात्। ननु विशिष्टज्ञानत्वं परित्यज्य विशिष्टानुभवत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेनैव विशिष्टस्मृतौ व्यभिचारवारणे किं निर्व्विकल्पकस्मरणादिकल्पनया। न च विशिष्टविषयकानुभवत्वापेक्षया लघुरूपविशिष्टविषयकत्वमेव स्मृतिसाधारणं विशेषणधीजन्यतावच्छेदकं तथाच निर्व्विकल्पकस्मरण-

---

(१) पूर्व्वोक्तव्यभिचारमुद्धरति तत्तदित्यादिना तथाच तद्विषयकसंस्कारस्य तत्र सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः।

(२) ननु प्रमेयत्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानाधीनविश्वविषयकसंस्कारात् निखिलजातिनिर्व्विकल्पकानभ्युपगमे कालः प्रमेयवानित्यादिविश्वविषयकस्मरणानुपपत्तिरित्यत आह, 'तदनभ्युपगमेपीति यावज्जातिनिर्व्विकल्पकानभ्युपगमेपीत्यर्थः।

(३) प्रमेयत्वादिप्रकारकस्मरणजन्यतत्प्रकारकविश्वविशेष्यकस्मरणादेवेति पुस्तकान्तरपाठः।

मावश्यकमेवेति वाच्यम्। ज्ञानविनाशेऽपि तद्व्यापारभूतया इच्छया विशिष्टविषयककृतिजननात्तत्र व्यभिचारेण विशिष्टविषयकत्व-मात्रस्य विशेषणधीजन्यतावच्छेदकत्वासम्भवात्। न चोपादान-*प्रत्यक्षस्य साक्षात् कृतिं प्रति हेतुतया कृतौ न ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य* व्यभिचार इति वाच्यम्। उपादानप्रत्यक्षस्य फलविषयकत्वानियमात् सुखत्वादिविशिष्टफलविषयककृतौ सुखत्वादिधियो व्यभिचारस्य दुर्व्वारत्वात्। एवं निर्व्विकल्पकस्मरणोपगमेऽपि कृतिसाक्षात्कार-पूर्व्वं विशिष्टस्मृतिकल्पनया न तदुपपत्तिः कृतिद्वितीयक्षणोत्पन्न-निर्व्विकल्पकस्मरणेन विशिष्टविषयस्मृतिजननकाले कृतिनाशेन विशिष्टविषयोपधानेन कृतिसाक्षात्कारासम्भवादित्यालोच्य विशिष्टा-नुभवत्वस्यैव विशेषणधीजन्यतावच्छेदकत्वमाह, 'अनुभवमिति, 'तस्याः' विशेषणधियः, अनुभवत्वजात्यनङ्गीकारे विशिष्टप्रत्यक्षत्व-स्यैव तथात्वं स्वीकरणीयमिति ध्येयम् (१)। इच्छा-द्वेषसाक्षात्कारे व्यभिचारस्य कथितरीत्या (२) अनवकाशात् कृतिसाक्षात्कारे व्यभिचारमुद्धरति, 'नियमत इति यत्र यत्र कृतिसाक्षात्कारस्तत्र कृतिद्वितीयक्षणे विशिष्टविषयस्मृतिं कल्पयित्वा तदनन्तरक्षण एव कृतिप्रत्यक्षोपगमादित्यर्थः। न च कृतित्वनिर्व्विकल्पक-विषय-

---

(१) अनुमिति-शाब्दौ प्रति परामर्श-योग्यताज्ञानादीनां नियामकत्वात् विशिष्टप्रत्यक्षत्वमेव तस्य कार्य्यतावच्छेदकमित्याशयः।

(२) विनश्यदवस्थज्ञानमूलकनरसिंहाकारेच्छानिर्व्विकल्पकज्ञानसम्भवेन न व्यभिचार इत्युक्तरीत्येत्यर्थः। अथवा ज्ञानस्य इच्छा-द्वेषौ प्रति कार्य्यकालवृत्ति-तया कारणत्वोक्तयेत्यर्थः। पूर्व्वग्रन्थस्य एतादृशार्थे तात्पर्य्यात्।

स्मरणयोर्युगपदुत्पादासम्भवात् क्रमेण तदुभयोत्पत्तौ कृतेर्व्विनाशाद्विषयविरहेण कृतित्वविशिष्टकृतिप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम्। कृतित्वादिविशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमेन तन्निर्व्विकल्पकस्यानभ्युपगमात्। तत्र विशेषणधियो हेतुत्वेऽपि विषयस्मरणस्यैव कृतित्वविषयकत्वोपगमेनोपपत्तौ तन्निर्विकल्पकस्यानावश्यकत्वात्। अनादौ संसारे सर्व्वदैव कृतित्वविषयकसंस्कारसम्भवेन कृतिसाक्षात्कारजनकविषयस्मृतौ तद्भाने बाधकाभावात्। न चैवमन्यत्रापि निर्व्विकल्पकोच्छेदः, अपूर्व्वचैत्रत्वादेः प्राथमिकविशिष्टबुद्धिपूर्व्वं तत्स्मरणासम्भवेन तन्निर्व्विकल्पकस्यावश्यकत्वात्। यत्र विशिष्टान्तरचाक्षुषादिसामग्रीकाले घटादीन्द्रियसंयोगोत्पत्तिस्तत्र द्वितीयक्षणे विशिष्टान्तरचाक्षुषाद्युत्पत्त्या घटत्वादिस्मरणासम्भवेन तदुत्तरं घटत्वादिविशिष्टधीनिर्व्वाहाय घटत्वादिनिर्व्विकल्पकस्यावश्यकत्वाच्च।

अनुमानदीधितिः।

साध्यादेरननुगमात् एकोपादाने अन्यानुमितौ दैवाद्व्याप्तिविषयिण्याञ्च तस्यामव्याप्तिः परमवशिष्यते, सापि तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया निरसनीया, एतल्लाभायैव चानुभवार्थकं चरमज्ञानपदम्। एवञ्चान्वय-व्यतिरेकव्याप्त्योः पृथक्प्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः। पर्व्वत-वह्निव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चय-

त्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यताया वह्निव्याप्यवत्पर्व्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकव्याप्तविषयकवृत्तिकार्य्यताया वा अवच्छेदिका ज्ञानवृत्तिः सामानाधिकरण्येन वावच्छेदिका या जातिस्तद्वत्त्वं वा बोध्यम् ।

गादाधरी विवृतिः ।

जन्यज्ञाने व्याप्यविषयकत्वनिवेशे यत्र व्याप्तिविशिष्टधूमादेः पक्षतावच्छेदकघटकता तत्रत्यानुमितौ वह्नि-तद्व्याप्यधूमादिविषयकसमूहालम्बनानुमितौ चाव्याप्तिं (१) साध्याद्यननुगमनिबन्धन-व्याप्यननुगमप्रयुक्ताव्याप्तिवारणानुरोधेनावश्यविवक्षणीयवह्निव्याप्तिविशिष्टपर्व्वतवृत्तिताज्ञानजन्यव्याप्यविषयकज्ञानजातीयत्वस्य लक्षणतया निराकर्त्तुमाह, 'साध्यादेरिति, 'आदिना सम्बन्धविशेषादिपरिग्रहः । 'एकोपादाने' एकसाध्यादिघटितव्याप्यादिविषयकपरामर्शजन्यताघटितलक्षणे, 'अन्यानुमितौ' अन्यसाध्यकाद्यनुमितौ, 'दैवात्' दैववशसम्पन्नसामग्रीविशेषात्, 'तस्यां' अनुमितौ, 'परमित्यनेन अतिव्याप्तेरसम्भवस्य च व्यवच्छेदः, 'तादृशज्ञानवृत्तीति पर्व्वत-वह्निव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्ये व्याप्यविषयके वह्निव्याप्यधूमविशिष्टपर्व्वतत्वावच्छिन्नविषयक-

---

(१) अव्याप्तिमित्यस्य निराकर्त्तुमित्यग्रिमेण सहान्वयः ।

निश्चयत्वावच्छिन्नजन्ये वा ज्ञाने समवेतेत्यर्थः, तद्वृत्तित्वं तत्सम-वेतत्वं, अतो न सम्बन्धान्तरेण तद्वृत्तिप्रत्यक्षत्वादिकमादाय ज्ञानमात्रेऽतिव्याप्तिः (१)। सत्ता-गुणत्व-ज्ञानत्वानुभवत्वजाती-रादायातिव्याप्तिवारणायानुभवत्वव्याप्येति, व्याप्यत्वमिह भेदगर्भं, *अनुभवत्वान्यत्वे सति अनुभवान्यासमवेतत्वरूपं विवक्षितं* तेनानु-भवत्वनिरासः। यद्यपि अनुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व-रूपं यत्किञ्चिदनुभवासमवेतत्वरूपं वा तदव्यापकत्वं निवेश्यापि अनुभवत्वान्तजातीनां वारणं सम्भवति, तथापि ईदृशव्यापकजाति-वारकप्रकाराणां जातिघटितान्यलक्षणे बहुशो ग्रन्थान्तरे च दर्शितत्वात् दिक्प्रदर्शनायैव एकप्रकारोऽत्र दर्शितः, व्याप्य-पदमेव उक्तभेदगर्भव्याप्यपेक्षया लघुशरीरदर्शिताव्यापकत्वार्थक-मिति तु न युक्तं, यां काञ्चिदित्यादौ दर्शितभेदगर्भव्याप्तेः व्याप्य-पदार्थस्य स्फुटतयोपादानेन विरोधादिति। जातिपदं समायेन तद्वृत्तालाभाय, जातिभिन्नज्ञानसमवेतधर्म्माप्रसिद्ध्या जातित्वनिवेश-वैयर्थ्यात्। यद्यपि तादृशधर्म्मोऽनुमितित्वं तदेव च लक्ष्यतावच्छे-दकं (२) तथापि स्वरूपतस्तस्य लक्ष्यतावच्छेदकता दर्शितरूपेण च लक्षणत्वमित्यविरोधः। ननु व्याप्तिविषयकत्वस्य जन्यज्ञानविशे-षणत्वे संस्कारवारणाय उपात्तं ज्ञानपदमनर्थकं व्याप्यवत्तानिश्चय-

---

(१) प्रत्यक्षत्वादेस्तज्जन्यज्ञानासमवेतत्वादिति भावः।

(२) तथाच लक्षण-लक्ष्यतावच्छेदकयोरभेद इति भावः।

त्वावच्छिन्नजन्यसंस्कारस्य व्याप्तिविषयकत्वनियमात् इत्याशङ्क्य तत्पदमुक्तार्थलाभसम्पादकतया सार्थकयति, 'एतल्लाभायैव चेति जन्यपदस्य लक्षणयाऽनुभवत्वव्याप्यजातिपुरस्कारेण जन्यजातीयत्वार्थे तात्पर्य्यग्रहायेत्यर्थः। अनुभवत्वोपस्थापकज्ञानपदसमभिव्याहारादनुभवत्वघटितोक्तार्थे झटिति तत्तात्पर्य्यग्रहात् घटो पटजातीयं द्रव्यमितिवत् जलं घटजातीयं द्रव्यमित्यादिवाक्यस्य स्वरसतोऽप्रयोगात्तज्जातीयार्थकपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यधर्म्मव्याप्यजात्या साजात्यपरतायाः औत्सर्गिकत्वादितिभावः। जातिघटनायाः प्रयोजनान्तरमपि दर्शयति, 'एवञ्चेति, 'पृथक्प्रयोजकत्वेऽपि' अनुमितिनिरूपितविभिन्नकारणतावच्छेदकशरीरे विशेषरूपेण प्रवेशेऽपि, 'न क्षतिः' न एकतरव्याप्तिघटितलक्षणकरणेऽपरव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावव्याप्तिः, एकतरव्याप्तिज्ञान-जन्यजातीयत्वस्यापरव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावक्षतत्वादिति भावः। कार्य्यतासामानाधिकरण्यस्थले कार्य्यतावच्छेदकत्वनिवेशने जाता-वनुभवत्वव्याप्यत्वविशेषणं विनैव सत्तादिवारणं सम्भवति तादृशजातीनां परामर्शजन्यतावच्छेदककोट्यनिविष्टत्वात् अनुमितित्वस्यैव तथात्वादित्याशयेनाह 'पर्व्वतेति, व्याप्य-पक्षविशेष्यकपरामर्शयोरनुगतरूपेण हेतुतामते तद्रूपावच्छिन्नाजन्यतयैव ज्ञानान्तरातिव्याप्त्यनवकाशात् तादृशकारणताघटितप्रथमकल्पे व्याप्त्यविषयकत्वानिवेशः। अवच्छेदकत्वस्य पर्य्याप्त्यनिवेशाद्विशेषविषयकत्वस्याधिकस्य च परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि नासम्भवः। समुदायस्य एकदेशानतिरिक्ततया समुदायस्यावच्छेदकत्वे तदेकदेशस्यापि तथात्वस्या-

व्याहतत्वात्। अतएव (१) अवच्छेदककोटिप्रविष्टवह्नित्वादि-जातिमादाय वह्न्यादिरूपविषयेऽतिव्याप्तिवारणाय 'ज्ञानवृत्ति-रिति ज्ञानसमवेतेत्यर्थः। अथ वह्नित्वादिकमवच्छेदकविशेषण-तयावच्छेदकतायामेवावच्छेदकं न तु कार्य्यतायां तथाच कथं तज्जातिमादायातिव्याप्तिप्रसक्तिः। न च स्वावच्छिन्नविधेयताकत्व-सम्बन्धेन कार्य्यविशेषणतया वह्नित्वमपि कार्य्यतावच्छेदकमिति वाच्यम्। तादृशपरम्परायाः सम्बन्धत्वे मानाभावात् विषयितासम्ब-न्धेन च वह्नित्वस्यातिप्रसक्ततया अवच्छेदकत्वायोगादिति चेन्न, अवच्छेद्याश्रये साक्षात् परम्परया वा यावन्ति विशेषणानि तावत्-स्वेव कार्य्यतावच्छेदकत्वोपगमे बाधकाभावात्कार्य्यतावच्छेदकादि-विशेषणस्य कार्य्यतादौ तदवच्छेदकत्वे वा अवच्छेदकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावेऽपि न ज्ञानवृत्तीत्यादिवैयर्थ्यम्। न च व्यधिकरण-स्यानवच्छेदकत्वनियमात् विषयवृत्तेर्न कार्य्यतावच्छेदकत्वसम्भव-इति वाच्यम्। साक्षादवच्छेद्याश्रयविशेषणतया विलक्षणावच्छे-दकतायामेव सामानाधिकरण्यापेक्षणात्। अवच्छेदकघटकानां भेदेऽपि अवच्छेद्यज्ञाननिरूपिताया अवच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणं यादृशं तादृशप्रकारावच्छेद्याश्रयज्ञाननिष्ठविषयताया अभेदादवच्छे-द्यकार्य्यतादेरभेद इति वह्निविधेयकानुमितिः परामर्शजन्या इत्या-कारके कार्य्य-कारणभावग्रहे अनुमितिविषयताया ऐक्यात् कार्य्य-कारणभावैक्यं, अनुमितित्व-वह्नित्वादीनामवच्छेदकतावैलक्षण्येन

---

(१) अवच्छेदकत्वपर्य्याप्त्यनिवेशादेव।

तावत्समुदाये यद्यपि नैकमवच्छेदकत्वं तथापि तत्कार्य्यतानिरूपितावच्छेदकतात्वेन तदवच्छेदकतानां व्यासज्यवृत्तित्वे बाधकाभाव: (१) । तादृशानुगतरूपावच्छिन्नावच्छेदकत्वाधारताया: समुदायवृत्तिधर्म्मेणैवावच्छेदादित्यलं पल्लवितेन । तादृशजातिमज्ज्ञानत्वस्य लक्षणत्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशजातिवैशिष्ट्यस्य ज्ञानत्व इव विषयवृत्तिधर्म्मेऽपि सत्त्वेन तद्व्यावर्त्तनाय ज्ञानत्वत्वरूपेण ज्ञानत्वस्याप्यवश्यं निवेशनीयतया गौरवमिति तदुपेक्षितम्, ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकादिपरामर्शजन्यताघटितज्ञानवृत्तिजातिमादाय लक्षणं दुष्करं तत्र विषयवृत्तिज्ञानत्वादिजातिमादायातिव्याप्तेर्दुर्व्वारत्वादिति तादृशपरामर्शजन्यताघटितमपि लक्षणं सम्भवतीति सूचयितुं ज्ञानवृत्तित्वविशेषणं परित्यज्य कल्पान्तरमाह, 'सामानाधिकरण्येन वेति, कार्य्यविशेषणतया विलक्षणमवच्छेदकत्वमिह सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वमतोऽज्ञानत्वादे: कार्य्यतासमानाधिकरणत्वेऽपि न क्षति: ।

यत्तु आलोकलिङ्गकानुमितौ धूमलिङ्गकपरामर्शस्य व्यभिचारवारणाय स्वसमानाधिकरणतत्तल्लिङ्गकपरामर्शाव्यवहितोत्तरत्वं तत्तल्लिङ्गकपरामर्शजन्यतावच्छेदकमवश्यं वाच्यं तथाच परामर्शविशेषणतया ज्ञानत्वस्य परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वात्तदादायातिप्रसङ्गवारणाय 'सामानाधिकरण्येनेति कल्पानुसरणमिति, तन्न

---

(१) यथा प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तत्वेऽपि सामान्यधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वे व्यासज्यवृत्तित्वं सामान्याभावग्रन्थे दीधितिकृता स्वीकृतं तथात्रापीति भावः ।

साधीयः, अव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे अनुमितित्व-निवेशस्य निष्प्रयोजनकतया असम्भवप्रसङ्गात् न ह्यव्यवहितोत्तरत्व-प्रवेशे क्वापि व्यभिचारः प्रसज्येत येन तद्वारकतयानुमितित्वनिवेशनं सार्थकं भवेत्। अथानुमितित्वाप्रवेशे धूमपरामर्शाव्यवहितोत्तरो-त्पन्नतत्समानाधिकरणात्म-घटसंयोग-द्वित्वाद्यधिकरणे घटादौ परामर्शाभावेन व्यभिचार इत्यनुमितित्वनिवेशसार्थक्यम्। न च विषयविशेषावगाहित्वनिवेशात् निर्व्विषयसंयोगादिव्यावृत्ति-रिति वाच्यम्। अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे विषयविशेषावगाहि-तायाः प्रयोजनान्तराभावेनानिवेशादिति। न च कार्य्यनिरूपितं दैशिकव्यापकत्वं न कारणताघटकं अपितु कार्य्यतावच्छेदकव्यापक-सामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वमतएव क्रियानधिकरणोत्तरदेश-संयोगोत्पत्तावपि तस्यास्तत्कारणत्वमिति वाच्यम्। प्रकृते कार्य्य-निरूपितदैशिकव्यापकतायाः कारणत्वाघटकत्वे कार्य्याधिकरणदेश-त्वस्य कारणाधिकरणदेशत्वानियतत्वनिर्व्वाहात् क्रियाधिकरणे उत्पद्यमानः संयोगो यथा तदनधिकरणोत्तरदेशे जायते तथा परा-मर्शाधिकरणइव तदनधिकरणेऽपि सिद्ध्यभावादिघटितानुमिति-सामग्रीमत्यात्मन्यनुमित्युत्पादस्य दुर्व्वारत्वादिति (१) चेत्, सत्यं, अनुमितित्वमनिवेश्य स्वसमानाधिकरणपरामर्शाव्यवहितोत्तरत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे संयोगादिविशेषे व्यभिचारोऽस्त्येव तद्वारणाय स्वाव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिपरामर्शसामानाधिकरण्यमेव विशेषणतया

(१) अशक्यवारणत्वादितीति पा०।

जन्यतावच्छेदकमुपेयतां तथाच तद्विशिष्टाधिकरणं परामर्शाधिकरणमेवेति तदुपलक्षितस्य संयोगादेः परामर्शव्यभिचारेऽपि तद्विशिष्टाधिकरणताघटितव्यापकतागर्भकारणत्वमक्षतमित्यनुमितित्वनिवेशनमफलम् । न च स्वत्वाननुगमेन नोक्तधर्म्मस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वमपि तु अव्यवहितोत्तरत्व-सामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन परामर्शविशेष एव तज्जन्यतावच्छेदकः, तस्य चानुमितिरूपकार्य्ये विशेषणतया न कारणताघटकत्वसम्भवः परामर्शसमानकालीनविनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमित्यधिकरणतायाः परामर्शविशिष्टानिरूपितत्वेन कारणत्वाघटकतया परामर्शस्य तादृशानुमित्यकारणत्वप्रसङ्गात्, न हि विशेष्यनिरूपिताधिकरणतावच्छेदककालावच्छेदेन विशेष्ये असम्बद्धे व्यावर्त्तके अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वरूपमधिकरणतानिरूपकविशेषणत्वमुपेयते, किन्तूपलक्षणत्वमेव, भूतलाद्यधिकरणे पुरुषादेः सत्त्वदशायां पुरुषाद्यसम्बद्धेन तद्व्यावर्त्तकेनापि दण्डादिना विशिष्टस्य पुरुषादेरधिकरणत्वस्य भूतलादावभावात् परामर्शोपलक्षितस्य च संयोगादेर्घटादौ व्यभिचारएव इत्यनुमितित्वनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । तदधिकरणतावच्छेदककालावच्छेदेनावृत्तेरपि एककालावच्छिन्नत्वाविशेषितस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तदधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वोपगमात् । अतएव सिद्धिसिषाधयिषोभयकाले कालान्तरावच्छिन्नतदधिकरणात्मवृत्तिसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिनिरूपिताधिकरणतासत्त्वेन विशिष्टसिद्ध्यभावरूपपक्षताया अनिर्व्वाह इत्यालोच्य दीधितिकृतां

पक्षताग्रन्थे एकक्षणावच्छिन्नत्वविशेषितसामानाधिकरण्यमस्थ्येन सिद्धौ सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यमित्यभिधानं सङ्गच्छते अतएव पक्षताया विशिष्टाभावरूपाया अतीन्द्रियक्षणघटितत्वे अतीन्द्रियतया प्रत्यक्षासम्भवाभिप्रायेण विशेष्याद्यभावरूपाया इत्यनुपदं तदभिधानस्यापि सङ्गतिः। एवञ्चानुमितित्वस्य परामर्शकार्य्यतावच्छेदककोटावप्रवेशेऽपि नोक्तव्यभिचारप्रसङ्गः घटादौ परामर्शाधिकरणतानियतायास्तदुपलक्षिताधिकरणताविलक्षणायाः सामानाधिकरण्यघटितसम्बन्धेन परामर्शविशिष्टाधिकरणताया असत्त्वात्। नापि विनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमित्यधिकरणतायाः कारणताघटकव्यापकतायामनिवेशे तस्याः परामर्शरूपकारणनियम्यता न स्यादिति दूषणस्याप्यवकाशः तदधिकरणताया अपि विशिष्टाधिकरणतात्वेन तादृशव्यापकतायां निवेशात्। अस्तु वा स्ववृत्तित्व-स्ववृत्तिधूमादिपरामर्शाव्यवहितोत्तरत्वोभयसम्बन्धेनात्मविशिष्टत्वमेव धूमादिपरामर्शजन्यतावच्छेदकम् तावताप्यन्यलिङ्गकानुमितौ तस्य व्यभिचारवारणात् आत्मवृत्तित्वविशिष्टस्यैव आधेयतया आत्मविशिष्टस्यापि अनात्मन्यवृत्तेरिति ज्ञानत्वादिकं निवेश्यापि संयोगादौ व्यभिचारवारणसम्भवात् विनिगमनाविरहेण तस्यापि कार्य्यतावच्छेदकतायादुर्व्वारतयाऽतिप्रसङ्गाच्च। न चाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नतल्लिङ्गकपरामर्शाधिकरणताविशिष्टसमवायस्तल्लिङ्गकपरामर्शजन्यतावच्छेदकसम्बन्धः एवञ्च शुद्धमनुमितित्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकं शुद्धज्ञानत्वादिकञ्च नित्यसाधारणमिति न तस्य तथात्वसम्भव-

इति वाच्यम् । तथा सति ज्ञानत्वस्य कार्य्यतावच्छेदककोट्य-प्रवेशेन तद्वारकविशेषणोपादानानुपपत्तेः । तस्मात् यत्साध्य-पक्षकानुमितिरेकलिङ्गकपरामर्शजन्यैव प्रसिद्धा तत्पक्षक-तत्साध्य-व्याप्यवत्तापरामर्शजन्यताघटितमेव लक्षणमभिप्रेतम् । पर्व्वतादि-पदमपि तत्पक्षादिपरमेव तत्र च न परामर्शविशेषणतया ज्ञान-त्वस्य जन्यतावच्छेदकप्रवेशप्रसक्तिरिति तथाच ज्ञानत्वघटितया-दृशसाध्यकानुमितिरेकलिङ्गकपरामर्शादेव तदनुमितिकारणता-घटितमपि लक्षणं ज्ञानवृत्तित्वविशेषणमुपेक्ष्य सामानाधिकरण्ये-नावच्छेदकत्वं निवेश्य कर्त्तुं शक्यते इत्याशयेन 'सामानाधि-करण्येन वेत्यभिहितमिति तत्त्वम् ।

अनुमानदीधितिः ।

व्याप्तिभानेऽवश्यं भासमानो यस्तादृशानुमित्यविषय-स्तदविषयत्वमात्रं वा ग्राह्यं, यां काञ्चिदनुमितिव्यक्ति-मादाय तद्व्यक्तिसमवेतानुभवत्वान्यानुभवान्यासमवेत-धर्म्मसमवायित्वमिति वा वक्तव्यम् । अनुभवत्वजात्य-नङ्गीकारे तु तद्व्यक्तिसमवेतस्मरणासमवेतधर्म्मसम-वायित्वं वक्तव्यम् ।

व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्य-तावच्छेदकावच्छिन्ना या विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्न-

कारणताप्रतियोगिककार्य्यता तत्समानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजामितिमत्त्वं तत्त्वमित्यपि कश्चित्।

गादाधरी विवृतिः।

ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधायतिव्याप्तिवारणाय नानापदार्थघटितगुरुतरव्याप्यविषयकत्वनिवेशनमयुक्तं अभावत्वादियत्किञ्चिद्व्याप्तिघटकपदार्थाविषयकत्वं निवेश्यापि तद्वारणसम्भवात् जातिघटनया अभावाद्यनुमितेरपि सुसंग्रहत्वादित्याशयेनाह, 'व्याप्तिभान इति, व्याप्तिज्ञानविषयतदघटकपदार्थान्तराविषयकत्वनिवेशेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् 'अवश्यमिति, अनुमितौ नियतभासमानव्याप्तिघटकसाध्याद्यविषयत्वनिवेशस्यासम्भवसम्पादकत्वादसम्भव इत्यतः 'तादृशानुमित्यविषय इति प्रकृतसाध्यकयत्किञ्चिदनुमित्यविषय इत्यर्थः, यत्किञ्चिदनुमित्यविषयतायाः प्रकृतसाध्यादिसाधारणत्वात् सामान्यतोऽनुमित्यविषयतायाः प्रकृतसाध्यकयावत्प्रमेयविषयकसमूहालम्बनानुमितिविषयतायाश्च केवलान्वयित्वात्। प्रकृतसाध्यकेति यत्किञ्चिदिति च अतिव्याप्त्यसम्भवयोः (१) वारकतामाविष्कर्तुमेवोक्तभङ्ग्याभिधानं, निवेशस्तु तादृशपदार्थस्य कस्यचिदेकस्य विशिष्यैवेत्यवधेयम्। अनुभवत्वव्याप्यजातिघटितलक्षणे परामर्शत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिताकव्याप्यविषयकवृत्तिकार्य्यताशालित्वेनानुगतेन कतिपयानुमितीनां निवेशन-

(१) तथाच व्याप्तिभानेऽवश्यं भासमान इति दलमतिव्याप्तिवारकं, शेषदलञ्चासम्भववारकमिति भावः।

मयुक्तम् तत्तद्यक्तित्वेन एकानुमितिव्यक्तिमुपादायानुभवत्वव्याप्य-जात्या तत्तद्यक्तिजातीयत्वस्य लघोर्लक्षणत्वसम्भवात् इत्याशयेन तादृशजातिघटितलक्षणं तथैव निष्कर्षयति, 'यां काञ्चिदिति, अनुभवत्वस्य तत्तद्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव भेदो-निविष्टः न त्वनुभवत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः, अनुभवत्व-त्वशरीरे सकलानुभवसमवेतत्वस्य निविष्टत्वात्, तदवच्छिन्न-भेदनिवेशनेनैवानुभवत्व-ज्ञानत्वादिसकलव्यापकजातिवारणसम्भवे भेदप्रतियोगितावच्छेदकशरीरे अनुभवेतरासमवेतत्वांशनिवेशने-नान्यत्वात्तस्य ज्ञानत्वादिसाधारण्यं सम्पाद्य तद्वारणायानुयोगिन्य-नुभवान्यासमवेतत्वरूपविशेषणान्तरप्रवेशस्य प्रक्षालनाद्धीत्यादि-न्यायविषयत्वात् तत्तद्यक्तिसमवेतप्रत्यक्षाद्यसमवेतधर्म्मसमवायि-त्वस्य लक्षणत्वसम्भवेऽपि न क्षतिः। अनुभवत्वव्याप्यतापदार्थता-घटितपूर्व्वलक्षणस्यैवेदानीं निष्कर्षणात् (१)।

तद्यक्तिपदेन प्रत्यक्षादिव्यक्तिमुपादाय उक्तशब्देन प्रत्यक्षादि-लक्षणमपि सम्भवतीत्याशयेन प्रत्यक्षाद्यसमवेतत्वं नोपात्तमिति केचित्। तन्न। तत्तद्यक्तिसमवेतयत्किञ्चिदनुभवासमवेतधर्म्म-समवायित्वमित्येकशब्देन प्रमाचतुष्टयलक्षणसम्भवात्तथानभिधान-वीजानुयोगस्य तावताप्यपरीहारात्।

'धर्म्मसमवायित्वमिति समवायेन तद्वत्त्वमित्यर्थः, यथाश्रुते कालिकादिसम्बन्धेन तादृशानुमितित्वसमवायस्यातिव्याप्ततया

(१) तथाच तस्य लक्षणान्तरत्वाभावान्नानुपपत्तिरिति भावः।

सम्बन्धविशेषेण समवायवत्तानिवेशस्यावश्यकत्वे समवायस्यैव सम्बन्धताया उचितत्वात्। नन्वनुभवचतुष्टयमात्रसाधारणी जातिरप्रामाणिकी प्रत्यक्षत्वस्यैव (१) विशेषणधीजन्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् इति स्मृत्यन्यज्ञानत्वमेव अनुभवत्वं तथाचानुभवत्वान्यत्वविशेषणमयुक्तं स्मृत्यन्यत्वविशिष्टस्यापि ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वानतिरिक्ततया विशेषणान्तरेण वारितत्वात्। एवं अनुभवान्यासमवेतेति स्मरणान्यज्ञानान्यासमवेतार्थकं तत्र स्मरणभिन्ने ज्ञानत्वनिवेशनमनतिप्रयोजनकं ज्ञानान्यसमवेतेच्छात्वादेस्तत्तद्व्यक्तिसमवेतत्वनिवेशेनैव वारणात् स्मरणान्यान्यत्वेन स्मृत्युपादानमपि न हि घट इति वक्तव्ये अनघट इति कश्चिद्वदतीतिन्यायेनायुक्तमित्यत आह, 'अनुभवत्वेति, अनुभवत्वजात्यङ्गीकर्त्तृमते अनुभवत्वान्यत्वविशेषणस्यानुभवत्वव्यावर्त्तनायावश्यकतया तदनङ्गीकारे त्वित्युक्तम्।

मूलोक्तलक्षणे चक्रवर्त्तिव्याख्यानमुपन्यस्यति, 'व्याप्तीति, 'व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नेति धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्तिप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नेत्यर्थः, 'विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नेति वह्निव्याप्यप्रकारतानिरूपितपर्व्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नेत्यर्थः। धूमलिङ्गकवह्न्याद्यनुमितौ धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयस्य करणविधया हेतुत्वं तज्जन्यतावच्छेदकञ्च पर्व्वतपक्षकधूमलिङ्गकवह्न्याद्यनु-

(१) ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धिरित्यत आह, प्रत्यक्षत्वस्यैवेति।

मितित्वं, वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इत्यादिपरामर्शस्य च हेतुत्वं तद्व्यापारविधया तज्जन्यतावच्छेदकञ्च पर्व्वतत्वावच्छिन्नपक्षक-वह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकधूमलिङ्गकानुमितित्वं, एवञ्च धूमत्वा-वच्छिन्नविशेष्यक-व्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपि-तकार्य्यतावच्छेदकीभूतोपदर्शितधर्म्मावच्छिन्नव्याप्यप्रकारतानिरू-पित-पर्व्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रति-योगिका च या पर्व्वतो वह्निमानित्येतादृशानुमितिनिष्ठ-कार्य्यता तादृशकार्य्यतासमानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजातिश्चानु-मितित्वजातिरेव तामादाय सकलानुमितौ लक्षणसमन्वयः। वह्निव्याप्यधूमवत्पर्व्वतवान् इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधवृत्ति-तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानीयका-रणताप्रतियोगिककार्य्यतामादायातिप्रसङ्गवारणायावच्छिन्नान्तं, तथाच वह्निव्याप्तिविशिष्टावच्छिन्नपर्व्वतप्रकारताशालिज्ञानत्वा-वच्छिन्नतादृशकार्य्यतायां धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिप्रकारक-निश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्न-त्वाभावात् न तामादायातिप्रसङ्गः। वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत-इत्येतादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताया अपि धूमत्वावच्छिन्न-विशेष्यकव्याप्तिप्रकारताकतादृशनिश्चयवृत्तित्वात्, तादृशकारणता-निरूपितकार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्नतादृशकार्य्यतामादायातिप्रसङ्ग-इत्यतस्तादृशनिश्चयवृत्तित्वमपहाय तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नत्वनिवे-शनं, तादृशनिश्चयत्वान्यूनवृत्तित्वं तदर्थः, अन्यथा वह्निव्याप्य-धूमवान् पर्व्वत इत्यादिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य

वह्निव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्व्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन पर्व्वतत्वावच्छिन्नविशेषणतापन्नधूमत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्तिप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन च विनिगमनाविरहेण हेतुत्वादधिकन्त्वित्यादिन्यायेन तादृशनिश्चयहेतुताया अपि तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नतया तन्निरूपितकार्य्यतामादायातिप्रसङ्गवारणासम्भवात्, तादृशनिश्चयत्वान्यूनवृत्तित्वनिवेशे च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इत्येतादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयहेतुताया वह्निव्याप्यो धूम इत्येतादृशनिश्चयावृत्तित्वेन तादृशनिश्चयत्वन्यूनवृत्तितया न दोषः। वह्निव्याप्यधूमवत्पर्व्वतवान् देशः इत्येतादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वावच्छिन्नकार्य्यताया अपि धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ना या विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविधया कारणता तत्प्रतियोगिक-व्याप्तिविशिष्टधूमवैशिष्ट्यावगाहिबोधनिष्ठकार्य्यतासमानाधिकरणत्वात् उक्तातिप्रसङ्गवारणासम्भवेन तादृशकार्य्यतासामानाधिकरण्यमपहाय तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनम्। एवञ्च तादृशव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यतावच्छेदकीभूतवह्निव्याप्यवच्छिन्नधूमविशेषणताकबुद्धित्वेन (१) वह्निव्याप्यत्वविशिष्टधूमावच्छिन्न-पर्व्वतविशेषण-

---

(१) धूमविशेषणताकबुद्धित्वेनेत्यस्य अनवच्छिन्नत्वादित्यग्रिमेण सहान्वयः। तथाच व्याप्तिप्रकारकनिश्चयकार्य्यतावच्छेदके, व्याप्तिनिष्ठविलक्षणावच्छेदकता धूमनिष्ठप्रकारतानिविष्टा अत्र तु धूमनिष्ठविलक्षणावच्छेदकता पर्व्वतनिष्ठप्रकारता निविष्टा इति वैलक्षण्यमिति हृदयम्।

ताकबुद्धित्वावच्छिन्नाया: कार्य्यताया अनवच्छिन्नत्वान्नातिप्रसङ्गः। अथैवमपि वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नधूमविशेषणताकबुद्धित्वावच्छिन्न-जन्यतावच्छेदकघटकेन बुद्धित्वेन वह्निव्याप्यत्वविशिष्टधूमावच्छिन्न-पर्व्वतविशेषणताकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यताया अवच्छिन्नत्वान्नोक्ताति-प्रसङ्गवारणसम्भवः। न च तदवच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्रावच्छेदक-पदस्यावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणपरत्वान्नावच्छेदकैकदेशज्ञानत्वाव-च्छिन्नत्वमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। समुदायस्यैकदेशानति-रिक्तत्वात् समुदायस्य तथात्वे एकदेशदेशस्यातथात्वमित्यस्य शब्द-मात्रत्वादिति चेन्न, तदवच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्र तदवच्छेदकतापर्य्या-प्त्यवच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नपर्य्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकताकत्वं (१) विवक्षितं न्यूनाधिकपदार्थावच्छिन्नोक्तजन्यतयोरवच्छेदकत्वे च नैकधर्म्मावच्छिन्नपर्य्याप्तिकै न्यूनाधिकवृत्तिभ्यां तावत्पदार्थसमुदाय-त्वाभ्यामेव तत्पर्य्याप्त्योरवच्छेदादिति नातिप्रसङ्गः। प्रकृते च व्याप्तिनिश्चय-व्याप्यवत्तानिश्चयनिरूपितजन्यतावच्छेदककुक्षिनिविष्ट-पदार्थानां न्यूनाधिकभावविरहेण एकेनैव समुदायत्वेनैव तदुभयाव-च्छेदकतापर्य्याप्तिरवच्छिद्यतेऽतो नासम्भवः। अथ धूमो वह्निव्याप्य-इत्येताद्दशव्याप्तिनिश्चयस्य धूमलिङ्गकवह्निविधेयकानुमितित्वमेव जन्यतावच्छेदकमुपेयते न तु तत्र पक्षविषयत्वान्तर्भावः तथासत्य-नन्तपक्षभेदेन तत्कार्य्य-कारणभावबाहुल्यप्रसङ्गात् वह्निव्याप्यधूमवान्

(१) अवच्छेदकतापर्य्याप्त्यवच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नत्वनिरूपितावच्छेदकतापर्य्याप्ति-कत्वमिति पा०।

पर्व्वत इति परामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ च पर्व्वतविषयत्वान्तर्भाव आवश्यकः अन्यपक्षकानुमितौ तदहेतुत्वात् तत्कथं तादृशजन्यतावच्छेदकतयोरेकधर्म्मावच्छिन्नपर्य्याप्तिकत्वम्। न च तदवच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्र तदवच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्वमेव निवेशनीयं न त्वेकधर्म्मावच्छिन्नपर्य्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकताकत्व धूमो वह्निव्याप्य इति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतावच्छेदककोटौ धूमनिष्ठविशेषणताया निवेशात् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतावच्छेदककोटौ च तन्निष्ठविशेषणतावच्छेदकताया एव निवेशात् न तादृशजन्यतायास्तादृशजन्यतावच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्वं इति नातिप्रसङ्गः, प्रकृते च परामर्शजन्यताया अवच्छेदककोटौ पक्षविषयत्वस्याधिकस्य निवेशेऽपि तज्जन्यताया व्याप्तिनिश्चयजन्यतावच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्वसत्त्वात् (१) नासम्भव इति वाच्यम्। धूमो वह्निव्याप्य इत्येतादृशव्याप्तिनिश्चयजन्यतावच्छेदककोटौ च पर्व्वतविशेष्यतया अनिरूपितमहानसादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितवह्निविधेयताया अपि वह्निविधेयतात्वेन निवेशात् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इत्येतादृशपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ च पर्व्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितवह्निविधेयताया एव निवेशात् परामर्शजन्यताया व्याप्तिनिश्चयजन्यतावच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्वविरहात् एवं व्याप्तिनिश्चयजन्यतावच्छेदककोटौ तदव्यवहितोत्तरत्वमेवान्यलिङ्गकानुमितौ

---

(१) यावत्पदार्थावच्छिन्नत्वमव्याहतमेवेतीति पा०।

व्यभिचारवारणाय निवेशनीयम् न तु व्याप्यवत्ताज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वं गौरवात् व्याप्यवत्तानिश्चयजन्यतावच्छेदककोटौ च न तन्निवेशनम्(१)। तन्निवेशनेऽपि धूमोवह्निव्याप्य इत्येतादृशज्ञानमात्र(२)कालीनान्यलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारात् अपि तु व्याप्यवत्तानिश्चयाव्यवहितोत्तरत्वमेव, तथाच परामर्शजन्यताया न व्याप्तिनिश्चयजन्यतावच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्वमिति चेन्न, करणव्यापारनिरूपितफलनिष्ठजन्यतायाः प्राचीनमते एकधर्म्मावच्छिन्नत्वनियमादगत्या पर्व्वतपक्षक-वह्निविधेयकधूमादिलिङ्गकानुमितित्वमेव व्याप्तिज्ञान-परामर्शयोर्जन्यतावच्छेदकं वाच्यम् तथाच तादृशजन्यतयोरेकधर्म्मावच्छिन्नपर्य्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकताकत्वमक्षतमेवेति नानुपपत्तिः। एतादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात् अयमेवास्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः। धूमत्वावच्छिन्नधर्म्मिकव्याप्तिप्रकारकज्ञानीयकारतायाः(३) अपि वह्निव्याप्यधूमवान्पर्व्वत इत्येतादृशनिश्चयवृत्तित्वात् तत्प्रतियोगिककार्य्यतायास्तादृशव्याप्तिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमादायातिप्रसङ्गवारणाय विशिष्टपरामर्शवृत्तित्वमपहाय तदवच्छिन्नत्वनिवेशः। पदान्तरव्यावृत्तिस्तु(४)

---

(१) वह्निव्याप्यो धूम इति निश्चयाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनम्।

(२) मात्रपदेन धूमवत्तापरामर्शव्यवच्छेदः।

(३) व्याप्तिविशिष्टधूमवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नकार्य्यतानिरूपिताया इति शेषः।

(४) अनुभवस्य व्याप्यादिपदव्यावृत्तिरित्यर्थः।

पूर्व्ववद्बोध्या। अत्र व्याप्यविषयकवृत्तित्वस्य निवेशेनैव विशिष्ट वैशिष्ट्यबोधादिवृत्तिकार्य्यतामादायातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् गुरु तरव्याप्तिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यतावच्छेदका वच्छिन्नत्वस्य निवेशाद्गौरवमित्यप्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः।

अनुमानदीधितिः।

परे तु पक्षधर्म्मतेत्यत्र पक्षता विशेषणं, तथाच पक्षतासहकृततादृशपरामर्शजन्यत्वमर्थः, यथोक्ताया-विशिष्याद्यभावरूपाया वा पक्षतायाः प्रत्यक्षवारणाय परामर्शस्योपादानं तत्त्वेन जनकत्वमेकावच्छेदेन तदु-भयजन्यत्वञ्च विवक्षितं तेन बाधादिकालीनेन दैवात् प्रतियोगिविषयकेण परामर्शेन जन्ये पक्षतायाः प्रत्यक्षे तदुभयसमूहालम्बने वा नातिप्रसङ्गः। तद्वृत्त्यनु-भवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया च नाव्याप्तिरित्याहुः तच्चिन्त्यम्।

गादाधरी विवृतिः।

मिश्रव्याख्यानमुपन्यस्यति, 'परेत्विति, यथाश्रुतव्याख्येयल-क्षणे पक्षताजन्यत्वनिवेशाम्मूलोक्तशब्दात् तल्लाभाय आह, 'पक्ष-धर्म्मतेत्यत्रेति पक्षधर्म्मताशब्दार्थप्रविष्टेत्यर्थः, तथाच पक्षपदं न धर्म्मिमात्रपरं, अपि तु पक्षताविशिष्टधर्म्मिपरमेवेति भावः।

'विशेषणमिति, ज्ञानपदार्थं इत्यादिः, धर्म्मत्वरूपविषयविशेषणत्वेन विषयतया ज्ञानान्वयिनि धर्म्मिरूपविशेष्यांशे न तस्य विशेषणत्वसम्भवः, परामर्शाविषयस्य तस्य तद्विषयविशेषणत्वासम्भवात् दण्डाद्यविषयकस्य पुरुषादिज्ञानस्य पुरुषादेर्दण्डादिमत्त्वेऽपि दण्डादिविशिष्टपुरुषाद्यविषयकत्वात्, दण्ड-पुरुषावित्यादिज्ञानस्य (१) दण्डादिविषयकत्वेऽपि न तद्विशिष्टविषयकत्वं, विषयतावच्छेदकस्यैव विषयविशेषणत्वादतः पक्षतोपलक्षितधर्म्मिविषयकमेव ज्ञानमिह विवक्षितं, तथासत्यपि पक्षताजन्यत्वसहितं परामर्शजन्यत्वं जन्यान्ताल्लभ्यते विशेष्यीभूततदन्वयिना तदन्वयिनो विशेषणत्वात् ज्ञानविशेषणपक्षताया ज्ञानान्वितजन्यपदार्थजन्यतायां (२) अन्वयात् इत्याशयेन तथैव लक्षणार्थमाह, 'तथाचेति । अथारुणया गवा सोमं क्रीणातीत्यादौ गवादावारुण्यादेः साक्षात्प्रकारतया तत्र तस्य विशेषणत्वसम्भवेन गवादिसाध्यतया प्रतीयमाने सोमक्रयादौ आरुण्यादिसाध्यताप्रतीतिः सम्भवतीति प्रकृतस्थले तु पक्षतायाज्ञानांशे साक्षादप्रकारत्वाज्ज्ञानान्वयिना जन्यत्वेन कथमन्वयः । न चारुणयेत्यत्रापि आरुण्यं गवि न साक्षात्प्रकारः अभेदसम्बन्धेनारुण्यविशिष्टाया एव तत्र साक्षात्प्रकारत्वात् तथाच परम्परया

---

(१) ननु पक्षतायाः पक्षांशे प्रकारविधया अभानेऽपि उपलक्षणतया भानमप्यस्वीकर्त्तव्यं तथाच तत्र ज्ञानविषयत्वमक्षतमिति तद्विशिष्टविषयकत्वं ज्ञाने अस्त्येवेति कथं पक्षताजन्यत्वं मूलात् लभ्यते इत्यत आह, दण्ड-पुरुषावित्यादिज्ञानस्येति ।

(२) ज्ञानान्वितार्थकजन्यपदार्थजन्यतायामिति पा० ।

गवि प्रकारस्यापि आरुण्यस्य यथा गवान्वयिना तृतीयार्थसाध्यत्वेनान्वयस्तथा प्रकृतेऽपि ज्ञानविशेषणधर्म्मतायां प्रकारीभूतधर्म्मिणि प्रकारीभवन्त्याः पक्षताया ज्ञानान्वयिताच्छेदकावच्छिन्न जन्यत्वेऽन्वयः सम्भवतीति वाच्यम्। विशेषणविभक्तेरभेदार्थकतया अरुणाभेदस्यारुण्यपर्य्यवसितस्य साक्षाद्गोविशेषणत्वसम्भवात्। मैवं, लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादौ यथा लौहित्यस्य ऋत्विक्प्रचरणांशे परम्परया विशेषणस्यापि तदन्वयिना इष्टसाधनत्वेनान्वयः तथा प्रकृतेऽपि परम्परया ज्ञानविशेषणीभूतपक्षताया अपि जन्यतान्वये बधकाभावात्। एवं विशेषणविभक्तेः सार्थकतामते(१)अरुणयेत्यादावारुण्यं गवि परम्परयैव प्रकार इति साक्षात् तत्प्रकारस्यैव तदन्वयिना अन्वय इति नियमाभावात्। अथ भवतु परम्परया स्वविशेष्येऽन्वयिनापि स्वान्वयः तथापि जन्यतायां ज्ञानान्वये उपलक्षणतया भासमानविषयांशे प्रकारीभूतायाः पक्षताया जन्यतान्वयो न सम्भवतीति उपलक्षणपुच्छलग्नस्य विशेषणत्वायोगात्,लोहिताष्णीषा इत्यादौ लौहित्यविशेष्यीभूतोष्णीषादावपि इष्टसाधनतान्वयोपगमेन लौहित्यस्यारुणयेत्यादावारुण्यविशेष्यतद्धर्म्मिणोऽपि क्रयसाधनत्वान्वयोपगमेनारुण्यस्योपलक्षणपुच्छलग्नत्वाभावेन सामञ्जस्यात्, प्रकृते च परामर्शविषयेऽनुमितिजनत्वबाधेन तदन्वयायोगात् उपलक्षणताया एव वाच्यत्वादितिचेन्न, प्रकृतेऽपि जन्यपदस्य प्रयोज्यपरतया कारणतावच्छेदकप्रविष्टविषयाणा-

---

(१) साधुत्वार्थतामते इति पा०।

मपि अनुमितिप्रयोजकतया तेषामपि जन्यपदार्थान्वयः सम्भवत्येवेति सामञ्जस्यात्, परामर्शादिप्रयोज्यताया लक्षणघटकत्वेऽपि परामर्शाद्यन्वयिप्रयोज्यताशरीरे जनकजनकत्वादिना या अन्यथासिद्धिस्तदनिरूपकत्वस्य (१) निवेशेनानुमितिजन्यप्रत्यक्षादौ (२) अतिव्याप्तिवारणसम्भवात्, विषयप्रयोजकतायाश्च(३)लक्षणवाक्यजन्यबोधे भानेऽपि तस्या लक्षणघटकत्वेन न विवक्षा अतो न लक्षणे व्यर्थविशेषणता, वस्तुतोज्ञानांशे पक्षताश्रयधर्म्मिवृत्तिताविषयकत्वस्य साक्षात् प्रकारतया भाने पक्षताया अपि धर्म्मिपारतन्त्र्येण स्वाश्रयधर्म्मिवृत्तित्वविषयकत्वसम्बन्धेन तदंशेऽन्वयः स्वीक्रियते तथाच ज्ञानांशे परम्परासम्बन्धेन साक्षात्प्रकारीभवन्त्याः पक्षताया जन्यत्वान्वयोनिराबाध एव। अतएव दण्डिनं पुरुषमानय इत्यादौ अन्तरा भासमाने मत्वर्थसम्बन्धे आनयनकर्म्मत्वबाधेऽपि दण्डादावानयनकर्म्मत्वान्वयोदण्डादेरपि स्वसम्बन्ध्यभेदसम्बन्धेन पारतन्त्र्येण पुरुषादौ साक्षात्प्रकारत्वोपगमेनोपपादनीयः।

यत्तु पक्षतायाः सहकृतत्वसम्बन्धेन(४)ज्ञानविशेषणत्वात् पक्षताजन्यत्वलाभ इति, तदसत्, परम्परया विशेषणस्य परम्पराघट-

---

(१) तदन्यनिरूपकत्वस्येति पा०।

(२) अनुमित्यनुव्यवसाये इत्यर्थः।

(३) जनकज्ञानाविषयत्वरूपप्रयोजकत्वस्येत्यर्थः, लक्षणवाक्यजन्यबोधविषययावत्पदार्थस्य लक्षणघटकत्वमिति नियमाभावादिति भावः।

(४) सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनेत्यर्थः।

कतत्तत्पदार्थघटितपरम्परासम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेनान्वये आकाङ्क्षा-विरहात् अन्यथा दण्डी पुरुष इत्यादौ एककालीनत्वादिसम्बन्धे-नापि पुरुषादौ पारतन्त्र्येण दण्ड-दण्डत्वाद्यन्वयापत्तेः।

अरुणयेत्यादावारुण्यरूपधर्म्म एवारुणपदार्थः, तत्पदोत्तर-तृतीययैवारुण्यस्य क्रयसाधनत्वं बोध्यते, न तु विशिष्टान्वयबला-त्तल्लाभ इति मीमांसासिद्धान्तः, तदुक्तं "तृतीयया गुणस्यैव साधनत्वं क्रयं प्रति विस्पष्टं गम्यते तत्तु द्रव्यद्वारेव सिद्ध्यति" इति आरुण्यस्य क्रयसाधनत्वं साधनतावच्छेदकतया प्रयोजकत्वमेव, धूमाद्वह्निमानित्यत्र धूमपदस्य मुख्यार्थपरतैवेति मते यथा हेतु-पञ्चम्या धूमस्य (१) कारणतायां विषयतया अवच्छेदकत्वरूपं वह्निज्ञानप्रयोजकत्वमेव प्रतिपाद्यते तथात्रापि हेतुतृतीयया साध-नतावच्छेदकत्वप्रत्यायनसम्भवात्। आरुण्यस्य साधनतावच्छेदक-त्वञ्च आश्रयतासम्बन्धेन, 'तत्तु' तच्च, 'द्रव्यद्वारेव' आश्रयस्य साधन-तयैव, 'सिद्ध्यति' उपपद्यते, इति तदर्थः। एवञ्च गोः क्रयसाधनायां श्रुतिसिद्धायां आरुण्यस्य तदवच्छेदकत्वे लाघवं तदाश्रयद्रव्यान्तर-निष्ठकारणतान्तरावच्छेदकत्वे गौरवमिति प्रतिसन्धानेन गोनिष्ठ-कारणतायामारुण्यस्यावच्छेदकत्वनिश्चये आरुण्यविशिष्टगोः क्रयसा-धनत्वमर्थात् प्रतीयते तादृशबोधे अरुणयेतिपदस्य तात्पर्य्याद्गुणि-परतया अरुणपदस्य गुणिपरगोपदसमानलिङ्गतेति कारिकाभि-

---

(१) धूमस्येत्यस्य प्रयोजकत्वमेवेत्यग्रिमेन सहान्वयः। यथा हेतुपञ्चम्या ज्ञान-निष्ठकारणतायां विषयतयावच्छेदकत्वरूपप्रयोजकत्वमेवेति पा०।

भाय:। 'तथाचेति पक्षताया उपदर्शितविशेषणत्वे च इत्यर्थः, 'पक्षतासहकृतेति पक्षताजन्यत्वे सति परामर्शजन्यत्वमर्थः, परामर्शजन्यसाध्यव्याप्यहेतुविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यावगाहिबोध-तादृश-(१) पक्षाभावप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय पक्षताजन्यत्वोपादानम्, परामर्शजन्यत्वोपादानप्रयोजनमाह, 'यथोक्ताया इति, 'यथोक्तायाः' सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपायाः। ननु तादृशाभावस्य लौकिकप्रत्यक्षमेव न सम्भवति एकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वरूपातीन्द्रियक्षणघटितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्। यदि चैकात्मवृत्तित्वमेव वैशिष्ट्यं सिषाधयिषाकालीनसिद्धौ कालान्तरावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणसिषाधयिषाभावनिरूपिततादृशवैशिष्ट्यसत्त्वेऽपि तदानीं (२) सिषाधयिषाविरहात्मकविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावोऽक्षत एव अन्यथा एकक्षणावच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि यादृशसिद्धेर्द्वितीयक्षणे सिषाधयिषाया उत्पत्तिस्तन्नाशो वा (३) तत्र सिषाधयिषाभावनिरूपिततादृशवैशिष्ट्यसत्त्वेन (४) तस्या द्वितीयक्षणे उत्पत्तिक्षणे वा (५) विशिष्टाभावासत्त्वप्रसङ्गादिति सिद्धेः

---

(१) सिद्धैर्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयहेतुत्वानभ्युपगमादाह, तादृशेति।

(२) कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षण इत्यर्थः।

(३) यत्र सिद्धिः सिषाधयिषा, यत्र वा सिषाधयिषा सिद्धिस्तत्रेत्यर्थः।

(४) अतएवेत्यादिना पूर्वं एकक्षणावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वं यद्भट्टाचार्य्येण दर्शितं तत् यथाश्रुताभिप्रायेण बोध्यम्।

(५) यत्रादौ सिद्धिस्तत्र सिद्ध्युत्पत्तिक्षणे यत्र पश्चात् सिद्धिः तत्र सिद्ध्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे इति भावः।

सिषाधयिषाविरहेण वैशिष्ट्यमेकक्षणावच्छेदेनैकदेशवृत्तित्वमिति पक्षताग्रन्थे दीधितिकारलिखनं सिषाधयिषाविरहस्य विशेषणत्वलाभाय इति मन्यते तथाप्यनुगताननुगतसिषाधयिषाभावसहस्रस्य (१) तादृशविशिष्टभावप्रतियोगितावच्छेदकघटकत्वात् तस्य युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यतया न लौकिकप्रत्यक्षसम्भवः। सिषाधयिषायोग्यताया उत्तेजकत्वमते सुतरां तथा योग्यतायास्तत्तत्क्षणात्मकतया अयोग्यत्वादित्यत आह, 'विशेष्याद्यभावरूपाया वेति सिषाधयिषाभावाविशेषितसिद्ध्यभावरूपायाइत्यर्थः, आदिना सिषाधयिषाभावरूपविशेषणपरिग्रहः, यत्र विषयविशेषे सिद्धिकाले सिषाधयिषाबलात् कदापि नानुमितिस्तत्र सिद्ध्यभावमात्रं पक्षता, यत्र च सिषाधयिषां विना कदापि नानुमितिस्तत्र सैव पक्षतेति तयोः प्रत्यक्षस्य न दुरपवादत्वमिति भावः। न च परामर्शानुपादानेऽपि स्थलविशेषीयविशिष्टाभावरूपपक्षताजन्यत्वघटितजातिघटितलक्षणं सम्भवतीति परामर्शोपादानमनर्थकमिति वाच्यम्। मूलोपात्तपरामर्शजन्यत्वांशसार्थक्याय प्रत्यक्षविषयपक्षताया निवेशयितुमुचितत्वात्, परामर्शजन्यत्वं परामर्शनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वं, तत्र परामर्शनिष्ठत्वस्थले परामर्शत्वावच्छिन्नत्वं तदुभयजन्यतयोरेकावच्छेदकावच्छिन्न-

(१) पर्वते वह्नेरनुमितिर्जायतामित्याद्याकारकसिषाधयिषाणामनुगतरूपेणोत्तेजकत्वं, अनुमितिर्जायतां प्रत्यक्षातिरिक्तं वह्निज्ञानं जायतामित्याद्याकारकसिषाधयिषाणामननुगततत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वमिति भावः।

त्वञ्च निवेशयति, 'तत्त्वेनेत्यादिना, 'तत्त्वेन' परामर्शत्वेन, पक्षतानिष्ठजनकतायाञ्च न पक्षतात्वावच्छिन्नत्वनिवेशनं प्रयोजनविरहात्, 'तदुभयजन्यत्वं' पक्षता-परामर्शोभयजन्यत्वं, तथाच पक्षताजन्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या परामर्शत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यता तद्वत्त्वं पर्य्यवसितम् । परामर्शत्वेन जनकताविवक्षायाः प्रयोजनमाह, 'तेनेत्यादिना । अथ परामर्शसत्त्वेऽनुमितिरेव भविष्यति न तत्प्रत्यक्षं अनुमितिसामग्र्या भिन्नविषये बलवत्त्वात् जातायाञ्चानुमितौ न तत्प्रत्यक्षसम्भवः, तदानीं तस्या असत्त्वात् विषयस्य च कार्य्यकालवृत्तितया हेतुत्वात्तथाच कथमतिव्याप्तिरित्याशङ्कापरीहारायाह,'बाधादिकालीनेनेति,'आदिपदात् साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञान-प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीरूपानुमितिप्रतिबन्धकान्तरपरिग्रहः, तथाच तत्रानुमितिसामग्र्येव नास्तीति भावः । पक्षताप्रत्यक्षे परामर्शजन्यतासम्पादकं विशेषणमाह, 'दैवात्प्रतियोगिविषयकेणेति, 'दैवात्' कदाचित्, सामग्रीवशात्, 'प्रतियोगिविषयकेण' सिद्धिविषयकेण; तथाच वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वतः पर्व्वतविशेष्यक-वह्निप्रकारकनिश्चयश्चेति समूहालम्बनस्मरणोत्तरकालीनैतादृशनिश्चयाभाववानहमित्यादित्यादिप्रत्यक्षे पक्षताजन्यतावच्छेदकीभूततादृशसिद्ध्यभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नायाः परामर्शनिष्ठसिद्धिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायाञ्च सत्त्वात् प्रसक्तोऽतिप्रसङ्ग उक्तसिद्धिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायां परामर्शत्वावच्छिन्नत्वविरहान्न भवतीति समुदायार्थः । एकावच्छिन्नत्वविवक्षायाः फलमाह, 'तदुभयसमूहालम्बने वेति पक्षता-परामर्शो-

भयसमूहालम्बनप्रत्यक्षे वेत्यर्थः, तादृशप्रत्यक्षे विषयविधया पक्षता-परामर्शयोः कारणत्वेऽपि पक्षताप्रत्यक्षत्व-परामर्शप्रत्यक्षत्वविभिन्न-धर्म्मयोरेव तदुभयजन्यतावच्छेदकतया नातिव्याप्तिरिति भावः। अथ परामर्शप्रत्यक्षे न परामर्शत्वेन विषयस्य हेतुता अपि तु सामान्यतः प्रत्यक्षे विषयत्वादिनेति प्रागेवोक्तं, एवञ्चैककाला-वच्छिन्नत्वनिवेशनमफलम्। न च परामर्शप्रत्यक्षस्य वह्निव्याप्य-धूमवत्पर्व्वतं जानामीत्याकारकस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधतया विशे-षणतावच्छेदकीभूत-वह्निव्याप्यधूमप्रकारक-पक्षनिश्चयत्वरूपपरा-मर्शत्वेन तत्र हेतुत्वमक्षतमेवेति वाच्यम्। मिश्रैर्विशिष्टवैशिष्ट्य-बोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुतानभ्युपगमात्। यत्तु ज्ञानव्याप्यसुखवदात्मभिन्नमिदं मिज्ञाभाववांश्चाहमित्येतादृश-लौकिकमानसेऽतिव्याप्तिवारणाय तदावश्यकं तत्र साध्यव्याप्यहेतु-मत्पक्षनिश्चयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकनिश्चयत्वात्मकतया मिश्र-मते तथाविधभेदप्रत्यक्षजनकतावच्छेदकत्वादिति, तन्न, लौकिक-मानसायोग्यवह्निव्याप्यवत्पक्षविषयकनिश्चयत्वरूपपरामर्शत्वाव-च्छिन्नकारणताया एव लक्षणे निवेशनीयतया ज्ञानव्याप्यसुखवदा-त्मरूपप्रतियोगिज्ञानमादायातिव्याप्त्यनवकाशात्तद्व्यनुभवत्वव्याप्य-जातिमत्त्वस्यानुपदमेव विवक्षणीयतया अव्याप्त्यनवकाशाच्चेति। मैवं, परामर्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन हेतुतायाः स्वयं दूषितत्वेऽपि मिश्राभ्युपगततया तन्मते तामादाय स्वमते च उक्तविशेषण-तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुतामादायातिप्रसङ्गवारणाय उभयजन्यतायामेकधर्म्मावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्। अथ

एकधर्म्मावच्छिन्नत्वं यद्यवच्छेदककोटिप्रविष्टैकधर्म्मकत्वं तदा उक्तस्थले पक्षता-परामर्शजन्यतयोः प्रत्यक्षत्वरूपैकधर्म्मावच्छिन्नत्वा-त्तद्दोषतादवस्थ्यं, यदि चैकधर्म्मपर्य्याप्तावच्छेदकताकत्वं तदा-ऽसम्भवः तत्तल्लिङ्गकपरामर्शाव्यवहितोत्तरानुमितित्वस्य परामर्श-जन्यतावच्छेदकत्वात् पक्षताजन्यतावच्छेदककोटौ च उत्पन्न-त्वान्तानिवेशात् पक्षताजन्यतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणघटित-धर्म्मावच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि न निस्तारः पर्व्वतो वह्निमानित्यादि-सिद्धिकाले नीलपर्व्वतो वह्निमानित्यनुमित्युत्पत्त्या पर्व्वतत्वाद्यंशे उद्देश्यतावच्छेदकत्वपर्य्याप्तेः परामर्शजन्यतावच्छेदककोट्यप्रवि-ष्टाया अधिकायाः पक्षताजन्यतावच्छेदके निवेशादिति, चेन्न, पक्षताजन्यतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणघटितधर्म्मावच्छिन्नपरा-मर्शजन्यतैव निवेशनीया व्यभिचारविरहेऽपि पक्षता-परामर्शयोः सामान्यसामग्रीत्व-विशेषसमग्रीत्वनिर्व्वाहाय (१) पर्व्वतो वह्नि-व्याप्यधूमवान् इत्यादिपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ उद्देश्यता-वच्छेदकतायाः पर्व्वतत्वादिपर्य्याप्तिनिवेशस्यावश्यकतया उक्त-दोषानवकाशात्, अन्यथा (२) नीलपर्व्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्यादिसमूहालम्बनपरामर्शजन्यायाः पर्व्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिकालीनाया नीलपर्व्वतो वह्नि-मानित्यादिसिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तायाः तथाविधपरा-

(१) परामर्शजन्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नोत्पादकत्वनिर्व्वाहायेत्यर्थः ।

(२) पर्य्याप्त्यनिवेशे ।

मर्शजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया अन्यलिङ्गकशुद्धपर्व्वतत्वावच्छिन्न-विशेष्यकवह्न्यनुमितेस्तादृशपरामर्शजन्यतावच्छेदकानाक्रान्ताया-स्तादृशसिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया कार्य्यतावच्छेदकयो-र्व्याप्य-व्यापकभावविरहेण सामान्य-विशेषभावानुपपत्तेः, अन्यथा(१) परामर्शजन्यतावच्छेदके विषयनिवेशस्यापि निष्प्रयोजनकत्वापा-तात्। यदि चान्यलिङ्गकेच्छाकाले (२) सिद्धिसत्त्वेऽनुमितिवार-णाय सिद्ध्यनुत्तरत्वं पक्षताजन्यतावच्छेदककोटौ निवेश्यते तदा परामर्शजन्यतावच्छेदककोटावपि तादृशसिद्ध्यनुत्तरत्वं निवेशनीयं अन्यथा (३) सामान्य-विशेषभावानुपपत्त्या परस्परसहकारित्वा-

---

(१) तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यनुत्तरानुमितं प्रति तत्पक्ष-साध्य-लिङ्गकानुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन हेतुत्वे इत्यर्थः, नन्वेतद्दोषस्य तल्लिङ्ग-कानुमितिं प्रति तल्लिङ्गकानुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन हेतुत्वेनापि वारण-सम्भव इति चेन्न, यत्रोभयलिङ्गकपरामर्शः सिद्ध्यात्मकः धूमलिङ्गकानुमितीच्छा तदुत्तरानुमितेरालोकलिङ्गकत्वेन जन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया आलोकलिङ्गकेच्छा-विरहविशिष्टसिद्ध्यभावासत्त्वात् व्यभिचारप्रसङ्गात्। अस्मन्मते आलोकलिङ्ग-कानुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्युत्तरत्वाभावेन जन्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया व्यभिचारा-नवकाशादिति भावः।

(२) व्याप्य-व्यापकभावानभ्युपगमे वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति परामर्शो-त्तरानुमितिं प्रति तादृशपरामर्शत्वेन हेतुत्वमस्तु, यत्र वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शः सिद्ध्यात्मकः सिद्ध्यनात्मकः द्रव्यव्याप्यवत्तापरामर्शः तदुत्तरं द्रव्यानुमितेस्तादृश-परामर्शजन्यतावच्छेदकाक्रान्तायाः पक्षताजन्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया व्याप्य-व्यापकभावविरहेऽपि क्षत्यभावादिति।

(३) यत्र सिद्ध्यात्मकवह्निव्याप्यालोकपरामर्शात्मकधूमपरामर्शः धूमेनानु-मिनुयामितीच्छा तदुत्तरानुमितेरालोकलिङ्गकत्वेनालोकपरामर्शजन्यतावच्छेदका-क्रान्तायाः आलोकलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्युत्तरत्वेनालोकलिङ्गकानुमित्सा-

सम्भवात् इति नानुपपत्तिरिति सङ्क्षेपः। पक्षताल-परामर्शत्वयोः (१) अननुगतसाध्यादिघटिततया एकोपादानेऽन्यानुमितावव्याप्तिरित्याशङ्काह, 'तद्वृत्तीति तादृशजन्यतावच्छेदकाश्रयवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षयेत्यर्थः, 'नाव्याप्तिः' न एकोपादानेऽन्यानुमितावव्याप्तिः। 'चिन्त्यमिति, जन्यतायां अभावाविषयकवृत्तित्वनिवेशेनैव सकलातिव्याप्तिवारणसम्भवे गुरुतरपक्षताजन्यत्वनिवेशे गौरमेव चिन्तावीजमिति बोध्यम् ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

तत्करणमिति। न च व्याप्त्यादिज्ञानजन्यज्ञानकरणत्वेनेतरभेदसाधने व्याप्तिज्ञानत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञानमेव वा गमकं, व्याप्तेरननुगमेऽपि अधिकस्य भागासिद्धिवारणमात्रप्रयोजनकत्वादिति वाच्यम्। फलोपहितस्य लक्ष्यतया व्याप्तिज्ञानत्वादेरतिप्रसक्तत्वात् करणत्वनिष्ठव्याप्तेस्तादृशव्याप्तिज्ञान-

---

विरहविशिष्टसिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया व्याप्य-व्यापकभावानुपपत्तिरतः परामर्शजन्यतावच्छेदके तन्निवेशः। तथाचालोकपरामर्शजन्यतावच्छेदकाभावान्न व्यापकत्वानुपपत्तिरिति भावः।

(१) ननु परामर्श एव व्यापकसामग्री वाच्या इति चेन्न, यत्र सिद्धग्रनात्मकधूममात्रपरामर्शादनुमितिस्तत्र तदनुमितेरालोकलिङ्गकानुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्यनुत्तरत्वेन तादृशपक्षताजन्यतावच्छेदकाक्रान्तायाः आलोकपरामर्शजन्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया तत्रापि व्यापकत्वानुपपत्तिरिति ध्येयम्।

त्वत्वाद्यनवच्छेद्यत्वाद्व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतया वैयर्थ्य-शङ्कानवकाशाच्चेति ।

गादाधरी विवृतिः ।

'तत्करणमितीति, 'तत्करणमनुमानमित्यत्र 'तत्पदेन पक्ष-विशेषणतापन्नहेतुविशेष्यकत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकं यज्ज्ञानं तज्जन्यज्ञानं परामृश्यते, तेन तादृशज्ञानकरणत्वस्य अनुमान-लक्षणत्वं लभ्यते, तच्च न घटते, इतरभेदानुमापकस्यैव लक्षणत्वात्, तादृशलक्षणेन इतरभेदानुमाने तद्घटकस्य हेतुविषयकत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्यैवानुमापकतासम्भवेन इतरांशस्य वैयर्थ्येन तस्यानुमानेतरभेदानुमापकत्वासम्भवात् । यदि च प्रकृतहेतुता-वच्छेदकघटकधर्म्मस्यानुमापकतावच्छेदकत्वसम्भव एव इतरांशस्य वैयर्थ्यं प्रकृते च व्याप्तिज्ञानत्वस्यानुमापकत्वे व्याप्तिप्रकारकत्व-वैशिष्ट्यावच्छिन्नज्ञानत्वत्वमेवानुमापकतावच्छेदकं तच्च प्रकृतहेतु-तावच्छेदकीभूततादृशज्ञानकरणतात्वस्य न घटकं तच्छरीरे स्वरूपतो ज्ञानत्वस्यैव निवेशात् सामानाधिकरण्यरूपस्य व्याप्ति-प्रकारकत्ववैशिष्ट्यस्य चानिवेशादिति मन्यते, तदापि व्याप्ति-ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य तादात्म्यसम्बन्धेनानुमापकत्वसम्भवात् वैयर्थ्यं दुष्परिहरमेव । न च व्याप्तिज्ञानत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारकत्वावच्छिन्नज्ञानत्वं, तच्च नोक्तलक्षणघटकं तच्छरीरे ज्ञानत्वावच्छिन्नज्ञान एव व्याप्तिप्रकारकत्वस्य विशेषणत्वादिति

कथं व्यर्थतेति वाच्यम्। उक्तलक्षणघटकयोरेकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञानविशेषणतापन्नव्याप्तिप्रकारकत्व-ज्ञानत्वयोरेव व्यासज्यवृत्ति-व्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवेन वैयर्थ्यानुद्धारात्। न च साध्यादि-भेदेन विभिन्नानां व्याप्तीनामनुगतरूपेण निवेशासम्भवात् किञ्चिद्व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वमेव हेतूकार्य्यं तथाचानुमानमात्रस्य पक्षीभूतत्वात् भागासिद्धिरिति व्याप्तिज्ञानत्वादेर्नानुमापकत्व-सम्भवः यत्किञ्चिद्व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानजन्यज्ञानवृत्त्यनुभव-त्वव्याप्यजातिमत्करणत्वन्तु निखिलानुमानसाधारणमिति वाच्यम्। भागासिद्धिमात्रवारकविशेषणस्यापि व्यभिचारावारकतया तद-न्तर्भावेन व्याप्यवच्छेदकत्वविरहात् व्यर्थताया अनुद्धारात् इत्याशङ्कते, 'न चेत्यादिना वाच्यमित्यन्तेन, 'इतरभेदभेदसाधने' अनुमानरूपपक्षे तदितरभेदानुमाने, 'गमकं' अनुमापकं, तथाच इतरांशस्य वैयर्थ्यमिति भावः। 'अधिकस्य' व्याप्तिज्ञान-भिन्नांशस्य, 'वारणमात्रेति, मात्रपदेन व्यभिचारवारणप्रयोजनकत्व-व्यवच्छेदः। 'फलोपहितस्य' अनुमितिरूपफलोपहितकरणस्य, 'लक्ष्यतया' इतरभेदसाधने पक्षतया, 'व्याप्तिज्ञानत्वादेरित्यादिना तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञानपरिग्रहः। 'अतिप्रसक्तत्वात्' पक्षाति-रिक्तेऽनुमित्यनुपहितव्याप्तिज्ञानेपि वृत्तेः। तथाच व्याप्तिज्ञान-त्वादेरनुमितिफलोपहितकरणरूपपक्षेतरभेदात्मकसाध्यव्यभिचारि-तया व्यभिचारवारकत्वेन इतरांशसार्थक्यमिति भावः। स्वरूप-योग्यकरणमात्रस्यैव लक्ष्यतामभ्युपेत्य समाधत्ते, 'करणत्वनिष्ठ-व्याप्तेरिति, 'तादृशव्याप्तिज्ञानत्वत्वाद्यनवच्छेद्यत्वादिति, व्यधि-

करणत्वेनेत्यादिः। तथाच तन्निष्ठतत्साध्यनिरूपितव्याप्तौ लघोरवच्छेदकस्य सम्भवे तद्घटितगुरुधर्म्मस्यानवच्छेदकत्वं गौरवज्ञानस्यावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वात् अन्यथोपपत्त्या तस्यावच्छेदकत्वे मानाभावाच्च इत्येव व्यर्थविशेषणताया दूषकतावीजं यथा वह्निमान् नीलधूमादित्यादौ, प्रकृते च करणत्वनिष्ठेतरभेदव्याप्तौ व्याप्तिज्ञानत्वत्वस्य व्यधिकरणतया अवच्छेदकत्वासम्भवेन व्याप्तेश्चावच्छिन्नत्वनियमेनान्यथानुपपत्त्या गुरोरपि तादृशज्ञानकरणतात्वस्यावच्छेदकत्वं वाच्यमिति न व्यर्थविशेषणता दोषः। उक्तञ्च यन्निष्ठा यन्निरूपिता व्याप्तिर्येन विशेषणेन विना ग्रहीतुं न शक्यते तत्तस्य सार्थकमिति। अतएव वह्निमान् धूमप्रागभावादित्यादौ धर्म्मिभेदान्न वैयर्थ्यमित्यभिप्रायः। न च व्याप्तिज्ञाननिष्ठं करणत्वं न व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नमनुमितिनियतपूर्व्ववर्त्तित्वम् फलानुपधायकव्याप्तिज्ञानाद्यसंग्रहात् अपि तु तन्नियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकधर्म्मवत्त्वमेव तादृशधर्म्मश्च व्याप्तिज्ञानत्वमेव तन्निष्ठव्याप्तेः कथं व्याप्तिज्ञानत्वत्वावच्छेद्यत्वासम्भव इति वाच्यम्। स्वरूपसम्बन्ध एव करणत्वं इत्यभिप्रायेणैव तल्लिखनात्। वस्तुतो व्याप्तिज्ञानत्वत्वं न निखिलव्याप्तिज्ञानवृत्तिकरणतानिष्ठव्याप्यवच्छेदकं व्याप्तिज्ञानत्वत्वरूपावच्छेदकघटकस्य ज्ञानविशेषणतापन्नव्याप्तिप्रकारकत्वस्यापि करणतात्मकत्वात्, व्याप्तिज्ञानत्वत्वस्य तदवृत्तित्वात् ज्ञानत्वे सति व्याप्तिप्रकारकत्वत्वस्य च ज्ञानत्वात्मककरणत्वावृत्तित्वान्नियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकत्वरूपकरणतात्वस्य च उभयसाधारण्येन उभयनिष्ठव्याप्त्यवच्छेदकत्वं निष्प्रत्यूहमेव।

व्याप्तेः (१) साध्यादिभेदेनाननुगततया न निखिलव्याप्तिप्रकारकत्व-साधारण्यं धर्म्मान्तरस्य (२) तादृशज्ञानजन्यज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्य-जातिमत्करणत्वन्तु सर्व्वसाधारणमेवेति नानुपपत्तिलेशोऽपि । धर्म्मिभेदेऽपि वैयर्थ्यमभ्युपेत्य समाधत्ते, 'व्यतिरेकव्याप्तेरिति, लक्षणस्य केवलव्यतिरेकिहेतुतया व्यतिरेकव्याप्तिरेव प्रकृते गमकतौपयिकी, तथाच साध्याभावत्वाद्यवच्छेदेन हेत्वभावव्याप्ते-र्ग्राह्यतया हेतुतावच्छेदकस्य साध्यव्याप्यतानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः (३) ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

लिङ्गस्यानित्यत्वेऽप्यनुमितिकरणस्य स्वरूपतः प्रत्यक्षोपजीवकत्वं व्यवस्थापयन्नाह, 'तच्चेति ।

अनुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेन प्रत्यक्षमितिमध्य-निवेशे तत्करणस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति तन्निरस्यति, 'तच्चेतीत्यपि केचित् ।

---

(१) ननु ज्ञानीयव्याप्तिप्रकारकत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्य गुरुतया विनिगमनासत्त्वात् तदेव पूर्व्वत्र चिन्तितावच्छेदकं तथाच व्याप्तिप्रकारत्वस्य हेतुत्वसम्भवे अधिकवैयर्थ्यमस्त्वेव इत्यत आह, व्याप्तेरिति ।

(२) व्याप्तिप्रकारत्वस्येत्यर्थः ।

(३) तथाचाखण्डाभावघटकतया सार्थक्यमिति भावः ।

गादाधरी विवृतिः ।

अथ 'प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति यदुक्तं तन्न घटते ज्ञायमान-धूमादेरनुमितिकरणतया तस्य प्रत्यक्षानुपजीवकत्वात्, धूमादे-रदृष्टद्वारा (१) प्रवृत्तिजनकीभूतोपादानप्रत्यक्षोपजीकत्वेऽपि नित्यहेतोरतथात्वेन अनुमानत्वावच्छेदेन तथात्वानुपपत्तेः अनु-मानसामान्यस्यैव निरूपणीयतया अनुमानत्वावच्छेदेन उपजीव-कत्वसङ्गतावेव तद्ग्रन्थतात्पर्य्यादित्याशङ्कोद्धारपरतया 'तच्चेत्यादि-मूलमवतारयति, 'लिङ्गस्येत्यादिना, 'स्वरूपतः' अनुमिति-करणत्वावच्छेदेन ।

अन्ये तु अनुमानस्य प्रत्यक्षान्तर्भावशङ्कापरीहारकतया तद्ग्रन्थमवतारयन्ति, तन्मतमाह, 'अनुमितेरिति, 'ज्ञाना-करणकज्ञानत्वेनेति तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वेनेत्यर्थः। यथाश्रुते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानकरणकविशिष्टवैशिष्ट्य-बोधादावव्याप्तेस्तस्यैव प्रत्यक्षलक्षणत्वादिति भावः । 'प्रत्यक्षमिति-मध्यनिवेशे' प्रत्यक्षविशेषात्मकत्वे,'तत्करणस्य' अनुमितिकरणस्य, 'प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति, प्रमितिवैलक्षण्यस्यैव स्वतन्त्र-प्रमाणतानियामकत्वादिति भावः । 'तत्' अनुमितेर्ज्ञानाकरणक-ज्ञानत्वं, अत्र चानुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेऽपि अनुमितेर्न प्रत्यक्षमित्यन्तर्भावः । अनुमिनोमि न साक्षात्करोमीत्यनुव्यव-

---

(१) हविरायुपादानप्रत्यक्षात् यागप्रवृत्तिः, तया च यागः, तेनादृष्टं, तस्य जन्यमात्रं प्रति हेतुत्वादिति भावः ।

सायबलात् अनुमितेः प्रत्यक्षत्वविरुद्धानुमितित्वसिद्धेः । उक्तलक्षणे च चाक्षुषादिवृत्तित्वादिकं जातिविशेषणमुपगम्यानुमितिव्याव-र्त्तनसम्भवादित्यस्वरसः 'केचिदित्यनेन सूचितः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथानुमानं न प्रमाणं योग्योपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याभावनिश्चयेऽप्ययोग्योपाधिशङ्कया व्यभिचारसंशयात् शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचारोपलब्धेश्च लोके धूमादिदर्शनानन्तरं वह्न्यादिव्यवहारश्च सम्भावनामात्रात् संवादेन च प्रामाण्याभिमानादिति नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति, न, अप्रमाणसाधर्म्म्येणाप्रामाण्यसाधने दृष्टसाधर्म्म्यस्यानुमानत्वात् एतद्वाक्यस्य सन्दिग्धविपर्य्यस्तान्यतरं प्रत्यर्थवत्त्वात् तयोश्च परकीययोरप्रत्यक्षत्वात् अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्याघाताच्च ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

अनुमानप्रामाण्यं परीक्षितुं चार्व्वाकमतमुत्थापयति, 'अथेति, 'अनुमानं' अनुमानत्वेनाभिमतं धूमादिज्ञानं, असत्ख्यात्युपनीतमनुमानमेव वा, 'संवादेन' संवादाभिमानेन, सम्भावितस्यासतोऽनुगताकारस्य

परमार्थसत्त्वलक्षणमात्रसाक्षिणाध्यक्षेणानुल्लेखात् अध्यक्षमूलकविकल्पोल्लिखितत्वाद्वा संवादः, अनुमानाप्रामाण्ये च तन्मूलकसमयनिर्णयाद्यधीनप्रवृत्तिकयोः शब्दोपमानयोः सुतरामप्रामाण्यान्नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह, 'इतीत्यादि। 'अप्रमाणसाधर्म्येण' प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्वेन, 'दृष्टसाधर्म्यस्य,' साधर्म्यदर्शनस्य वा, (१) नन्वभिहितमेव साधर्म्यदर्शनं सम्भावनां भावयति सम्भावनैव च बहुशो व्यवहारहेतुरित्यत आह, 'अनुमानमिति।

गादाधरी विवृतिः।

'परीक्षितुं' परमतं निराकृत्य व्यवस्थापयितुं, अनुमित्यात्मकप्रमितेश्चार्वाकेनानभ्युपगमात् तत्करणत्वरूपानुमानत्वावच्छिन्नेषामप्रामाण्यसाधनं न सम्भवति, अतोऽनुमानपदमन्यथा व्याचष्टे, 'अनुमानमिति, 'अभिमतमित्यस्य परैरित्यादिः, 'धूमादिज्ञानं' धूमादिज्ञानत्वावच्छिन्नं, 'अनुमानं' अनुमानपदार्थः, तथाच धूमादिज्ञानत्वेनैव पक्षतेति नानुपपत्तिरिति (२) भावः। अनुमानपदाद्धूमादिज्ञानत्वादिना बोधो लक्षणयैवेत्यभिप्रेत्य मुख्यार्थ-

---

(१) 'दृष्टसाधर्म्यस्य' 'साधर्म्यदर्शनस्य वा' इत्यनयोः मूलोक्तेन 'अनुमानत्वात्' इत्यनेन सहान्वयः।

(२) न पक्षाज्ञानरूपानुपपत्तिरित्यर्थः।

परतामपि सङ्गमयति, 'असदिति, 'ख्यातिः' ज्ञानं, 'उपनीतं' विषयीकृतं, 'अनुमानमेव वा' अनुमितिकरणत्वावच्छिन्नमेव वा, अनुमानपदार्थ इत्यनुषज्यते, तन्मते अलीक एव पदानां शक्तिर्न तु पारमार्थिके, सदसत्सम्बन्धाभावेन तत्र प्रवृत्तिनिमित्ती-भूतानुगताकारासम्बन्धात् (१) अनुगताकारस्य गोत्वादेरतद्व्या-वृत्त्यात्मकत्वेन (२) अभावरूपतया अलीकत्वात् असतोऽप्यनुमिति-करणत्वावच्छिन्नस्य तन्मतेऽनुमानपदार्थतेति बोध्यम् । एवञ्च चार्व्वाकैरनुमित्यनभ्युपगमेऽपि असत्ख्यातिस्वीकर्त्तॄणां तेषां मते अनुमितिकरणत्वावच्छिन्नेऽप्रामाण्यसाधने नाश्रयाज्ञानरूपो दोष-इति भावः । ननु लिङ्गज्ञानस्य पर्व्वतो वह्निमानित्यादिप्र-मित्यजनकत्वे लिङ्गपरामर्शानन्तरं वह्निप्राप्त्यर्थिनः पर्व्वतादि-गमनप्रवृत्त्यनुपपत्तिः पर्व्वतादौ वह्न्यादिनिश्चयं विना तद्गमने वह्निप्राप्तिसाधनतावच्छेदकवह्निमद्देशगमनत्वनिश्चयायोगादित्या-शङ्कां परिहरति, मूले 'लोक इति.'सम्भावनामात्रादिति । यद्यपि लिङ्गदर्शनस्मारितसाध्यस्य मानसनिश्चयोपगमेनाप्यनुमानस्या-प्रामाण्यमायाति, तथापि सर्व्वत्र व्यभिचारसंशयसम्भवेन व्याप्ति-निश्चयासम्भवात् विपरीतकोटिभानविरोधिविशेषदर्शनस्य तन्मते-ऽसम्भवेन सोऽपि निश्चयस्तावदसम्भवीत्याशयेन सम्भावनादरः ।

---

(१) तन्मते अभावस्यालीकतया ,गोत्वादेरपि अलीकत्वं तन्मते गोत्वादेः गोभिन्नभिन्नत्वरूपत्वात् इति भावः ।

(२) अतद्व्यावृत्त्यात्मकत्वेन गोभिन्नभेदस्वरूपत्वेन ।

न च यत्र संशये कोटिद्वयांशे तुल्यता विपरीतकोट्यंशे एव वा औत्कट्यं ततः प्रवृत्त्यादिवारणाय तदभावाप्रकारकत्वस्य तत्प्रकारकज्ञानकरणतायामवश्यं निवेशनीयतया कथं सम्भावनातः प्रवृत्त्यादिकार्य्यनिर्व्वाहः तत्कोट्यंशे औत्कट्यरहिततदभावप्रकारकान्यत्वस्य तत्कोटिकसम्भावनासाधारणस्य कारणतावच्छेदकत्वे च गौरवमिति वाच्यम्। अगत्या गौरवस्यादोषत्वात्। वस्तुतस्तु तन्मतेऽनुगतधर्म्मस्यालीकतया सर्व्वत्राव्यवहितपूर्व्वापरीभावापन्नतत्तद्व्यक्त्योरेव हेतु-हेतुमद्भावसम्भवः। तत्र च तदभावाप्रकारकत्वस्य निवेशो नास्त्येवेति तत्त्वम्।

ननु सम्भावनायाः प्रमाणान्तरगृहीतग्राहित्वरूपसंवादेन प्रमितित्वसिद्ध्या तत्करणस्य धूमादिज्ञानस्य प्रमाणत्वं सेत्स्यतीत्यत आह, मूले 'संवादेन चेति। वक्ष्यमाणयुक्त्या प्रमाणान्तरगृहीतग्राहित्वरूपस्य संवादस्य तन्मते सम्भावनायामसत्त्वेन संवादेन च प्रामाण्याभिमानादित्यसङ्गतमतो व्याचष्टे, 'संवादेनेति, यथाश्रुतत्यागे वीजमाह, 'सम्भावितस्येति, 'सम्भावितस्य' सम्भावनाविषयस्य, 'अनुगताकारस्य' वह्नित्वादेः, 'अध्यक्षेण' प्रत्यक्षप्रमित्या, 'अनुल्लेखात' अविषयीकरणादित्यन्वयः। अनुगताकारस्य प्रमित्यविषयतासम्पादकं विशेषणमाह, 'असत इति, वह्नित्वादेरतद्व्यावृत्तिरूपतया अलीकत्वं बोध्यम्। अध्यक्षस्यालीकाविषयकत्वसम्पादकं विशेषणमाह, 'परमार्थसत्स्वलक्षणमात्रसाक्षिणेति, 'परमार्थसन्' पारमार्थिकीयः,'स्वलक्षणः' स्वतोव्यावृत्तो वह्न्यादिः, तन्मात्रविषयकेत्यर्थः। वह्नित्वादेरनुगताकारस्य पारमार्थिकवह्न्यादाव-

सत्त्वे तस्य कथमितरव्यावृत्तिव्यावर्त्तकधर्म्माभावात् इत्याशङ्का-परिहाराय 'स्वलक्षणेत्युक्तं, तथाच सम्भावनायाः प्रमित्यन्तरविषयविषयकत्वरूपसंवाद इति भावः। न चाध्यक्षस्य सम्भावनाविषयानुगताकाराविषयकत्वेऽपि अध्यक्षविषयवह्न्यादि-विषयकत्वेन सम्भावनायाः संवादिविषयत्वमक्षतमेवेति वाच्यम्। सदसतोरेकज्ञानाविषयतया अनुगताकारविषयिण्या विशिष्टबुद्धेः पारमार्थिकवह्न्यादिविषयकत्वासम्भवात्, अनुगताकारवह्नित्वादि-सम्बद्धालोकवह्न्यादेरेव विशिष्टधीविषयत्वात् भ्रमस्यासन्मात्र-विषयकत्वेन सङ्घटितस्य प्रमित्यन्तरविषयविषयकत्वस्वरूपसंवाद-स्याभिमानो न सम्भवति (१) इत्यत आह, 'अध्यक्षमूलकेति, 'सम्भावितस्येत्यनुषज्यते, 'विकल्पोल्लिखितत्वात्' तद्विषयत्वात्, अनादिवासनामूलकशशविषाणादिविकल्पव्यावर्त्तनाय अध्यक्षमूल-केति, (२) 'संवादः,' सम्भावनायाइति शेषः, तथाचाध्यक्ष-मूलकविकल्पोल्लिखितविषयकत्वमेव सम्भावनानिष्ठः संवादः स एव प्रामाण्याभिमानप्रयोजकतया मूलकृतोक्त इति भावः। 'योग्योपाधीनामित्यादिग्रन्थेनानुमानाप्रामाण्य एव हेतुकथनात्

---

(१) सम्भावनाधर्म्मिकप्रमित्यन्तरविषयविषयकत्वभ्रमस्य संवादाभिमानपदार्थ-त्वेन तादृशाभिमानो न सम्भवति तस्य तादृशविषयकत्वविषयकत्वेन सद्विषयकत्वाद-सन्मात्रविषयकत्वाभावात् इति भावः। इदमत्रावधेयं तन्मते प्रामाण्यस्य सन्मात्र-विषयकत्वरूपस्य पारमार्थिकतया अभिमानासम्भवात् प्रामाण्याभिमानादिति मूलासङ्गतिरिति।

(२) वस्तुतस्तु तादृशसविकल्पके संवादो नास्तीति भावः।

'इति नाप्रत्यक्षं प्रमाणं' इत्यनुमानोपमान-शब्दानाम् त्रया-णामप्रामाण्योपसंहारो न घटत इत्याशङ्कां परिजिहीर्षुरनुमा-नाप्रामाण्यसाधकहेतोरेवोपमान--शब्दयोरप्रामाण्यसम्पादकहेतु-परतां दर्शयति, 'तन्मूलकसमयनिर्णयाद्यधीनप्रवृत्तिकयोरिति, तन्मूलोऽनुमानाधीनो यः 'समयनिर्णयादिः' शक्तिनिर्णयादिः, 'तदधीनप्रवृत्तिकयोः' तादृशसहकारिसमवधानाधीनप्रमारूप-फलोपधानकयोरित्यर्थः, 'आदिपदात्तात्पर्य्यनिर्णयादिपरिग्रहः। समयादिसम्भावनात एव शाब्दादिप्रमा भविष्यतीत्यादिशङ्का-परीहाराय निर्णयेत्युक्तम्। न चैवं 'अनुमानमप्रमाणं' इत्यने-नानुमानाप्रामाण्यमात्रस्योपक्रान्ततया त्रयाणामप्रामाण्योपसं-हारविरोध इति वाच्यम्। 'अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यस्य त्रितयाप्रामाण्य एव तात्पर्य्यात्। अप्रामाण्यसाधनेऽप्रमाण-साधर्म्मस्य हेतुता न घटते प्रमाणेऽपि यत्किञ्चिद्रूपेणा-प्रमाणघटादिसाधर्म्मसत्त्वादित्याशङ्कोद्धाराय प्रमाणतावच्छेदक-रूपशून्यत्वधर्म्मेण साधर्म्म्यं विवक्षितं तथाच प्रमाणताप्रयोजक-रूपशून्यत्वमेव पर्य्यवसितो हेतुरित्यभिसन्धायाह, 'अप्रमाणेत्यादि, अयञ्च प्रसाध्याङ्गके हेतुः (१)। नैयायिकमते व्याप्तिनिश्चयत्व-रूपप्रमाणताप्रयोजकरूपस्यानुमाने सत्त्वादिति, अतएव (२) पूर्व्वं मणिकृतोक्तस्यैव तद्धेतोः सिद्ध्यर्थं योग्योपाधीनामित्यादिग्रन्थेन

(१) उभयवाद्यसिद्धो हेतुरित्यर्थः।

(२) हेतोः प्रसाध्याङ्गकत्वादेव इत्यर्थः, प्रसाध्याङ्गकत्वात् अनुमेयत्वादिति फलितार्थः।

सर्व्वत्र व्यभिचारसामग्रीसत्त्वमभिधाय व्याप्तिनिश्चयस्यैव दुर्घटत्वेन व्यभिचाराप्रकारकत्वे सति व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वरूपस्य व्याप्तिनिश्चयत्वस्याप्रसिद्धिः सूचिता। एवञ्चानुमानमप्रमाणं प्रमितिकरणतावच्छेदकरूपशून्यत्वादिति प्रथमतश्चार्व्वाकैः प्रयुज्यते तत्र च व्याप्तिनिश्चयत्वात्मकतादृशरूपस्यानुमाने सत्त्वाद्धेतुरयमस्माकमसिद्ध इति नैयायिकैरसिद्धाद्युद्भावितायां व्याप्तिज्ञानत्वं व्यभिचाराप्रकारकत्वासमानाधिकरणं स्वावच्छिन्नोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्क्षणत्वव्यापकव्यभिचारप्रकारकज्ञानसामग्रीकज्ञानमात्रधर्म्मत्वादिति-तैरुद्भावनीयं (१) तावता च निरुक्तनिश्चयत्वग्रहप्रतिबन्धात्तादृशनिश्चयत्वस्य प्रमाकरणतावच्छेदकत्वसन्देहाधीनासिद्धिसन्देहनिवृत्तिरिति ध्येयम्। 'दृष्टेत्यत्रातीतत्वमविवक्षितं तथाच ज्ञायमानेत्यर्थः, एतच्च ज्ञायमानलिङ्गकरणतामत एवोपपद्यते अतः स्वमताभिप्रायेण पूरयति, 'साधर्म्म्यदर्शनस्य वेति। 'अभिहितमित्यत्र 'हेतुरित्यनन्तरोक्तेतिपदोपस्थाप्यप्रकृतवाक्यार्थकर्म्मत्वेनान्वेति, 'सम्भावनेव' परकीयसंशयादिविषयकसम्भावनेव, (२) 'व्यवहारहेतुः' अनुमानमप्रमाणमिति शब्दप्रयोगप्रयोजक इत्यर्थः,

---

(१) तादृशक्षणत्वसमानाधिकरणेत्युक्तौ घटादिज्ञानान्तर्भावेन ज्ञानत्वे व्यभिचारः अतो व्यापकेति, यादृशघटव्यक्तेः पूर्व्वं नियमतो व्यभिचारप्रकारकज्ञानसामग्री तादृशघटव्यक्तित्वे व्यभिचारवारणाय ज्ञानधर्म्मेति, तादृशघटव्यक्तिज्ञानोभयवृत्तित्वे व्यभिचारवारणाय मात्रपदम्।

(२) दाधितौ 'सम्भावनां भावयति' इत्यनेन मूलोक्तप्रथमदोषोवारितः। 'सम्भावनैव चेत्यादिना द्वितीयदोषोवारित इति भावः।

तथाच परकीयसन्देह-विपर्य्ययज्ञानस्य तदुत्कारणरूपेष्टसाधनता-ज्ञानसम्पादकतया तादृशशब्दप्रयोगप्रयोजकस्योपपादनाय नानु-मानप्रामाण्यमिति भावः। इदमुपलक्षणं जल्पस्थले अवयवप्रयोगे-न मध्यस्थस्य स्वपरिगृहीत(१)कोटिसम्भावनासम्पादनयैव वादि-विजय इति बोध्यम्। तेन हेतुज्ञानान्मध्यस्थस्यानुमितेरत्र-स्याभ्युपेयतया अनुमानप्रामाण्यं निर्वहतीति प्रागुक्तदूषणमप्यु-दृतं भवतीति ध्येयम्।

तत्त्वचिन्तामणिः।

अपिचानुमानाप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रमाणत्वा-पत्तेः प्रामाण्यस्यानुमेयत्वात् स्वतश्च प्रामाण्यग्रहे तत्-संशयानुपपत्तेः। व्याप्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यते।

चिन्तामणिदीधितिः।

ननु न वयमापाततो भ्रमजनकत्वलक्षणमप्रामाण्यं निरूपयामो येन भ्रमस्य विषयबाधाधीनतया प्रामाण्यं सम्भाव्येतापि परन्तु प्रमाकरणत्वव्यतिरेकमत आह, 'अपि चेति, 'स्वत इति। न चानुगताकारासंस्प-र्शिनि परमार्थसत्स्वलक्षणसाक्षिणि स्वसंवेदनसंविदित-

---

(१) वादिपरिगृहीतेत्यर्थः।

प्रामाण्ये निर्व्विकल्पकज्ञाने नाप्रामाण्यं सन्दिह्यते परन्तु तदुत्तरभाविनि समुल्लिखितालीकानुगताकारे सविकल्पक एवेति वाच्यम्। निर्व्विकल्पकस्य सन्मात्रावलम्बनत्व-स्वविषयत्व-प्रामाण्यावगाहित्वाना-मनुमानाधीनसिद्धिकत्वात्। सर्व्वमिदं सति व्याप्ति-निश्चये स्यात् स एव तु न सम्भवत्युपायाभावादित्यत-आह, 'व्याप्तीति।

गादाधरी विवृतिः।

'अनुमानमप्रमाणमितिवाक्यस्याप्रामाण्योपगमेऽप्रामाण्यस्य भ्रमजनकत्वरूपतयाऽनुमानस्य प्रामाण्यापातात् अप्रामाण्याभाव-वति च अप्रामाण्यप्रकारत्वरूपस्य तज्जन्यज्ञानभ्रमत्वस्य विशे-ष्यांशे प्रामाण्यसत्त्वनिर्व्वाह्यत्वादिति(१) मूलोक्तव्याघातमुद्धरति। 'नन्वित्यादिना, 'आपातत इति यावदसद्विषयकत्वस्य भ्रमत्व-रूपत्वं न व्यवस्थापितं तावदित्यर्थः, तस्य भ्रमत्वरूपत्वे तस्य प्रामाण्यवद्विशेष्यकत्वं विनाप्युपपत्तेः अनुानप्रामाण्यानापादकत्वा-दिति भावः। 'निरूपयामः' अभ्युपगच्छामः, 'विषयबाधाधीन-तया' विशेष्यतासम्बन्धेन विषयबाधव्याप्यतया, 'सम्भाव्येत' आपा-द्येत, 'प्रमाकरणत्वव्यतिरेकमिति 'निरूपयामः' इत्यनुषज्यते,

(१) प्रामाण्यसत्त्वनिर्व्वाह्कत्वादितीति पा०।

तथाच प्रमाकरणत्व-तदभावयोरेव तृतीयपक्षो न सम्भवतीत्यन्यतराभ्युपगम एवावश्यकः न तु प्रमाकरणत्व-भ्रमकरणत्वयोरपीति तदुभयमेव नाभ्युपेयते, शब्दस्य विशिष्टज्ञानजनकत्वेऽपि पदार्थोपस्थितिद्वारा मानसविशिष्टज्ञानप्रयोजकत्वात् परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दप्रयोग उपपद्यते मानसञ्च ज्ञानं निश्चयः सम्भावना वा इत्यन्यदेतदिति भावः। स्वतः प्रामाण्यग्रहे तत्संशयानुपपत्तिरूपमूलोक्तं बाधकमुद्धरति, 'न चेत्यादिना, अप्रामाण्यसंशयाभावसम्पादकहेत्वन्तरसूचकं निर्व्विकल्पकविशेषणमाह, 'अनुगताकारेत्यादिना, 'अनुगताकारासंस्पर्शिनि' वह्नित्वाद्यविषयके, एतेन निर्व्विकल्पके प्रामाण्यसंशयसम्पादकानुगताकारविषयकत्वरूपाप्रामाण्यसहचरितधर्माभावः सूचितः। 'परमार्थसत्स्वलक्षणसाक्षिणि' सन्मात्रविषयके, एतेन संशयविरोधिसन्मात्रविषयकत्वरूपाप्रामाण्यव्यावर्त्तकदर्शनं सूचितम्। 'स्वसंवेदनेति स्वात्मकं यत्संवेदनं ज्ञानं तेन संविदितं प्रामाण्यं यत्र तत्रेत्यर्थः, निर्व्विकल्पकस्य स्वांशे प्रामाण्यावगाहितायाः 'स्वतः प्रामाण्येत्यादिपङ्क्त्यवतारार्थं प्रागेवाशङ्कितत्वेऽपि पुनरभिधानं निर्व्विकल्पकस्यैव तथात्वं न तु सविकल्पकस्येति सविकल्पके प्रामाण्यसंशयसम्पादकत्वसिद्धान्तसम्पादनाय। नन्वेवं प्रत्यक्षप्रमायामप्रामाण्यं सन्दिह्यत इत्यनुभवः कथमुपपद्यतामित्यत आह, 'तदुत्तरभाविनीति निर्व्विकल्पकाव्यवहितोत्तरभाविनीत्यर्थः, तथाच निर्व्विकल्पकस्य सविकल्पकातिसान्निध्यात्मकदोषाद्भ्रमात्मकस्तादृशानुभव इति भावः। एवञ्चाध्यक्षस्य स्वतः प्रामाण्यग्रहेऽपि न प्रामाण्यसंशया-

नुपपत्तिः प्रामाण्यग्रहस्य भिन्नधर्म्मिकतया अविरोधित्वादिति नानुमानप्रामाण्यसिद्धिरिति न वाच्यमिति समुदिततात्पर्य्यार्थः । 'निर्व्विकल्पस्येति, 'अनुमानाधीनसिद्धिकत्वात्' तन्मात्राधीन-व्यवस्थितिकत्वादित्यर्थः, तन्मते निर्व्विकल्पकस्य स्वप्रकाशतया अनुव्यवसायाभावेन स्वस्य स्वनिष्ठस्वविषयकत्वाद्यवगाहित्वोपगमे विषयानवस्थाप्रसङ्गेन सम्भावनायाश्चाप्रमात्वेन तद्व्यवस्थापक-प्रमाणाभावादिति भावः । 'सर्व्वमिदं' अनुमानप्रामाण्यव्यव-स्थापकयुक्तिप्रदर्शनं, 'व्याप्तिनिश्चये सतीत्यन्वयः, 'सएव' व्याप्ति-निश्चय एव, 'न सम्भवति' नोत्पत्तुमर्हति, 'उपायाभावात्' निश्चा-यकाभावात् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगदाधरभट्टाचार्य्यविरचिता
अनुमितिविवृतिः समाप्तेति ।

तत्त्वचिन्तामणौ

व्याप्तिवादः ।

नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः, न तावद-व्यभिचरितत्वं, तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वम् साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवत्प्रतियोगि-कान्योन्याभावासामानाधिकरण्यं सकलसाध्याभाव-

वन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा केवलान्वयिन्यभावात् ।

चिन्तामणिदीधितिः ।

समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षाकारणीभूतव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते, 'नन्वित्यादिना, साध्याभाववदवृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिमाशङ्क्याह, 'साध्यवद्भिन्नेति । साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमर्थः ।

गादाधरी विवृतिः ।

अनुमानप्रामाण्योपपादकतया व्याप्तिग्रहोपायस्यैव इदानीमभिधातुमुचितत्वात् 'वक्ष्यत इत्यनेन तत्प्रतीक्षां विधाय व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमयुक्तमित्याशङ्कां परिजिहीर्षुस्तत्प्राथम्ये तस्य व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनौपयिकत्वरूपबीजं दर्शयन् 'नन्वित्यादिग्रन्थमवतारयति, 'समारब्धेति, व्याप्तिग्रहोपायाकथनेन प्रामाण्यव्यवस्थापनस्यानिष्पन्नत्वात् 'समारब्धेति परीक्षाविशेषणं, 'परीक्षा' परमतनिराकरणपूर्व्वकस्वमतव्यवस्थापनं, 'कारणीभूतेति 'प्रतिपादनविशेषणम् । यद्यपि व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनस्य अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापकत्वकथनं न तस्यावश्यकत्वप्रदर्शनाय 'व्याप्तिग्रहोपायस्य वक्ष्यते' इत्येतद्ग्रन्थावतारणात् व्याप्तिग्रहोपायस्यानुमानप्रामाण्योपपादकतालाभेनैव तल्लाभात्, तथापि प्रामाण्य-

व्यवस्थापननिर्व्वाहकतया भवतु व्याप्तिग्रहोपायस्य इदानी-माकाङ्क्षितत्वं एवमपि तन्न व्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना सम्भवतीति प्रथमत एव तदेवोचितमित्येतत्सूचनायैतदभिहितम्। 'निदानमिति व्याप्तिघटकीभूताव्यभिचारांशभाने बाधाभावमुद्रया व्यभिचारज्ञानाभावो हेतुः। साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकांशग्रहे च विशेषणज्ञानमुद्रया सहचारग्रहो हेतुरिति क्रमेण व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनस्य व्याप्तिस्वरूपमप्रतिपाद्याशक्यत्वादिति भावः। प्रथमतः पूर्व्वपक्षस्यैवाभिधानेन निरूपयतीत्यसङ्गतमतः 'आरभते' इत्युक्तं, निरूपणस्य परमतनिराकरणपूर्व्वकस्वसिद्धान्तकथनरूपतया पूर्व्वपक्षाभिधान-तत्खण्डनयोरपि तदारम्भतेति ध्येयम्। मूले 'न तावदव्यभिचरितत्वमिति, 'व्याप्तिरिति प्रश्नस्थमनुषज्यते, तथाच अव्यभिचारपदार्थोनानुमितिजनकज्ञानविषय इत्यर्थः। अनुमितिजनकत्वं (१) न अव्यभिचारपदार्थावच्छिन्नहेतुविषयताघटितधर्म्मावच्छिन्नमिति तु पर्य्यवसितम् (२)। अत्र हेतुमाह, 'तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वमित्यादि, यतः

(१) अत्र हेतुः साध्याभाववदवृत्तित्वस्वरूपस्वाद्यभावस्तोम एव, तथाच समूहालम्बनज्ञातविषयमादाय घटादौ व्यभिचारः अतो निष्कृष्टमाह, अनुमितीत्यादिः।

(२) यद्यपि साध्याभाववदवृत्तित्वादिव्याप्तिज्ञानकारणतावादिमतेऽपि अव्यभिचारपदार्थविषयकज्ञानत्वेन न हेतुत्वमपि तु साध्याभाववदवृत्तित्वावगाहित्वेन इति सिद्धसाधनं तथापि अव्यभिचारपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकीभूतधर्म्मनिष्ठावच्छेदकताकावच्छेदकताकहेतुविषयत्वावच्छिन्नत्वाभाव एव साधनीय इति नैषदोषः, अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वं बोध्यम अन्यथा पक्षतानिष्ठजनकतामादाय सिद्धसाधनमिति भावः।

साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपं तदव्यभिचरितत्वं न व्याप्तिरित्यनुषङ्गेणान्वयः, तथाच साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपा ये ये अव्यभिचारपदार्थास्तत्तदवच्छिन्नहेतुविषयताघटितधर्म्मावच्छिन्नत्वाभाव-कूटवत्त्वादिति निरुक्तपर्य्यवसितसामान्याभावसाधकः फलितो हेतुः। न चाप्रयोजकत्वं, विशेषाभावकूटस्य सामान्याभाव-व्याप्यतायामविवादात्। अत्र साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपा ये पञ्चाव्यभिचारपदार्थास्तदवच्छिन्नविषयताघटितधर्म्मानवच्छिन्न-त्वकूटस्य प्रत्येकसाधकं हेतुं वक्ष्यति 'केवलान्वयिन्यभावादिति, साध्ये अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वान्योन्यभावप्रतियोगितानवच्छेद-कत्वरूपकेवलान्वयित्वग्रहदशायामत्यन्तान्योन्याभावयोः साध्य-तदवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वभानासम्भवेन प्रतियोगितया साध्य-तदाश्रयविशेषितात्यन्तान्योन्याभाववदवृत्तित्वत्वावच्छिन्नविषयता-यास्तादृशदशाविशेषीयानुमितिजनकज्ञाने अभावादित्यर्थः। एवञ्च तादृशविषयताशून्यवृत्तित्वमेव (१) अनुमितिजनकतायां दर्शित-साध्य (२) साधको हेतुरभिमत इति नासिद्ध्यादिः (३)। ईदृश-

---

(१) ननु पक्षतानिष्ठजनकतामादाय सिद्धसाधनवारणायावच्छेदावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वं वक्तव्यं तथाच जनकतावच्छेदकभेदेन जनकताया नानात्वात् साध्याभाववदवृत्तित्वावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया व्यापकसामानाधिकरण्यस्य ज्ञानेऽभावात् भागासिद्धिरिति चेन्न, तत्तद्विषयताशून्यज्ञानवृत्तितावच्छेदकानुमिति-जनकतात्वव्यक्तस्यैव हेतुत्वात्।

(२) ये पञ्चाव्यभिचारपदार्थास्तत्प्रत्येकावच्छिन्नविषयताघटितधर्म्मानवच्छिन्न-त्वरूपसाध्येत्यर्थः।

(३) न स्वरूपासिद्ध्यादिः। केवलान्वयिन्यभावादित्यनुक्तौ हेतुभूताभावकूटस्य जनकतायामसिद्धतया स्वरूपासिद्धिः स्यादिति भावः।

दिशा अग्रिमाग्रिमहेतवोऽपि परिष्करणीयाः । दीधितौ 'अव्याप्येति कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादावित्यर्थः, 'अव्याप्तिरिति, तत्र हेत्वधिकरणे तद्वृत्त्यादावप्यन्यदेश-कालावच्छेदेन (१) कपिसंयोगाद्यभावसत्त्वादिति भावः । साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववान् इति कर्मधारये अभेदसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नीयं यत्साध्याभावाधिकरणं तदवृत्तित्वमर्थः स्यात्तथासति तद्घटकीभूतस्य अभेदसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नीयं यत्तदवृत्तित्वस्यैव लक्षणत्वसम्भवात् साध्याभाववत्त्वांशस्य वैयर्थ्यमतः सप्तमीतत्पुरुषं व्याचष्टे, 'साध्यवद्भिन्न इति, तथाच साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यः साध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमर्थः, तत्र साध्यवद्भिन्नीयावृत्तित्वादेर्न लक्षणघटकता अवृत्त्यादिविशेषणतया साध्यवद्भिन्नस्यानिवेशादिति न साध्याभावांशवैयर्थ्यमिति भावः । अभावे साध्यीयत्वानिवेशे ह्रदादिवृत्तिगगनाद्यभाववति पर्व्वतादौ धूमादेर्वृत्तेरसम्भव इति तद्वारणाय साध्यपदसार्थक्यम् । न चाधिकरणभेदेनाभावभेदमत एवैतल्लक्षणकरणात् पर्व्वतादेर्न ह्रदादिवृत्त्यभाववत्त्वमिति वाच्यम् । अव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वरूपविरुद्धधर्म्माध्यासेन भेदस्य लक्षणकर्त्तृसम्मतत्वात् आकाशाभावादेर्भेदकाभावेन तस्यैक्यात्, अतएवोक्तधर्म्माणां भेदकत्वं एतानि च न भेदकानीत्यनेन दीधितिकृन्निराकरिष्यति, अथवा साध्याभावपदमनुयोगिताविशेषसम्बन्धेन साध्यीयपरं अभावीयविलक्षणानुयोगितालाभायैवाभावपदं न त्वभावत्वमपि निविशते प्रयोजनाभावात् तादृश-

(१) उत्पत्तिकालावच्छेदेनेत्यर्थः ।

विलक्षणसम्बन्धेन यः साध्यीयस्तद्वद्वृत्तित्वमित्येवार्थः। तत्र च साध्यस्य यत्पदार्थाविशेषणत्वे ह्रदादिवृत्तिप्रमेयत्वादिमति पर्व्वतादौ हेतोर्वृत्तेरसम्भवः स्यादिति तन्निवेशः। अत्र च साध्याभावः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ ह्रदादिनिष्ठमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्याद्यभावस्य धूमवति सत्त्वेन पृथिवीत्वाभाव-द्रव्यत्वाभावान्यतरवान् जलत्वादित्यादौ साध्यवह्निन्नपृथिव्यादिनिष्ठद्रव्यत्वाद्यात्मकस्य साध्यप्रतियोगिकाभावस्य जलादौ सत्त्वेन च अव्याप्त्यापत्तेः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनापि प्रतियोगिता विशेषणीया अन्यथा ह्रदादिवृत्तिसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्याद्यभावस्य धूमादिमत्यपि वृत्तेरसम्भवस्य कालिकसम्बन्धेन (१) द्रव्यत्वाभावादौ साध्ये कालत्वादिहेतौ साध्यवह्निन्नपरमाणु-गगनादिवृत्तिदैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावात्मकद्रव्यत्वादेर्हेत्वधिकरणवृत्तित्वेनाव्याप्तेर्वा प्रसङ्गात्। अत्र च साध्याभाववत्तायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादित्यादौ ह्रदादिवृत्तिवह्न्याद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन पर्व्वतादौ वृत्तेरव्याप्तिः दैशिकविशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वनिवेशे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावादौ (२) दैशिकविशेषणतया साध्ये आत्मत्वादिहेतौ साध्यवह्निन्नकालादिवृत्ते-

---

(१) अधिकरणभेदेनाभावभेद इति मते कालिकेत्यादिः।

(२) आकाशाभावाभावोऽतिरिक्त एव नाकाशस्वरूप इति भावः।

राकाशाभावात्मकसाध्याभावस्यात्मादिषु वृत्तेर्घटत्वाभावादिसाध्यकसद्धेतौ साध्याभावस्य घटत्वादेर्दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन वृत्तितायां मानाभावेन चाव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्ताज्ञानं प्रति यादृशसम्बन्धेन स्वप्रकारकनिश्चयः प्रतिबन्धकस्तेन सम्बन्धेनाभाववत्त्वं निवेश्यं संयोगेन वह्न्यादौ साध्ये तादृशसम्बन्धो दैशिकविशेषणता, कालिकसम्बन्धेनाभावाभावे दैशिकविशेषणतया साध्ये कालिकसम्बन्ध एव तथा, समवायादिना घटत्वादेरभावे दैशिकविशेषणतया साध्ये समवायादिरेवेति न दोषः । न चैवं वृक्षनिष्ठा या कपिसंयोगाभावीयमूलावच्छिन्नविशेषणता तादृशसम्बन्धेन वृक्षादौ तादृशाभाववत्ताज्ञानेऽपि संयोगवत्ताज्ञानोत्पत्तेस्तादृशसम्बन्धो न लक्षणघटकः(१) इति साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमभावविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् । संयोगतदभावयोरविरुद्धत्वज्ञानाभावदशायां वृक्षः कपिसंयोगाभाववानितिज्ञानस्यापि वृक्षे कपिसंयोगवत्ताज्ञानविरोधितया वृक्षनिष्ठतदभावीयविशेषणताया अपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसंसर्गताश्रयत्वात् ।

केचित्तु साध्यात्मकस्वाभावनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं विवक्षितं, स च सम्बन्धो यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः स्वाभावः साध्यमिति नोक्तानुपपत्तिः । अथ

---

(१) ननु विशेषणतात्वेनैव विशेषणतासम्बन्धस्य विरोधिताघटकत्वात् कथं मूलावच्छिन्नविशेषणताया लक्षणाघटकत्वमिति चेन्न, विशेषणतात्वस्याननुगतस्याभावात् तत्तद्व्यक्तित्वेनैव तासां विरोधिताघटकत्वादित्यभिप्रायात् ।

समवायेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादिहेतुकस्थले (१) कालिकसम्बन्धस्यापि तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावरूपप्रमेयनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तेन सम्बन्धेन साध्याभाववति काले हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिः। न च साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिवेशान्नायं दोषः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावादिरूपप्रमेयस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया घटादाविव सत्त्वात् कालिकसम्बन्धस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावात्मक-स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वविरहादिति वाच्यम्। तादृशप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोयोऽभावस्तस्यापि प्रमेयत्वेन साध्यतया तन्निरूपिततादृशप्रमेयाभावरूपस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य कालिकसम्बन्धेऽक्षततया अव्याप्तेर्दुर्व्वारत्वात्। न च यावत्साध्यनिरूपितत्वेन प्रतियोगिता विशेषणीया तथाचोपदर्शिताभावात्मकयत्किञ्चित्प्रमेयनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धमादाय न दोष इति वाच्यम्। असमवेतप्रमेयस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावोनास्तीति प्रत्ययाविषयतया तस्य तादृशप्रमेयाभावाभावत्वे मानाभावात्, तादृशप्रमेयाभावनिष्ठयावत्प्रमेयनिरूपितप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या उक्तस्थले अव्याप्तितादवस्थ्यात्। न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्यावत्साध्यनिरूपितप्रतियोगिताया निवेशनीयतया नोक्ताप्रसिद्धिरिति

(१) द्रव्यत्वस्य हेतुत्वे साध्याभाववत्सामान्यादिनिरूपितसमवायसम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्धिः स्यादतो द्रव्यत्वप्रकारकेत्याद्युक्तम्।

वाच्यम्। सर्व्वत्र समवायिनि एकया सत्तयैव तादृशप्रमेयाभावाभावत्वनिर्व्वाहे सर्व्वसमवाय्यसंग्राहकगुणादीनां तादृशप्रमेयाभावाभावत्वे प्रमाणाभावेन दर्शिताप्रसिद्धेर्दुर्व्वारत्वात्, इति चेन्न, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्‌यत्किञ्चित्साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिवेशेनैवोपपत्तेः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य दर्शितसाध्याभावाभावस्य साध्यत्वेऽपि तस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तित्वात्। नचैतत्कल्पेऽपि कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यक-कालत्वादिहेतावव्याप्तिः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य यः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्तस्य स्वाभावात्मकस्य प्रमेयत्वेन साध्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावाधिकरणे हेतोर्वृत्तेरिति वाच्यम्। तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्सम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमभावस्य तत्सम्बन्धेन तद्वद्‌वृत्तित्वस्य विवक्षणीयत्वात्, उक्तस्थले च साध्याभावस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नेऽवृत्तेः। अथैवं तादृशप्रतियोगितायां स्वनिष्ठत्वनिवेशो विफलस्तदनिवेशे घटभिन्नं घटत्वाभावादित्यादौ घटभेदात्मकसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन घटत्वात्मकसाध्याभाववति घटत्वे हेतोर्वृत्तेः प्रसक्ताया: अव्याप्तेरीदृशविवक्षयैव वारणसम्भवात् घटत्वरूपसाध्याभावस्य साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने घटेऽवृत्तेः। नचैवं तादृशसाध्यस्य तादृशसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तिरभाव एवाप्रसिद्ध इति कथमव्याप्तिपरीहार इति वाच्यम्।

घटभेदस्य घटत्वाभावसमनियतत्वेन ऐक्यात्। घटत्वेऽपि समवाय-सम्बन्धावच्छिन्नायास्तादृशप्रतियोगितायाः सत्त्वेन तादृशप्रति-योगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटत्वरूपसाध्या-भावस्य प्रसिद्धिसम्भवात्। तादृशाभावयोर्भेदे स्वनिष्ठत्वस्य प्रति-योगिताविशेषणत्वेऽपि घटत्वरूपसाध्याभावनिष्ठसाध्यनिरूपित-प्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या तद्दोषतावदस्थ्यात्, संयोगिभेदस्य व्याप्य-वृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वरूपवैधर्म्येण संयोगाभावाभेदासम्भवेऽपि सं-योगवत्त्वप्रमाविषयत्वाभावाभेदे बाधकाभावात् स्वरूपसम्बन्ध-स्यापि साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धतया तेन सम्ब-न्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तेस्तादृशप्रमाविषयत्वरूपसाध्याभावस्य प्रसिद्ध्या संयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यादावव्याप्तेरनवकाशादिति चेन्न, प्रति-योगितायां स्वनिष्ठत्वानिवेशे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-ताके आकाशाभावाभावादौ साध्ये आत्मत्वादावव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तादृशसाध्यस्य यः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावः दैशिकसम्बन्धा-वच्छिन्नतदभावस्य तादृशसाध्यस्वरूपतया दैशिकविशेषणतासम्ब-न्धस्य साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात् तेन सम्ब-न्धेन आकाशाभावरूपसाध्याभावस्य साध्यवद्भिन्ने काले हेतुमति च वृत्तेः, प्रतियोगितायां स्वनिष्ठत्वनिवेशे च दैशिकविशेषण-ताया आकाशाभावनिष्ठसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध-त्वविरहेणाव्याप्तेरनवकाशात्। न च साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रति-योगितानिवेशे साध्याभावपदोपादानवैयर्थ्यं अभावान्तरनिष्ठप्रति-योगितायाः साध्यनिरूपितत्वविरहेणैव तद्द्वारावृत्तेरिति वाच्यम्।

स्वपदार्थस्य द्विधा निवेशेन साध्याभावनिष्ठ-साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वनिवेशधौव्येण अन्यपदवैयर्थ्यानवकाशात् तादृशसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्ति यत् तद्वत्त्वमात्रनिवेशे साध्यवद्भिन्नवृत्त्यभावान्तरवति हेतौ वृत्त्या अनुपपत्तेरित्याहुः ।

अत्रेदं बोध्यं, साध्यवत्त्वग्रहविरोधिग्रहविषयसम्बन्धेन साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन वा नानुमित्यौपयिकव्याप्तिशरीरेऽभावसम्बन्धनिवेशसम्भवः साध्यभेदेन व्याप्तेर्भेदाल्लाघवेन तत्तत्साध्यकस्थले तत्तत्साध्याभाववति दैशिक-कालिकविशेषणतासमवायादिसंसर्गाणामेव विशिष्टाभावसम्बन्धतया निवेशौचित्यात् उक्तगुरुरूपेण विशेषणतादीनां सम्बन्धताया अत्यन्ताप्रामाणिकतया तद्रूपावच्छिन्नस्य सम्बन्धविधया व्याप्तिघटकत्वायोगाच्च परन्तु यादृशसाध्यकस्थले यादृशः सम्बन्धोऽभावसम्बन्धतया व्याप्तिघटकस्तत्परिचयायैव दर्शितोऽन्वयः, तथाच यादृशसम्बन्धेन प्रकृतसाध्यवति तद्भिन्नवृत्तिसाध्याभावो न वर्त्तते तादृशसम्बन्धेन तद्वत्त्वं निवेश्यं इत्युक्त्यैव तत्परिचयसम्भवादलं वाग्जालेन । तत्र च साध्याभाववत्पदेन साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणं विवक्षणीयं तेन गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् गुणत्वादित्यादौ विशिष्टस्यानतिरिक्ततया साध्याभावस्य गुणादौ सत्त्वेऽपि न क्षतिः गुणे गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावो नास्तीत्यप्रत्ययात् तत्र तादृशाभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वानभ्युपगमात् । अथैतल्लक्षणे घटत्व-घटाकाशसंयोगान्यतराभाववान् आकाशत्वादित्यादावव्याप्तिः घटत्वस्य व्याप्यवृत्तितया तद्घटितान्यतराभाववद्भिन्ने घटे वर्त्तमानस्य घटाकाशसंयोगात्मक-

साध्याभावस्य हेत्वधिकरणे गगनेऽपि वृत्तेः निरवच्छिन्नसाध्या-भाववत्तानिवेशे च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वांशस्य वैयर्थ्यादिति चेन्न, एतल्लक्षणकर्त्तुर्मते स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्य-स्वप्रतियोगि-वैयधिकरण्यरूपविरुद्धधर्म्माध्यासोऽभावस्य भेदकः इत्येतादृश-युक्त्या (१) द्रव्यवृत्तिसंयोगाभाव-गुणवृत्तिसंयोगाभावयोर्भेदसिद्धि-रित्यनुसृत्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिः समाधीयते तथाच घटाकाशसंयोगस्य उक्तान्यतराभावप्रतियोगित्वेऽपि न तदभाव-रूपता तथासति तादृशधर्म्मयोः समावेशापत्तिः (२) तयोर्विरो-धाभावे संयोगाभावस्याप्यधिकरणभेदेन भेदासिद्धेरव्याप्यवृत्ति-साध्यके सर्व्वत्रैवाव्याप्तेरेतदभिप्रायेण लक्षणान्तरस्यावतारणीय-त्वादिति (३) गगनेऽतिरिक्त एव तदभावः स्वीकरणीयः, स च न साध्यवद्भिन्नवृत्तिरिति न दोषः। साध्यवद्भिन्ने वर्त्तत इत्य-नेनानवच्छिन्नाया एव वृत्तेर्विवक्षणान्न घटाकाशसंयोगात्मकाभा-वमादाय दोष इति तु न श्रद्धेयं, तथा सति सुषुप्त्यादिकाला-वच्छेदेनास्मदाद्यात्मवृत्तौ स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्न-(४)प्रति-योगिताकज्ञानत्वाद्यभावे साध्ये सुखादावव्याप्तिः तत्र साध्यवद्भिन्ने ईश्वरे तादृशसम्बन्धेन निरवच्छिन्नवृत्तिकस्य ज्ञानत्वादिरूपाभावस्य तत्सम्बन्धेन सुखाद्यधिकरणेऽस्मदाद्यात्मन्यपि वृत्तेः, उत्पत्तिकाला-

---

(१) इति रीत्येति पा०।

(२) अविरुद्धत्वापत्तिः इत्यर्थः।

(३) लक्षणान्तरस्यादरणीयत्वादितीति पा०।

(४) स्वाश्रयघटितसम्बन्धावच्छिन्नेति पा०।

वच्छिन्नघटादिवृत्तितादृसम्बन्धावच्छिन्न (१)प्रतियोगिताकसत्ताभावादिसाध्यकघटत्वादिहेतावव्याप्तिश्च (२)। संयोगाभावनिष्ठयोर्व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वयोः प्रयियोगिसामानाधिकरण्य-प्रतियोगिवैयधिकरण्ययोर्वक्ष्यमाणरीत्या न विरोधः (३) इत्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले (४) अव्याप्त्या लक्षणान्तरमवतारयति,'कर्म्मादाविति ।

अनुमानदीधितिः ।

कर्म्मादौ संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादाह,'साध्यवदिति, हेतोः साध्यवत्पक्षभिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेनाव्याप्तेराह, 'सकलेति, साकल्यं शाध्याभाववति साध्ये च बोध्यं साध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यस्तेन विपक्षैकदेशनिष्ठाभाव प्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः न वा नानाव्यक्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः,अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्यवृत्तिसद्धेतावव्याप्तेर्व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्ते-

---

(१) स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नेत्यर्थः ।

(२) अखण्डमते च तादृशाभावस्यातिरिक्तत्वेनाधिकरणभेदेन भिन्नत्वात् न दोष इति भावः ।

(३) व्याप्यवृत्तित्वं निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वं न त्ववच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं, प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं, न तु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं इति न विरोधः ।

(४) इति तदभिप्रायेणाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले इति पा० ।

वरणायाभावद्वये प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं बोध्यं हेत्वभावोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः, तत्प्रतियोगित्वञ्च हेतुतावच्छेदकरूपेण बोध्यं तेन द्रव्यत्वादौ साध्ये विशिष्टसत्तादौ नाव्याप्तिः न वा विशिष्टसत्तात्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि सत्तादावतिप्रसङ्गः ।

गादाधरी विवृतिः ।

इदन्त्ववधेयं द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावो न गुणादौ स्वीक्रियते अपि तु क्लृप्ते तद्वृत्तिसंयोगवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावएव संयोगाद्यभावत्वं कल्प्यतेऽनन्तगुणाद्यधिकरणे संयोगाभावकल्पनामपेक्ष्य तथाविधैकाभावे संयोगाद्यभावत्वकल्पने लाघवात् । न च संयोगवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावे द्रव्यत्वाभावे द्रव्यभेदे संयोगिभेदादौ वा संयोगाभावत्वं कल्प्यते इत्यत्र विनिगमकाभाव-इति वाच्यम् । तादृशाभावानां समनियततया अभेदात्, एवञ्च द्रव्यवृत्तिसंयोगाभाव-गुणवृत्तिसंयोगाभावयोर्भेदः सप्रमाण एव । अथैवं द्रव्यत्वाभावादीनामप्यानन्त्यापत्तिः (१) कर्म्मादौ गुणवृत्तिद्रव्यत्वाभावो न कल्प्यते अपि तु क्लृप्ते तद्वृत्तिद्रव्य-गुणान्यतरत्वाभाव एव तदभावत्वमित्यादितर्कगवेषणया कर्म्मादिवृत्ति-

(१) द्रव्यत्वाभावस्य नानात्वे तत्र संयोगाभावत्वकल्पनायां धर्म्मिणामानन्त्यात् तादृशाभावे अनेकधर्म्मिसम्बन्धकल्पनापेक्षया लाघवरूपविनिगमकस्याभाव इत्यर्थः ।

द्रव्यत्वाभावस्य गुणादिवृत्तितदभावतोभेदसिद्धिरिति चेदिष्टमेवैतदधिकरणभेदेनाभावभेदाङ्गीकर्त्तॄणाम् । न चैवं संयोगाभावत्वकल्पनायां धर्म्मिणामप्यानन्त्यात् उक्तविनिगमकाभावसम्भव इति वाच्यम् । विनिगमनाविरहेऽपि द्रव्यत्वाभावादौ संयोगाद्यभावत्वकल्पनाया निष्प्रत्यूहत्वादिति, 'हेतोरिति, नानाधिकरणकस्येत्यादिः, 'अव्याप्तेरिति, एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ एतद्रसाद्यधिकरणे एतद्रूपादिकरणस्य द्वित्वादिना भेदसत्त्वेऽपि व्यासज्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नत्वेन साध्यवन्निष्ठप्रतियोगितायाः प्रतियोग्यवृत्तित्वेन वा भेदस्य विशेषितत्वे लक्षणगमनसम्भवान्नासम्भवो दर्शितः । 'साकल्यमिति, 'बोध्यमित्यस्य विशेषणमित्यादिः, अत्र साध्याभाववति साकल्यविशेषणसत्त्वे साध्ये तद्विशेषणव्यावृत्तिः सङ्गच्छते अन्यथा साध्याभाववत्ताया हेतुमत्साधारण्येऽपि साध्याभाववद्यत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमादाय नानाव्यक्तिसाध्यकसद्धेतौ लक्षणसमन्वयसम्भवादतः साध्ये तदभाववति चेत्यनुक्त्वा साध्याभाववति साकल्यविशेषणं प्रथमतो दर्शितम् । न च साध्याभाववति साकल्यविशेषणासत्त्वेऽपि वह्निमान् पर्व्वतान्यत्वादित्यावतिव्याप्तिवारणमेव साध्ये साकल्यविशेषणप्रयोजनमस्ति उभयत्र साकल्यविशेषणादाने यत्किञ्चित्साध्याभाववति पर्व्वते हेत्वभावसत्त्वेनातिव्याप्तिः साध्ये साकल्यविशेषणसत्त्वे ह्रदादेरेव सकलसाध्याभाववत्तया हेतुसत्त्वेन अतिव्याप्त्युद्धारादिति नोक्ताभिप्रायोपवर्णनं सम्यगिति वाच्यम् । साध्याभाववति साकल्यविशेषणासत्त्वे साध्ये साकल्यविशेषणस्य उक्तातिव्याप्ति-

वारणप्रयोजनकत्वसम्भवेऽपि वक्ष्यमाणप्रयोजनस्यैव (१) वास्तविकतया तस्य साध्याभाववति साकल्यविशेषणसत्त्व एव सङ्गतेरादौ तत्प्रदर्शनस्य उचितत्वात्। वस्तुतस्तु साध्ये साकल्यविशेषणं परित्यज्य साध्याभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशनरूपकल्पान्तरस्य अवलम्बनीयतया चरममेव तत्प्रदर्शनमुचितं 'साध्ये तदभाववति च बोध्यं' इत्युक्त्वा 'साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको वा अभावो ग्राह्यः' इत्युक्तौ साध्याभाववति च साकल्यं निवेश्यते साध्याभावो वा एतादृशः (२) निवेश्यते इत्येतादृशो विकल्पः प्रतीयते स चाविवक्षितः (३) इति सारम्। साध्याभावे साकल्यविशेषणे धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसकलसाध्याभावाधिकरणं गुणादिरेव स्यात् अयोगोलकादेर्वह्निदासंयुक्तत्वावच्छिन्नाभावानधिकरणत्वादित्यतिव्याप्तिर्वह्निसत्त्वप्रकारकप्रमाविषयः (४) धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्विपक्षमात्र-

(१) इतरविशेषणावारणीयवारणरूपप्रयोजनन्तु नोक्तातिव्याप्तिवारणं किन्तु वक्ष्यमाणाव्याप्तिवारणमेव तथा तत्र साध्याभाववति साकल्यविशेषणसत्त्वएव सम्भवतीति भावः।

(२) साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकः इत्यर्थः।

(३) तादृशविकल्पविवक्षयापि अतिव्याप्तेरवारणादिति भावः।

(४) वह्नेः साध्यत्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणं गुणादिरेव प्रसिद्ध इति तत्त्वोक्तम्।

वृत्तितया सकलसाध्याभावाधिकरणाप्रसिद्धा अव्याप्तिश्चेति (१) तदुपेक्ष्य साध्ये साकल्यविशेषणं निवेशितम्। ननु साध्ये साकल्य-विशेषणदानेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तितादवस्थ्यं पर्व्वतादावपि पर्व्वतीयवह्नेर्ह्रदत्वादिना अभावस्य सत्त्वेन सकल-साध्याभावसत्त्वात् व्यासज्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन अभावविशेषणे च वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः वह्निमतस्तथाविधसकलसाध्याभावानधिकरणत्वात् साध्यताव-च्छेदकातिरिक्तो यो व्यासज्यवृत्तिधर्म्मस्तदनवच्छिन्नप्रतियोगि-ताकत्वनिवेशे च लाघवात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकत्वमेवाभावे विशेषणमुचितं किं साध्ये साकल्यविशेषणेन इत्यभिप्रेत्य तथैवाह,'साध्यतावच्छेदकेति। साध्याभाववति साकल्य-विशेषणप्रयोजनमाह, 'विपक्षेति, वैकल्पिकयोः साध्य-तदभावयोः साकल्य--साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणयोर्व्या-वृत्तिमाह, 'न वेति। एकव्यक्तिसाध्यके एतद्रूपवान् एतद्रसा-दित्यादौ हेत्वधिकरणे पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावो न प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः पूर्व्वक्षण-वृत्तित्वविशिष्टैतद्रूपादेरेतद्रसाधिकरणे वृत्तेः एतद्रूप-तद्रूपोभय-त्वावच्छिन्नाभावोऽपि न तथा प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधि-करणाप्रसिद्धेरिति तत्र लक्षणसङ्गतिरित्यतो नानाव्यक्तिसाध्यक-इत्युक्तम्, अतएव अव्याप्तिरेवोक्ता नासम्भव इति। अत्र 'नाना-

(५) एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादावपि रूप-घटोभयाभावमादाय लक्षणा-गमनादसम्भव एव वक्तुमुचित इति ध्येयम्।

व्यक्तिसाध्यकत्वं' व्यधिकरणद्वयवृत्तिसाध्यतावच्छेदककत्वम्, अत एव एतद्व्यक्तिवृत्तियावद्धर्म्मवान् एतद्रूपादित्यादौ नानाव्यक्तिसाध्यके अव्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिः। 'अव्याप्यवृत्तीति कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादावित्यर्थः, 'अव्याप्तेर्वारणायेत्यन्वयः, 'व्यभिचारिणि चेति पृथिवी कपिसंयोगादित्यादावित्यर्थः। 'अभावद्वये' साध्याभावे हेत्वभावे च, तथाचाव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्यवृत्तिसद्धेतोरव्याप्तेर्व्वारणाय साध्याभावे, व्यभिचारिणि च अव्याप्यवृत्तावतिव्याप्तेर्व्वारणाय हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमित्यर्थः। यद्यपि हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य आवश्यकतया कपिसंयोगी कपिविभागादित्याद्यव्याप्यवृत्तिहेतुकेऽव्याप्तिवारणप्रयोजनकत्वं साध्याभावे तद्विशेषणस्य सम्भवतीति व्याप्यवृत्तीत्यकिञ्चित्करं, तथापि हेत्वभावे तादृशविशेषणप्रतिसन्धानं विनैव व्याप्यवृत्तिहेतुकस्थले अव्याप्तिनिर्णयो भवतीत्येतदभिसन्धायैव तदुक्तं, प्रतियोगिवैयधिकरण्यञ्च न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वम् अव्याप्यवृत्तिसाध्यके तथाविधहेतुके च तादृशसाध्याभावहेत्वभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्तेरपि तु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं, तथाच प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावाधिकरणेषु यावत्सु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टः सन् वर्त्तते योऽभावस्तत्प्रतियोगित्वमर्थः। तेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसंयोगाद्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वोपलक्षितकपिसंयोगाद्यभावस्य हेत्वधिकरणे सत्त्वेऽपि न अव्याप्तिर्न वा एतद्वृक्षत्ववान् कपिसंयोगादित्यादौ तथाविधकपिसंयोगाद्यभावस्य सकलसाध्या-

भावाधिकरणे सत्त्वेऽपि अतिव्याप्तिः, प्रतियोग्यनधिकरणीभूत-साध्याभावाधिकरणयावन्निष्ठस्वप्रतियोग्यनधिकरणताकाभावप्रति-योगित्वमिति फलितार्थः । प्रथमे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन चरमे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यं तेनाय-मात्मा आत्म-महाकालान्यतरत्वात् इत्यादौ व्यभिचारनिरूपकाधि-करणस्य कालस्य कालिकसम्बन्धेन साध्याधिकरणत्वेऽपि नाति-व्याप्तिर्न वा वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्याभावाधिकरणयाव-दन्तर्गतकाल-ज्ञानादिषु कालिक-विषयत्वादिसम्बन्धेन हेत्वभाव-प्रतियोग्यधिकरणत्वेऽपि असम्भवः अव्याप्तिर्वा (१) इत्यत्र प्रतियो-गित्वे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वेन न निवेशनीये सम्बन्धान्तराव-च्छिन्नप्रतियोगिताकयोः साध्याभाव-हेत्वभावयोरुक्तसम्बन्धेन प्रति-योगिसमानाधिकरणतया असम्भवातिव्याप्त्योरनवकाशात् (२) 'हेत्वभावोऽपि' इत्यपिशब्देन साध्याभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेद-कावच्छिन्नवैयधिकरण्यं निवेश्यम् इति सूच्यते, तेन (३) विशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यादौ हेत्वधिकरणगुणादिषु साध्याभावप्रति-योगिसत्तादेः सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः अत्र साध्याभावोऽपि इत्युक्तौ अग्रिमतत्पदेन हेत्वभावपरामर्शासम्भवः तत्र हेत्वभावपददाने चाक्षराधिक्यमिति तन्नोक्तं, 'तत्प्रतियोगित्वं' साध्याभाववन्निष्ठा-

(१) आत्मभिन्नं घटत्वादित्यादौ लक्षणगमनादाह, अव्याप्तिरिति ।

(२) धूमवान् वह्नेरित्यादौ यावत्साध्याभावाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वासम्भवान्नातिव्याप्तिः किन्तु अयोगोलकभिन्नं वह्नेरित्यादावेव ।

(३) साध्याभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशेन ।

भावप्रतियोगित्वं, 'हेतुतावच्छेदकरूपेण' हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः। हेत्वभावनिष्ठप्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशप्रयोजनमाह, 'द्रव्यत्वादाविति, 'विशिष्टेति गुण-कर्म्मान्यत्वविशिष्टेत्यर्थः। प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशप्रयोजनमाह, 'न वेति, अत्रापि द्रव्यत्वादौ साध्ये इत्यनुषज्यते, 'विशिष्टसत्तात्वादिना' गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वादिना, तृतीयार्थश्चावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं, तस्य च अभावे अन्वयः, प्रतियोगिपदार्थैकदेशप्रतियोगित्वान्वितम् अवच्छिन्नत्वं वा तदर्थः, 'तादृशाभावेति सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावेत्यर्थः। न च हेत्वभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यस्थले हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमेव निवेश्यतां ततोऽपि तत्प्रयोजननिर्व्वाहात् तथाच द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणादिनिष्ठविशिष्टसत्ताभावस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणतयैवातिव्याप्तिवारणसम्भवात् प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलमिति वाच्यम् (१)। हेत्वभावे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशे सकलसाध्याभाववन्निष्ठा या हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणता तन्निरूपकाभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः स्यात् तदपेक्षया सकलसाध्याभाववन्निष्ठा हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नयादृशप्रति-

---

(१) यद्यपि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशे हेत्वभावोऽपीत्यपि ना साध्याभावसमुच्चयासम्भवः, स्वतन्त्रतदुपादाने च ग्रन्थगौरवं तथापि ग्रन्थगौरवभिया लक्षणे विशेषणान्तरदानमनुचितमिति।

योगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणता तद्वत्त्वरूपस्यास्मदीयफलितार्थस्यागुरुत्वात्। न च ममापि सकलसाध्याभाववन्निष्ठं यद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं तद्धर्मवत्त्वमित्येवार्थः स च अतिलघुरेवेति वाच्यम्। एतादृशार्थकरणे मूलोक्तं प्रतियोगितायाा व्याप्तित्वं व्याहन्येत इति मूलानुसारेण दीधितिकृता गुर्व्वर्थस्यानुसरणात् उक्तविशेषण-विशेष्यभावेनानिवेशे व्यर्थविशेषणतानवकाशात्।

केचित्तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशे सकलसाध्याभाववन्निष्ठविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यधिकरणाभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य गुणेऽपि सत्त्वात् बाधानवतारदशायां तत्र द्रव्यत्वानुमित्यापत्तिः अस्मन्मते तु तत्प्रतियोगित्वस्वेत्यतो लब्धस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकस्य(१) व्याप्तितया तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य गुणेऽपि भ्रमत्वादित्याहुः।

अनुमानदीधितिः।

यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षोवा तत्र निर्धूमत्वादिव्याप्ये तत्त्वेन साध्ये निर्वह्नित्वादौ चाव्याप्तिस्तत्र हेत्वभावस्य वह्न्यादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षावृत्तित्वादत आह, ‘साध्यवदन्येति, अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यम्। न हि भवति नीलो घटो घटादन्यइति।

---

(१) तथाच प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशादेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतहेतुतावच्छेदकपर्य्यन्तस्य प्राप्तत्वादिति भावः।

गादाधरी विवृतिः ।

एतल्लक्षणं दूषयित्वोत्तरलक्षणमवतारयति, 'यत्रैकव्यक्तिकमिति । यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं तत्राव्याप्तिरित्यन्वयः, एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ अनेकाशेषत्वरूपसाकल्यस्य साध्येऽसत्त्वादिति भावः । साध्ये साकल्यविशेषणं परित्यज्य कल्पान्तरानुसरणान्नैतद्दोषावकाश इत्यत आह, 'विपक्षो वेति, विपक्षः साध्याभाववान् अत्राप्येकव्यक्तिक इत्यस्य विशेषणस्य लिङ्गव्यत्ययेनानुषङ्गः (१) तथाच एतद्घटभिन्नं पटत्वादित्यादौ साध्याभाववति एतद्घटादौ साकल्याप्रसिद्ध्याव्याप्तिरित्यर्थः । सकलपदस्य अशेषमात्रपरत्वे दोषान्तरमाह, 'निर्धूमत्वादिव्याप्य इति, 'तत्त्वेन' निर्धूमत्वव्याप्यत्वेन, तथाच धूमत्वावच्छिन्नाभावव्याप्यवान् वह्नित्वावच्छिन्नाभावादित्यादावित्यर्थः, निर्धूमत्वत्वावच्छिन्ने साध्ये एकव्यक्तिकतया पूर्व्वदोषाक्रान्तत्वेन तद्व्याप्यसाध्यकानुसरणं, निर्धूमत्वव्याप्यह्रदत्वादेस्ताद्रूप्येण साध्यतायां सद्धेतुत्वानुपपत्तिरतस्तत्त्वेनेत्युक्तं, 'हेत्वभावस्येति । अथ वह्न्यात्मकहेत्वभावस्य प्रत्येकं सकलसाध्याभाववन्निष्ठत्वासम्भवेऽपि सकलतन्निष्ठवह्न्यभावादिभेदप्रतियोगितामादायैव लक्षणं सङ्गमनीयं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशादेव व्यभिचारिणि (२) सम्बन्धान्त-

(१) विपरिणतस्यानुषङ्ग इति पा० ।

(२) अयोगोलकभिन्नं वह्नेरित्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेश एव समवायेन हेत्वभावमादायातिव्याप्तिः स्यात् न तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन तन्निवेशे तथाच कथं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयमिति भावः ।

रावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेत्वभावमादायातिप्रसङ्गानवकाशेन हेत्व-भावप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशात् ।

यत्तु वह्निमद्भेदहेतुताभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः, भेदभेदस्यानवस्था-भयेनाधिकरणस्वरूपतया तस्य च प्रत्येकविश्रान्ततया याव-द्विपक्षवृत्तित्वासम्भवात् तत्र हेतुभेदमादायापि लक्षणगमनासम्भ-वात् इति तन्न, आकाशभावाधिकरणकभेदभेदस्याकाशाद्यभाव-स्वरूपतया तस्य च यावद्विपक्षवृत्तित्वेन तमादायैव लक्षण-गमनसम्भवात् । न च एतादृशरीत्या आकाशाभावमादाय भेद-हेतुकव्यभिचारिणि अतिप्रसक्तया हेत्वभावत्वेन सकलसाध्याभा-वाधिकरणवृत्तित्वं विवक्षणीयं तथासति अधिकरणस्वरूपाभावस्य च स्वस्मिन्नेव तदभावत्वेन वृत्तिरिति नातिव्याप्त्यवकाशः एवञ्चाकाशाभावमादाय नोक्ताव्याप्तिपरिहारसम्भव इति वाच्यम् । उक्तस्थले आकाशाभावस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगि-वैयधिकरण्यविरहादेवातिव्याप्तिवारणसम्भवेन तादृशविवक्षाया-निष्प्रयोजनकत्वात् वह्निमद्भेदहेतुकस्थले च साध्याभावाधि-करणस्य हेतुरूपप्रतियोग्यनधिकरणत्वेनाकाशाभावरूपहेतुभेदस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाव्याप्तिवारणसम्भवादिति दिक् ।

अत्र केचित्, यत्र वह्न्यभावान्यत्वविशिष्टनिर्धूमत्वव्याप्यं साध्यं वह्न्यभावान्यत्वविशिष्टवह्न्यभावः(१)हेतुस्तत्र वह्न्यभावस्यापि सकल-साध्याभाववदन्तर्गततया तत्र वह्न्यभावभेदासत्त्वेन तमादाय लक्षणगमनासम्भवात् । न च तादृशविशिष्टहेतुकस्थले हेतुभेदस्य

(१) वह्न्यभावे व्यभिचारवारणाय हेतौ वह्न्यभावान्यत्वेति ।

सकलसाध्याभाववन्निष्ठत्वासम्भवेऽप्यखण्डस्य तस्य विशिष्टात्यन्ताभावस्य तथात्वमादायैव लक्षणगमनं सम्भवतीति वाच्यम्। प्राचीनमते विशिष्टाभावस्य विशेषणाभाव-विशेष्याभावाभ्याम् अनतिरिक्ततया तादृशविशिष्टभावस्य वह्न्यभावत्व-वह्न्युभयरूपत्वेन सकलसाध्याभाववन्निष्ठत्वासम्भवात्। अथैवमपि विषयितादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वह्न्यभावात्यन्ताभावस्य अखण्डतया सकलधूमवन्निष्ठतया तमादाय एव लक्षणगमनं सम्भवतीति चेत्, न, वृत्त्यनियामकतया विषयितादिसम्बन्धानामत्यन्ताभावप्रतियोगितानावच्छेदकत्वात् संयोगादिरूपव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्याद्यभावस्याखण्डस्य सकलधूमवन्निष्ठत्वेऽपि तदभावप्रतियोगिता न हेतुतावच्छेदकीभूतवह्न्यभावत्वावच्छिन्ना, तत्र लाघवेनाभावत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वात् इति न तमादायापि लक्षणसङ्गतिः। न च गुरुधर्म्मावच्छिन्नहेतुकस्थले लक्षणसङ्गमनाय पारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं हेतुतावच्छेदके निवेश्यं तथाच वह्न्यभावत्वादेरपि तादृशावच्छेदकत्वमक्षतमेवेति वाच्यं। एतल्लक्षणस्य परित्याज्यतया निखिलदोषोद्धारानावश्यकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकत्वं न निविष्टमित्याशयेनैव तद्दोषदानादिति, तदसत्, तथा सत्यपि सकलसाध्याभाववन्निष्ठं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावाभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवात्। न च जन्यमात्रस्य कालोपाधितानये साध्याभाववति पर्व्वतादौ कालिकसम्बन्धेन वह्न्यभावादिसत्त्वात् तत्र तादृशसम्बन्धेन तस्याभावो न वर्त्तते

एवेति वाच्यम्। कालिकसम्बन्धेन तत्र वह्न्यभावसत्त्वेऽपि प्रतियोग्यनधिकरणीभूतवह्निमदवयवावच्छेदेन तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्यापि सत्त्वात् एवं विशिष्टाभावस्य विशेष्याभाव-विशेषणाभावाभ्याम् अनतिरिक्तत्वे द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावेव अव्याप्तिसम्भवे तदुपेक्ष्याभावसाध्यकाभावहेतुकस्थलानुधावने वीजाभावात्। तस्मात् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निविष्टं प्रतियोगिता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नैव निविष्टेत्यभिप्रायेणैव तद्दोषदानम्। हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यदाने (१) तु अग्रिमलक्षणापेक्षया गौरवमेव तल्लक्षणावतारे वीजं बोध्यम्। एतेन सकलशब्दस्य व्यापकतार्थकतया साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेव निष्कृष्टैतल्लक्षणार्थः, धूमवान् वह्नेरित्यादौ प्रमेयत्वादिना वह्न्यभावस्य साध्याभावव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः यद्रूपावच्छिन्नाभावत्वं साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वस्यैव लक्षणत्वात्, एवञ्च हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं न निवेश्यते व्यापकतालक्षणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशेन अव्याप्यवृत्तिहेतुकव्यभिचारिणि हेत्वभावस्य साध्याभाववन्निष्ठहेतुरूपाभावप्रतियोगितया व्यापकत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहात्, व्यापकताशरीरे च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववन्निष्ठत्वमभावे निवेश्यं तेन वह्न्याद्यभाववतिमति कालिकादिसम्बन्धेन धूमादिरूपाभावस्य वृत्तावपि धूमाभावादेर्न साध्याभावव्यापकता-

(१) प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे इति पा०।

त्वतिः। सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्याभाववति हेतुतावच्छे-दकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धया अव्याप्तिश्च लक्षणपञ्चक एव दोषः, अस्तु वा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमत्ताज्ञानं प्रति यादृश-सम्बन्धेन हेत्वभाववत्ताग्रहः प्रतिबन्धकस्तादृशसम्बन्धेन स्वाव-च्छिन्नाधिकरणभिन्नसाध्याभावाधिकरणकं यद्यत् स्वं तद्भिन्नत्वमेव साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वम्, इत्थञ्च सत्तावान् जातेरित्यादौ एतादृशं स्वं जातित्वाभावत्वादिकमेव तद्भिन्नञ्च जात्यभावत्वमिति लक्षणसमन्वयः, इत्थञ्च एतद्वृक्षत्ववान् कपिसंयोगादित्यादौ कपि-संयोगाभावत्वावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धया कपिसंयोगाभावत्वं नैतादृशं स्वमिति कपिसंयोगाभावत्वस्य साध्यव्यापकतावच्छेदक-त्वादतिव्याप्तिवारणाय हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणं देयमेव, न देयमेव वा अधिकरणत्वाभावस्यैवाधिकरणभिन्नत्व-स्थले निवेशनीयत्वात्, कपिसंयोगाभावादिवत्तदधिकरणताया-अपि अव्याप्यवृत्तितया तदभावस्य साध्याभाववति सत्त्वेनाति-व्याप्त्यनवकाशात्, अधिकरणत्वाभावादिश्च भावप्रतियोगिकतया अतिरिक्त एवेति विशेषणताविशेषेणैव तद्वत्त्वं साध्यभाववति विशे-षणीयमिति, एवञ्च निर्धूमत्वव्याप्यवान् निर्वह्नित्वादित्यादौ हेत्वभावस्य वह्न्यादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षावृत्तित्वेऽपि हेत्वभाव-त्वेन तेषां साध्याभावव्यापकत्वात् नाव्याप्तिरिति पूर्व्वपक्षोऽप्य-किञ्चित्करः। यत्र यावतां साध्याभाववतां सम्भवस्तत्र प्राति-स्विकरूपेण तत्तदधिकरणवृत्तित्वमेव हेत्वभावविशेषणतया लक्षण-घटकं न तु साध्याभावव्यापकत्वमित्यभिप्रायेणैव एतद्दोषदानात्,

प्रकारान्तरानुसरणेन परिष्कारे सकललक्षणानामेव परिष्कार-सम्भवादिति कृतं पल्लवितेन ।

परे तु 'निर्धूमत्वव्याप्ये तत्त्वेन साध्ये' इत्यस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावव्याप्ये साध्ये तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावादौ अव्याप्तिरित्यर्थः (१)। तत्र च हेतोरपि सकलसाध्याभाववदन्तर्गततया तत्र हेतुभेदासत्त्वेन न वह्न्यभावभेदमादाय लक्षणसङ्गतिरित्यव्याप्तिर्दुर्व्वारैव, तथाहि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन पर्व्वतत्वादौ वर्त्तमानस्य वह्नेस्तादृश-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य पर्व्वतादौ सत्त्वेन तत्र-सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्न--प्रतियोगिताकधूमाभावसत्त्वात् साध्याभावाधिकरणत्वमविवादमेव इति ध्येयमित्याहुः (२)।

साध्यवद्व्यक्तिविशेषभेदमादायाव्याप्तिं परिहरति, 'अत्रेति, 'साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-साध्यवत्त्वपर्य्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमित्यर्थः, तेन वह्नि-मान् धूमादित्यादौ तत्तद्वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदमा-

---

(१) यस्य लक्षणस्याव्याप्तिदोषदुष्टत्वं तेन लक्षणेन लक्ष्येतरभेदानुमाने पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन पक्षे लक्षणरूपहेत्वभावात् भागासिद्धिदोषो भवति। यस्य लक्षणस्यासम्भवदोषदुष्टत्वं तेन लक्षणेन लक्ष्येतरभेदानुमाने पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेत्वभावात् स्वरूपासिद्धिदोषो भवति। यस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिदोषदुष्टत्वं तेन लक्षणेन लक्ष्येतरभेदानुमाने लक्ष्येतरभेदरूपसाध्याभाववति लक्षणरूपहेतोर्वर्त्तमानत्वेन व्यभिचारदोषो भवतीति ध्येयम्।

(२) परे त्वित्यादिराङ्गुरित्यन्तः पाठः केषुचिदादर्शपुस्तकेषु नास्ति।

दाय न दोषस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतायाः तत्ताविशिष्टवह्नि-मत्त्व एव पर्य्याप्तत्वात्। 'व्युत्पत्तिबललभ्यम्' अन्यादिपदसमभि-व्याहारलभ्यं, नञ्पदसमभिव्याहारज्ञानस्येवैतादृशपदसमभिव्या-हारज्ञानस्यापि अन्वयितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-भावशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकत्वादिति भावः। 'व्युत्पत्ति-बललभ्यमित्यनेन यथाश्रुतलक्षणवाक्यार्थ एवायमिति सूचितम्। तादृशसमभिव्याहारस्थले तत्प्रतियोगिकाभावमात्रबोधे अतिप्रसङ्गं सूचयति, 'न हि भवतीति, प्रामाणिकव्यवहार इति शेषः, तथा-चान्वयिप्रतियोगिकाभावमात्रबोधे नीलघटेऽपि पीतघटादिभेद-सत्त्वेन तादृशव्यवहारोऽपि स्यादिति भावः। द्रव्यं न घट इत्याद्य-प्रयोगात् अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेन (१) अन्योन्याभावादि-रन्यादिपदेन प्रत्याय्यते अनुयोगितावच्छेदकञ्च प्रतियोग्यवृत्तिरेव धर्म्म इति प्रकाशकृदङ्गीकृतव्युत्पत्त्यन्तरविरोधात् घटो घटादन्य-इति प्रयोगवारणसम्भवात् 'नील इति, घटादन्य इत्यादौ प्राचीन-मते पञ्चम्याः प्रतियोगित्वमर्थः, तत्र च प्रकृत्यर्थस्य घटत्वादि-विशिष्टस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वविशिष्टाधेयतासम्बन्धेनान्वयः, अथवा केवलमाधेयत्वमेव सम्बन्धः, धर्म्मिपारतन्त्र्येण घटत्वादेरप्यव-च्छिन्नत्वसम्बन्धेनान्वयोपगमात् एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्याप्यन्यत्र पारतन्त्र्येण अन्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्, प्रतियोगित्वस्य व्युत्पत्ति-वैचित्र्येणान्यपदार्थैकदेशे भेदे निरूपकतासम्बन्धेनान्वयः,घटादन्य-इत्यादौ निरूपकतासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टो

(१) अनुयोगितावच्छेदकावच्छेदेनैवेति पा०।

लक्षणया घटादिपदार्थस्तत्पुरुषस्थले पूर्व्वपदस्य तत्तद्विभक्त्यन्तार्थ-विशिष्टलाक्षणिकत्वात्, तादृशघटादिपदार्थस्याभेदसम्बन्धेन भेदेऽन्वयः । नवीनमते च घटादन्य इत्यादौ अनुयोगित्वं पञ्चम्यर्थः, तत्र च प्रकृत्यर्थस्य घटत्वादिविशिष्टस्य स्ववृत्तिघटत्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपकताकत्वसम्बन्धेनान्वयः, अनुयोगितायाश्चाश्रयतासम्बन्धेन भेदेऽन्वयः, समासस्थले च घटत्वावच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताविशिष्टे पूर्व्वपदस्य लक्षणा तस्य चाभेदसम्बन्धेन भेदेऽन्वयः । अथैवं साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्येतादृशलक्षणवाक्यादभेद-सम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिताविशिष्टविशेषितस्तादृशानुयोगिता-विशिष्टविशेषितो वा यो भेदस्तद्वदवृत्तित्वमेव प्रतीयते, तथाच अनुमित्यौपयिकव्याप्तिस्वरूपजिज्ञासायां तादृशलक्षणाभिधाने अर्थान्तरप्रसङ्गः तादृशप्रतियोगितासम्बन्धेन तादृशानुयोगिता-सम्बन्धेन वा साध्यवद्विशेषितभेदवदवृत्तिताज्ञानस्यैव लाघवेन अनु-मितिहेतुत्वात् इति चेत्, न, यादृशव्याप्तिज्ञानमनुमितिहेतुः तस्यामेव अस्य तात्पर्य्यात् शाब्दबोधविषयत्वेऽपि तन्मूलकौदीच्य-व्याप्तिविषयकमानसोपनीतभानस्यैव तादृशतात्पर्य्यनिर्व्वाह्यत्वात्, नीलो घटः कम्बुग्रीवादिमदन्य इत्यादिवाक्यस्य अप्रमाणत्वात्, पटः कम्बुग्रीवादिमदन्य इत्यादिवाक्यस्य प्रमाणत्वादन्वयितावच्छेदकनिरूपितपारिभाषिकमवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां भासत-इत्युपेयम् अतः साध्यवदन्य इत्यादौ मतुवन्तप्रतिपाद्यतावच्छेद-कस्य साध्यसम्बन्धस्य साध्यापेक्षया गुरुतया अनवच्छेदकत्वेऽपि मोक्तलक्षणवाक्यार्थाप्रसिद्धिः । पारिभाषिकं तदवच्छिन्नत्वञ्च तद्वि-

शिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीया या या प्रतियोगिता तदवच्छेदकत्वाभावकूटवदवच्छिन्नत्वम्। एतादृशावच्छिन्नत्वस्य सम्बन्धतया प्रातिस्विकरूपेण तत्तत्प्रतियोगिताव्यक्तीनां दुर्ज्ञेयत्वेऽपि न क्षतिः। सम्बन्धज्ञानस्य विशिष्टबुद्धावनपेक्षितत्वात्, अनुमितिं प्रति च साध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहिज्ञानमेव कारणं कल्प्यते लाघवात् न तु साध्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहि ज्ञानम्। अनुमित्यौपयिकव्याप्तिशरीरे तादृश्येव प्रतियोगिता निवेश्यते, कम्बुग्रीवादिमत्त्वात् घटादित्यादौ विशेषदर्शिनामनुमितेः प्रामाणिकत्वे निरुक्तपारिभाषिकावच्छिन्नत्वमेवानुमित्यौपयिकव्याप्तिघटकं तादृशगुरुधर्म्मावच्छिन्नसाध्यकानुमानस्य केवलान्वयिसाध्यकानुमानसमशीलतावादिनस्तु स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वमेव तादृशव्याप्तिशरीरे निवेशयन्तीति समासः। मूले 'केवलान्वयिन्यभावादित्यादौ एतादृशलक्षणपञ्चकस्य केवलान्वयिनि अप्रसिद्धेरित्यर्थः। न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यावश्यं निवेशनीयतया सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ अव्याप्तिरस्तीति केवलान्वयिसाध्यकमात्रे अव्याप्तिकथनमसङ्गतमिति वाच्यम्। केवलान्वयिपदेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्किञ्चिदधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वरूपकेवलान्वयित्वाश्रयसाध्यकमात्रस्य उक्तत्वात्। अथवा हेतुतावच्छेदकसम्भन्धेन वृत्तित्वमनिवेश्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तो यो हेतुप्रतियोगिकः सम्बन्धः तदन्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमेव निवेश्यं वह्निमान् धूमादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन धूमादेः साध्याभाववद्वृत्तित्वेऽपि तत्सम्बन्धस्य हेतुतावच्छेदक-

सम्बन्धातिरिक्तत्वात् हेतुप्रप्रतियोगिकत्वाच्च लक्षणाघटकतया तदन्यसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वाभावः अस्त्येवेति भावः। एवञ्च सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वाप्रसिद्धावपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यविशेषणताविशेषादिना वृत्तित्वप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरिति ध्येयम्।

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्य्यविरचिता शिरोमणिकृतव्याप्तिपञ्चकव्याख्याया विवृतिः समाप्ता

समाप्तं व्याप्तिपञ्चकम्।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

सिंह-व्याघ्रनामकव्याप्तिद्वयम् ।

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा, तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वं, तच्च तत्र यत्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणे धूमे चासिद्धम् ।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

'नापीति, साध्यमसमानाधिकरणं यस्य यदधिकरणानधिकरणं साध्यं तत्त्वम् साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वम् साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणावृत्तित्वमिति यावत्, तदनधिकरणत्वमित्यर्थः, साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वात्तद्वृत्तौ नातिप्रसङ्गः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षस्तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः ।

गादाधरी विवृतिः ।

'साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वलक्षणे यदि तदधिकरणावृत्तित्वरूपासामानाधिकरण्यं निवेश्यते तदा द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः सत्ताया द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तितया तादृशा-

सामानाधिकरण्यानधिकरणत्वात् तदनधिकरणवृत्तित्वस्यासामानाधिकरण्यपदार्थत्वे अनन्तरवक्ष्यमाणलक्षणाभेद इत्यतो व्याचष्टे, 'साध्येति, साध्यं असमानाधिकरणं यस्येत्यत्रासमानाधिकरणपदस्य स्वानधिकरणार्थकत्वे (१) द्रव्यं सत्त्वादित्यादावेवातिव्याप्तिः द्रव्यत्वादेः सत्तानधिकरणाधिकरणकत्वविरहेण यत्पदेन सत्तादेरुपादानासम्भवात्, सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च सत्तादेर्द्रव्यत्वानधिकरणाधिकरणकत्वात् अतस्तदधिकरणानधिकरणकत्वपरतया तत्पदं व्याचष्टे, 'यदधिकरणेति, यदधिकरणानधिकरणकं साध्यं तत्त्वानधिकरणत्वस्य व्याप्तित्वे व्याप्तेर्विशिष्टैकार्थरूपतानुपपत्त्या विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वानिर्व्वाहः, यत्त्व-तत्त्वाननुगमेन तत्त्वाधिकरणत्वाभावकूटस्य निवेशनीयतया दुर्ज्ञेयत्वं गौरवञ्च इत्याशयेन यत्त्व-तत्त्वाघटितसाध्यासामानाधिकरण्यपदार्थमाह, 'साध्यनिष्ठेति, साध्यनिष्ठं यदसामानाधिकरण्यं स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वाभावस्तत्प्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगिकोटिनिविष्टाधिकरणवृत्तित्वं साध्यवन्निष्ठाभावीयाधेयत्वनिष्ठप्रतियोगितायां निरूपितत्वसम्बन्धेन यदवच्छेदकं तद्वृत्तित्वमिति यावत्, वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाभावो ह्रदाधेयत्वाभावस्तदीयप्रतियोगितायामुक्तसम्बन्धेनावच्छेदकोह्रदादिस्तद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं धूमादाविति लक्षणसमन्वयः। अत्र साध्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्व्वतादिसमवेतत्वाद्य-

(१) सद्धेतुस्थले स्वपदम् उदासीनव्यक्तिपरम्, असद्धेतुस्थले हेतुपरमिति भावः।

भावमादायानुपपत्तेस्तथाच सत्तावान् समवायित्वादित्यादौ साध्य-निष्ठाभावीय-समवेतत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकीभूताधिकरणाप्रसिद्धेरव्याप्तिः। वह्निमान् धूमादित्यादावपि धूमादेरयोगोलकीयवह्न्यादिनिष्ठपर्व्वतादिवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकपर्व्वतादिवृत्तित्वादव्याप्तिश्च साध्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावनिवेशे च गौरवं इत्याशयेन फलितार्थमाह, 'साध्यनिष्ठाधेयत्वेति, आधेयत्वमिह साध्यतावच्छेदकव्यापकीभूतं ग्राह्यं तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसादेः पर्व्वतीयवह्निनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वेऽपि नाव्याप्तिः। एवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाधेयता विशेषणीया तेनायमात्मा आत्म महाकालान्यतरत्वादित्यादौ कालस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नात्मत्वादिनिष्ठाधेयत्वनिरूपकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः, तादृशाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वेत्यत्राधिकरणत्वमविवक्षितं तदनिरूपकत्वमात्रं निविष्टं (१) प्रथमतो द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेराशङ्कितत्तया व्यभिचारिसामान्य एवातिव्याप्तिमुद्धरति, 'साध्यवद्भिन्नस्येति व्यभिचारनिरूपकाधिकरणस्येत्यर्थः, अत्राधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम्, अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यादिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकस्वावयवादौ धूमादेः समवायेन वृत्तेरव्याप्त्यापत्तेः इत्यञ्च सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ अव्याप्तिः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरू-

(१) स्वर्ग्नि्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नधेयतावत्त्वसम्बन्धेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकवदन्यत्वम् इत्यर्थस्तेन धूमाधिकरणतामादाय धूमादौ नाव्याप्तिरिति ध्येयम्।

पकाधिकरणे सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धात्मकसमवायादिना वृत्तेरप्रसिद्धेः, एवं द्रव्यं गुण-कर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादावपि विशिष्टसत्त्वादेः सत्ताद्यनतिरेकितया साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणगुणादिवृत्तित्वानधिकरणत्वासम्भवादव्याप्तिरित्यतो निष्कृष्टार्थमाह, 'साध्यनिष्ठेति, अत्रापि पूर्व्वदोषवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाधेयत्वं विशेषणीयम्, एवमधिकरणत्वमप्यविवक्षितं, तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकतैवाभावे निवेशनीया, तादृशाधेयत्वानिरूपकवृत्तित्वमात्रनिवेशे धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्न्यधिकरणत्वसामान्याभावस्य धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकह्रदादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिरतो व्यापकतानिवेशः, व्यापकत्वञ्च तद्वन्निष्ठान्योन्याभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं, न तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं, सर्व्वस्यैव तथाविधद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तदप्रसिद्धेः, न वा तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकीभूताभावत्वादिकमादाय वह्न्यधिकरणत्वसामान्याभावस्यापि धूमानधिकरणत्वव्यापकतया अतिव्याप्त्यापत्तेः, अनवच्छेदकत्वञ्चावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनधिकरणत्वम् अत उभयवद्भेदमादाय न दोषः। अथ वा यदधिकरणतासामान्याभावत्वं साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमेव समुदायार्थः, अतोऽभावत्वादिना व्यापकतामादाय न दोषः। अधिकरणता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यनधिकरण-

धूमावयवादौ धूमाधिकरणत्वसामान्याभावासत्त्वेऽपि न क्षतिः, धूमवान् वह्नेरित्यादौ यत्किञ्चिदधिकरणत्वाभावस्यैव धूमानधिकरणत्वव्यापकतया अतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदं, तथाच तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वं, यद्रूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छिन्नाभावत्वं वा तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वं व्याप्तिरिति फलितार्थः, तेन धूमानधिकरणत्वव्यापकीभूतधूमाधिकरणत्व-वह्न्यधिकरणत्वोभयसामान्याभावप्रतियोगिताया-वह्न्यधिकरणत्वसामान्यनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः, यदधिकरणतामात्रनिवेशे द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वानधिकरणगुणादौ हेत्वधिकरणतात्वावच्छिन्नाभावासत्त्वात् अतः यद्रूपावच्छिन्नेति, हेत्वभावस्य व्यापकतानिवेशे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वन्निष्ठत्वं निवेश्यं अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणजलादौ धूमाभावाभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तेरव्याप्त्यापत्तेः तथाच सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेरतो हेत्वधिकरणत्वाभावस्य व्यापकताघटितमेव तल्लक्षणं तथाचाधिकरणताया विशेषणताविशेषेण वृत्तिमत्तया तेन सम्बन्धेन तद्वन्निष्ठत्वं निवेश्यम् अतो न दोषः। पूर्व्वकल्पपरित्यागे वीजमाह, 'तेनेति, 'न दोष इति, सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि तत्सम्बन्धावच्छिन्नाया द्रव्यत्वाधिकरणताया द्रव्ये प्रसिद्धाया अप्य-

भावस्य साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादिति (१) भावः ।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नाधिकरणकत्वञ्चर-माधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय द्वय-मेकोक्त्या अनूद्य दूषयति, 'तदुभयमपीति । साध्ये-त्यादेः साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावः, साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावश्चार्थः, तत्र केव-लान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्ध्या नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्यव्यक्तिनिष्ठाधेयत्वानिरू-पकाधिकरणत्वं साधनाधिकरणव्यक्त्यन्तरस्येत्यव्याप्तिः क्वचिद्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गश्चाद्ये, द्वितीये च साध्य-वैयधिकरण्ये यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको-भेदो विवक्षितस्तदा केवलान्वयिनि, यदि च यत्किञ्चि-त्साध्यवद्व्यक्तिभेदस्तदा नानाधिकरणसाध्यके सर्वत्रा-व्याप्तिः ।

गादाधरी विवृतिः ।

साध्यवैयधिकरण्यस्य निरुक्तार्थकत्वे पौनरुक्त्यमतस्तद्व्याचष्टे, 'साध्येति । ननु मूले 'तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरण-

(१) साध्यानधिकरणत्वव्यापकत्वादितीति पा० ।

त्वम्' इत्यनेनोक्तलक्षणद्वयार्थानुवादोऽसङ्गतः असमानाधिकरण्य-वैयधिकरण्ययोरधिकरणताद्वयघटितत्वेन तादृशलक्षणयोरधि-करणताद्वयघटितत्वादनुवादे चाधिकरणताद्वयमात्रस्य निवेशा-दतस्तादृशमूलं सङ्गमयति, 'चरमेति, (१) 'अनतिप्रयोजनक-तयेति, अनधिकरणत्वस्याधिकरणत्वाभावरूपतया तद्घटकाधि-करणत्वांशं परित्यज्य साध्यासामानाधिकरण्याभाव-साध्यवैयधि-करण्याभावनिवेशेनैवोपपत्तिरिति भावः। असामानाधिकर-ण्याद्यधिकरणत्वाभावस्यासामानाधिकरण्याद्यभावाघटिततया न वैयर्थ्यमित्यनतिप्रयोजनकतयेत्युक्तं, 'तदपहाय' चरमाधिकरण-त्वांशं परित्यज्य, 'द्वयं' साध्यासामानाधिकरण्याभाव-साध्यवैय-धिकरण्याभावरूपलक्षणार्थद्वयं, साध्यानधिकरणानधिकरणत्व-मित्यनेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारणायावलम्बि-तस्य प्रथमलक्षणीयनिष्कृष्टार्थस्य (२) कथञ्चिदपि प्रतिपाद-नासम्भवात्तदनुवादतानुपपन्नेति यथाश्रुतानुवादपरतया सङ्गमयि-तुम् अनुवादनीयलक्षणार्थद्वयमाह, 'साध्येत्यादेरिति, लक्षण-द्वयस्य क्रमेणेति शेषः, 'तस्याभावः' इत्यन्तेन प्रथमलक्षणार्थ-कथनम्, एवञ्च साध्यानधिकरणानधिकरणशब्देन साध्यं यदधि-करणानधिकरणकं तद्बोध्यते तदुत्तरत्वप्रत्ययेन तत्त्वं साध्यपदो-त्तरसन्निविष्टनञा तदभावः प्रत्याय्यते इति प्रथमलक्षणार्थबोध-कत्वं साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमित्यस्य। न च साध्याधि-

(१) चरमाधिकरणत्वांशस्येतीति पा०।

(२) प्रथमलक्षणार्थनिष्कर्षस्येति पा०।

करणानधिकरणत्वमित्यनेन नञ्समासे सत्येव तदर्थाभावः नञा प्रत्याययितुं शक्यते तथाच साध्यपदोत्तरनञ्निपातोऽसम्भवी समस्यमानपदपूर्व्वेनिपतितस्यैव नञः साधुत्वादन्यथा अचित्र-गुरित्यादौ चित्रादिपदोत्तरमपि नञ्निपातापत्तेरिति वाच्यम् । ससम्बन्धिकार्थबोधकोत्तरपदघटितसमुदायेन समं नञ्समासस्थले नञो मध्यनिवेशस्यापि साधुतासम्पादकत्वात् अन्यथा घटानधि-करणत्वं साध्याभाववदवृत्तित्वमित्यादौ च घटाद्यधिकरणत्वाद्य-भावप्रत्ययानुपपत्तेः (१) न हि तत्रानधिकरणत्वपदानां घटादिपदैः समासे तादृशार्थप्रतीतिरुपपद्यते, अनधिकरणत्वपदादिजन्यप्रती-तिविशेष्यीभूताभावेन सममेव घटादिसंसर्गभानात् समस्य-मानपदप्रतिपाद्यतावच्छेदककोटिनिविष्टेनापरपदार्थान्वये राज-पुरुषादन्य इत्यर्थे राजापुरुष इत्यादिसमासापत्तेः, एवं नञा अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव बोधनात् अधिकरणसामा-न्यभेदवानेवानधिकरणपदार्थः स्यात्तस्य चाप्रसिद्ध्या नञ्पदाधि-करणपदयोः प्राथमिकसमासासम्भवाच्चेति, साध्यनिष्ठाधेयत्वा-निरूपकाधिकरणवृत्तित्वाभावरूपप्रथमलक्षणार्थस्य निष्कृष्टयथा-श्रुतार्थोऽपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमिति शब्देन प्रति-पाद्यते तथाहि आधेयतानिरूपकार्थकचरमाधिकरणपदघटि-तेनाधिकरणानधिकरणपदेन स्वाधिकरणमनधिकरणम् आधेय-त्वानिरूपकं यस्येति व्युत्पत्त्या अधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छे-दकीभूतनिरूपकताकाधेयतावत्त्वेनान्यपदार्थो बोध्यते बहुव्रीहौ

(१) घटाधिकरणत्वाभाव-साध्याववद्वृत्तित्वाभावयोः प्रत्ययानुपपत्तेरिति पा० ।

विग्रहवाक्यादुयादृशविशेषण-विशेष्यभावापन्नस्य बोधस्तद्विपरीत-विशेष्य-विशेषणभावापन्नस्य प्रत्ययात् चित्रा गौर्यस्येति वाक्यात् यत्पदार्थसम्बन्धित्वेन चित्रगोः चित्रगुरित्यतश्चित्रगोनिष्ठसम्बन्ध-प्रतियोगित्वेन यत्पदार्थस्य बोधात्, प्रकृतस्थले च विग्रवाक्याद-न्यपदार्थनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वावच्छिन्नभेदवत्त्वेनाधिकरणप्रतीतेः, एवं साध्यं यदधिकरणानधिकरणकं यदधिकरणनिष्ठभेदप्रति-योगितावच्छेदकीभूतनिरूपकताकाधेयतावदिति व्युत्पत्त्या साध्य-निष्ठाधेयत्वनिरूपकत्वावच्छिन्नभेदवधिकरणवृत्तित्वं 'साध्याधिक-रणानधिकरणत्वशब्देन प्रत्याय्यते तदभावः साध्यपदोत्तरनिविष्ट-नञ्पदघटिततद्वाक्येनेति। द्वितीयलक्षणार्थमाह, 'साध्यस्येति, तथाच साध्यानधिकरणमधिकरणम् आधेयतानिरूपकं यस्येति व्युत्पत्त्या साध्यानधिकरणाधिकरणत्वशब्देन साध्यानधिकरणवृ-त्तित्वं प्रत्याय्यते, तदभावश्च द्वितीयनञेति उक्तशब्दस्य एतद-र्थानुवादकतेति भावः। पूरणसम्वलितं तत्रेति ग्रन्थं व्याचष्टे, 'तत्रेत्यादिना, मूले केवलान्वयिनि वह्निमान् धूमादित्यादौ चाव्या-प्तेर्हेतुत्वकथनात् प्रथमलक्षणे केवलान्वयिन्यव्याप्तिहेतुं पूरयति, 'साध्येत्यादिना 'अप्रसिद्धेरत्यन्तेन, साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकसामा-न्यभेदनिवेशाभिप्रायेण इयमप्रसिद्धिरभिहिता, यत्किञ्चिन्निरूपकभेद-निवेशे च तादृशभेदवदधिकरणे हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिर्बोध्या, वक्ष्य-माणक्रमेण नानाव्यक्तिसाध्यकहेत्वन्तरेऽप्यव्याप्तिसत्त्वात् धूममात्रे तत्कथनं मूलकृतां न्यूनतासम्पादकमतो धूम इत्यस्य उपलक्ष-णत्वाभिप्रायेण पाठमधृत्वैव व्याचष्टे, 'नानाव्यक्तिकेति, अत्र च

यथासम्भवमव्याप्तिर्बोध्या तेनैतद्वृत्तिधर्म्मवान् एतत्त्वादित्यादौ वक्ष्यमाणरीत्या अव्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिः, अतएवाग्रे नानाधिकरणके सर्व्वत्रेति वक्ष्यति । यद्वा नानाव्यक्तिसाध्यक इत्यस्य मिथोव्यधिकरणद्वयवृत्तिसाध्यतावच्छेदकक इत्यर्थः, अत्राव्याप्तेर्हेतुं पूरयति, 'एकेत्यादिना 'इतीत्यन्तेन, अनया रीत्या अव्याप्तिश्च यत्किञ्चित्साध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूपकत्वावच्छिन्नभेदनिवेशाभिप्रायेण, साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकसामान्यभेदनिवेशे च केवलान्वयिन्यव्याप्तिरेव दोष इति ध्येयम् । 'क्वचिदिति पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति, विशिष्टद्रव्यत्वस्य शुद्धद्रव्यत्वानतिरिक्ततया पृथिव्यादेः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वासम्भवादिति भावः । आधेयतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविवक्षणे नैषदोषः अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकस्यैवाधेयतावच्छेदकतया पृथिवीनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादेः पृथिवीनिरूपिताधेयतानवच्छेदकत्वादिति ध्येयम् । द्वितीयलक्षणे साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे धूमादौ नाव्याप्तिः अतस्तत्कल्पे केवलान्वयिसाध्यकाव्याप्तिरेव, यत्किञ्चित्साध्यवद्व्यक्तिनिवेशे च उभयस्थलएवाव्याप्तिरिति मूलाभिप्रायं स्फुटयति, 'द्वितीये चेत्यादिना, साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः साध्यवैयधिकरण्ये विवक्षित इति योजना, साध्यवैयधिकरण्यघटकतया विवक्षित इत्यर्थः, 'केवलान्वयिनि' केवलान्वयिन्येव, नानाधिकरणके एकव्यक्तिसाध्यकेऽपि सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ एकस्य साध्यवतोभेदस्यान्यत्र साध्यवति सत्त्वादव्याप्तेर्नाना-

व्यक्तिसाध्यकेऽपि एतद्वृत्तिधर्म्मवान् एतत्त्वादित्यादावव्याप्त्यसम्भवात् नानाव्यक्तिकेति नोक्तं, तथाच द्वितीयलक्षणाभिप्रायेण धूम इति मूलं नानाधिकरणसाध्यसामान्योपलक्षणमिति भावः ।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

केचित्तु साध्यासामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन हेत्वधिकरणे तेनैव सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्तदधिकरणाभिन्नत्वमर्थस्तेन धूमस्य स्वावयवे संयोगेन वह्निमति च समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः, तादृशाभावश्च सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्त्तमाने सुलभः व्यभिचारिणस्तु व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव तादृशि तादृशाभाववत्त्वं, सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यनुभवात् । न चैवं गुण-कर्म्मान्यत्वविशिष्ट-सत्त्वेऽव्याप्तिः, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् अनतिरिक्तत्वे तु विशेषण-विशेष्यसम्बन्धस्यैव परम्परया व्याप्तत्वात्, केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्याहुः, तच्चिन्त्यं, सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमितिप्रतीतिवत्सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य परम्परासम्बन्धेन सामानाधि-

करण्यस्य वा अभावं गुणोऽवगाहते न तु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वाभावं सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरित्यादिसर्व्वजनसिद्धप्रतीतिबाधितत्वात् बाधकाभावात्तु संयोग-तदभावयोरवच्छेदकभेदेनैकत्र प्रतीत्या तदुभयोरेकत्र सिद्धिः। अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गाच्च तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षत्वासम्भवेनासिद्धेः। न च तदभाववद्वृत्तित्वेन तत्र तदनुमेयं, तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वस्योपाधित्वात्। किञ्च इदमिदानीमितिप्रतीतिनियामकविशेषणताविशेषेण हेतुतायां सद्धेतावव्याप्तिः तेन सम्बन्धेनाधिकरणे काले तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य विरहिणोऽप्रसिद्धेः।

इत्यनुमानदीधितौ सिंह-व्याघ्रनामकव्याप्तिद्वयं समाप्तम्।

गादाधरी विवृतिः।

साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वमित्यत्र साध्यासामानाधिकरण्यपदेन साध्याधिकरणावृत्तित्वाभावविवक्षणेऽपि द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिर्न सम्भवति सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया सत्तादावपि गुणाद्यवच्छेदेन द्रव्यत्वादिसामानाधि-

करणाभावसत्त्वात् किन्तु वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः स्वावयवावच्छेदेन धूमादेरपि वह्न्यादिसामानाधिकरण्याभावसत्त्वात्। सापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्धेतुमत् तदवच्छिन्नत्वेनाभावं विशिष्य वारयितुं शक्यते इत्यभिप्रायेण तत्पदं तादृशाभावपरतया वर्णयतः सार्वभौमस्य मतमुत्थापयति, 'केचित्त्विति, 'हेत्वधिकरण इति सप्तम्यर्थोऽभावान्वयि अवच्छिन्नत्वं, 'तेनैव सम्बन्धेनेति तृतीयार्थोवृत्त्यन्वितमवच्छिन्नत्वं, 'वृत्तिपदस्य सम्बन्धार्थकत्वे तु अभेदएव तदर्थः, अनधिकरणत्वपदस्याधिकरणत्वाभावोऽभावमात्रं वा यद्यर्थः स्यात् तदा अव्याप्यवृत्त्यधिकरणताया अव्याप्यवृत्तितया सत्तादौ द्रव्याद्यवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यभावाधिकरणत्वाभावस्य सामानाधिकरण्यरूपतदभावाभावस्य चाक्षतत्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्यनधिकरणपदमधिकरणभेदवदर्थकतया व्याकरोति, 'तदधीति, यद्यप्यधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् संयोगादिना धूमाद्यधिकरणपर्व्वताद्यवच्छिन्नो यः सम्बन्धान्तरेण तद्वृत्तिरूपादिनिष्ठवह्न्यादिमत्संयुक्तत्वाद्यभावस्तस्यैव स्वावयवाद्यवच्छेदेन धूमादौ वर्त्तमानतया धूमादेस्तादृशाभावानधिकरणत्वं दुर्घटं, तथापि तादृशहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वविशिष्टाभावाधिकरणत्वस्यैव विवक्षणीयतया न दोषः। रूपे पर्व्वते न वह्निमत्संयुक्तत्वमिति प्रतीतिवत् पर्व्वते धूमे न वह्निमत्संयुक्तत्वमिति प्रतीत्यनुदयात् पर्व्वतावच्छिन्नत्वविशिष्टनिरूपितताया वह्निमत्संयुक्तत्वाभावीयविलक्षणाधिकरणताया रूपादावेवोपगमात्, अभावाधिकरणता-

यामेव वाधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वं निवेशनीयं तावतापि धूम-रूपयोरभिन्नस्याप्यभावस्य परस्परानवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणता-भेदेन कथितदोषनिराकरणसम्भवात्। उभयत्र हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धप्रवेशप्रयोजनं क्रमेण दर्शयति, 'तेनेति स्वावयवे संयोगेना-वृत्तावपीत्यर्थः। तथाच धूमावयवावच्छेदेन साध्यवत्संयुक्तत्वाभाव-सत्त्वेन (१) तदभावस्याव्यततया प्रथमतो हेतुतावच्छेदकसम्बन्धा-निवेशे स्वावयवरूपस्वाधिकरणावच्छिन्नसाध्यवत्संयुक्तत्वाभावानधि-करणत्वविरहेण संयोगेन धूमहेतौ कस्यापि साध्यस्य व्याप्तिर्न स्या-दिति भावः। यद्यपि तादृशसम्बन्धनिवेशेऽपि वह्निमत्संयुक्तत्वादेः कालिकाव्याप्यवृत्तितया धूमादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन वह्निमत्-संयुक्तत्वाभाववृत्तेः पर्व्वतादेरपि कालोपाधितया तादृशाभावाव-च्छेदकत्वादव्याप्तिस्तादवस्थ्यं तथापीदानीमितिप्रतीतिनियामक-कालस्यावच्छेदकत्वादिहेतिप्रतीतिनियामकदेशनिष्ठावच्छेदकताया वैलक्षण्यं दुरपह्नवं यदभावात् पर्व्वते धूमे न वह्निमत्संयु-क्तत्वमिति प्रत्ययाभावः हेतुमन्निष्ठतादृशावच्छेदकतानिरूपकत्व-मेव निवेश्यमिति न दोषः। न च कालोपाधेरवच्छेदकतायाम् अवच्छेद्याधिकरणेनावच्छेदकस्य कालिकसम्बन्धो नियामकः इत्यञ्च तादृशसम्बन्धेनानवच्छिन्नत्वमेव देशस्यावच्छेदकतायां वैलक्षण्यं अन्यस्य दुर्वचत्वात् तथाच व्यभिचारिणि कालिकसम्बन्धेन हेतो-र्वर्त्तमानसाध्यसामानाधिकरण्याभावे व्यभिचारनिरूपकाधिकर-णीयावच्छेदकतायां कालिकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वविरहात् अति-

(१) साध्यवत्संयुक्तत्वाभावत्त्वेनेति पा०।

व्याप्तिरिति वाच्यं। कालिकव्याप्यवृत्तावपि कालिकसम्बन्धघटितात्मत्वाकाशत्वादिसामानाधिकरण्ये दैशिकसम्बन्धेनात्मत्वाद्यनधिकरणकालस्य देशविधयैवावच्छेदकत्वात् कालविधया कालस्यावच्छेदकत्वे तादृशसामानाधिकरण्यस्य कालिकव्याप्यवृत्तित्वापत्तेः कालिकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वादन्यस्यैव वैलक्षण्यस्य देशविधया अवच्छेदकतायां स्वीकरणीयत्वात् हेत्वधिकरण इत्यत्र हेतुपदम् अधिकरणभिन्नत्वानुयोगितत्तद्धेतुपरम् अतो धूमाद्यन्तरसंयुक्तस्वावयवावच्छेदेन धूमादेस्तादृशाभाववत्त्वेऽपि न क्षतिः। एवञ्च व्याप्तिः प्रतिधूमादिकं भिन्नत्वेऽपि केनापि रूपेणानुगतानां तासां धूमत्वादिकमवच्छेदकम्। यत्तु (१) हेतुपदं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नपरमेव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वानुयोगिनो यदधिकरणं तदनवच्छिन्ना या अधिकरणता तदन्यत्वेन साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणताया विशेषणीयत्वान्नोक्तदोषावकाशो न वा अननुगमः। एवञ्च कालोपाधिविधया हेत्वधिकरणदेशस्य अवच्छेदकत्वेन उक्तदोषस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिवेशेनापि वारणसम्भवः पर्व्वतरूपादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नपर्व्वतादिनिष्ठावच्छेदकताकसाध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वाप्रसिद्धावपि रूपादिनिष्ठनिरुक्ताभावाधिकरणतायां धूमादिप्रसिद्धनिरुक्ताधिकरणतानां भेदस्याक्षततया तदन्यत्वेन धूमादौ लक्षणसमन्वयाद्दिति, तन्न(२)साधु, तथा सति

(१) यत्त्वित्यत्र अथवेति पा०।

(२) तन्नेत्यादिः प्रसिद्धेरित्यन्तः पाठः कस्मिंश्चित् आदर्शपुस्तके नास्ति।

किञ्चेत्याद्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेः गगननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणताया एवोक्ताधिकरणताभिन्नायाः प्रसिद्धेः। 'वह्निमति चेति, तथाच तेनैव सम्बन्धेनेत्यनुक्त्वा यत्किञ्चित्सम्बन्धेनेत्युक्तौ पर्व्वताद्यवच्छिन्नवह्निमत्संयुक्तत्ववत्यपि तदवच्छिन्नवह्निमत्समवेतत्वाभावसत्त्वाद्धूमस्य वह्निव्याप्यत्वं नोपपद्येतेति भावः। साध्यवत्सम्बन्धसामान्याभावनिवेशे वह्निमत्समवेतत्वाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि हेत्वधिकरणविशेषावच्छिन्नसाध्यवत्सम्बन्धसामान्याभावाप्रसिद्ध्या असम्भवो बोध्यः, साध्यवदसम्बद्धस्य गगनादेर्हेतुमति सम्बन्धासम्भवादवच्छेद्याधिकरणसम्बन्धिन एव अवच्छेदकतया तन्निष्ठाभावे हेतुमतोऽनवच्छेदकत्वात्, 'न क्षतिरिति नाव्याप्तिरसम्भवश्चेत्यर्थः, साध्यवत्त्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं, तेन समवायेन वह्नौ साध्ये संयोगेन हेतौ धूमे पर्व्वताद्यवच्छेदेन वह्निमद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यासत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः, न वा सद्धेतावपि यत्किञ्चित्सम्बन्धेन यः साध्यवांस्तद्वृत्तित्वाभावस्य स्वाधिकरणावच्छेदेन सत्त्वेऽपि दोषः। साध्यञ्च उपलक्षणविधया अभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ निवेशनीयं न तु विशेषणविधया, तेनोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटादौ गन्धाद्यसत्त्वात् तादृशघटाद्यवच्छेदेन पृथिवीत्वादौ गन्धादिविशिष्टवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ मूलावच्छिन्नवृक्षादौ कपिसंयोगाद्यसत्त्वात्तादृशवृक्षाद्यवच्छेदेन एतद्वृक्षत्वादौ कपिसंयोगादिविशिष्टवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ वा नाव्याप्तिः तत्तत्काल-देशावच्छिन्नतत्तदधिकरणाद्यवच्छेदेनापि

तत्र तत्र हेतौ तादृशसाध्योपलक्षितधर्म्मिवृत्तित्वसत्त्वात्। न चैवमपि धूमादौ पर्व्वतादिवृत्तेरनवच्छेदको यो देशः कालो वा तदवच्छिन्नपर्व्वताद्यवच्छेदेन वह्न्यादिमद्वृत्तित्वाभावस्य धूमादौ सत्त्वादव्याप्तिर्दुर्व्वारैवेति वाच्यम्। तत्तद्देश-कालावच्छिन्नपर्व्वतादेर्धूमाद्यसम्बन्धितया धूमादावभाववृत्तावपि तादृशस्यानवच्छेदकत्वात्। न चैवम् उत्पत्तिक्षणविशिष्टपर्व्वते धूमस्य न वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वादिसामानाधिकरण्यमित्यादिवदुक्तप्रतीतेः सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावावलम्बनता न सम्भवति विशेष्यस्यावच्छेदकत्वे विशिष्टस्यानवच्छेदकत्वासम्भवादिति वाच्यम्। तादृशप्रतीतीनां सामानाधिकरण्ये विशिष्टपर्व्वताद्यवच्छेद्यत्वाभावावगाहितयैवोपपत्तेः उत्पत्तिक्षणे पर्व्वते धूमस्य न वह्निसंयुक्तत्वमित्यादौ पर्व्वतावच्छिन्नं यद्धूमस्य वह्निमत्संयुक्तत्वं तस्य उत्पत्तिक्षणो नावच्छेदक इत्यादिरप्यर्थः सम्भवति धूमनिष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाभावे उत्पत्तिक्षण-पर्व्वतोभयावच्छिन्नत्वन्तु नार्थः पर्व्वतस्य प्रतियोग्यवच्छेदकतया तदन्तर्भावेन द्वयोरभावावच्छेदकत्वासम्भवात् घटपटयोर्घटत्वाभावाधिकरणतावत्। एतेनोक्तोभयावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वव्यावर्त्तनाय हेत्वधिकरणमात्रावच्छिन्नत्वप्रवेशनं केषाञ्चिदनुपादेयमेव, तथा सति वह्न्यादिनिष्ठधूमसामानाधिकरण्याभावस्यापि अयोगोलक-स्वावयवोभयावच्छिन्नतया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमन्मात्रावच्छेद्यतयाऽतिव्याप्तिप्रसङ्गाच्च।

केचित्तु विशिष्टपर्व्वतादेरवच्छेदकतामादायाव्याप्तिवारणायावच्छेदकान्तरानवच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वम् अभावे निवेशनीयम् एवञ्च पर्व्वतादेः कालविधया धूमनिष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाद्यभावावच्छेदकत्वस्यापि व्यावृत्तिः पर्व्वतादेः स्थूलकालतया वह्निमत्संयुक्तत्वादिरूपप्रतियोगिनोऽप्यवच्छेदकत्वात् तन्निष्ठाभावावच्छेदकताया अविरोधायावान्तरकालावच्छिन्नत्वोपगमादित्यप्याहुः ।

हेतुमदसम्बद्धे साध्यसामानाधिकरण्याभावस्योक्तयुक्त्या हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वविरहात् हेतुतानवच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमत्सम्बद्धे हेतुमदवच्छिन्नतादृशाभावप्रसिद्धिमाह, 'तादृशेति हेतुतावच्छेदसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य तेन सम्बन्धेन हेतुमदवच्छिन्नाभावश्चेत्यर्थः, 'तत्रैव' तादृशहेतुमत्येव । न च तथाविधे रूपादौ वह्निमत्संयुक्तत्वाद्यभावो व्याप्यवृत्तिरेवेति तत्राधिकरणविशेषस्यावच्छेदकत्वं निर्युक्तिकं प्रतियोगिमत्यभाववृत्तावेव विरोधभञ्जनार्थमवच्छेदकभेदापेक्षणात् धूमवत्कपालादिसमवेतवह्निमन्महानसादिसंयुक्तघटादौ महानसाद्यवच्छेदेन वह्निमत्संयुक्तत्ववति हेतुमत्कपालाद्यवच्छेदेन वह्निमत्संयुक्तत्वाभावसौलभ्येऽपि एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ एतद्रूपादिमत्समवेतत्ववति हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसत्त्वात्तदवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववृत्त्यसम्भवादेतद्रूपादिमति सम्बन्धान्तरेण वर्त्तमानसाध्यवत्समवेतत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तितया हेत्वधिकरणानवच्छिन्नत्वान्निरुक्ताभावाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यम् । पर्व्वते रूपे न

वह्निमत्संयुक्तत्वमिति प्रतीतिबलेन व्याप्यवृत्तेरपि सामानाधिकरण्याभावस्याधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वोपगमात्।

यत्तु व्याप्यवृत्तेरभावस्य अधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वानभ्युपगमे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणतासामान्ये हेत्वनुयोगिकत्व-हेत्वधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वोभयाभावो विवक्षणीयः तथाच धूमादिनिष्ठस्वावयवाद्यवच्छिन्नतदधिकरणतायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमदवच्छिन्नत्वस्य रूपादिनिष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाद्यभावाधिकरणतायां घटादिनिष्ठधूमवत्कपालाद्यवच्छिन्नतदधिकरणतायाञ्च हेत्वनुयोगिकत्वस्याभावेनोभयाभावसत्त्वात् लक्षणसमन्वय इति, तन्न, व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे पृथिवी रूपादित्यादावतिव्याप्तिः पृथिवीत्वादिव्यभिचारिजलीयरूपादिनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावस्य व्याप्यवृत्तितया तदधिकरणतासामान्ये निरुक्तोभयाभावस्याक्षतत्वात् हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वस्थाने अवच्छिन्नत्व-हेत्वधिकरणानवच्छिन्नत्वोभयाभावस्यैव निवेशनीयत्वान्नायं दोषः जलरूपादिनिष्ठपृथिवीसमवेतत्वाभावाधिकरणतायामवच्छिन्नत्वविरहेणोभयाभावसत्त्वात् एवञ्च एतावतैव दर्शिताप्रसिद्धेरपि निवारितत्वात्तादृशोभयाभाववत्तादृशाधिकरणतावदन्यत्वमेव निवेशनीयं न तूक्ताधिकरणतासामान्ये हेत्वनुयोगिकत्व-तादृशोभयाभाववत्त्वोभयाभावः प्रयोजनविरहादिति चेदेवमपि वक्ष्यमाणायाः कालिकादिसम्बन्धेन हेतावव्याप्तेरसङ्गतिर्दुर्वारैवेति तत्र कालिकादिसम्बन्धेनावृत्तौ गगनादावेव दर्शितोभयाभाववत्साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरण-

तायाः प्रसिद्धेः अवृत्तावेव सर्व्वत्र तादृशाभाववत्त्वप्रसिद्ध्या सम्ब-न्धान्तरेण वर्त्तमानपर्य्यन्तानुधावनविरोधः तस्मात् व्याप्यवृत्तेरप्यव-च्छेदकत्वमेव ग्रन्थकारानुमतमित्यवधेयम् । द्रव्यं सत्त्वादित्यादा-वाशङ्किताम तिव्याप्तिमुद्धरति, 'व्यभिचारिण्येति, 'तादृशीति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमतीत्यर्थः, अवच्छेदकत्वं सप्तम्यर्थः, 'तादृशाभाववत्त्वं' हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभाव-वत्त्वम् । अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायामाह, 'सत्तायामिति, तादृश-प्रतीत्या द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवत्यामपि सत्तायां तदनव-च्छेदकगुणाद्यवच्छेदेन तदभाववत्त्वावगाहनादिति ध्येयम् । एवं सत्तायां द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावोपगमे विशिष्टसत्त्वे गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नेऽव्याप्तिरिति गुणाद्यवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्यां केनापि रूपेण तदनधिकर-णत्वासम्भवादिति भावः । 'विशिष्टस्येति, तथाच विशिष्टसत्त्वं द्रव्यमात्रवृत्ति तदधिकरणत्वं न गुणादेरिति न हेत्वधिकरणाव-च्छेदेन हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वमिति नाव्याप्ति-रिति भावः । यद्यपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छि-न्नत्वं निवेश्यापीयमव्याप्तिः शक्यते वारयितुं तथापि प्रकारान्त-रेणाव्याप्तिवारणसम्भवे लक्षणेऽधिकनिवेशनमनुचितमित्यभिप्रेत्य विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादिपक्ष आश्रितः । न च हेतुतावच्छेदक-विशिष्टाधिकरणतानिवेशनमावश्यकम् अन्यथा इदं स्पर्शवत् भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयस्मादित्यादौ भूतत्वे मूर्त्तत्वे च हेतौ स्वाधि-करणे गगने मनसि च साध्यसामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्ति-

प्रसङ्गादिति वाच्यम्। उभयत्वस्य एकविशिष्टापरत्वरूपतामत-मवलम्ब्य विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेन तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपिताधि-करणत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनोभयत्वस्यैव हेतुत्वमिति स्वीकृत्यैव वा तत्राव्याप्तेः समाधानसम्भवात्। ननु द्रव्यं गुणाद्यन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ विशिष्टस्यातिरिक्ततापक्षमवलम्ब्याव्याप्तिवारणं न विचारसहं तथाहि गुणादिवृत्तिसत्त्वादितो गुणाद्यन्यत्वविशिष्ट-सत्तादेरतिरिक्तत्वेऽनुगतधर्म्ममात्रोच्छेदः एकव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्ट-स्यापरव्यक्तिवृत्त्यन्यत्वात्। न च तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसत्तादीनां मिथो भेदेऽपि शुद्धसत्तादिकमनुगतं निराबाधमेवेति वाच्यम्। शुद्धसत्तादौ तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्ववैशिष्ट्याभ्युपगमे भवतान्तदेकत्वा-सम्भवात् तदनभ्युपगमे तस्यावृत्तित्वप्रसङ्गात् एवं सर्व्वेषामेव वस्तूनां तत्तत्क्षणवृत्तित्वरूपविशेषणभेदात् भेदप्रसक्त्या क्षण-भङ्गापत्तिपर्य्यवसानं दुर्व्वारमेव। अथ प्रत्यभिज्ञाद्यनुरोधेन एक-स्मिन् नानादेश-कालवृत्तित्ववैशिष्ट्यं स्वीक्रियत एव परन्तु गुणे द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टसत्ता नास्ति इदानीं पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्ट-घटो नास्तीति प्रतीत्यनुरोधेन मिथो भिन्ना अपि तत्तद्विशे-षणविशिष्टसत्त्व-घटादयः स्वीक्रियन्ते तदवलम्बनेनैव तादृशप्रती-त्युपपत्तेः द्रव्यवृत्तित्वादिवैशिष्ट्यपुरस्कारेण चानुगतसत्तादेर्द्रव्य-त्वानुमापकता न स्वीक्रियते अपि तु तदन्यतादृशविशेषणविशिष्ट-गुणाद्यवृत्तिवस्तुन एवेति तत्र द्रव्यत्वादिव्याप्तिविरहेऽपि न क्षति-रिति चेत्, तादृशवस्तूनां केन रूपेण व्याप्यता, न द्रव्यवृत्तित्वादि-विशिष्टत्वेन, तादृशरूपस्याव्याप्यानुगतधर्म्मसाधारण्यात्, नापि

तादृशविशेषणविशिष्टतत्तद्व्यक्तित्वादिना, तादृशविशेषणवैशिष्ट्यांशस्य व्यर्थत्वात् तद्व्यक्तित्वाद्यनुपस्थितावनुमानानिर्व्वाहाच्च, एवं विशिष्ट-सत्ता नास्तीत्यत्र विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य न विधेयता-सम्भवः तद्रूपावलीढ़ानुगतसत्तावति तद्रूपावच्छिन्नाभावासम्भवात् । नापि तत्तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य, तत्तद्व्यक्तित्वस्य प्रतियोगि-कोटावनुल्लेखात्, विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिकः सम्बन्धो विलक्षणः स च नानुगतसत्तायाः सम्बन्धः अपि त्वतिरिक्तविशिष्टसत्ताया-एवेति प्रतियोगितावच्छेदकधर्म्मस्य गुणादिवृत्तिसत्तादिसाधारण्ये-ऽपि तत्र विशिष्टसत्ताभावोऽस्त्वतएव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताकसम्बन्धशून्यत्वमात्रस्य विशिष्टाभावसत्त्वेऽपेचितत्वा-दिति चेत्, तर्हि गुणादिसाधारणसत्ताया एव तादृशातिरिक्त-सम्बन्धेन गुणादिव्यावृत्तिः क्रियतां किं सम्बन्धान्तरकल्पनेनेत्यभि-प्रत्याह, 'अनतिरिक्तत्वे त्विति, 'विशेषण-विशेष्यसम्बन्धस्यैवेति सत्तानिष्ठगुणाद्यन्यत्ववैशिष्टस्यैवेत्यर्थः, 'परम्परया' परम्परा-सम्बन्धेन स्वावच्छिन्ननिरूपितसमवायादिसम्बन्धेनेति यावत्, 'व्याप्तत्वादिति, गुणाद्यन्यत्ववैशिष्ट्यावच्छिन्नाधिकरणताया गुणा-दावसत्त्वात् तादृशसम्बन्धेन तद्वैशिष्ट्यस्य द्रव्यमात्रवृत्तित्वात् इति भावः । 'एवकारेण सत्ताया व्याप्यत्वव्यवच्छेदः, यत्र विशेषण-विशेषावच्छिन्नसत्तादिहेतुकद्रव्यत्वाद्यनुमितिरभिमता तत्र तद्वै-शिष्ट्यहेतुकानुमितिरेवोपेयते वैशिष्ट्येऽपि परम्परासम्बन्धेन व्याप्तिधीविरहे चानुमितिरसिद्धेवेति भावः । यद्यपि विशिष्ट-निरूपितसम्बन्धस्य विलक्षणत्वे तादृशसम्बन्धेन सत्तायाअपि

व्याप्यत्वं निर्व्वहति तथापि विशेषणावच्छिन्ननिरूपितसम-वायत्वादिना न सत्तादिसम्बन्धता किन्तु विशिष्टसत्तावानिति प्रत्यये वैशिष्ट्यस्यैव सत्तादिविशेषणतापन्नस्य उक्त परस्परासम्बन्धेन धर्म्मिणि विशेषणतोपगमान्नातिप्रसङ्गः इत्याशयेन इदमभिहितम्। नन्वेवं रीत्या प्रथमलक्षणपरिष्कारे वक्ष्यमाणकेवलान्वयि-साध्यकाव्याप्त्यसङ्गतिः तत्रापि सम्बन्धान्तरेण हेतुमद्वृत्तौ हेत्वधि-करणावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभावप्रसिद्ध्या लक्षणगमन-सम्भवादित्यत आह, 'केवलान्वयिनीति, 'द्वितीयलक्षणेति। न च 'तच्चेत्यनेन (१) उभयत्वावच्छिन्नस्यैव परामर्शात् प्रथमलक्षणे अव्याप्त्यभावे असङ्गतिर्दुर्व्वारैवेति वाच्यम्। केवलान्वयिसाध्यके धूमे चाव्याप्तिप्रदर्शनादुभयत्वेनोपस्थितेऽपि लक्षणद्वये यथायोगं तत्तत्-स्थले व्याप्त्यन्वये तात्पर्य्यात्। यद्यपि धूमादावपि साध्यसामा-नाधिकरण्यसामान्याभावघटितस्य प्रथमलक्षणार्थस्य नाव्याप्त्यव-काशः, तथापि यत्किञ्चित्साध्यवद्व्यक्तिभेदनिवेशाभिप्रायेण द्विती-यलक्षणस्यैव यत्किञ्चित्साध्यसामानाधिकरण्याभावनिवेशाभिप्राये-णैव प्रथमलक्षणस्यापि नानाव्यक्तिसाध्यके अव्याप्तिप्रदर्शनमविरुद्धं। मूले च 'यत्किञ्चित्साध्यानधिकरण इत्युपलक्षणं यत्किञ्चित्साध्या-धिकरणावृत्तिरित्यपि बोध्यम्, तेन प्रथमलक्षणाव्याप्तिसम्पादक-हेत्वकथनात् न्यूनत्वस्य नावकाश इति ध्येयम्। सामानाधिकर-ण्यस्याव्याप्यवृत्तितायां प्रमाणसिद्धायामेव दर्शितातिव्याप्तिर्वार-यितुं शक्यते तत्रैव न प्रमाणम् उक्तप्रतीतेरन्यविषयकत्वादित्याह,

(१) मूलोक्ततच्चेत्यनेनेत्यर्थः।

'सत्तायामिति, 'प्रतीतिर्हीति,'अभावं गुणेऽवगाहत इत्यनेनान्वयः, 'अवच्छेदकत्वस्येति निरूपकत्वस्येत्यर्थः । तेन सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितामते तदवच्छेदकत्वस्याप्रामाणिकत्वेऽपि न क्षतिः, उक्ताकारप्रतीतौ अवच्छेदकत्वानुल्लेखादवच्छेदकत्वाभावावगाहिता न सम्भवतीत्याशङ्क्याह, 'परस्परेति । ननूक्तपरम्परासम्बन्धेन वृत्ति-नियामकः आकाशं द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवदित्यप्रत्ययात् इत्युक्त-सम्बन्धावच्छिन्नाभाव एवाप्रामाणिक इति तादृशावलम्बनतापि नोक्तप्रतीतेः सम्भवतीत्याशङ्कोद्धारायानुरूपं दृष्टान्तमाह, 'द्रव्यत्व-इति, गुणस्यावच्छेदकतानियामकद्रव्यत्वसम्बन्धशून्यतया द्रव्यत्व-निष्ठाभावावच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्यगत्या गुणनिष्ठो द्रव्यत्ववृत्ति-पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य परम्परासम्बन्धावच्छिन्न-तादृशसामानाधिकरण्यस्याभाव एव वा तादृशप्रतीतिविषय इत्य-वश्यमुपेयं तद्वदत्रापीत्यर्थः । स्वरसतो यादृशशब्दाद्यादृशोऽर्थः प्रतीयते तादृशशब्दोल्लेखिप्रत्यये तादृशार्थविषयकत्वमेवासति बाधके युज्यत इत्याशयेन दर्शितप्रतीतेः सत्तायां गुणावच्छिन्न-द्रव्यवृत्तित्वाभावावगाहितायां बाधकप्रतीतिमाह, 'सत्ता न द्रव्य-वृत्तित्वाभाववतीति । न च द्रव्यवृत्तित्वाभावाभावस्य द्रव्यवृत्तित्व-रूपस्य सत्तायामस्मन्मतेऽपि सत्तान्तेतस्याः प्रतीतेः बाधकत्वं सम्भ-वति विरोध्यविषयकत्वादिति वाच्यम् । तादृशशब्देन द्रव्यवृत्ति-त्वाभाववद्भेदस्यैव प्रत्यायनात् तदाकारप्रतीतेरपि तद्भेदावगाहि-तया बाधकत्वात् भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वविरहेण सामानाधिकरण्या-भावद्भेदस्य तदभावविरोधित्वात् । यदि च भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वमत-

मवलम्बा तादृशप्रतीत्योर्विरोध्यविषयकत्वमुपपाद्यते तदा सत्तायां द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावेऽपि तदधिकरणभिन्नत्वस्याक्षततया अतिव्याप्तिवारणमशक्यमेव इति भाव:। अव्याप्यवृत्तिताबाधक-दर्शितप्रतीतेरभावरूपविशेष्ये सत्तावृत्तित्वावगाहितायां उपगमात् तत्राभावविशेष्यकसत्तावृत्तित्वरूपविरोधिविषयकप्रत्ययं बाधक-तया उपन्यस्यति, 'द्रव्यवृत्तित्वाभाव इति।

यत्तु द्रव्यवृत्तित्वाभावे सत्तावृत्तित्वं गुणाद्यवच्छेदेन न तु द्रव्यावच्छेदेनेति तदवच्छेदेन तत्र सत्तावृत्तित्वाभाव: सम्भवति, एवं सत्तावृत्तित्वं सत्तात्वसामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यस्या-व्याप्यवृत्तितामते अव्याप्यवृत्तीति तदनवच्छेदकगुणाद्यवच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वाभाव: सम्भवत्येवेति न विरोध:, तथाप्युक्तयुक्त्या दर्शितप्रतीते: सत्तावृत्तिभेदावगाहिताबाधकत्वं दुर्व्वारमेव। यत्तु सत्तावृत्त्यावभावे अवच्छेदकभेदेन सत्तावृत्तित्वाभावसम्भवेऽपि अवच्छेदकाप्रतीतिदशायां जायमानतत्प्रत्ययस्य सत्तावृत्तित्व-ग्रहप्रतिबन्धकतया तदुत्तरजायमानाया: सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीते: सामानाधिकरण्याभावे सत्तावृत्तित्वावगाहित्वासम्भवेन गुणनिष्ठसामानाधिकरण्याव-च्छेदकत्वाद्यवगाहित्वे सर्व्वत्रैव तदवगाहित्वकल्पनमुचितमिति भाववर्णनं, तदसत्, एवं सत्यवच्छेदकविषयिण्या द्रव्यत्वसामा-नाधिकरण्यत्वेन सत्तायां तत्सामानाधिकरण्यविषयकप्रतीतेरपि बाधकतासम्भवेन सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववतीत्यादिप्रतीतिपर्य्य-न्तानुधावनस्य निर्व्वीजतापातात्।

नन्वेवं संयोगादिमति संयोगादेरप्यभावो मा सैतसीत् मूले न कपिसंयोग इत्यादिप्रतीतेरपि मूलनिष्ठसंयोगावच्छेदकत्वाभावावलम्बनतयोपपत्तिरित्यत आह, 'बाधकाभावादिति, तत्र कपिसंयोगाभावो वृत्त्यावृत्तिरित्यादिप्रत्ययस्याननुभवादिति भावः। संयोगाभावे वृत्त्यावृत्तित्वप्रत्यय इव द्रव्यवृत्तित्वाभावे सत्तावृत्तित्वप्रत्ययेऽपि विवादसम्भवात् यत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षासम्भवस्तत्र तत्सत्त्वे मानाभावेन तदनधिकरणत्वं निष्प्रत्यूहमित्यतिव्याप्तिरित्यत आह, 'अतीन्द्रियसाध्यक इति, इदं गुरु द्रव्यत्वात् पृथिवी गुरुत्वादित्यादावित्यर्थः (१)। 'तत्रेति गुरुत्वादिसाध्यकस्थले सामानाधिकरण्याभावस्यातीन्द्रियप्रतियोगिकत्वेनातीन्द्रियतया अतीन्द्रियहेतुकस्थले च धर्म्मिण एव तथात्वेन हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षासम्भवेन तत्र तदसिद्धेरित्यर्थः। 'तदभाववद्वृत्तित्वेन' गुरुत्वाभाववद्वृत्तित्वेन, 'तत्र' द्रव्यत्वादौ, 'तत्' गुरुत्वादिमद्वृत्तित्वाभाववत्त्वम्, 'अनुमेयमिति तद्विरुद्धदृष्टान्तेनेत्यादिः, 'तदिति गुरुत्वादिमदित्यर्थः, 'उपाधित्वादिति, तद्वृत्तिभिन्नत्वस्य विरुद्धदृष्टान्ते साध्यव्यापकतायाः पक्षीभूते प्रकृतहेतौ च भेदस्य व्याप्यवृत्तित्वेन साधनव्यापकतायाः सुग्रहत्वात्, पक्षे साध्यसन्देहेन पक्षावृत्तितादृशोपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चयासम्भवेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वस्य दुर्व्वारत्वात् अनुकूलतर्कविरहेण सन्दिग्धोपाधेरपि दूषकत्वादिति भावः। नन्वेवमतीन्द्रियसंयोगादेरप्यव्याप्यवृत्तित्वं न स्यात् तद्वति तदभावस्य

(१) इदं गुरु द्रव्यत्वात् आकाशाभावादित्यादावित्यर्थः इति पा०।

प्रत्यक्षासम्भवेनासिद्धेरनुमानस्याप्रयोजकत्वात्, एवं सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामतमाश्रित्य मणिकृतैव सिद्धान्तलक्षणे हेतुसमानाधिकरणाभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावस्य विशेषणताकल्पे 'कर्म्मणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणः' इति ग्रन्थेनाव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरुद्धृता तथाच तन्मते युक्तिर्भवतु मा वा उभयथापि तदाश्रित्य पूर्व्वपक्षलक्षणं व्याचक्षाणो नापराध्यतीत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह, 'इदमिदानीमिति कालिकविशेषणतात्मकविलक्षणसम्बन्धेनेत्यर्थः, अभावादेरिहेतिप्रत्ययनियामको यो दैशिकविशेषणताविशेषस्ततस्तादृशसम्बन्धवैलक्षण्यस्य प्रामाणिकतालाभाय विलक्षणप्रतीतिनियामकत्वाभिधानम्। न चेदानीमिति प्रतीतौ सम्बन्धवैलक्षण्याभावेऽपि कालत्वेनाधिकरणावगाहनादिहेतिप्रत्ययात् तस्य वैलक्षण्यमुपपद्यत इति किं सम्बन्धवैलक्षण्येनेति वाच्यं। सम्बन्धविशेषानुयोगित्वादन्यस्य कालत्वस्य दुर्वचत्वात् इदानीं कालत्वाभाव इत्यादिप्रतीत्या काले कालत्वाद्यभाववृत्तेः प्रामाणिकत्वेऽपि काले कालत्वं नास्तीति प्रतीत्यनुदयात् नास्तीत्याकारप्रतीतौ कालिकसम्बन्धव्यावृत्तरूपावच्छिन्नाया एव विशेषणताया नियामकत्वस्यावश्यकत्वात् दैशिक कालिकसम्बन्धसाधारणसम्बन्धतावच्छेदकस्याप्रामाणिकतया कालिकसम्बन्धसम्बन्धतावच्छेदकीभूतस्य वैलक्षण्यस्य सिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वाच्च। 'मह्वताविति कालत्वादिसाध्यकघटादिहेतावित्यर्थः, 'काल इति कालावच्छेदेनेत्यर्थः, 'अप्रसिद्धेरिति, वृत्तिमतः कालावच्छेदेन कालत्वादिसामानाधिकरण्यवत्त्वात्

प्रवृत्तिनिष्ठतदभावस्य च कालानवच्छिन्नत्वात् अवच्छेद्याधिकरण-सम्बन्धिनोऽनवच्छेदकत्वात् ।

अथ हेत्वधिकरणमहाकालावच्छेदेन महाकाल एव काल-वृत्तित्वाभावः प्रसिद्ध्यति महाकालस्य गगनादिवदवृत्तितया तत्र कालवृत्तित्वस्यासत्त्वात् स्वस्य तादात्म्यसम्बन्धेन स्वसम्बन्धितया स्वनिष्ठाभावावच्छेदकत्वसम्भवाच्च । न च तादात्म्यसम्बन्धो नाव-च्छेदकतानियामकः रूपे पर्व्वते न वह्निमत्संयुक्तत्वमिति प्रतीतिवत् स्वस्मिन् न वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीतेः सविवादत्वा-दिति वाच्यम् । तथा सति तादात्म्यसम्बन्धेन व्यभिचारिणि तदतिरिक्तसम्बन्धेन स्वासम्बद्धे हेतौ तेन सम्बन्धेन हेतुमत्त्वावच्छे-देन साध्यासामानाधिकरण्यवत्त्वविरहेणातिव्याप्तेः स्फुटतया तद्दो-षोपेक्षाया अनुचितत्वापातात् ।

अत्र केचित् कालिकसम्बन्धेन गगनादेरपि वृत्तिमत्त्वमिति-मताभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः, तथाच कालावच्छेदेन महाकालेऽपि कालिकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वसत्त्वात्तद्विरहिणोऽप्रसिद्धिर्न विरु-ध्यत इति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु स्वस्मिन् सामानाधिकरण्य-तदभावयोर्वृत्तावच्छेद-कत्वे स्वाधिकरणत्वमेव नियामकं न तु स्वसम्बन्धित्वमात्रं स्वाधि-करणावच्छेदेनैव स्वस्मिन् तत्प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् अतएव सम्बन्धान्तरेण सम्बद्ध इत्युपेक्ष्य सम्बन्धान्तरेण वर्त्तमान इत्यभिहि-तम् । न च तादात्म्यादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यभिचारिण्य-तिव्याप्त्यकथनान्न्यूनता दुर्व्वारैवेति वाच्यम् । तादृशसम्बन्धेन साध्य-

वद्वृत्तित्वस्य हेत्वधिकरणत्वस्य चाप्रसिद्धा अतिव्याप्त्यसम्भवात्। न च तेन सम्बन्धेन सद्धेतौ लक्षणसङ्गमनाय वृत्तेरधिकरणतायाश्च स्थाने सम्बन्धप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरेव निवेशनीयत्वादतिव्याप्तेरावश्यकतेति वाच्यम्। प्राचां तेन सम्बन्धेन व्याप्त्यनभ्युपगमसम्भवेन वृत्त्यादेरपि निवेशसम्भव इत्यभिप्रायेणैवातिव्याप्त्यनुद्भावनात्। एतेन हेत्वधिकरणखण्डकालविशेषावच्छेदेन कालिकसम्बन्धेन तदवृत्तौ तद्विषयकज्ञान एव साध्यासामानाधिकरण्यप्रसिद्धिः सम्भवति। न चैवमपि कालत्ववान् सर्व्वस्मादित्यादौ खण्डकालस्य हेत्वधिकरणतया हेत्वधिकरणावच्छिन्नसाध्यासामानाधिकरण्याप्रसिद्धिर्दुर्व्वारैवेति वाच्यम्। हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणतापर्य्यन्तानिवेशे वैशिष्ट्य-व्यासज्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नस्य यत्र हेतुत्वमभिहितं तत्र तत्र तादृशधर्म्मस्यैव तन्मते स्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन हेतुत्वस्यानुमततया उक्तस्थले सर्व्वत्वस्यैव तादृशसम्बन्धेन हेतुतया तादृशसम्बन्धेनावृत्तौ कालिकसम्बन्धेन कालवृत्तौ गगनत्वादावेव तादृशसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य हेत्वधिकरणकालावच्छेदेन प्रसिद्धेरित्यपि निरस्तम्। तादृशकाले तज्ज्ञानस्य विषयतासम्बन्धसत्त्वेऽपि तादृशसम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वानभ्युपगमेन तज्ज्ञानस्य तत्कालीनतद्विरहेण च तस्य तज्ज्ञानानधिकरणत्वात्तज्ज्ञाने अभाववृत्तौ तत्कालस्यानवच्छेदकत्वात् महाकालानुयोगिकविशेषणताविशेषेण घटादिहेतुकस्थलाभिप्रायको वाऽयं ग्रन्थः तादृशसम्बन्धेन हेतुमत्ताया: खण्डकालेऽभावान्नोक्तदिशा प्रसिद्धिरित्यपि कश्चित्।

अत्र स्वनिष्ठहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तित्वाभावानवच्छेदकताटृशसम्बन्धावच्छिन्नस्वाधिकरणतावत्सामान्यकत्वविवक्षणान्नोक्ताव्याप्त्यवकाशः स्वावयवपरमाण्वाद्यवच्छेदेन घटादौ वर्त्तमाने कालत्वादिसामानाधिकरण्याभावे तदधिकरणकालसामान्यस्यानवच्छेदकतया तत्र लक्षणगमनसम्भवात् केवलान्वयिसाध्यके मेयत्वादौ सर्व्वाधिकरणावच्छेदेनैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तित्वस्य सत्त्वात् स्वनिष्ठतदभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्न क्षतिमावहति मूलकृतैव तत्राव्याप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्। यदि चैवमात्मभिन्नं ज्ञानवदन्यत्वादित्यादौ हेतोरात्मान्यसकलवस्त्ववच्छेदेनैव दैशिकविशेषणतया साध्यवद्वृत्तित्वसत्त्वात् आत्मनश्च केनापि सम्बन्धेन हेतुमत्त्वाभावात्तदवच्छेदेन हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभाववृत्त्यसम्भवाद्धेतुनिष्ठताटृशाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति विभाव्यते तदा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्स्वाधिकरणं तदवच्छेदेन स्वस्मिन् वर्त्तते योऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकताटृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तित्वकत्वं व्याप्तिरित्येव विवक्षणीयं कालत्ववान् घटादित्यादौ कालावच्छेदेन घटादौ वर्त्तमानः कपालसमवेतत्वाद्यभावएव प्रसिद्धः तत्प्रतियोगितानच्छेदकञ्च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकालवृत्तित्वादिकमिति लक्षणसमन्वयः, हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्वृत्तिमत् तन्निष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतद्वृत्तित्वाभावानच्छेदकतत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्वस्तु-प्रकृतहेतूभयाधिकरणतावत्सामान्यकत्वं वा वक्तव्यम् आत्मभिन्नं ज्ञानवदन्यत्वादित्यादौ आत्माद्यवच्छेदेन घटत्वाभावादिनिष्ठस्यानात्मवृत्तित्वाभावस्यानव-

च्छेदकं घटत्वाभाव-ज्ञानवह्निमत्त्वोभयाधिकरणसामान्यमिति लक्षणसमन्वयः। उभयाधिकरणत्वनिवेशाद्वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादिसंयोगिनः कपालादेर्घटादिनिष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाभावावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः कपालादेः संयोगेन तद्घटानधिकरणतया उक्तोभयाधिकरणतावत्सामान्यानन्तर्गतत्वात्। अथवा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत् स्वाधिकरणं तदवच्छिन्नस्ववृत्तिकान्यहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तित्वाभावकत्वविवक्षणान्न कश्चिद्दोषः सर्व्वत्र सद्धेतौ अन्ततोऽवृत्तौ प्रसिद्धे साध्यसामानाधिकरण्याभाव एव तादृशस्ववृत्तिकान्यत्वमस्त्वेन लक्षणसमन्वयात्। वह्न्यादिनिष्ठधूमादिसामानाधिकरण्याभावे अयोगोलकादेरिव तद्वृत्तित्वस्याप्यवच्छेदकत्वात् स्वनिष्ठहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्त्यनच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभावकत्वं वा विवक्षणीयमित्यादयः परिष्कारस्य पन्थानो द्रष्टव्याः (१)॥

इति महामहोपाध्याय-श्रीगदाधर-भट्टाचार्य्य-विरचितायां
अनुमानदीधितिविवृतौ सिंहव्याघ्रनामक-
व्याप्तिद्वयं सम्पूर्णमिति।

---

(१) 'परिष्कारस्य पन्थानो द्रष्टव्याः' इत्यनन्तरं 'अथवा साध्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणतासामान्ये यदधिकरणावच्छिन्नत्व-यद्वृत्तित्वोभयाभावस्तत्त्वं यद्वा यदधिकरणावच्छिन्नयद्वृत्तिसामान्ये साध्यवद्वृत्त्यभावान्यत्वं साध्यवद्वृत्त्यभावे वा यदधिकरणावच्छिन्नयद्वृत्त्यन्यत्वं तत्त्वम्'। इत्यधिकः पाठः कस्मिंश्चिदादर्शपुस्तके वर्त्तत इति।

तत्त्वचिन्तामणौ

व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावः।

अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र समवायितया वाच्यत्वाभावो घटएव प्रसिद्धः व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात्। न चैवं घटएव व्यभिचारः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः,नच वाच्यत्वाभावस्तादृशो घट इति चेत्तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्याभावोव्याप्तिः। तथाचाप्रसिद्धिः।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः।

'समवायितयेति, वाच्यत्वं न यथा समवायि तथा वच्यते, घटादिसमवायितयेत्यर्थः इत्यप्याहुः, प्रमेयसाध्यके च भावत्वेनाभावानां अभावत्वेन भावानां वह्नित्वेन निर्व्वह्नौ अवृत्तिमात्रवृत्तिगगनत्वादिना विरुद्धघटत्व-पटत्वाभ्याञ्च सर्व्वत्र प्रमेयमात्रस्याभावः सुलभः

गादाधरी विवृतिः।

'अथ समवायितयेति मूलम्, अथ व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभ्युपगमे सर्व्वत्र तादृशाभाववति हेतोर्वृत्तेरसम्भवः

साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य तादृशाभावमादाय लक्षणसङ्गमने सर्व्वत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति लक्षणपरिष्कारासम्भवेन सोन्दडमतावलम्बनेन मूललक्षणपरिष्कर्त्तुरीदृशाशङ्का न गच्छते इति चेदत्रोपाध्यायमतानुयायिनः केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्धिनिबन्धनदोषस्य उद्भावितत्वात् साध्याभावस्य कथञ्चित् प्रसिद्धावेव लक्षणस्य निर्द्दोषतेत्यभिमानेनेयमाशङ्का तादृशाभिमानमेव निराकरिष्यतीत्यग्रे 'तर्हीत्यादिग्रन्थेन। व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावोपगमे यथा व्यभिचारलक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावो निवेश्यते तथा व्याप्तिलक्षणेऽपि तादृशसाध्याभावएव निवेशनीयः अन्यथा असम्भवस्यातिव्याप्तेर्वा प्रसक्तिः व्याप्तेरव्यभिचाररूपतानुपपत्तिश्चेति (१) पुनरप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः। केवलान्वयिसाध्यकस्थल इति तदर्थः। न चैवमपि तत्तद्वक्तित्वापच्छिन्नाभावव्यावर्त्तकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपेणेव साध्याभावस्य विशेषणीयतया वाच्यत्वत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले समवायित्वावच्छिन्नतदभावस्यातादृशत्वात्तादृशाभावप्रसिद्धिरनुपयोगिनीति कथमियमाशङ्का साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रनिवेशाभिमानस्याप्याशङ्कावीजत्वे केवलान्वयिसाध्यकस्थले व्यासज्यवृत्तिरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विशिष्टाभावरूपस्य च तादृशाभावस्य प्रसिद्धिसम्भवेन सोन्दडमतावलम्बनस्य निर्व्वीजत्वापातादिति वाच्यम्।

---

(१) साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावमादायासम्भवासम्भवादाह, अतिव्याप्तेर्वेति, यदि वा पारिभाषिकमेव लक्षणं क्रियते तदाप्याह, व्याप्तेरिति।

महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभाववारणाय साध्यतावच्छेदकापर्य्याप्त-स्वसमानाधिकरणनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगि-ताकाभाव एव निवेशनीय इत्यभिप्रायेणाशङ्कासङ्गतिः। प्रमेयत्वादि-ना प्रमेयमात्रं यत्र साध्यतावच्छेदकं तत्र प्रमेयत्वादिविशिष्टप्रमेया-पर्य्याप्तं तदविशेषितघटत्वादिनिष्ठमेवावच्छेदकत्वं प्रसिद्धं स्वसमा-नाधिकरणवृत्तितादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताभिन्नञ्च व्य-धिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगितामात्रमेव। यत्र यादृशं साध्यताव-च्छेदकं विशिष्टमविशिष्टं वा तत्र तदनवच्छिन्नत्व-समानाधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्प्रतियोगिताकाभावनिवेशाभिप्रायको-ऽयं ग्रन्थ इत्यप्याहुः। न चैवं प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽपि व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव लक्षणघटकतासम्भवाद्दी-धितिकृतां तत्र गगनत्व-घटत्वपटत्वोभयाद्यवच्छिन्नप्रमेयसामान्या-भावपर्य्यन्तानुसरणप्रयासोऽव्यर्थः इति वाच्यम्। महानसीयवह्नि-त्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगि-ताकः साध्यतावच्छेदकापर्य्याप्तसाध्यवृत्तिधर्म्मनिष्ठावच्छेदकता-कान्यप्रतियोगिताको वाऽभावो निवेशनीय इत्यभिप्रायेण तैस्तथा-विधाभावानुसरणात्। न च घटत्व-पटत्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्यवृत्तिधर्म्मनिष्ठमेव घटत्व-पटत्वयोः प्रत्येकं साध्यवृत्तित्वादिति कथमसौ लक्षणघटक इति वाच्यम्। साध्यवृत्तिधर्म्मनिष्ठेत्यनेन यत्पर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मविशिष्टा-धिकरणं साध्यं तस्य विवक्षिततया घटत्व-पटत्वोभयपर्य्याप्ताव-च्छेदकताया अन्यत्वप्रतियोगिकोटावनन्तर्भावात्। वस्तुतस्तु वृत्ति-

मद्वृत्तयोयावन्तः साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वमेव साध्याभाववदवृत्तित्वमित्यस्यार्थः, इत्यभिप्रायकतया 'अथेत्यादिग्रन्थः सार्व्वभौमैर्व्याख्यातः, दीधितिकृतामपि तादृशग्रन्थस्य तदभिप्रायकत्वमेवानुमतं कूटघटितलक्षणस्य स्वयमग्रे दूषणीयत्वेऽपि आपाततः सम्भवदुक्तिकतयैव तत्शङ्कितुरभिप्रायविषयत्वौचित्यात्। व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाववादिमतेऽपि (१) निर्द्दोषस्यापि लक्षणस्य सम्भवेन तदुपेक्ष्य सदोषं कूटघटितलक्षणमवलम्ब्य 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावतारणमनुचितमित्यभिप्रेत्यैव अग्रे तल्लक्षणमाक्षेप्यमिति न सन्दर्भविरोधः। 'यत्समानाधिकरणा इत्यादिलक्षणाभिप्रायकता चात्र न युज्यते तादृशव्याप्तेः साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपत्वाप्रसक्तेः मूलोक्तलक्षणपरिष्कारासम्भवात् व्यभिचारशरीरे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावनिवेशस्यावश्यकतां प्रदर्श्य केवलान्वयिसाध्यकसाधारणसाध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तेरव्यभिचाररूपता न सम्भवतीत्यभिधानेन अव्यभिचारपदार्थरूपसाध्याभाववद्वृत्तित्वा-

(१) व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावत्वं "विवादोऽप्यतिरिक्तायामेव प्रतियोगितायाम्" इत्यादिग्रन्थस्वरसेन अतिरिक्तप्रतियोगिताकाभावत्वम्, अथवा प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकाभावत्वं व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं वैशिष्ट्यं स्वतादात्म्य-स्वाश्रयनिष्ठाधेयतावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकताकत्वोभयसम्बन्धेन, सम्बन्धघटकवैशिष्ट्यं स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन, स्ववृत्तित्वञ्च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेनातो विशिष्टसत्त्वेन गुणो नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वव्याघात इति विवेचनीयम्।

भावस्य व्याप्तित्वे निराकृते च साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्य व्याप्तित्वानभ्युपगमेऽपि न क्षतिरित्याशयेन 'यत्समानाधिकरणा इत्यादिनिर्द्दोषलक्षणमवलम्बैव स्वयं प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थस्यावतारणीयत्वात्। न च साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावकूटवद्वृत्तित्वस्यापि व्यभिचारपदार्थत्वसम्भवात्, कूटघटितव्याप्तेरव्यभिचारत्वमुपपद्यत इति वाच्यम्। तादृशाभावकूटसामानाधिकरण्यस्य व्यभिचारपदार्थत्वे 'न चैवं घट एवेत्यादिना दर्शिताया ज्ञेयत्वादिहेतौ वाच्यत्वव्यभिचारित्वव्यवहारापत्तेर्दुर्व्वारत्वात् वाच्यत्वादेः समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेर्व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावकूटवति च हेतोर्वृत्तेरिति सर्व्वमनाकुलम्। एवञ्च कूटघटितलक्षणाभिप्रायेणैव प्रमेयसाध्यकस्थले उक्ताभावानुसरणं ग्रन्थकृतां सफलं घटत्वाद्यवच्छिन्नपटाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वविरहादित्यवधेयम् (१)।

ननु वाच्यत्वं पदशक्तिः सा च तत्तत्पदबोद्धव्यत्वप्रकारिका भगवदिच्छैव (२) न तु पदार्थान्तरम् अपसिद्धान्तत्वात् (३) तथाच समवायित्वं समवायप्रतियोगित्वरूपं तदनुयोगित्वरूपं वा भवतु उभयथैव वाच्यत्ववृत्तीति तेन रूपेण तदभावस्य कथं व्यधिकरणधर्म्माव-

---

(१) अथ समवायितयेति मूलमित्यादिः इत्यवधेयमित्यन्तः पाठः केषुचिदादर्शपुस्तकेषु नास्ति।

(२) अस्माच्छब्दादयमर्थोबोद्धव्य इत्याकारकभगवत्सङ्केतस्य पदशक्तिरूपत्वमिति भावः।

(३) सिद्धान्तविरुद्धत्वादित्यर्थः, अवश्यक्लृप्तपदार्थेनैव चरितार्थत्वे अतिरिक्तपदार्थस्वीकारो न सङ्गच्छत इति भावः।

च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्। न च भगवदिच्छाया वाच्यत्वपदार्थत्वे पटादेर्घटादिपदवाच्यत्वापत्तिर्घटादाविव पटादावपि घटादिपद-बोध्यत्वप्रकारिकाया भगवदिच्छाया विषयतासम्बन्धेन सत्त्वात् तदिच्छाया एकत्वादिति वाच्यम्। यद्धर्म्मांशे यस्य प्रकारता तस्यैव धर्म्मिणो विशेष्यतासम्बन्धेन तद्धर्म्मप्रकारकत्वविशिष्टवत्त्वोपगमात् पटादेर्घटादिपदबोद्ध्यतया भगवदिच्छया अनवगाहनात् तत्र विशेष्यतासम्बन्धेन तद्बोद्ध्यत्वप्रकारकत्वविशिष्टभगवदिच्छाविरहेण तदवाच्यत्वोपपत्तेः। न चैवं विशिष्टेच्छाया वाच्यत्वरूपत्वे विशेषणांशे समवायित्वाभावात्तेन रूपेण विशिष्टाभावस्य व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमव्याहतमेवेति वाच्यम्। यतो विशिष्टाभावप्रतियोगिता न विशेषणान्तर्भावेन पर्य्याप्ता अपि तु विशेष्यांशमात्रे, अवच्छिद्यते पुनरियं विशेषणेन, प्रतियोगिताया अव्यासज्यवृत्तित्वात् (१) तथाच विशेष्यवृत्तेः समवायित्वस्य कथं प्रतियोगिताव्यधिकरणत्वमिति। न च प्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वानुपगमे सर्व्वत्र घटत्वेन घट-पटोभयं नास्तीतिप्रतीतिः कथमुपपद्यतां घटादिमति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वेन तद्विषयाभावस्य सत्त्वासम्भवात् इति अभावविशेषीयप्रतियोगित्वमवश्यमेव व्यासज्यवृत्त्युपेयं तथा सति च तत्र प्रतियोगितापर्य्याप्त्यधिकरणस्योभयत्वावच्छिन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिविशिष्टत्वासम्भवाद्यद्धर्म्मावच्छिन्ने प्रतियोगितायाः पर्य्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्य तदवच्छिन्नस्यैवाभावविरोधितया न तादृशा-

(१) व्यासज्यवृत्तित्वञ्च एकत्वानवच्छिन्नपर्य्याप्तिकत्वम्।

भावस्य सार्व्वत्रिकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। प्रतियोगितायाअव्यासज्यवृत्तित्वेऽपि तन्नैकधर्म्मावच्छिन्नापर्य्याप्तिरूपविरोधशालिनोर्घटत्व-पटघटोभयत्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वोपगमात्तादृशाभावस्य विरुद्धघटत्व-पटत्वाद्युभयावच्छिन्नाभाववत् केवलान्वयित्वोपपत्तेः। यद्यपि घट-पटौ नस्त इत्यादिप्रतीतिविषयसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपि घटत्वाद्यन्तर्भावेन पर्य्याप्तं तथापि तत्र द्वित्वधर्म्मितावच्छेदकतापन्नस्यैव घटत्वादेरवच्छेदकत्वं प्रतीयते अत्र च स्वातन्त्र्येणापीति भेदः। अस्तां वा तत्रोभयाभावप्रतियोगिताया गत्यन्तरविरहादव्यासज्यवृत्तित्वं तथापि विशिष्टाभावप्रतियोगितायास्तथात्वमप्रामाणिकमेव दण्डिपुरुषादिमति पुरुषत्वेन दण्डविशिष्टो नास्तीत्यादिप्रतीतेरसिद्धेः इत्यत आह, दीधितौ 'वाच्यत्वं न यथेति, 'तथा वक्ष्यत इति, अयमाशयः वाच्यत्वं शक्तिविषयत्वं न तु शक्तिः धातुनैव शक्तिप्रतिपादनात् प्रत्ययस्य निरर्थकतापत्तेः विषयत्वञ्च पदार्थान्तरम् इति प्राचीननैयायिकैकदेशिसिद्धान्तः तस्य च न समवायः सम्बन्धः अपि तु स्वरूपमेवेति समवायितया वाच्यत्वपदार्थाभावो व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाव एवेति एकदेशिमतानुयायितया मणिकारलिखनसङ्गतिरिति। 'घटादिसमवायितयेति, तथाच वाच्यत्वपदस्य भगवदिच्छापरत्वेऽपि नासङ्गतिरिति भावः। यथाश्रुतपरतयैवोपपत्तेः समवायिपदस्य विशेषपरतया व्याख्यानमनुचितमित्याहुरित्यनेनास्वरसः सूचितः।

ननु वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले समवायित्वरूपव्यधिकरणधर्म्मा-

वच्छिन्न साध्याभावप्रसिद्धिसम्भवेऽपि प्रमेयत्वादिना प्रमेयसामान्य-साध्यकत्वे साध्याभावाप्रसिद्धिर्दुर्व्वारैवेति प्रमेयसामान्यावृत्ति-धर्म्मस्याप्रसिद्धया व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यापि तस्यासम्भवात् इत्यत आह, 'प्रमेयसाध्यके चेति (१) 'भावत्वेनेति, 'अभावानां भावनामित्युभयत्रैव 'अभाव इत्यग्रिमस्य सम्बन्धः, अभावत्व-भावत्वाभ्यां भावाभावयोरभावौ समनियततया अभिन्ना-विति तत्प्रतियोगितात्वेन प्रमेयत्वसमनैयत्यमित्येतादृशाभावोऽपि कूटघटनया परिष्करणीयसाध्याभाववदवृत्तित्वरूपप्रथमलक्षण-घटको भविष्यतीत्यभिप्रायः। न च यदभावीयप्रतियोगिता-त्वेन साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यमिति विवक्षणे वाच्यत्वादिसाध्यके वह्न्यादिसाध्यके च तादृशाभावाप्रसिद्धिः निखिलव्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावानां समनियतत्वेनाभिन्नतया घटादेरपि तथा-विधवाच्यत्वाभावप्रतियोगित्वात् किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावादेरपि (२) वह्न्याद्यभावप्रतियोगित्वादिति तत्तत्प्रतियोगितात्वेन समनैयत्य-मिति विवक्षणीयमिति कथमुक्ताभावस्य लक्षणघटकतेति वाच्यम्। समनैयत्यशरीरे व्यापकतायास्तदभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाया-व्याप्यतायाश्च विशेषरूपावच्छिन्नाया निवेशनेनानुपपत्त्यभावात्। ननु साध्यनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकता चेत् समनैयत्यशरीरे निवेश्यते तदा व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नयो-र्भावाभाववृत्तिप्रतियोगितयोर्द्वयोरेव प्रत्येकं प्रमेयनिष्ठान्योन्याभाव-

---

(१) प्रमेयसामान्यसाध्यके चेति पा०।

(२) समनियताभावानामैक्यानभ्युपगमेऽपि दोषमाह, किञ्चिदित्यादि।

प्रतियोगितावच्छेदकतया नोक्ताभावस्य साध्यतावच्छेदकसम-नियतप्रतियोगिताकत्वम् इत्यतोऽभावान्तरमाह, 'वह्नित्वेनेति 'प्रमेयमात्रस्याभाव इत्यग्रिमेनान्वयः, वह्नित्वेन प्रमेयं नास्तीति-प्रतीत्या प्रमेयसामान्य एव वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वावगाह-नात् प्रमेयत्वव्यापिकैव तादृशाभावीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितेति भावः। यदि च तत्र वह्निर्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धवह्निमात्रनिष्ठप्रतियोगितैव प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन भासत इत्यु-पेयते प्रमेयसामान्यस्यैव तत्प्रतियोगितया भानोपगमे वह्नि-र्नास्तीत्यादावपि तादृशप्रतीतिसिद्धनिखिलप्रमेयनिष्ठप्रतियोगि-ताया वह्नित्वादिविशेषितप्रतियोगिवृत्तित्वेन भानोपगमसम्भ-वात् समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नवह्नित्वादिसमनियतप्रतियोगि-त्वाप्रसिद्ध्या वह्निभिन्नत्वादिना वह्न्याद्यभावमादाय वह्निमान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेरित्युच्यते, तदा तादृशाभावस्यापि नोक्तरूपत्वमित्याशङ्क्य अभावान्तरमुपन्यस्यति,(१) 'अवृत्तिमात्रेति, गगनं नास्तीत्यत्र गगनत्वसामानाधिकरण्येन या गगनत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिता प्रतीयते सैव गगनत्वेन गगनभिन्नं नास्तीत्यादौ गगन-भिन्नत्वादिसामानाधिकरण्येन प्रतीयते अवच्छेदकैक्येऽसति बाधके प्रतियोगिताया अप्यैक्यस्वीकारात् गगनभिन्ननिष्ठप्रतियोगिताया-गगनावृत्तित्वेन (२) गगनत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रति-योगिनोऽवृत्तित्वेन गगनतया गगनभिन्नाभावस्य केवलान्वयितोप-पत्तेः, वह्नित्वाद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रतियोगितायाश्च वह्निनिष्ठ-

(१) अभावान्तरमाहेति पा०। (२) गगनवृत्तित्वेऽपीति पा०।

तादृशप्रतियोगित्वाभेदे वक्ष्यादिमति वह्नित्वादिना घटाभावसत्त्वानुपपत्त्या उक्तरीत्या तत्रैकप्रतियोगितापत्त्यसम्भवः एवञ्च गगनत्वाद्यवच्छिन्नैव प्रमेयत्वसमनियतप्रतियोगिता प्रसिद्ध्यतीति भावः। उक्तविशेषलाभायैवावृत्तिमात्रवृत्तित्वकथनम् (१)। नन्वेवमपि यत्र विषयितया प्रमेयसामान्यं साध्यम् ईश्वरज्ञानत्वादिकं हेतुस्तत्र सत्तावान्जातेरित्यादौ साध्याभावकूटवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्ध्याव्याप्तेर्व्वारणाय उपादेयसाधनसामानाधिकरण्यरूपविशेषणाक्रान्तसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धिर्गगनादेरपि विषयितासम्बन्धेन ईश्वरज्ञानादिसम्बद्धत्वात् तादृशसम्बन्धेन गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावस्य साधनसामानाधिकरण्यासम्भवादित्यतोऽभावान्तरमाह, 'विरुद्धेति येन सम्बन्धेन घटत्व-पटत्वाद्योर्व्विरोधस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदुभयनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकप्रमेयसामान्याभाव इत्यर्थः, प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकोभयत्वविशिष्टघटत्व–पटत्वाद्यवच्छिन्नप्रति--योगिनोऽप्रसिद्ध्या विरोधविरहेणास्याभावस्य केवलान्वयित्वमवधेयम्। इदमुपलक्षणं व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाववादिनां प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकरूपेणैव तादृशसम्बन्धेनाप्यवच्छेदकस्य वृत्तिमत्ताया अवच्छेदकतायामतन्त्रत्वात् समवायादिसम्बन्धेन गगनाद्यवच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावस्यापि सौलभ्यं बोध्यम्। अत्यन्ताभावस्येवान्योन्याभावस्यापि व्याधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपगमात् प्रमेयसामान्यस्य यत्र तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यता

(१) अवृत्तिमात्रवृत्तित्वकीर्त्तनमिति पा०।

तत्र घटत्व-पटत्वाभ्यां समवायेन गगनादिना वा प्रमेयसामान्य-भेदोलक्षणघटकः प्रतियोगितावच्छेदकावृत्तिसमवायित्वाद्यवच्छिन्नप्रमेयत्वादिना प्रमेयसामान्यभेदो वा तथेत्यवधेयम् ।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

ननु पारिभाषिकमेवाव्यभिचरितत्वं, तथाहि यत्-समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः प्रतियोगि-समानाधिकरणास्तत्त्वं सर्व्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्य तथा-त्वाद्यावत्त्वोपादानम् । अतएव भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादित्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि भूतत्व-मनोन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वान्नातिप्रसङ्गः । गोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्य वा तथात्वात् साध्यतावच्छेदकेत्यादि ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रसिद्धावपि व्यभिचारा-भावरूपव्याप्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य लक्षणघटकतया अप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तेर्दुरुद्धरतयैव वादिनो निवृत्ते-र्व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नभावखण्डनपरग्रन्थानुत्थितिरित्यतस्तादृश-ग्रन्थमवतारयति, 'नन्वित्यादिना, 'पारिभाषिकमिति तान्त्रिक-

शङ्केतरूपपरिभाषया व्याप्तिप्रतिपादकं न तु योगेनेत्यर्थः, 'अव्यभिचरितत्वम्' अव्यभिचरितत्वपदम्, अथवा 'पारिभाषिकमव्यभिचरितत्वं' परिभाषया अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यं, व्याप्यत्वमिति शेषः, न तु योगेन तत्पदलभ्यमित्येवार्थः, तथाच व्यभिचारघटकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य व्याप्तिघटकत्वविरहेऽपि न क्षतिरिति भावः। 'यदिति, 'यत्पदं यद्धर्म्मावच्छिन्नपरम्, अग्रे 'तत्-पदमपि तद्धर्म्मावच्छिन्नपरं, स च धर्म्मो हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिः, सद्धेतुस्थले हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिविशेषणाक्रान्तः व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको घटत्वादिना वह्न्याद्यभावादिरेव तस्य च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमावश्यकमिति लक्षणसमन्वयः। व्यभिचारिणि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणीभूतहेत्वधिकरणे साध्यतावच्छेदकेत्यादिविशेषणाक्रान्तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकः साध्याभावादिरपि (१) तस्य च प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् तादृशाभावस्य च प्रतियोग्यधिकरणे कालिकादिसम्बन्धेन वृत्तावपि विवक्षणीयस्य स्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य विरहान्नातिव्याप्तिः। अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावादिमादाया-व्याप्तेर्वारणाय हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसामानाधिकरण्यमभावविशेषणम् अभावस्य वृत्तौ सम्बन्धभेदानिवेशेन वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्नित्वादिना वह्न्याद्यभावस्य प्रतियोगिमति पर्व्व-

(१) आदिपदात् व्यभिचारस्थलसाध्यत्वाभावपरिग्रहः।

सादौ कालिकसम्बन्धेन वृत्तेर्लक्षणसमन्वयसम्भवान्न तत्राव्याप्ति-वारणं तत्फलमिति तु ध्येयम्। अयमात्मा पृथिव्याद्यष्टद्रव्याति-रिक्तत्वे सति द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वसमानाधिकरणात्मत्वत्वा-द्यवच्छिन्नात्मत्वाद्यभावानां प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् अव्याप्तिरतो हेतुसामानाधिकरण्यघटकहेतौ हेतुतावच्छेदकाव-च्छिन्नत्वनिवेशः। यद्यप्ययमात्मा ज्ञानादित्यादौ समानाधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिरभावे साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनापि वारयितुं शक्यते धूमवान् वह्ने-रित्यादौ धूमादिसमानाधिकरणस्य घटत्वादिना धूमाद्यभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावश्यकत्वेऽपि स्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकर-णान्तर्भावेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यैव विवक्षणीयतया अयोगोलकाद्यन्तर्भावेन च तादृशाभावस्यातथात्वान्नातिप्रसङ्गः, स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यत्र यत्पदेनैव हेतोरुपादेयतया तत्त्व-मित्यत्र तत्पदेन तस्यैव परामर्शाद्व्याप्तेर्हेतुनिष्ठतोपपत्तिरिति, तथापि कपिसंयोगाभाववान्जातित्वादित्यादौ साध्यसमानाधि-करणस्य कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणा-प्रसिद्ध्या सत्तावानात्मत्वादित्यादौ (१) सत्ताधिकरणे काले कालिकादिसम्बन्धेन वर्त्तमानस्य सत्ताभावस्य तदप्रसिद्ध्या (२) अव्याप्तिर्दुर्व्वारैवेति हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसामानाधिकरण्य-मेवोपात्तम्।

(१) अभावे भावभिन्नत्वं निवेश्य तत्राव्याप्तिवारणं सम्भवतीत्यतः स्थला-न्तरानुसरणम्। (२) स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्धेरित्यर्थः।

यत्तु अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ आत्मत्वत्वादिना आत्मत्वादेरभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि नाव्याप्तिस्तस्यापि प्रतियोग्यधिकरणीभूते आत्मादावेकज्ञानविषयत्व-स्वाश्रयाश्रयत्वादिरूपपरम्परासम्बन्धेन वर्त्तमानतया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् इति सामानाधिकरण्यान्तविशेषणमनर्थकम्, तन्न, एकज्ञानविषयत्वादिना विशिष्टबुद्धौ प्रमाणाभावेन तेषां संसर्गत्वाभावात्। नन्वेवमपि यदभावो व्यभिचारविरोधीत्युपाधिलक्षणे इह हेतावुपाधिर्नेह हेतावुपाधिरिति प्रतीतिव्यवहारानुरोधेन अव्याप्यत्वस्य सम्बन्धतया ग्रन्थकृतैव स्वीकृतत्वात् तेन सम्बन्धेनैवात्मादावात्मत्वाभावादेर्वृत्तेः प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमक्षतमेवेति वाच्यम्। अव्याप्यत्वादेः सम्बन्धतायां विवादेन यदभावपदस्य यदव्याप्यत्वाद्यभावपरतामभ्युपगम्यापि ग्रन्थकृता तादृशलक्षणव्याख्यानात् तत्सम्बन्धतायाम् अप्रामाणिकत्वाभिप्रायेणैवात्र यत्समानाधिकरण इत्युपादानात्। यावत्पदासत्त्वे साध्यतावच्छेदकेत्यादिविशेषणस्य व्यावृत्तिर्न सङ्गच्छते यत्किञ्चिदभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् अतश्चरमोक्तस्यापि तत्पदस्य व्यावृत्तिं प्रथमतो दर्शयति, 'सर्व्वत्रेति, 'तथात्वात्' प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्, तथाच यावत्पदानुपादाने व्यभिचारिमात्र एवातिव्याप्तिरिति भावः। यद्यपि व्यभिचारिस्थल एव दोषस्य कथनीयतया सर्व्वत्र तादृशाभावस्य तथात्वकथनमयुक्तं, तथापि यावत्पदानुपादानेऽतिव्याप्तिरेव नाव्याप्तिरित्येतत्सूचनाय सर्व्वत्रेत्युक्तम्। अथवा 'सर्व्वत्र' सर्व्वाधिकरणावच्छेदेन, तथाच विवक्षणीयस्य

स्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य सत्त्वं सूचितम्। ननु यावत्पदानुपादाने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वं परित्यज्य साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकत्वेनैवाभावो विशेषणीयः तद्व्याप्यत्वञ्च स्वव्यापकतत्कत्वम् अतो नानवस्था, वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वह्न्याद्यभावानां साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकानां यथाविवक्षणीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि घटत्वादिना वह्न्याद्यभावमादायैव लक्षणसमन्वयः (१) इत्यञ्च धूमवान् वह्नेरित्यादौ वाच्यत्वाद्यभावमादाय नातिव्याप्तिसम्भवस्तस्य धूमत्वाद्यव्याप्यप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकताविरहात् एवं सति हेतुसमानाधिकरणत्वविशेषणमप्यनर्थकमिति (२) चेत्तदपि तर्हि त्यज्यतामित्याशङ्कापरिहाराय तथाविधाभावनिवेशनेऽपि (३) यत्रातिव्याप्तिस्तत्र तत्पदव्यावृत्तिमाह, 'अतएवेति, 'अतएव' यावत्पदोपादानादेव, 'द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य' भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य, 'प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि' मनोगगनयोः प्रत्येकं भूतत्व-मूर्त्तत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि, तथाच यावत्पदानुपादाने साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकतादृशोभयाभावस्यैव प्रतियोगिसमानाधिकरणतया अति-

---

(१) लक्षणसङ्गतिरिति पा०।

(२) घटत्वादिना आत्मत्वाद्यभावमादाय अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ लक्षणगमनसम्भवादिति भावः।

(३) साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकाभावनिवेशनेऽपीत्यर्थः।

व्याप्तिः स्यादिति भावः। यावत्पदसत्त्वे यादृशाभावमादायाऽतिव्याप्तिवारणं तादृशाभावं दर्शयति, 'भूतत्व-मनोन्यत्वाद्यभावस्येति भूतत्वाभावस्य मनोऽन्यत्वाभावस्य चेत्यर्थः, 'अतथात्वात्' प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्, यावत्पदे दत्ते साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकत्वनिवेशने वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशयावदभावान्तर्गतमहानसीयवह्न्याद्यभावमादायाव्याप्तिः स्यात् इति यथोक्तविशेषणस्यैव (१) उपादेयतया तादृशाभावयोरपि (२) लक्षणघटकत्वादिति भावः। भूतत्वस्य बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणात्मकतया प्रतियोगिस्वरूपाणां तन्निष्ठप्रतियोगितानाञ्चाऽलनोन्यायेन उत्पत्तिकालावच्छेदेन वा साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया भूतत्वाभावस्य न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वमित्याशयेनाखण्डव्याप्यवृत्तिमनोभेदाभावानुधावनमिति। उक्तरीत्या 'अतएवेत्यादिग्रन्थावतारात् प्रथमतो वाच्यत्वाद्यभावमादाय सर्व्वत्रैव व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेर्दर्शितत्वात् साध्याभावमादाय व्यभिचारिविशेषेऽतिव्याप्तिप्रदर्शनं सन्दर्भविरुद्धमित्याशङ्कानवकाशः।

केचित्तु यावत्पदानुपादाने वाच्यत्वादेरुदासीनपदार्थस्याभावमादाय व्यभिचारिसामान्येऽतिव्याप्तिर्व्विश्राम्यतु साध्याभावमादायाऽपि क्वचिदतिव्याप्तिः स्यात् सा च यावत्पदोपादानान्न भवतीत्यभिप्रायकतया न सन्दर्भविरोध इत्याहुः।

---

(१) साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वविशेषणस्यैवेत्यर्थः। (२) भूतत्वाभाव-मनोन्यत्वाभावयोरित्यर्थः।

परे तु ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकीभूतप्रतियोगिताक-यावदभावनिवेशेनैवोपपत्तेः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकयावदभावनिवेशनमफलं तादृशप्रतियोगिताकत्वविशेषणव्यावर्त्तनीयस्य तत्तद्वह्न्याद्यभावस्य वह्नित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावेनोक्तविशेषणेनापि व्यावर्त्तनसम्भवात् अत आह, 'अतएवेति यतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावे यावत्त्वमुपात्तं न तु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावे अतएवेत्यर्थः, 'भूतत्वेति, साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वात् इत्यादौ भूतत्वाभाव-मनोऽन्यत्वाभावप्रतियोगितायाउभयत्वाव्यापकत्वेन उभयत्वावच्छिन्नाभावादेरेव लक्षणघटकतया अतिव्याप्तिः स्यात् यथोक्तविशेषणाक्रान्ताभावनिवेशे च भूतत्व-मनोऽन्यत्वाभावानामपि लक्षणघटकतया नातिव्याप्तिरिति भावः(१)। न च साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशेऽपि हेतुसमानाधिकरणस्य मनोभिन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगितायाः लक्षणे अनिवेशे तादृशव्यापकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशासम्भवात् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव तत्सामानाधिकरण्यस्य विवक्षणीयत्वादिति वाच्यम्। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुसमा-

(१) नातिव्याप्तिरित्यर्थ इति पा०।

नाधिकरणस्य वह्नित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य पर्व्वतभिन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं पर्व्वतान्तर्भावेन नास्तीत्यव्याप्यापत्त्या तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरणस्य निवेशासम्भवात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमगत्या वाच्यं तथाच मनोभिन्नभेदस्य तेन सम्बन्धेन मूर्त्तत्वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमक्षतमेवेत्यतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशे वक्ष्यमाणस्थलान्तरेऽप्यतिव्याप्तिः (१) स्यादिति तु नास्माकं दोषः इत्यभिप्राय इति व्याचक्रुः। तत्समीचीनतया न प्रतिभाति साध्यतावच्छेदकेत्यादिविशेषणव्यावृत्तेः पश्चाद्वक्ष्यमाणतया तदुत्तरमेव साध्यतावच्छेदकेत्यादिविशेषणस्थले साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वविशेषणं किन्नोपात्तमित्याकाङ्क्षोदयादादावेव तादृशविशेषणपरित्यागवीजकथनस्यासङ्गतत्वादिति।

'गोत्वाद्यभावस्येति, प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादित्यर्थकेन 'अतथात्वादित्यनेनान्वयः, तथाच साध्यतावच्छेदकेत्याद्यनुपादाने चासम्भव इति भावः। यद्यपि गोत्वाभावादेरपि पूर्व्वक्षणवृत्तित्वादिविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं पर्व्वतादावप्यस्ति तथापि व्यापकताया लक्षणाघटकत्वे भावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्ये धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावादेः पूर्व्वक्षणवृत्तित्व-

(१) घटत्वाभाववान् मेयत्वादित्यादौ घटत्वाद्यात्मकस्याभावस्य साध्यतावच्छेदकदैशिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति भावः।

विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादाय अतिव्याप्ते-र्वारणायावश्यं विवक्षणीयं तथाचायमसम्भव इति भावः । साध्य-प्रतियोगिकाभावनिवेशे गोत्वाभावमादायासम्भवस्य वारणसम्भ-वात् 'तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्येति, अस्य च नानाव्यक्तिसाध्यक-इत्यादिः, तथाच साध्याभावनिवेशेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादा-वव्याप्तिः स्यादिति भावः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताव-च्छेदकत्वञ्च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगि-तानवच्छेदकत्वं, गुण-कर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताव्यापकतावच्छेदिकाया अपि द्रव्यत्वाद्यभावीयप्रति-योगितायाः न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सत्त्वावति गुणादौ तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वादतो विशिष्टसत्ता-द्यभाव एव लक्षणघटकः तस्य च गुणादौ सत्तादिरूपप्रतियोगि-समानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिरिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वो-पादानं, तथाच सति द्रव्यत्वाद्यभावीयप्रतियोगिताया अपि विशि-ष्टसत्तात्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशा-भावानाञ्च गुणादावतथात्वान्नातिव्याप्तिः । यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्न-साध्यवत्त्वनिवेशे च सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताव्याप-कतावच्छेदकप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावादिकमादायाव्याप्तिर्बोध्या, साध्यवत्त्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावायोगोलकान्यत्वाभावादिप्रतियोगितायाः कालिकविशेषणता-विषयितादिसम्बन्धेन धूमादिमति काल-ज्ञानादौ संयोगादिसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात् केनापि

सम्बन्धेन न व्यापकतावच्छेदकत्वमिति केवलान्वयिवाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितैव स्वरूपादिसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदिका स्यादित्यतिव्याप्तिः। न च सम्बन्धसामान्येन धूमादिमन्निष्ठो योऽभावस्तदीयविषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदिका या प्रमानिष्ठप्रतियोगिता तन्निरूपकप्रमाभावस्य च न विवक्षणीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकताघटकयावत्सम्बन्धेन स्वविशिष्टयावद्वेत्वधिकरणे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकतायां संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नधूमादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धस्यापि घटकतया तेन सम्बन्धेनायोगोलकादौ प्रतियोगिनोऽसत्त्वादिति वाच्यम्। यतो विषयताया विषयतात्वेनैव सम्बन्धता प्रामाणिकी न तु तथाविधविशेष्यतात्वेनेति, परन्तु तादृशादिशा समवायेन ज्ञानादिमाध्यकद्रव्यत्वादिहेताववितिव्याप्तिवारणं सम्भवति तत्र ज्ञानाभावस्य सम्बन्धसामान्येन साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितविषयतासम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकयावत्सम्बन्धान्तर्गतसमवायेन घटादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात्। न च सम्बन्धसामान्येन धूमादिमन्निष्ठो योऽभावस्तदीयसम्बन्धसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगितायां धूमाद्यभावीयसम्बन्धसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगित्वमप्यनवच्छेदकं संयोगत्वावच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धेन धूमादे-

धूमादिमत्यभावसत्त्वेऽपि सम्बन्धत्वरूपव्यापकधर्म्मावच्छिन्न(१)-संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावासत्त्वात् तथाच धूमाद्यभावस्यापि लक्षणघटकतया तस्य च साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगित्वावच्छिन्न-व्यापकतावटकसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगि-सामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। सम्बन्धत्वेन सम्बन्धानामभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे मानाभावात् तेन रूपेण सम्बन्धानां व्यापकताघटकत्वासम्भवात्। वस्तुतस्तु प्रति-योगिसामानाधिकरण्यशरीरे व्यापकतायाः स्वातन्त्र्येण निवेशस्य प्रतिक्षेप्यत्वात् ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिरस्त्येवेति ध्येयम्। वस्तुतस्तु संयोग-समवायादिसाधारणानुगतसम्बन्धत्वस्य कथञ्चित् सुवचत्वेऽपि तेन रूपेण संयोगादीनां संसर्गतया भानस्य निर्युक्ति-कतया व्यापकताशरीरे लाघवानुरोधात् साध्यप्रकारेणाधिकरणस्य निवेशे साध्यसम्बन्धो विशिष्य संसर्गतया निवेशनीयः तथाच वि-शिष्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशनमावश्यकं यत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यवत्ताया व्यापकताघटकत्वे तु वह्निमान् धूमादित्यादौ विष-यितादिसम्बन्धेन साध्यं प्रति गुणत्वाद्यभावप्रतियोगिताया अपि व्यापकतावच्छेदकतया तादृशाभावस्य च पर्व्वतादौ प्रतियोगिसा-मानाधिकरण्यविरहात् असम्भवो बोध्यः। साध्यवन्निष्ठाभावाप्रति-योगिप्रतियोगिकत्वनिवेशे सर्व्वस्यैव साध्यवन्निष्ठद्वित्वाद्यवच्छि-न्नाभावप्रतियोगितया तादृशाभावाप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धिरित्यतो-

(१) सम्बन्धत्वरूपानुगतधर्म्मावच्छिन्नेति पा०।

ऽवच्छेदकगर्भता तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वञ्च तादृशप्रतियोगितायाः समानाधिकरणं सत् यदवच्छेदकं तदन्यत्वम्, अन्यथा व्यतिरेकिप्रतियोगितामात्रस्यैव व्यधिकरणधर्म्मतया साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया विरुद्धघटत्व-पटत्वोभयाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावस्यैव लक्षणघटकत्वेन व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् ।

यत्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिकत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकप्रतियोगिकत्वनिवेशेनैव सर्व्वसामञ्जस्ये निरुक्तव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वनिवेशनमफलं वह्निमान् धूमादित्यादौ घटत्वादिना वह्न्याद्यभावप्रतियोगिनां वह्न्यादीनां चालनीन्यायेन साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि घटत्वादिना द्रव्यत्वाभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् व्यभिचारिणि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणभेदाभावमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवाच्च । न च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकत्वापेक्षया तादृशविशेषणस्य न लघुशरीरतेति वाच्यम् । व्यापकतावच्छेदकघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायां स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याधिकस्य निवेशनीयत्वात् एतन्मते तदनिवेशेन लाघवात्, तन्मते तदनिवेशे सर्व्वासामेव प्रतियोगितानां साध्यवन्निष्ठो यो विषयितादिसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टस्याभावः (१) तत्प्रतियोगितावच्छेदकतया व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताया एवाप्रसिद्ध्यापत्तेः,

(१) स्वावच्छिन्नस्याभाव इति पा० ।

भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यैतन्मते निवेशवद्वन्मतेऽपि अभावप्रतियोगितायां तन्निवेशस्यावश्यकतया तदंशे साम्यादिति। तदसत्, यतोऽनवच्छेदकप्रतियोगिकत्वम् अनवच्छेदकनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वं प्रतियोगितायां तन्निष्ठत्वञ्च स्वरूपसम्बन्धेन वाच्यम् अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादावपि विषयतासम्बन्धेन साध्यव्यापके प्रमेयमित्याकारकविश्वविषयकज्ञाने विषयितासम्बन्धेन जलत्वाद्यभावप्रतियोगिताया वृत्तेस्तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वापातात्। विषयिताया वृत्त्यनियामकतया एतद्दोषानवकाश इति चेदेवमपि एतद्वह्निमान् एतद्धूमात् एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ जलत्वाद्यभावप्रतियोगितायाः कालिकसम्बन्धेन साध्यव्यापकसाध्य-तत्समानाधिकरणकर्म्मादौ वर्त्तमानतया लक्षणघटकतापातात् तथाच व्यापकनिरूपितवृत्तौ स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यैव तन्मतेऽप्यावश्यकतया न लाघवाद्यवकाशो विपरीतमेव गौरवम् आधेयत्वांशाधिक्येनेति (१)। न च व्यापकनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन नाभावो विशेषणीयः येनोक्तं गौरवं स्यादपि तु अनुयोगितासम्बन्धेन व्यापकविशेषित एव तत्र च व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वेनाभावनिवेशापेक्षया लाघवमक्षुसमेवेति वाच्यम्। प्रतियोगिविशेषणतापन्नधर्म्मावच्छिन्ननिरूपितत्वानवच्छिन्नानुयोगितायाः (२) अभावांशे प्रतियोगिसम्बन्ध-

(१) विपरीतगौरवमेवाधेयत्वनिवेशाधिक्येनेतीति पा०।

(२) प्रतियोगितावच्छेदकविशेषानवच्छिन्ननिरूपितत्वावच्छिन्नानुयोगितायाः इति पा०।

तया भाने (१) पटादिमति घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावविषयिन्या द्रव्यं नास्तीत्याकारिकायाः प्रतीतेरापत्तेः तदवच्छिन्ननिरूपितानुयोगितायाः एव संसर्गतया भानोपगमात् व्यापकत्वावच्छिन्नविशेषिताभावस्य लक्षणे निवेशे व्यापकत्वावच्छिन्ननिरूपितानुयोगितायाः संसर्गतया निवेशनीयतया सद्धेतौ हेतुसमानाधिकरणसाध्यव्यापकत्वावच्छिन्नाभावस्य (२) सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य कथञ्चित् प्रसिद्धा लक्षणसमन्वयेऽपि व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः व्यभिचारनिरूपकाधिकरणेऽपि कस्यचित् साध्यव्यापकस्य वृत्तेः व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वानुपपत्तिश्चेति। एवं अनवच्छेदकपदेन अवच्छेदकत्वपर्य्याप्त्यनधिकरणत्वमवश्यं वाच्यम् (३) अन्यथा द्रव्यत्वाभावादेरपि वह्निमन्निष्ठपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववद्भेदप्रतियोगितावच्छेदक-द्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वाल्लक्षणाघटकत्वापत्तेः (४) तथाच घटत्वावच्छिन्नघटाभावादेरपि लक्षणघटकत्वापत्तिः वह्निमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतायाः घटत्वविशिष्टपर्य्याप्ततया शुद्धघटस्य तत्-

---

(१) प्रतियोगितावच्छेदकविशेषावच्छिन्ननिरूपितत्वानवच्छिन्नानुयोगितायाः प्रतियोगिविशेषणतानापन्नधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभासमाने प्रतियोगिसम्बन्धतया भान इति पा०।

(२) हेतुसमानाधिकरणसाध्यव्यापकत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकाभावस्येति पा०।

(३) एवमनवच्छेदकपदेन अवच्छेदकानवच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्वपर्य्यन्तम् अवश्यं वक्तव्यमिति पा०।

(४) वह्निमन्निष्ठद्रव्यत्वाद्यवृत्तिघटत्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यत्वादिमद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वात् लक्षणघटकत्वानुपपत्तेरिति पा०।

पर्य्याप्त्यनधिकरणत्वात् (१)। अथ निरुक्तव्यापकतायाः (२) निवेशे कपिसंयोगाभावादिसाध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यात्मकाभावानां लक्षणघटकत्वानुपपत्तिः कपिसंयोगाभावादिनिष्ठतत्प्रतियोगितानां साध्यवन्निष्ठकपिसंयोगात्मकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यग्रिमग्रन्थविरोधः। न च व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणसत्त्वात् साध्यवन्निष्ठकपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य न व्यापकतालक्षणघटकतेति वाच्यम्। प्रकृते व्यापकतायां तादृशविशेषणप्रवेशस्य निष्प्रयोजनकत्वात्।

अत्र केचित्, व्यापकतालक्षणेऽभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमावश्यकम् अन्यथा अभावे सम्बन्धसामान्येन साध्यवन्निष्ठत्वनिवेशे कालपरिमाणवान्द्रव्यत्वादित्यादौ व्यतिरेकितावच्छेदकप्रतियोगितामात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वं स्वावच्छिन्नाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतया वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताया एव व्यापकतावच्छेदकतया अतिव्याप्त्यापत्तेः। दैशिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन तन्निष्ठत्वनिवेशे भावस्य तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्रामाणिकतया वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्व्वतत्वाद्यभावनिष्ठप्रतियोगिताया अपि साध्यव्यापकतावच्छेदकतापत्त्या पर्व्वतत्वाद्यात्मकाभावस्यापि लक्षणघटकत्वापातात् हेतुसामानाधिकरण्यघटकाभावीयवृत्तावपि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशने नानास्थाने तादृश-

(१) वह्निमद्भिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकताया घटादिनिष्ठाया घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वात् घटादेरपि निरुक्तव्यापकत्वाच्चतेरिति पा०।

(२) निरुक्तव्यापकतावच्छेदकताया इति पा०।

सम्बन्धनिवेशेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यत्र च व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतावारणाय सामानाधि-करण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वस्य निवेशेन च गौरवात् अभावे प्रति-योगिवैयधिकरण्यनिवेशनमेवोचितं, व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्ना-भावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतयैव तमादाय दोषासम्भवादे-तन्मतेऽवच्छेदकतायां सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वस्या-निवेशनात् अभावीयवृत्तौ सम्बन्धभेदानिवेशाच्च। प्रतियोगि-वैयधिकरण्यञ्च न प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वं तथा सति तद्वह्निसंयोगाद्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया अभावा-न्तरमादाय तद्वह्निसंयोगादिनिष्ठप्रतियोगिताया अपि वह्नित्वा-द्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतापत्त्या तदभावमादायाव्याप्त्यापत्तेः। किन्तु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तथाच प्रतियोग्यनधिकरणी-भूतसाध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावेत्यभावान्तार्थनिष्कर्षः। अत्र च व्याप-कताघटकत्वेनाभिमतो यः सम्बन्धस्तेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं वाच्यं तेन कालपरिमाणादिसाध्यकस्थले सम्बन्धसामान्येन प्रति-योग्यनधिकरणसाध्याधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः। कालः सर्व्ववान् कालपरिमाणादित्यादौ साध्यतावच्छेदककालिकसम्ब-न्धेन प्रतियोग्यनधिकरणसाध्याधिकरणाप्रसिद्ध्या तादृशसम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः। तत्र समवायादिसम्बन्ध-घटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकं घटत्वादिना द्रव्यत्वाद्य-भावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात्। अथैवं दैशिकविशेषणता-सम्बन्धस्य क्वापि व्यापकताघटकत्वं न स्यात् सर्व्वस्यैवाभावस्य

पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिनस्तेन सम्बन्धेन साध्यवति वृत्तेः तेन सम्बन्धेन स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यवन्निष्ठाभावाप्रसिद्धेः । न च तादृशसम्बन्धस्य व्यापकत्वाघटकत्वेऽपि क्षतिविरहः सामान्यादिमात्रवृत्तिसाध्यकस्थलेऽपि विषयतासम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकसाध्यवत्त्वादिप्रकारकप्रमाभावमादायैवोपपत्तिसम्भवात् इति वाच्यम् । तादृशसम्बन्धस्यातथात्वे तेन सम्बन्धेन कपिसंयोगाभावादिसाध्यकमेयत्वादिहेतुकस्थले तन्निष्ठकपिसंयोगाद्यात्मकाभावीयप्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेदकत्वानुपपत्त्या अग्रिमग्रन्थासङ्गतितादवस्थ्यादिति चेन्न, लाघवानुरोधेन येन सम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणं साध्यवत्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव तादृशसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वमिति वक्तव्यम् इत्यञ्च कपिसंयोगाभावादिसाध्यकस्थले तन्निष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता नोक्तयादृशपदेनोपादातुं शक्यते तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वस्य साध्यवत्यसम्भवात् किन्तु घटत्वाद्यभावनिष्ठप्रतियोगितैव, दैशिकविशेषणतया तदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य (१) साध्यवति घटादौ सत्त्वात् तदनवच्छेदकत्वञ्च कपिसंयोगाभावादिनिष्ठप्रतियोगिताया इति कपिसंयोगादेर्दैशिकविशेषणताघटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वनिर्व्वाहः, समनियततया अभावैक्यमते (२) घटाद्यभा-

(१) तदवच्छेदकवदनधिकरणत्वस्येति पा० ।

(२) समनियताभावैक्यमत इति पा० ।

वानामपि घटत्वादिना प्रमेयसामान्याभावाभिन्नतया प्रमेयमात्रप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यवतोऽप्रसिद्धिरित्यतः प्रतियोगितावदनधिकरणत्वं विहाय प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवेशः। न च घटाद्यभावानां प्रमेयमात्रप्रतियोगिकत्वेऽपि तदीयघटादिमात्रवृत्तिप्रतियोगितावदनधिकरणत्वमादाय व्यापकतालक्षणसामञ्जस्यमिति वाच्यम्। तादृशाभावानामभेदे घटो नास्तीत्यादिप्रतीतीनामपि घटत्वादिविशेषितघटादिवृत्तित्वेन यावत्प्रमेयनिष्ठप्रतियोगितावगाहित्वसम्भवाद्घटादिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताया अप्रामाणिकत्वात्। समनियताभावानामभेदानभ्युपगन्तृमतेऽपि साध्याभावादिप्रतियोगितया साध्यवदवृत्तिपदार्थाभावस्य प्रतियोगितामादाय तादृशप्रतियोगितायां व्यापकतानवच्छेदकत्वापत्तिवारणाय तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवेशनमावश्यकम्। अथ द्रव्यत्वाद्यभावीयद्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानामपि संयोगादिव्यधिकरणसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिः संयोगादिना तादृशप्रतियोगितात्मकप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्ध्या यादृशप्रतियोगित्वेत्यत्र तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नायाः प्रतियोगिताया उपादातुमशक्यतया प्रतियोगितान्तरमुपादाय तत्रानवच्छेदकत्वात्तमसत्त्वात् तथाच यावद्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्गतसंयोगादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यासम्भवादसम्भवः, एवं समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाकाशनिष्ठप्रतियोगितायामपि तथात्वापत्तिः। न च संयोगादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य स्वसमनियतघट

त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्याद्यभावाभिन्नतया संयोगादिना वह्न्यादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वान्नासम्भव इति वाच्यम्। एवमपि सत्तावान् जातेरित्यादौ हेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशाभावानां संयोगेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यासम्भवेनाव्याप्तेर्दुर्व्वारत्वात् मैवं, व्यापकताघटकसम्बन्धत्वेनाभिमतो यः सम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन वृत्तिमन्निष्ठत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वात्, द्रव्यत्वादेः संयोगादिना अवृत्तितया उक्तदोषानवकाशादित्याहुः ।

वस्तुतस्तु लघुरूपसमनियतगुरुधर्म्मस्यानवच्छेदकत्वे घटाद्यभावप्रतियोगिताया अपि वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिः तादृशप्रतियोगिताविशिष्टघटाद्यभावप्रतियोगितायां लाघवेन घटत्वादावेवावच्छेदकतया घटाद्यभावीयप्रतियोगितानां तदनवच्छेदकत्वात् । न च प्रतियोगितायास्तत्तदभावीयप्रतियोगितात्वेनावच्छेदकतायां गौरवेऽपि स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वेऽविशेषः, प्रतियोगितायाः स्वरूपतोभानाभावेन तेन रूपेणावच्छेदकताया-अप्यसम्भवादिति पारिभाषिकमवच्छेदकत्वं व्यापकताशरीरे निवेशनीयं तथाच साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्म्मस्तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धत्वविशिष्टसामान्यकं फलतः साध्यवद्यत्किञ्चिद्वृत्त्यसम्बद्धत्वविशिष्टसामान्यकं यद्यत् स्वं तदन्यत्वमेव व्यापकतावच्छेदकत्वं, तथाच कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वमनायासेनैव निर्व्वहति यतः कपिसंयोगाद्यभावनिष्ठप्रतियोगिताविशिष्टस्य सर्व्वत्रैव साध्यवति वृत्तेः तस्याः स्वपदेनोपादातु-

मशक्यत्वात् तादृशं स्वं धर्म्मान्तरमेव तदन्यत्वञ्च तादृशप्रतियोगितायामक्षतमिति। स्वसम्बद्धत्वशरीरेऽपि व्यापकताघटकत्वेनाभिमतो यः सम्बन्धः स एव निवेशनीयः, द्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वञ्च संयोगादिसम्बन्धेन साध्यवदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकमेवातो न संयोगादिघटितव्यापकतावच्छेदकत्वन्तस्येति नोक्तदोषावकाश इति दिक्।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः।

येन सम्बन्धेन हेतुः तेनैव तदधिकरणं बोध्यं तेनात्मत्वे साध्ये समवायेन हेतोर्ज्ञानस्य विषयतयाऽधिकरणे घटादौ वर्त्तमानस्य साध्याभावस्यातथात्वेऽपि न क्षतिः, एवं दृष्टान्तरेऽपि सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषः सम्बन्धैक्यविवक्षया निरसनीयः।

गादाधरी विवृतिः।

'येन सम्बन्धेन हेतुरिति व्याप्यताघटकत्वेनाभिमतो यः सम्बन्ध इत्यर्थः, 'बोध्यमित्यस्य हेतुसामानाधिकरण्यघटकमित्यादिः, 'तेन' तादृशसम्बन्धविवक्षणेन, 'आत्मत्वे साध्य इति अयमात्मा ज्ञानादित्यादावित्यर्थः, 'साध्याभावस्य' साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य, 'अतथात्वेऽपि' स्वविशिष्टस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणस्याप्रसिद्ध्या विवक्षणीयस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि, (१) 'न क्षतिः' नाव्याप्तिः, वह्नि-

(१) विवक्षणीयस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यासम्भवेऽपीति पा०।

मान् धूमादित्यादौ धूमावयवादिवृत्तेर्व्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभावस्य स्वविशिष्टं यद्धेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं तदवच्छेदेन प्रतियोगिसामाधिकरण्यं सम्भवत्येव तथाविधहेत्वधिकरणस्य पर्व्वतादेर्जन्यमात्रस्य कालोपाधितया कालिकसम्बन्धेन तादृशाभावविशिष्टत्वात् तदन्तर्भावेन तेन सम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वात् । अभाववैशिष्ट्यादौ सम्बन्धविशेषानिवेशादित्यभिप्रायेन नित्यमात्रवृत्तिहेतुकस्थलानुधावनम् । अथ वह्निव्यापकस्य चरमक्रियाभावस्य योऽभावश्चरमक्रियात्मकस्तस्य कालिकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे महाकाले वर्त्तमानस्य न विवक्षणीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य सम्भवः स्वविशिष्टस्य हेतुतावच्छेदकसंयोगेन धूमाधिकरणस्याप्रसिद्धेः धूमाधिकरणपर्व्वतादेस्तदसमानकालीनतया तत्र कालिकसम्बन्धेनापि तद्वैशिष्ट्यासम्भवादित्यात्मत्वसाध्यकपर्य्यन्तानुधावनमफलम् । न च वृत्त्यनियामकसंयोगेन धूमसम्बन्धिनि परमाणावेव चरमक्रियावैशिष्ट्यस्य प्रसिद्ध्या तत्र चरमक्रियाभावप्रतियोगिनोऽपि सत्त्वात् सम्भवत्येव विवक्षणीयप्रतियोगिसमानाधिकरण्यं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नहेतुकस्थलानुरोधेन हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र हेतुसम्बन्धित्वमात्रस्यैव विवक्षितत्वादिति वाच्यम् । यादृशपरमाणौ कदापि धूमसंयोगो नासीत्तदीयचरमक्रियाद्यात्मकाभाववैशिष्ट्यस्य हेतुसम्बन्धिन्यसत्त्वेन तमादायैवाव्याप्तिवारणासम्भवादिति चेन्न, महाकालस्यैव वृत्त्यनियामकसंयोगसम्बन्धेन हेतुसम्बन्धितया तत्र कालिकसम्बन्धेन चरमक्रियात्मकाभाववैशिष्ट्यस्य दैशिक-

विशेषणतया तदभावस्यापि सत्त्वेन विवक्षणीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवात्, वृत्त्यनियामकसंयोगस्यापि संयोगत्वेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वात्। न च तथापि वृत्तिनियामकसंयोगेन धूमहेतुकस्थलेऽव्याप्तिरस्त्येवेति वाच्यम्। तेन रूपेण सम्बन्धतायां मानाभावात् कालस्यावृत्तितया काले धूमसंयोगस्य कालनिष्ठधूमाधेयत्वानियामकत्वेऽपि धूमस्य तेन सम्बन्धेन कालवृत्तित्वमस्त्येवेत्यस्यापि सुवचत्वाच्च वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्याभावमादाय नाव्याप्तिसम्भवः किन्तु चरमक्रियात्मकाभावमादायैवेति, अव्याप्तेः स्फुटतरप्रतिपत्त्यर्थमात्मत्वादिसाध्यकस्थलानुधावनस्य सार्थकत्वाच्चेति। ननु ज्ञानवानात्म-महाकालान्यतरत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकयावदभावानामेव स्वविशिष्टहेत्वधिकरणमहाकाले कालिकादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिः। न च तादात्म्येन ज्ञानव्यापकस्यात्मनोऽभाव एव काले न प्रतियोगिसमानाधिकरणः आत्मनोऽवृत्तितया कालिकसम्बन्धेनाप्यवृत्तेरिति वाच्यम्। आत्मनः कालावृत्तित्वे कालवृत्तित्वघटितकारणत्वाद्यनुपपत्त्या तदुपगमस्यावश्यकत्वात्। नित्यद्रव्याणां कालावृत्तित्वेऽपि महाकालभिन्नो द्रव्यत्वात् ईश्वरज्ञानभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिः वृत्तिमतामेव महाकालभेदेश्वरज्ञानभेदादीनां व्यापकतया तदभावानां यावतामेव महाकाले ईश्वरज्ञानादौ कालिकविशेषणता-विषयितादिसम्बन्धघटितप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यत आह, 'एवं दलान्तरेऽपीति, 'दलान्तरे' प्रतियो-

गिसामानाधिकरण्यघटकप्रतियोगिमत्त्वादले, 'सम्बन्धभेदनिबन्धनो-दोषः' कालिकादिसम्बन्धमादायातिव्याप्तिरूपः, 'सम्बन्धैक्यविवक्षया' व्यापकताघटकसम्बन्ध-प्रतियोगिमत्ताघटकसम्बन्धयोरैक्य-विवक्षया, तथाच ज्ञानवानात्म-महाकालान्यतरत्वात् महाकालभिन्नोद्रव्यत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकताघटकसमवाय-दैशिकविशेषणतादिसम्बन्धेन ज्ञानाभाव-महाकालभेदाभावादिप्रतियोगिनां (१) कालादावव्रुत्ते-र्नातिव्याप्तिरिति भावः । अत्र च येन येन सम्बन्धेन स्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता तेन तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमभावस्य विवक्षणीयम् अन्यथा इदं नित्यज्ञानं नित्यत्वे सति सविषयकत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणनित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिनः साध्यं प्रति विषयितासम्बन्धेनापि व्यापकतया तेन सम्बन्धेन हेत्वधिकरणेश्वरेच्छा-कृत्योः प्रतियोगिसामानाधिकरण्येनातिव्याप्तिः येन येनेत्युक्तौ च तथाविधसमवायादिसम्बन्धेनातथात्वात् नातिव्याप्तिः । अत्र च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितस्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकताघटकसम्बन्धत्वेन तादृशसम्बन्धस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यशरीरे न स्वातन्त्र्येण निवेशस्तथा सति अभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वविशेषणवैयर्थ्यात् । न हि तादृशविशेषणानुपादाने गोत्वाद्यभावमादायासम्भवः सम्भवति, गोत्वाद्यभावानामपि हेत्वधिकरणे पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्ट-

(१) ज्ञानाभाव महाकालादिभेदाभावप्रतियोगिनामिति पा० ।

स्वाभावरूपप्रतियोगिना तन्निष्ठव्यापकताघटकदैशिकविशेषणता-सम्बन्धेन सामानाधिकरण्यसत्त्वात्, धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाद्यभावस्यायोगोलके पूर्व्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगि-सामानाधिकरण्येऽपि यावद्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्गतसंयोगा-दिना प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात्। घटत्वाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वाद्यात्मकाभावस्य तादृशप्रतियोगिसामाना-धिकरण्येऽपि विशेष्यतासम्बन्धघटितसाध्यव्यापकावच्छेदकप्रति-योगिताकस्य घटावृत्तेर्घटत्वाभावादिप्रमायाः तादृशसम्बन्धेना-भावस्य यावद्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्गततादृशसम्बन्धेन घटे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादतिव्याप्त्यनवकाशात्। अपि तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितयद्यत्सम्बन्धघटितव्याप-कतावच्छेदकप्रतियोगिताका ये येऽभावास्तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोगि-समानाधिकरणाः एवं क्रमेणैव निवेशाद्व्यापकताया एकधैव लक्षणे निवेश इति।

यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-निवेशात् न ज्ञानवानात्म-महाकालान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, इत्यञ्च व्यापकतापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटिता ग्राह्या, तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ घटत्वादिना घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वा-दिना वा द्रव्यत्वादेरभावस्य समवायादिसम्बन्धघटितसाध्यव्यापक-तावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति, तन्न, तथा सति कालिकविशेषणतया महाकालान्यत्वविशिष्टघटादौ साध्ये

कालत्वादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तेः तत्र महाकालान्यत्वविशिष्ट-घटाभाव-महाकालान्यत्वाभावादीनां कालिकसम्बन्धेन महाकाले घटादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादिति। यदि च महा-कालान्यत्वविशिष्टोऽपि घटो महाकाले वर्त्तते अन्यथा सिद्धान्त-लक्षणे महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ महाकाला-न्यत्वविशिष्टघटाभावस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणस्य सुलभतया उभ-याभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिर्व्वचनायासस्य निष्प्रयोजन-कतापत्तेरिति दर्शितविशिष्टसाध्यकस्थले कालत्वादिः सद्धेतुरे-वेति मन्यते तदापि घटत्वाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वात्म-कस्याभावस्य साध्यतावच्छेदकदैशिकविशेषणतासम्बन्धेन किञ्चि-द्विशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्ति--रेतन्मते दुर्व्वारैव। न च तेन सम्बन्धेन भावरूपप्रतियोगिसामाना-धिकरण्यस्य विवक्षणीयतया नायं दोष इति वाच्यम्। तथा-सत्यभावसाध्यकसद्धेतौ निरुक्तयावदभावान्तर्गतभावरूपसाध्याद्य-भावस्य भावरूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या भावरूपप्रतियोगिसामानाधि-करण्यासम्भवादव्याप्तिः, अभावपदस्य भावभिन्नाभावपरत्वे कपि-संयोगाभावसाध्यकस्थले कपिसंयोगात्मकाभावमादायाग्रे स्वविशि-ष्टपदव्यावृत्तिकथनस्यासङ्गत्यापत्तेः। एवं साध्यतावच्छेदकसम्ब-न्धेन व्यापकत्वादिनिवेशे 'सर्व्वत्रेत्यादिना धूमवान् वह्नेरित्यादौ वाच्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिप्रदर्शनस्यासङ्गत्यापत्तेश्चेति।

यत्तु दैशिकविशेषणताविशेषेण व्यापकता तेनैव च सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं सर्व्वत्र साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषय-

त्वाभावमादायैव लक्षणसङ्गमनमतिव्याप्तिवारणञ्चेति, तदपि उक्तातिव्याप्तेः (१) आत्मत्वादिसाध्यकस्थले साध्याभावमादाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धव्यावृत्तिप्रदर्शनविरोधाच्चानुपादेयमेव ।

केचित्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामाधिकरण्यनिवेशान्न प्रागुक्तातिव्याप्तिः, इत्थञ्च व्यापकतापि तेन सम्बन्धेनैव वाच्या अतो वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगादिघटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्याद्यभावस्य हेत्वधिकरणे समवायादिना प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिः तादृशाभावानां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वेऽपि स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावेन निरुक्तयावदभावानन्तःपातित्वात् । न चैवं व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्य सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे मानाभावेन तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । संयोगेन घटत्वेन पटोनास्तीत्यनुभवबलात्तादृशाभावप्रतियोगितायामपि सम्बन्धस्यावच्छेदकत्वात् (२) अनुभवानादरे तु समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामपि सम्बन्धस्यावच्छेदकत्वासिद्धेः । अथ बाधबुद्धिप्रतिबन्धकतायाः सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधेन समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सम्ब-

(१) पटत्वाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तेरित्यर्थः ।

(२) सम्बन्धावच्छिन्नत्वादिति पा० ।

न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमावश्यकम् अन्यथा एकैकविध-घटाद्यभावज्ञानस्य संयोग-समवायादिरूपनिखिलसंसर्गावगाहि-ज्ञानप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गात् (१)। न च संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्न-घटादिप्रकारताकबुद्धिं प्रति वस्तुगत्या संयोगादिसम्बन्धेन घटादि-मत्ताविरोधी योऽभावस्तज्ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्नोक्तातिप्रसङ्ग-इति वाच्यम्। वास्तवतादृशाभावज्ञानत्वादिना प्रतिबन्धकत्वे घटाभावत्वेन पदार्थान्तरावगाहिज्ञानस्य घटादिमत्ताज्ञानाविरो-धित्वप्रसङ्गात् (२) तस्मात् तत्तत्संसर्गकविशिष्टबुद्धौ तत्तत्संसर्गा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावगाहिज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकताया-वक्तव्यतया समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगितायां सम्बन्ध-स्यावच्छेदकतासिद्धिरिति चेत्, तर्हि घटत्वविशिष्टपटाद्यवगाहि-भ्रम-घटत्वादिनापटाद्यभावज्ञानयोरपि प्रतिबध्य-प्रतिबन्धक-भावस्य सत्त्वात् तादृशप्रतिबध्य प्रतिबन्धकभावस्य सम्बन्धविशेष-नियन्त्रितत्वानुरोधेन व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि सम्बन्धावच्छिन्नत्वावश्यकत्वाद्व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावज्ञानस्या-प्रतिबन्धकत्वे बाधग्रन्थे लाघवोपनीतकाञ्चनमयत्वादिना वह्न्या-द्यनुमितिविरोधितया काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताक-वह्न्याद्यभावस्य हेत्वाभासतोक्तेरसङ्गत्यापत्तेरित्यलमप्रस्तुतविचारे-णेति वदन्ति। तदपि न साधीयः, निखिलाभावस्य किञ्चि-

---

(१) ज्ञानविरोधित्वप्रसङ्गादिति पा०।

(२) न चेत्यादिः ज्ञानाविरोधित्वप्रसङ्गादित्यन्तः पाठः कस्मिंश्चिदादर्शपुस्तके नास्ति।

द्विशिष्टस्वाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकीभूतदैशिकविशेषणतास-म्बन्धेन तादृशप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वसत्त्वेन व्यभिचारिण्यति-व्याप्तेः। यावत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामाना-धिकरण्यनिवेशे च निखिलव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावानामैक्य-मते निखिलसम्बन्धानामेवैकैकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदक-तया क्वचिदपि हेत्वधिकरणे संयोग-विषयित्वादिरूपसकलसम्ब-न्धेन प्रतियोगिनोऽवृत्तेरसम्भवापत्तेः प्रकारान्तरानुसरणे च (१) गौरवादिति।

तत्त्वचिन्तामणि दीधितिः।

रूपादिसामान्याभावे साध्ये पृथिवीत्वादिकं सद्धे-तुरेव। प्रलये परमाणावुत्पत्तिकाले चावयविनि तत्स-त्त्वात्। न च प्रतियोगिवत्तद्ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ताभाव-विरोधित्वं, मानाभावात् अतएव अन्तरा श्यामे रक्तं रूपं नास्तीतिप्रत्ययः, न चैष रक्तिमध्वंसाद्यवगाही, पूर्व्वापर-रक्तिमध्वंस-प्रागभाववति रक्तेऽपि तथा प्रत्ययप्रसङ्गात्। तत्सामानाधिकरण्यञ्च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन बोध्यं तेन गोत्व-जन्यद्रव्यत्व-प्रलयावृत्तित्वादिना गवादे-रभावस्य गवाद्यनधिकरणधर्म्मावच्छेदेन तद्वति काले

(१) साध्यवत्त्वव्यापकाधिकरणतानिरूपितस्वप्रतियोगिनिष्ठाधेयतावच्छेदक-स्वप्रतियोगितावच्छेदकयावत्सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्तौ चेत्यर्थः।

महाकाले वा वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गौर्यंत्र कालत्वं तत्र जन्यद्रव्यं प्रलयावृत्तिर्वेत्यादौ नातिप्रसङ्गः हेतुमति प्रलये तत्सामानाधिकरण्याभावात् । स्वविशिष्टेतिविशेषणात् कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ संयोगाद्यात्मकस्य साध्याभावस्य सकलहेत्वधिकरणावृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः, जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावस्तु जलत्वाद्यभावो न तु धूमाद्यभावो जलादावपि तदभावप्रत्ययप्रसङ्गात् ।

गादाधरी-विवृतिः ।

अथ यावत्त्वमनुपादाय साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकस्य तदुपादाय साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकस्य वा अभावस्य निवेशे उभयत्वावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरुक्ता न तु रूपसामान्याभावादिसाध्यकस्थले, प्राचां मते विरुद्धे पृथिवीत्वादिहेतावित्यत्र किं बीजं तथा सति तत्रापि रूपसामान्याभावाभावस्य रूपस्य (१) स्वध्वंस-प्रागभावादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेनातिव्याप्तिसम्भवादित्याशङ्कापरिहाराय तस्य स्वमते लक्ष्यत्वमेवोपपादयति, 'रूपादी'ति । यथोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिशङ्कया तु नैतद्ग्रन्थावतारः तत्र पृथिव्यन्यत्वाभावस्यापि

---

(१) रूपाद्यात्मकाभावस्येति पा० ।

यावदन्तर्गततया तस्य पृथिव्यां प्रतियोगिसामानाधिकरण्यासम्भवे-नातिव्याप्तेरनवकाशात् (१)।

यत्तु उत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य पृथिव्यामपि सत्त्वेन पृथिव्यन्यत्वाभावस्य न रूपसामान्याभावव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतेत्यभिसन्धिपूर्व्विकां प्राचीनप्रवादमात्रेणासद्धेतुत्वाभिमानिनां तटस्थानं यथोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिशङ्कां निराकरोति, 'रूपादीति, 'सद्धेतुरेवेति यादृशरीत्या पृथिव्यन्यत्वाभावस्य लक्षणाघटकत्वोपपत्तिः तादृशरीत्या साध्यवति हेतुमत्ताया अप्यावश्यकतया सद्धेतुरेवेत्यर्थः, इति व्याख्यानं, तदनुपादेयमेव, तादृशाशङ्कितुः पृथिव्यां रूपसामान्याभावसत्त्वेऽविप्रतिपत्तावेवातिव्याप्तिशङ्कासम्भवेनाग्रे पृथिव्यां रूपसामान्याभावव्यवस्थापनौपयिकाकाङ्क्षानुत्पत्त्या तदसङ्गत्यापत्तेः।

'प्रलये' महाप्रलये, परमाणूनां नित्यतया तत्रोत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावासम्भव इति भावः। यद्यपि पाकाद्रूपनाशोत्पत्तिकाले पूर्व्वरूपात्मकप्रतिबन्धकसत्त्वेन रूपान्तरानुत्पादेन तदानीमपि परमाणौ रूपसामान्याभावसम्भवः। तथाप्यविनश्यदवस्थस्य रूपस्य रूपप्रतिबन्धकत्वे पूर्व्वरूपनाशोत्पत्तिक्षण एव पाकजरूपान्तरोत्पत्तिसम्भव इत्यभिप्रायेण प्रलयपर्य्यन्तानुधावनं, 'उत्पत्तिकाल इति, अवयविद्रव्यस्य जन्यतया प्रलयेऽसत्त्वात्तदवच्छेदेन तत्राभावासम्भव इति भावः। 'तत्सत्त्वात्' रूपादिसामान्याभावसत्त्वात्। ननु सामान्यधर्म्मावच्छिन्नप्रति-

(१) अतिव्याप्त्यभावादिति पा०।

योगिताकाभावस्य अत्यन्ताभावात्मकतया रूपप्रागभाववत्युत्पत्ति-कालावच्छिन्नावयविनि रूपध्वंसवति प्रलयावच्छिन्नपरमाणौ कथं रूपसामान्याभावसम्भवः ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वादित्याशङ्कां निरस्यति, 'न चेति, 'प्रतियोगिवदिति यथा प्रतियोगिन एककालावच्छिन्नैकदेशावृत्तित्वरूपस्वात्यन्ताभावविरोधिता तथा ध्वंस-प्रागभावयोरप्यत्यन्ताभावविरोधितेति नेत्यर्थः, 'मानाभावादिति। ननु रूपध्वंस-प्रागभावावच्छिन्नाधिकरणे तदत्यन्ताभावस्य वृत्तौ प्रमाणाभावः घटाद्युत्पत्तिक्षणे तद्द्वितीयक्षणे च तत्प्रत्यक्षासम्भवेन तद्वृत्तित्वेन रूपात्यन्ताभावप्रत्यक्षस्य सुतरामसम्भवात् द्वितीयादिक्षणावच्छेदेन रूपस्यैव तत्रोत्पत्त्या तदभावीयविशेषणतायाः असत्त्वेन तृतीयक्षणादावपि तादृशप्रत्यक्षासम्भवात् अनुभवे विप्रतिपन्नस्य प्रत्यक्षप्रमाणमनुद्भाव्य निरसितुमशक्यत्वात् अनुमानञ्चाप्रयोजकमिति ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमर्थायातमित्यत आह, 'अतएवेति ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ताभावाविरोधित्वादेव, 'अन्तरा श्यामे' पूर्व्वापरदशायां रक्ते मध्यदशायां श्याम इत्यर्थः, 'रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्यय इति, ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे तत्र पूर्व्वरक्तध्वंस-भाविरक्तप्रागभावयोः सत्त्वेनात्यन्ताभावावगाहिन्याः प्रमात्मकतादृशप्रतीतेरनुपपत्तिरिति भावः। 'एषः' रक्तः रूपं नास्तीति-प्रत्ययः, 'ध्वंसादीत्यादिना प्रागभावपरिग्रहः, 'पूर्व्वापरेति यत्र घटादौ पाकादेव रक्तनाशानन्तरं रूपान्तरमुत्पन्नं तन्नाशानन्तरञ्च रक्तान्तरं ततस्तन्नाशानन्तरोत्पन्नरूपान्तरनाशानन्तरं

रक्तान्तरमुत्पत्स्यते तत्र मध्यरक्तदशायां रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः, तत्रापि रक्तरूपध्वंस-प्रागभावयोः सत्त्वादिति भावः। एतेन भवन्मते रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभाववत् तादृशावेव (१) ध्वंस-प्रागभावावेतादृशप्रतीतिविषयौ अन्तरा रक्तसमानकालीनौ पूर्व्वापररक्तध्वंस-प्रागभावौ च न तथाविधाविति नातिप्रसङ्ग इति निरस्तम्। तादृशध्वंस-प्रागभावयोरेव (२) रूपान्तरदशायां तादृशप्रतीतिनियामकतया तयोरपि तथात्वस्वीकारस्यावश्यकत्वात्। तत मध्यमरक्तरूपध्वंस-प्रागभावयोस्तथात्वस्वीकारे च पूर्व्वापररक्तदशायां तादृशप्रत्ययापत्तेः। अथ रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन ध्वंस-प्रागभावावेव तादृशप्रतीतिविषयौ इत्यत्र रक्तरूपदशायां लौकिकप्रत्यक्षात्मकस्तादृशप्रत्यय आपाद्यते अनुमित्यात्मको वा आद्ये रक्तरूपलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तदभावप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वान्नापत्तिः अन्यथा भवन्मतेऽपि रूपान्तरकालावच्छेदेन तद्वृत्तिरक्तत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्यैव तदानीं धर्म्मान्तरघटितसन्निकर्षात्तद्वृत्तितया प्रत्यक्षापत्तेः विशेष्यघटितसन्निकर्षत्वेन सन्निकर्षस्याहेतुत्वात् (३) रक्तरूपग्रहप्रतिबन्धकदोषादिसत्त्वे च तादृशप्रत्ययस्येष्टत्वात्। नान्यः तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानादिसत्त्वे आनुमानिकतथाविधप्रत्यय-

---

(१) रक्तत्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकावेवेत्यर्थः।

(२) रक्तसमानकालीनध्वंस-प्रागभावयोरेवेत्यर्थः।

(३) विशेष्यभेदेनानन्तकार्य्य-कारणभावप्रसङ्गेनेत्यादिः।

स्येष्टत्वात् । न च तादृशप्रत्ययस्य प्रमात्वापत्तिः, भवन्मतेऽपि तथाविधात्यन्ताभावस्य तत्र सत्त्वात्तादृशप्रत्ययस्य प्रमात्वेनेष्टापत्तेः । यदा च तत्र रक्तं रूपं तत्कालावगाहिन इदानीमत्र रक्तं रूपं नास्तीतिप्रत्ययस्य प्रमात्वं पुनरशक्यापादनं तादृशप्रत्ययेन रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तत्कालावच्छिन्नत्वावगाहनात् यदा च तत्र न रक्तं रूपं तत्कालावच्छेदेनैव ध्वंस-प्रागभावयोः रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारेण तादृशविषयबाधात् तद्धर्म्मोपलक्षिताभावांशे तत्कालावच्छिन्नत्वावगाहिप्रत्ययस्य प्रमात्वं पुनरिष्टमेव । न च तद्धर्म्मिनिष्ठध्वंसादौ तत्कालावच्छेदेन रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं कल्प्यते किं वा तत्कालावच्छेदेन तद्धर्म्मिण्येव रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावः कल्प्यत इत्यत्र विनिगमनाविरहात् ध्वंसाद्यधिकरणे अत्यन्ताभावसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति वाच्यम् । ध्वंस-प्रागभावाधिकरणेऽत्यन्ताभावाकल्पने ध्वंसादेरतिरिक्तात्यन्ताभावाकल्पनेन लाघवात् रक्तरूपात्यन्ताभावस्यैतन्मते रक्तरूपध्वंसात्यन्ताभावसमनियततया तस्यैव ध्वंसात्यन्ताभावत्वात् । मैवम् । तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वोपगमे विशेषाभावानामेवाधिकरणविशेषवृत्तित्वावच्छेदेन सामान्यधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्भवात् अतिरिक्तसामान्याभावाप्रसिद्धिप्रसङ्गः । एवमेकस्यैवाभावस्य चाधिकरणविशेषकालविशेषवृत्तित्वावच्छेदेन घटत्व-पटत्वादिरूपनानाधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्भवेनाभावभेदविलोपप्रसङ्गः । एवं रक्तानधिकरणकालावच्छेदेन रक्तध्वंसादेः रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वो-

पगमे तत्समानाधिकरणतदसमनियतध्वंसान्तरस्य (१) तत्स-मानाधिकरणस्यैकत्वादेरेव वा तादृशकालावच्छेदेन तत्कल्पना-मादाय विनिगमनाविरहप्रसङ्गश्चेति ध्वंस-प्रागभावाधिकरणेऽत्य-न्ताभावकल्पनमेव न्याय्यम्। अथैतादृशयुक्त्या रक्तध्वंसादिमति तद-त्यन्ताभावसिद्धावपि रूपध्वंसादिमत्यां पृथिव्यां रूपत्वावच्छिन्ना-भावो निर्युक्तिक एवेति चेन्न, रूपोत्पत्तिद्वितीयादिक्षणे पुनस्तद-धिकरणे सामान्यसामग्रीबलाद्रूपान्तरोत्पत्तिवारणाय रूपं प्रति रूपत्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वं कल्पनीयम् एवञ्च उत्पत्तिकाले पाकाद्रूपनाशोत्पत्तिक्षणे च रूपत्वावच्छिन्नाभावास्वीकारे तदुत्तरं रूपानुत्पादप्रसङ्गः रूपोत्पादानन्तरं रूपसामान्यस्य पुनरुत्पाद-प्रसङ्गश्च प्रागभावहेतुतयापि दुर्व्वारः रूपवत्यपि पाकजभाविरूप-प्रागभावसत्त्वात्। नचैवमपि पृथिव्यां रूपात्यन्ताभावो निर्युक्तिकः यत्कालावच्छेदेन तत्र रूपात्यन्ताभावो भवता स्वीक्रियते तत्काला-वच्छेदेन रूपप्रागभावे रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारेणै-वोपपत्तिरिति वाच्यम्। दत्तोत्तरत्वात्। इदन्त्ववधेयम् उक्तयुक्त्या उत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ रूपत्वावच्छिन्नाभावसिद्धावपि प्रलयकालावच्छेदेन परमाणौ तत्सत्त्वे मानाभावः, एवं रूपं प्रति रूपत्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वमेव न कल्प्यते स्पर्शोत्पत्त्यनुरोधेनावश्य-कल्पनीयस्पर्शसामान्याभावस्य तद्धेतुतयैव रूपवति रूपान्तरा-पत्तेः शक्यवारणत्वात्, वायौ स्पर्शोत्पत्त्यनन्तरं स्पर्शोत्पत्तिवारणस्य स्पर्शं प्रति रूपाभावहेतुतया अशक्यत्वात् तत्र स्पर्शाभावहेतुताया-

(१) तत्समानाधिकरणतत्समनियतसंयोगविभागादिध्वंसान्तरस्येति पा०।

आवश्यकत्वात्। न च रूपं प्रति स्पर्शाभावहेतुत्वे यत्र पाका-द्रूपसत्त्व एव स्पर्शनाशस्तत्र स्पर्शान्तरोत्पत्तिकाले रूपान्तरोत्पाद-प्रसङ्ग इति वाच्यम्। एकजातीयस्यैवाग्निसंयोगस्य रूप-रस-गन्ध-स्पर्शनाशकतया स्पर्शनाशकाले रूपनाशस्यावश्यकत्वादिति। ध्वंस-प्रागभावाधिकरणे सामयिकात्यन्ताभावानभ्युपगन्तृमते तादृ-शात्यन्ताभावो न तदनधिकरणेषु कल्प्यते अनन्ताधिकरणेषु तादृशाभावकल्पनामपेक्ष्य लाघवादेकैकेषु तद्धर्मावच्छिन्नवद्भेदेषु तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनयैवोपपत्तेरिति ध्येयम्। 'तत्सा मानाधिकरण्यं' प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं, 'स्वविशिष्टेति, स्वं यत्राभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं ग्राह्यं स एव, 'हेत्वधि-करणावच्छेदेनेति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्धेतुतावच्छेदकाव-च्छिन्नाधिकरणं तत्सामान्यान्तर्भावेनेत्यर्थः, तेन वह्न्याद्यभावस्य धूमावयवाद्यवच्छेदेन द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावस्य गुणाद्यवच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिः। पर्व्वतादेः कालोपाधित्वानभ्युपगमे धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्य-त्वाभावस्य क्वचिदपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्योपपादयितु-मशक्यतया धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यप्रसक्तेर्दर्शितविवक्षायाः स्थलान्तरे प्रयोजनमाह, 'तेन गोत्वेति, 'तद्वति[१] गवादिमति, कालिकसम्बन्धेन गोत्वादिना गवादौ साध्ये प्रलयान्तर्भावेन व्यभि-चारिणि गोत्वादिहेतौ लक्षणघटकानां गोत्वाद्यवच्छिन्नाभावानां गवादिमति एतत्काले गवाद्यनधिकरणदेशावच्छेदेन महाकाले तादृशदेशावच्छेदेन प्रलयादिकालावच्छेदेन च वर्त्तमानतया प्रति-

योगिसामासाधिकरण्यमक्षतमेव, एवं दैशिकविशेषणताविशेषेण गवादिव्यापकप्रलयान्यत्वादेरभावोऽपि तेन सम्बन्धेन प्रलयान्यत्वादिमति महाकाले कालिकसम्बन्धेन वर्त्तमानतया प्रतियोगिसमानाधिकरण एव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूताभावीयवृत्तौ सम्बन्धविशेषानिवेशादित्यतिव्याप्तिः स्यात्, निरुक्तविवक्षणे च स्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणान्तर्गतप्रलयान्तर्भावेन तादृशाभावानां न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तत्र प्रतियोगिनोऽवृत्तेरिति समुदायार्थः। गवादिव्यापकस्य चरमध्वंसादेरभावस्य योऽभावश्चरमध्वंसादिस्तस्य गवादिमति खण्डकाले न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमिति न तत्र तद्व्याप्तिरतो 'महाकाले वे'त्युक्तं, महाकाले च कालिकसम्बन्धेन वृत्तेस्तथात्वमक्षतमेव। गोसाध्यकस्थले साध्यव्यापकतावच्छेदकजन्यद्रव्यत्व–प्रलयावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिवारणं न सम्भवतीति स्फुटीकरणाय तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽप्यतिव्याप्तिमाह, 'यत्र कालत्वमित्यादिना। अथैतादृशविवक्षापेक्षया लाघवात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकाभावीयवृत्तौ दैशिकविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव निवेश्यतां तथा सति दैशिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन प्रलयान्यत्वादेरभावस्य प्रतियोगिसामान्याधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्युद्धारस्य शक्यत्वात्। न चैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तेर्द्रव्यत्वत्वादिना द्रव्यत्वादेरभावस्य दैशिकविशेषणतया द्रव्यवृत्तित्वाभावादव्याप्तिरिति वाच्यम्। हेतुसामानाधिकरण्यशरीरेऽपि अभावीयवृत्तौ दैशिकविशेषण-

तासम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् तावतापि लाघवानपायात्। न च दैशिकविशेषणताविशेषेण प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि उक्तस्थलेऽतिव्याप्तिस्तदवस्थैव प्रलयान्यत्वाभावस्य प्रलयमात्रवृत्तेरभावमात्राधिकरणकतया प्रलयात्मकाधिकरणस्वरूपत्वात् तस्य च प्रलयान्यत्वरूपप्रतियोग्यधिकरणे परमाणौ वृत्तेरिति वाच्यम्। एवमपि प्रलयान्यकालत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेरभावस्य प्रलयातिरिक्तगगनादावपि वर्त्तमानस्य प्रलयानात्मकतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य दुरुपपादतया अतिव्याप्त्यनवकाशात्। मैवम्। दैशिकविशेषणतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन प्रलयावृत्तिसाध्यके कालत्वादिहेतावतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तत्र प्रलयमात्रस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणतया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यं प्रति व्यापकतावच्छेदिका यदभावप्रतियोगिता व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तस्य प्रलयमात्रवृत्तितया प्रलयात्मकत्वान्निरुक्तरीत्यैव प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् इतरसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रलयानात्मकत्वेऽपि प्रलयान्यवृत्तितया सुतरामेव प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति निरुक्तविवक्षणमावश्यकम् एतदभिप्रेत्यैव प्रलयावृत्तिसाध्यकानुसरणं ग्रन्थकृत इति। वस्तुतस्तु प्रलयादिमात्रवृत्तेरभावस्य प्रलयाद्यनात्मकत्वेऽपि दर्शितस्थलेपूक्तविवक्षामन्तरेणातिव्याप्तिवारणमशक्यं प्रलयान्यत्वादेरभावस्यापि स्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकस्वरूपविशेषसम्बन्धेन प्रलयात्मकनानाध्वंसान्तर्गतयत्किञ्चिद्ध्वंसवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरू-

पप्रतियोगिनोऽधिकरणे ध्वंसान्तरे स्वस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् यत्किञ्चिद्ध्वंसान्यत्वाभावस्य यत्किञ्चिद्ध्वंसमात्रवृत्तेस्तद्ध्वंसवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावाधिकरणे ध्वंसान्तरेऽसत्त्वेऽपि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावस्य स्वानधिकरणध्वंसावच्छेदेन स्वाधिकरणेऽपि सत्त्वेन तत्रैव तत्प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् प्रलयान्यविषयकत्वोपलक्षितप्रमाया विषयतासम्बन्धेन केवलान्वयितया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रमाभावाप्रसिद्धेः प्रलयान्यविषयकत्वविशिष्टप्रमाभावस्य प्रलये प्रसिद्धावपि प्रलय-तदन्यविषयकप्रमारूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् प्रलयाविषयकप्रमाभावस्य च जन्यप्रमामात्रप्रतियोगिकतया कालिकाव्याप्यवृत्तित्वेन प्रतियोगिमत्यपि तच्छून्यकालावच्छेदेन वृत्तेस्तादृशाभावमादायाप्यतिव्याप्तिवारणासम्भवात् प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतियोगिभेदेन भिन्नतया प्रलयान्यभेदप्रतियोगितायाः न तादात्म्येन साध्यव्यापकतायामवच्छेदकत्वमिति तादृशभेदस्याधिकरणे प्रलयान्यरूपप्रतियोगिनस्तेन सम्बन्धेनासत्त्वेऽपि नातिव्याप्त्युद्धारः (१)। उक्तविवक्षणे तु प्रलये प्रलयाविषयकप्रमाभावस्य (२) विषयतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादतिव्याप्तिवारणसम्भवः। एवमुक्तरीत्या घटत्वाभाववान्मेयत्वा-

---

(१) प्रतियोगितायाः इत्यादिः नातिव्याप्त्युद्धार इत्यन्तः पाठः कस्मिंश्चिदादर्शपुस्तके नास्ति।

(२) प्रलये प्रलयाविशेष्यकप्रलयान्यत्वप्रकारकयावत्प्रलयान्यविशेष्यकप्रमाभावस्येति पा०।

दित्यादावपि व्याप्तिर्बोध्या । 'हेतुमति प्रलय इति हेतुमत्-सामान्यान्तर्गतप्रलयान्तर्भावेनेत्यर्थः, 'तत्सामानाधिकरण्याभावात्' गवादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात्, अत्र 'गवादेरभाव-स्येत्यनुषज्यते । हेतुमति स्ववैशिष्ट्यदलनिवेशनस्य फलमाह, 'स्व-विशिष्टेतीति, साम्प्रदायिकैर्द्रव्ये संयोगसामान्याभावानभ्युपगमात् सद्धेतुत्वार्थं कपिसंयोगाभावपर्य्यन्तानुधावनं, 'सकलहेत्वधिकरणा-वृत्तित्वेऽपीति, नित्यगुणादौ कपिसंयोगासत्त्वादिति भावः, एतेन हेत्वधिकरणसामान्यान्तर्भावेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं नास्ती-तिसूचितम् । 'नाव्याप्तिरिति, नित्यगुणादेः स्वविशिष्टत्वाभावात्तद-न्तर्भावेनातथात्वेऽपि स्वविशिष्टहेत्वधिकरणान्तर्भावेन तथात्वस्या-क्षतत्वात् । अत्रोक्तयुक्त्या व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिक-रण्यस्य निवेशनीयतया साध्यवद्यत्किञ्चिद्व्यक्त्यसम्बद्धस्वविशिष्टसा-मान्यकभिन्नत्वरूपव्यापकतावच्छेदकत्वस्य वा निवेशनीयतया कपि-संयोगाभावादिनिष्ठप्रतियोगिताया अपि व्यापकतावच्छेदकता-निर्व्वाह इत्यभिप्रेत्य कपिसंयोगाद्यात्मकाभावमादायाव्याप्तिरा-शङ्किता अन्यथा पुनः सत्तावान् जातेरित्यादौ काले कालिक-सम्बन्धेन हेतुसमानाधिकरणानां सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावानां हेत्व-धिकरणसामान्यान्तर्गतगगनाद्यन्तर्भावेन प्रतियोगिसामानाधि-करण्यविरहात् प्रसक्ताव्याप्तेर्व्वारणाय 'स्वविशिष्टेतिविशेषणमा-वश्यकमिति, आदिपदग्राह्यमपि तादृशस्थलमेवेति बोध्यम् । अत्र च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगि-ताका यावन्तोऽभावाः प्रत्येकं हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरण-

सामान्यान्तर्भावेन तत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तादृशा यावन्तोऽभावा यद्रूपविशिष्टाधिकरणत्वव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकास्तद्रूपवत्त्वमित्यादिकं तादृशाभावे हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणाघटितं हेत्वधिकरणे स्वविशिष्टत्वविशेषणाघटितञ्च व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावघटितलघुलक्षणं सम्भवतीति बोध्यम्। ननु धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्धूमाभावादेरप्ययोगोलकादौ गोत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् गोत्वाद्यभावस्य तत्प्रतियोगित्वञ्च धूमाद्यभावे जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावो नास्तीति प्रतीतिनियामकाभावस्याभावाधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावतया अधिकरणीभूतधूमाभावस्वरूपत्वात् जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावस्य शुद्धविशेष्यानतिरिक्तत्वात् इत्याशङ्क्य जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य धूमाभावातिरिक्तधूमाभावस्वरूपतां प्रदर्शयंस्तत्स्वरूपतां प्रतिक्षिपति, 'जले'त्यादि। न च धूमाभावस्य स्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकयावत्सम्बन्धान्तर्गतसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् कथमतिव्याप्तिशङ्केति वाच्यम्। जलवृत्तित्वाविशिष्टगोत्वाभाव-द्रव्यान्यतराभावस्याप्युक्तयुक्त्या धूमाभावस्वरूपतासम्भवात् संयोगसम्बन्धेन द्रव्यात्मकप्रतियोगिनैव सामानाधिकरण्यसत्त्वात्। न चैवं जलवृत्तिद्रव्यमेव तत्प्रतियोगि तस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकजलवृत्तित्ववैशिष्ट्याक्रान्तत्वात् तस्य च धूमाभावविशिष्टसकलवह्निमति वृत्तौ मानाभावान्नातिव्याप्तिप्रसक्तिः(१)।

---

(१) नातिव्याप्तिः प्रसज्यत इति।

यदि च जलवृत्तित्ववैशिष्ट्यम् अन्यतरत्वघटकीभूतभेदप्रतियोगिनि गोत्वाभावत्वावच्छिन्न एव विशेषणं न त्वन्यतरत्वावच्छिन्नविशेषणतया प्रतियोगितावच्छेदकमिति जलवृत्तिद्रव्यस्यापि तत्प्रतियोगित्वमित्युच्यते, तदा तादृशाभावस्य विशिष्टाभावानात्मकतया अन्यतरत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टगोत्वाभावाधिकरणं यो धूमाद्यभावस्तदधिकरणकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । जलवृत्तिद्रव्यं धूमाभावविशिष्टयादृशहेत्वधिकरणे नियमतो वर्त्तते तादृशव्यभिचारिहेतुकस्थल एव धूमाभावात्मकनिरुक्तविशिष्टाभावप्रतियोगिद्रव्यसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्तिमाशङ्क्य 'जलवृत्तीत्यादिग्रन्थस्यावतारणीयत्वात् । न चैवं तादृशान्यतराभावस्यैव धूमाभावस्वरूपताप्रतिक्षेप उचित इति 'विशिष्टगोत्वाभावस्याभाव-इति ग्रन्थासङ्गतिर्दुर्व्वारैवेति वाच्यम् । एतादृशग्रन्थस्यापि गोत्वाभावप्रतियोगिकाभावत्वेन रूपेण जलवृत्तित्वविशिष्टतादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावपरत्वात् । न चैवमप्ययोगोलकभेदाभावस्यायोगोलकत्वादिरूपभावात्मकस्य स्वनिष्ठजलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्वरूपताविरहात् तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं न घटत इत्यतिव्याप्त्यप्रसक्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकताया लक्षणघटकत्वं प्रागेव दूषितमतो नायोगोलकभेदाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वसम्भव इति वाच्यम् । अयोगोलकभेदाभावादेरपि पूर्व्वक्षणवृत्तित्वादिविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवात् । अयोगोलकभिन्नभेदस्वरूपायोगोलकत्वनिरूपितायोगोलकभिन्ननिष्ठप्रतियोगितायास्तादात्म्यसम्बन्धेन साध्य-

व्यापकतायामवच्छेदकत्वं प्रतियोगिताया: प्रतियोगिस्वरूपता-मते न सम्भवतीति अयोगोलकभिन्नात्मकतत्प्रतियोगिनस्तादात्म्ये-नायोगोलकेऽसत्त्वेऽपि नातिव्याप्त्युद्धार: एवञ्च धूमसाध्यकस्थले धूमसामान्याभावीयप्रतियोगिताया धूमसामान्यव्यापकतावच्छेद-कत्वासम्भवेऽपि तत्तद्धूमव्यक्तिसाध्यकस्थले तादृशाभावस्य लक्षण-घटकतया तदभिप्रायेणैव तस्य गोत्वाभावप्रतियोगित्वनिराकरणं तत्तद्धूमव्यक्तेरप्यनेकाधिकरणवृत्तितया नायोगोलकभिन्नस्य तादा-त्म्येन तत्साध्यव्यापकत्वमिति। न चैवं धूमाभावस्य गोत्वाभावा-द्यप्रतियोगिकत्वेऽपि पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगि-सामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्। तादृश-प्रतियोगिना स्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकयावत्सम्बन्धान्तर्गत-संयोगादिना सामानाधिकरण्यविरहात् घटत्वाभाववान् प्रमेय-त्वादित्यादावपि घटत्वाभावादिप्रकारकप्रमाया अभावस्य याव-द्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्गतविशेष्यतासम्बन्धेन प्रतियोगिसामा-नाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्यनवकाशात्। न चैवं जलवृत्तित्व-विशिष्टगोत्वाभाव-द्रव्यान्यतराभावस्य धूमाद्यभावस्वरूपतया संयो-गेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवेन धूमादिप्रकारकप्रमा-भावस्य यावद्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्गतविशेष्यतासम्बन्धेन प्रति-योगिसामानाधिकरण्याभावात् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्य-प्रसक्त्या तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपताप्रतिक्षेपोऽयुक्त इति वाच्यम्। तादृशाभावस्य तत्स्वरूपत्वे तुल्ययुक्त्या धूमादिप्रकारक-प्रमाभावनिष्ठस्य जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभाव-द्रव्यत्वप्रकारक-

प्रमान्यतराभावस्य तत्स्वरूपतया द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाया अपि तत्प्रतियोगित्वेन तयैव समं विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशाभावस्य सामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिप्रसक्तेरिति । नन्वेवमपि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैव धूमाद्यभावस्य धूमत्वादिना प्रमेयसामान्याभावसमनियतत्वेन तदभिन्नत्वोपगमात् प्रमेयमात्रस्यैव तत्प्रतियोगित्वात् । यदि च धूमत्वादिना प्रमेयं नास्तीत्यादिप्रतीतौ धूममात्रस्यैव प्रतियोगित्वग्रहः न तु प्रमेयान्तरस्य, अथवा प्रतियोगिसामानाधिकरण्यशरीरे न्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिता निवेशनीया यावत्प्रमेयनिष्ठप्रतियोगिता च तथाविधधूमत्वाद्यवच्छिन्नैव तादृशधर्म्मानवच्छिन्ना च धूमादिमात्रवृत्तिप्रतियोगितैव तदाश्रयसामानाधिकरण्यञ्च नायोगोलकाद्यन्तर्भावेनेति मन्यते, तथापि धूमाभावस्य वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन वह्नेरपि तदभावप्रतियोगितया अयोगोलकान्यत्वाभावस्यायोगोलकान्यवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेनाकाशाभावस्यापि तत्प्रतियोगितया हेतुसमानाधिकरणधूमवत्त्वप्रकारकप्रमाभावस्य धूमवद्विशेष्यकत्वविशिष्टद्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाभावसमनियततया द्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाया अपि तत्प्रतियोगित्वेन धूमभेदस्य धूमत्व-समवेतोभयत्वावच्छिन्नाभावसमनियतत्वेन समवेतमात्रस्यैव तत्प्रतियोगितया हेतुसमानाधिकरणतादृशाभावानां स्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणान्तर्भावेन दर्शितप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वतमेवेत्यतिव्याप्तिः ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

यत्सामानाधिकरण्यानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां याव-दभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-करण्यं तत्त्वं वा तत्, ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीना-मभावः सुलभ एव । शेषं दर्शितदिशावसेयमत आह, प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ।

गादाधरी-विवृतिः ।

अथ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदिका या या प्रति-योगिता तन्निरूपकाभावानां स्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयमिति नाति-व्याप्तिरिति चेत्, तर्हि तादृशी या या प्रतियोगिता तत्तदाश्रय-सामानाधिकरण्यं यत्र क्वचन यावदधिकरणान्तर्भावेन तत्त्वमित्ये-तावतैव सामञ्जस्येऽभावे यावत्त्वस्य, तत्तत्प्रतियोगितानिरूपकत्वस्य हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणस्य, हेत्वधिकरणे च स्वविशिष्टत्व-विशेषणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः, एवं सर्व्वत्र हेतुसमानाधिकरण-मुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याद्यभावमादाय लक्षणसमन्वय-सम्भवाद्व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्याप्रामाणिकत्वेऽपि क्षति-विरहेण एतादृशव्याप्तिलक्षणाशङ्कायां 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिना तादृशाभावखण्डनस्यासङ्गत्यापत्तिः एवं जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वा-

भावाभावस्य जलत्वाभावस्वरूपतावत् धूमाभावाधिकरणकधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभाव-द्रव्यान्यतराभावस्य धूमाभावस्वरूपतया व्यापकताघटकयावत्सम्बन्धेन तादृशाभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वाद्धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिश्च (१) इत्यतो लक्षणान्तरमाह, 'यत्समानाधिकरणानामिति, अत्रापि यत्तत्पदयोः पूर्व्ववत् यत्तद्धर्म्मावच्छिन्नपरता बोध्या, वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा वह्नित्वादिना घटाद्यभावा एव तेषाञ्च स्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणान्तर्भावेन वह्नित्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणतया लक्षणसमन्वयः। अत्रापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशे उक्तक्रमेण धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिवेशः, तथाच धूमाद्यभावानां वह्नि-धूमोभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयवह्न्यादिना सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिः, द्रव्यत्वेन धूमोनास्तीत्यादिप्रतीतौ च द्रव्यत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न भासते अपि तु धूमत्वादेरेव द्रव्यत्वादेस्तु तृतीयोल्लिखितवैशिष्ट्यमात्रं धूमादौ भासते इत्युपेयते अतस्तादृशप्रतीतिविषयाभावस्य धूमाभावादिसमनियततया तत्प्रतियोगितावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमपि धूमाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-

(१) एवमित्यादि- अतिव्याप्तिश्चेत्यन्तः पाठः केषुचिदादर्शपुस्तकेषु नास्ति।

करणयविवक्षणेऽप्यतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वेत्याशङ्कायाः नावकाशः। एतेन धूमकालावच्छिन्नधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टस्य वह्नित्वरूपेण योऽभावस्तस्य धूमाभावसमनियततया वह्नित्वमपि धूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यपास्तम्। वह्नित्वेन तादृशधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टं नास्तीति प्रतीतौ तादृशधूमवद्वृत्तित्ववैशिष्ट्यस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनोपगमात् अन्यथा धूमवद्वृत्तिवह्निमति धूमशून्ये वह्नित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवह्निरूपप्रतियोगिसत्त्वेन तादृशप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात्। अस्तु वा तादृशवैशिष्ट्यसहितस्य वह्नित्वस्य तथात्वं तावतापि न क्षतिः प्रतियोगितावच्छेदकपदस्य प्रतियोगितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणपरत्वात्। अथैवमपि घटभिन्नत्वेन धूम-घटान्यतरन्नास्तीत्यत्र घट-धूमान्यतरत्वमात्रस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानं धूमशून्ये घटवति तादृशप्रतीत्यनुपपत्तेः। नापि घटभिन्नत्वसहितस्य तस्य गौरवात्, किन्तु घटभिन्नत्वमात्रस्यैव, एवञ्च तादृशाभावस्य धूमाभावसमनियततया धूमाभावस्यापि घटभिन्नत्वं प्रतियोगितावच्छेदकम्, एवं भेदत्वेनायोगोलकभेद-घटात्यन्ताभावान्यतराभावस्यायोगोलकभेदत्वावच्छिन्नाभावसमनियततया भेदत्वमप्ययोगोलकभेदाभावप्रतियोगितावच्छेदकम् (१) एवं द्रव्यत्वभिन्नत्वेन द्रव्यत्व-धूमत्वान्यतराभावस्य धूमभेदसमनियततया द्रव्यत्वभिन्नत्वमपि धूमभेदप्रतियोगिता-

---

(१) तादृशान्यतराभावस्य तादृशान्यतरत्वमात्रस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानम् अयोगोलकभेदशून्ये घटात्यन्ताभाववति अयोगोलके तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः, नाप्ययोगोलकभेदसहितस्य गौरवात् किन्तु भेदत्वमात्रस्यैवेति भावः।

वच्छेदकम्, एवम् इच्छान्यत्वेन इच्छायोगोलकाविषयकज्ञानान्यतराभावस्यायोगोलकाविषयकज्ञानाभावसमनियततया इच्छान्यत्वमपि तादृशज्ञानाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तादृशधर्म्मावच्छिन्नानाश्चायोगोलकादावपि सत्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति चेत्तर्हि, प्रतियोगितावच्छेदकेत्यनेन प्रतियोगिताया न्यूनवृत्तिभिन्नं सद्यदवच्छेदकं तदेव विवक्षणीयं, न्यूनवृत्तित्वञ्च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति स्वसमानाधिकरणत्वं, तद्भिन्नत्वञ्च व्यधिकरणधर्म्मसाधारणमपि, घट-धूमान्यतरादिनिष्ठप्रतियोगितायाञ्च न्यूनवृत्त्येव घटभिन्नत्वादिकम्। न च वह्नित्वेन प्रमेयं नास्तीत्यत्र प्रमेयसामान्यवृत्तित्वेन या वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता प्रतीयते वह्निर्नास्तीत्यत्रापि वह्निवृत्तितया सैव प्रतियोगिता प्रतीयते, इत्युपेयते एकधर्म्मावच्छिन्नविभिन्नप्रतियोगिताकल्पने गौरवात्, तथाच कालिकादिसम्बन्धेन हेतुसमानाधिकरणवह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभावप्रतियोगिताया न्यूनवृत्तिभिन्नावच्छेदकाप्रसिद्धा अव्याप्तिरिति वाच्यम्। वह्नित्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतौ प्रमेयत्वविशेषितस्य वह्नेरेव प्रतियोगित्वं भासते नान्यस्येत्यभ्युपगमात् तादृशाभावप्रतियोगितायाः प्रमेयसामान्यवृत्तित्वस्यैवासिद्धेः। अथवा प्रतियोगितावच्छेदकपदं प्रतियोगितायाः अनतिरिक्तवृत्ति सद्यदवच्छेदकं तत्परं अनतिरिक्तवृत्तित्वञ्च स्वव्यापकतत्कान्यत्व-तत्सामानाधिकरण्योभयाभाववत्त्वं (१) तथा-

(१) स्वम् अवच्छेदकत्वेनाभिमतं तथाच स्वव्यापकप्रतियोगिताकान्यत्व-प्रतियोगितासामानाधिकरण्योभयाभाववत्त्वमित्यर्थः।

त्वञ्च व्यधिकरणधर्म्मसाधारणमपि, घट-धूमान्यतरादिनिष्ठप्रतियोगितयाश्चातिरिक्तवृत्त्येव घटभिन्नत्वादिकं, प्रतियोगितायाः यावद्घटभिन्नादिसाधारण्याप्रसक्तेः वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रमेयसामान्यवृत्तित्वेऽपि तदनतिरिक्तवृत्त्यवच्छेदकं वह्नित्वादिकमेव स्वव्यापकतत्कान्यत्वस्यावृत्तौ प्रसिद्धत्वादिति नानुपपत्तिगन्धोऽपि। प्रतियोगितायाः स्वन्यूनवृत्तिभिन्नतत्कं सत् यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं विवक्षितं, न्यूनवृत्तित्वञ्च सामानाधिकरण्यघटितमिति व्यधिकरणधर्म्मसंग्रहः, तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणतत्प्रतियोगितानिरूपकाभाववद्वृत्तितावच्छेदकं यत् तदन्यप्रतियोगितावच्छेदकं वा निवेश्यम्। एतल्लक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वादिना घटाभावसमनियतत्वेन घटत्वादिना वह्न्याद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन वह्न्यादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवेऽपि वह्नि-घटोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि तथाविधतया तस्य च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावेनासम्भव इत्यतोऽव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुक्तम् अतएव व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमे हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धा असम्भवः। अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ केवलान्वयिसाध्यके चाव्याप्तिर्वा भवतीत्यभिप्रायकतया प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थसङ्गतिः। न चायमात्मा ज्ञानादित्यादौ पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टात्मत्वत्वादेरात्मत्वादिव्यापकतावच्छेदकतया तद-

वच्छिन्नाभावस्योत्तरक्षणावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणतया इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावपि एतत्क्षणान्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वादेः(१) विषयतासम्बन्धेन जन्यज्ञानत्व-विश्वविषयकजन्यज्ञाननिष्ठतद्व्यक्तित्वादेश्च साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभावस्य तत्क्षणावच्छेदेन प्रलयाद्यवच्छेदेन च हेतुसमानाधिकरणतया च व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नभावानभ्युपगमेऽपि न तादृशाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकताया एव निवेशनीयतया निरुक्तधर्म्मावच्छिन्नाभावानामपि साध्यवति सत्त्वेन तादृशधर्म्माणां व्यापकतावच्छेदकत्वासम्भवात् । न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव किन्न निवेश्यते प्रमेयसाध्यकस्थले संयोग-समवायादिरूपव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवादिति वाच्यम् । तथा सति लघुरूपसमनियतगुरुधर्म्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके तथाविधाभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्त्यापत्तेः । अत्र च ज्ञानवानात्म-महाकालान्यतरत्वादित्यादौ अतिव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्व तेनैव सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयं, महाकालान्यत्वविशिष्टघटादि-

(१) पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वादेः पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वावच्छिन्नानधिकरणपूर्व्वक्षणावृत्तिपदार्थवृत्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया न व्यापकतावच्छेदकत्वम् अतएव तत्क्षणान्येति, तथाच क्षणिकपदार्थाप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं न कस्यचिदपीति न तदवच्छिन्नाभावस्य व्यापकत्वघटकतेति भावः ।

साध्यके कालत्वादेर्व्यभिचारित्वेऽपि तत्र हेतुसमानाधिकरणस्य महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट-सामानाधिकरण्याभावेनातिव्याप्त्यभावात्. तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यकस्थले तादृशसम्बन्धेन साध्यं प्रति तादृशसम्बन्धेन व्यापकतायामवच्छेदकीभूतो यः प्रमेयत्वादिरूपकेवलान्वयिधर्म्मस्तदवच्छिन्नस्य संयोग-समवाय-विषयितादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात्, अभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रयोजनविरहेणानिवेशात् तन्निवेशेऽपि व्यधिकरणसमवायित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकप्रमेय--त्वादिमद्भेदमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवात् 'समवायितया वाच्यत्ववद्भेदोऽपि द्रष्टव्यः' इति मिश्रोक्तेः तादृशभेदस्यापि सोन्दड़सम्मतत्वादिति केचित्, तदसत्, घटत्वाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ पूर्व्वोक्तादिशा अतिव्याप्तेः। स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताघटकयावत्सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं विशेषणमपि न सत्, तथा सति (१) इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ (२) विषयिता-संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाय व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि लक्षणसामञ्जस्यात् 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थासङ्गतेः। एतेन विषयतासम्बन्धेन व्यापकता तेन सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-

(१) स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिः तथा सतीत्यन्तः पाठः केषुचिदादर्शपुस्तकेषु नास्ति।

(२) कथञ्चित् तद्ग्रावर्त्तनेऽपि इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादाविति पा०।

सामानाधिकरण्यं विवक्षणीयं, साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमात्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय सर्व्वत्र लक्षणसङ्गमनमतिव्याप्तिनिरासश्चेत्यपि निरस्तं, 'ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनामभावः सुलभ इत्यतादृश-ग्रन्थासङ्गतेश्च, ज्ञेयत्वस्य ज्ञानविषयतात्मकस्य विषयतासम्बन्धेना-व्यापकत्वात्, किन्तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वं तेनैव च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयं व्यभिचारिणि साध्याद्यभावस्य किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावनिष्ठ-प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणताविशेषेण तादृशाभावत्वरूपप्रतियो-गितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्येऽपि तदवच्छिन्नभावसा-मानाधिकरण्यासम्भवान्नातिव्याप्तिः । किञ्चिद्विशिष्टस्य स्वस्य योऽ-भावः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टस्याभावश्च विशिष्टस्वस-मनियतोऽपि स्वस्मादतिरिक्त एव अभावमात्रप्रतियोगिकाभावस्यैव तदभावप्रतियोगिरूपतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वात् । अतो धूमाद्य-भावस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन ह्रदादिवृत्तित्वविशिष्टधूमाद्य-भावाभावविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्येऽपि न क्षतिः। वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने भावत्वविशेषणमुपेक्ष्य प्रति-योगितावच्छेदके अभावावृत्तित्वं निवेशनीयं तादृशाभावविशिष्ट-त्वञ्च (१) अभावसाधारणमिति न दोषः (२) यावदभावानामित्य-त्राप्यभावपदं भावभिन्नपरम्, अतः कालिकादिसम्बन्धेन हेतु-समानाधिकरणस्य वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकह्रदत्वाभावत्वाद्य-

(१) सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन ह्रदवृत्तित्वविशिष्टधूमाभावविशिष्टत्वञ्चेत्यर्थः ।

(२) धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

वच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य ह्रदत्वादेः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यासम्भवेऽपि न क्षतिः। न च ह्रदत्वाभावाभावस्य ह्रदत्वाभावप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावसमनियततया स्वप्रतियोगितावच्छेदकतादृशप्रमाविषयत्वत्वावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यमस्त्येवेति वाच्यम्। तस्य भावतया भिन्नत्वात्। एवं सति कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि विवक्षणीयस्वविशिष्टत्वस्य सत्तावान् जातेरित्यादौ सार्थकता पूर्व्वोक्तदिशावसेया। न च भावभिन्नाभावविवक्षणेऽपि अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ दैशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशाभावाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याकाशाभावादेः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यासम्भवाल्लक्षणसमन्वयासम्भव इति वाच्यम्। आकाशाभावीयतादृशाभावत्वस्य दैशिकविशेषणतया साध्यवद्वृत्तेराकाशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वविरहेण तदवच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वात्। अस्तु वा व्यापकतावच्छेदकरूपांश एव भाववृत्तित्वविशेषणं, इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ च व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकमतस्तादृशाभावस्य न लक्षणघटकतेति नोक्तप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थासङ्गतिरिति। न च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकताविवक्षणेऽपि इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादि-

त्यादौ विषयितादिसम्बन्धेन वाच्यत्वत्वादिमतो ज्ञानादेर्यः स्वरूपसम्बन्धेनाभावस्तस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धघटितवाच्यत्वनिष्ठव्यापकतावच्छेदकवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया हेतुसामानाधिकरणतया स्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवाच्यत्वादिसमानाधिकरणतया च तत्र व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि तमादायैव लक्षणसामञ्जस्यमिति तादृशग्रन्थासङ्गतितादवस्थ्यमिति वाच्यम्। धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन धूमत्वादिविशिष्टवह्न्यादिना समं संयोगेन, समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यायोगोलकावृत्तिजातित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य कालिकसम्बन्धेन तादृशजातित्वादिविशिष्टस्यायोगोलकीयरूपादिना समं समवायेन, स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन तादृशविषयत्वत्वादिविशिष्टसंयोगादिध्वंसेन अनुयोगिताविशेषसम्बन्धेन तादृशविषयत्वत्वादिविशिष्टतादृशविषयत्वाद्यभावेन च समं स्वरूपसम्बन्धेन, विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमवत्त्वप्रकारकप्रमाद्यभावस्य विषयितासम्बन्धेन कालिकसम्बन्धेन वा तादृशप्रमात्वादिविशिष्टम् यद्गोलकादिविषयकज्ञानं तेन समं विषयतासम्बन्धेन सामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तेर्वारणाय प्रतियोगितावच्छेदकत्वघटकसम्बन्धेनैव प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यस्य विवक्षणीयतया वह्निमान् धूमादित्यादौ विषयितासम्बन्धेन द्रव्यत्वत्वादिमतः समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य स्वप्रतियो-

गितावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धघटितद्रव्यत्वादिनिष्ठव्यापकतायाः स्वरूपादिसम्बन्धेन अवच्छेदकीभूतो यो द्रव्यत्वत्वादिस्तदवच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटकविषयितादिसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानादिना समं हेत्वधिकरणे स्वप्रतियोगितावच्छेदकसमवायादिना सामानाधिकरण्यं न सम्भवतीति व्यापकतावच्छेदकतायामपि स्वप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वेन इदं वाच्यम् ज्ञेयत्वादित्यादौ दर्शिताभावानां लक्षणघटकत्वाभावादिति दिक्। नन्वत्र लक्षणे समवायित्वादिना वाच्यत्वाभावीयसमवायित्वादि-रूपप्रतियोगितावच्छेदकस्य वाच्यत्वादिव्यापकतानवच्छेदकत्वाद्-वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले न तादृशाभावानां लक्षणघटकता तथाच तत्र तादृशभाव एव दुर्लभ इत्यत आह, 'ज्ञेयत्वत्वादिनेति, 'वाच्यत्वादीनामित्यादिपदाद्घटादेरपि परिग्रहः, 'शेषमिति स्वविशिष्ट-यावद्धेत्वधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविवक्षणं हेतुसामानाधिकरण्यादिशरीरे सम्बन्ध-विशेषनिवेशनं तत्प्रयोजनञ्चेत्यर्थः। अत्र च निरुक्ताभावेषु स्वविशिष्टहेत्वधिकरणसामान्यान्तर्भावेन प्रतियोगितावच्छेदकाव-च्छिन्नसामानाधिकरण्यनिवेशापेक्षया प्रतियोगिवृत्तित्वमेव निवे-शयितुमुचितं सद्धेतौ व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तादृशाभावानां केवलान्वयितया प्रतियोगिन्यपि वृत्तेर्लक्षण-समन्वयसम्भवात् वह्निमान् धूमादित्यादौ कालिकादिसम्बन्धेन हेतुसमानाधिकरणस्य ह्रदान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्य-

भावस्य (१) दैशिकविशेषणतया हेतुसामानाधिकरण्यनिवेशनेन वह्न्यादिभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण लक्षणाघटकतया प्रतियोग्यवृत्तित्वेऽपि क्षतिविरहात्, कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगादेरुक्तरीत्या व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण दैशिकविशेषणतया हेतुसामानाधिकरण्याभावेन भावभिन्नत्वविरहेण च लक्षणाघटकतया प्रतियोग्यवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः, धूमवान् वह्नेरित्यादौ च धूमाद्यभावस्य प्रतियोगिवृत्तित्वेऽपि अयोगोलकान्यत्वादिप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्य भावप्रतियोगिकतया अयगोलकत्वाद्यतिरिक्तस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वान्नातिव्याप्तिरित्यवधेयम्। नन्वयोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यायोगोलकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन तादृशाभावप्रतियोग्ययोगोलावृत्तौ अयोगोलके अयोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावसत्त्वादतिव्याप्तिरिति चेत्, न, हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकायोगोलकत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यायोगोलकत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्वरूपाभावस्याभावमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकत्वेन स्वसमनियतादपि भाववृत्तिप्रतियोगिताकत्वेन अतिरिक्तादयोगोलकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावादतिरिक्तस्य यावदन्तर्गतस्य प्रतियोगिवृत्तित्वविरहेणातिव्याप्तिविरहात्। हेत्वधिकरणवृत्तित्वं प्रतियोगिवृत्ति-

(१) रूपान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्येति पा०।

त्वञ्च तादृशाभावत्वरूपेण बोध्यं, तेनाधिकरणस्वरूपाभावमादाय कुत्राप्यव्याप्त्यतिव्याप्तोर्नावकाशः। एवमयोगोलकभेदत्वेन प्रमेय-सामान्याभावीयप्रतियोगितायाः यदि यावत्प्रमेयवृत्तित्वं विचारसहं तदा प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वमेव विवक्षणीयमित्य-वधेयम् (१)।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः।

केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्य प्रतियोगितायाः अनवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वा अभावस्य प्रति-योगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्य-तावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः। एवञ्च व्याप्तिरव्यभिचारिसम्बन्धरूपतापि सङ्गच्छते हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्येव साध्य-तावच्छेदके हेतुमन्निष्ठसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदक-त्वस्यापि व्यभिचारत्वात्, अवच्छेदकत्वञ्चेह तत्पर्य्या-प्त्यधिकरणत्वं तेन विशिष्टवह्न्यभावस्य ह्रदत्व-वह्नित्वो-भयावच्छिन्नाभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः। सत्त्ववति गुणादौ संयोगाद्य-

---

(१) नान्वित्यादिः अवधेयमित्यन्तः पाठ. बहुषु आदर्शपुस्तकेषु नास्ति।

भावोऽपि व्याप्यवृत्तिर्वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छेद-कानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेदकत्वमिहापि बोध्यं, भवति च गुणत्व-गुणावृत्तित्व-द्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यव-च्छिन्नप्रतियोगिताक-व्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेद-कगुणत्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव संयोगत्वमित्याहुः ।

गादाधरी-विवृतिः ।

चक्रवर्त्तिलक्षणमाह, 'केचित्त्विति, 'व्याप्यवृत्तेरिति, सद्धेतौ साध्यावृत्तिघटत्वादिना साध्याभाव एव लक्षणघटकस्तत्प्रतियोगि-तानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् लक्षणसमन्वयः, व्यभिचारिणि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्यापि लक्षण-घटकत्वान्नातिव्याप्तिः । कपिसंयोगी तत्त्वृत्त्वादित्यादावव्याप्ते-र्वारणाय 'व्याप्यवृत्तेरिति, व्याप्यवृत्तित्वञ्च निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वं, न त्ववच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं, कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादौ कपिसंयोग-त्वावच्छिन्नकपिसंयोगाभावादेर्द्रव्येऽवच्छिन्नवृत्तिकतया तदन्यत्वा-भावाद्घटत्वादिना साध्याभावस्यैव लक्षणघटकतया अतिव्याप्त्या-पत्तेः । निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्य च हेत्वधिकरणवृत्तित्वं बोध्यम्, अन्यथा कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यत्र कपिसंयोगत्वावच्छि-न्नकपिसंयोगाभावस्य वृत्ते हेतुसमानाधिकरणतया गुणादौ च निरवच्छिन्नवृत्तिकतया तमादायाव्याप्तेर्व्वारणासम्भवात् हेत्वधि-करणनिरूपितानवच्छिन्नाधेयतावत्त्वं हेत्वधिकरणनिष्ठनिरवच्छि-न्नाधिकरणताकत्वं वा दलद्वयपर्य्यवसितार्थः ।

केचित्तु व्याप्यवृत्तिर्हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्येतिसमुदायस्य हेत्वधिकरणे व्याप्यवृत्तिर्यः साध्याभावस्तस्येत्यर्थः, हेत्वधिकरणे व्याप्यवृत्तित्वञ्च हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यन्निष्ठतद्व्यक्तित्वं तत्त्वम्। न च विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ गुणादिनिष्ठसत्तादिरूपाभावप्रतियोगितया विशिष्टसत्ताद्यभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यावच्छेदकत्वात् विशिष्टसत्ताद्यभावस्य व्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तिः यदभावाभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तत्त्वमिति विवक्षणे व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावासंग्रहप्रसङ्गस्तदभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। यत्किञ्चिद्धेत्वधिकरणवृत्तितावच्छेदकानुयोगितानिरूपकतानवच्छेदकं यदभावत्वं तत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। गुणे गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावो नास्तीत्यप्रत्ययेन (१) विशिष्टसत्ताभावत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताविशिष्टायाश्च सत्ताया गुणादिवृत्तितानभ्युपगमेन विशिष्टसत्ताद्यभावस्य व्याप्यवृत्तित्वनिर्व्वाहादित्याहुः।

ननु संयोगिभिन्नं मेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः संयोगिभेदाभावस्य

---

(१) अयं भावः वह्न्यादिसाध्यकसद्धेतौ घटत्वेन वह्न्यभावादिकमेव व्याप्यवृत्त्यभावः यतो यत्किञ्चिद्धेत्वधिकरणवृत्तितावच्छेदकीभूतं यद्वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितवह्न्यभावनिष्ठानुयोगित्वं तन्निरूपकतावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वादौ सत्त्वात्, तदवच्छेदकत्वं वह्न्यभावत्वादावक्षतं, विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ तु गुणादिनिष्ठसत्तात्वादिरूपाभावत्वस्य तादृशनिरूपकतानवच्छेदकत्वविरहेण विशिष्टसत्ताभावत्वस्यैव तादृशनिरूपकतानवच्छेदकतया तमादायैव लक्षणगमनसम्भवेन न काप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम्।

तद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकस्याव्याप्यवृत्तित्वेन लक्षणघटकत्वाभावाद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणगमनादिति चेन्न, संयोगिभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वे तस्य द्रव्यत्वसंयोगप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्यवच्छिन्नभेदसमनियततया तदभिन्नत्वेन तद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वादिकमपि संयोगिभेदाभावः तस्य हेत्वधिकरणे व्याप्यवृत्तितया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च साध्यतावच्छेदके सत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात्। एवं द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ व्याप्यवृत्तेः सत्तादिरूपाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्यव्याप्तिरित्यपि नाशङ्कनीयं, सत्तादिमत्त्वेऽपि द्रव्यादौ द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावो नास्तीत्यादिप्रत्ययानुदयात् विशिष्टनिरूपिताधिकरणताविशेषस्यैव विशिष्टाभावाभावत्वोपगमात् तावताऽपि नाभावाभावस्य प्रतियोगिरूपताक्षतिर्विशिष्टाभावस्य विशिष्टाधिकरणत्वाभावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया विशिष्टसत्ताधिकरणताया अपि विशिष्टाभावप्रतियोगित्वात्।

परे तु संयोगत्वेन संयोगनिरूपिताया अधिकरणतायाः किञ्चिदवच्छिन्नत्वेऽपि संयोगिभेदाभावत्वेन तन्निरूपिताधिकरणता निरवच्छिन्नैव द्रव्ये संयोगिभेदस्याप्रत्ययादवच्छेदकमनन्तर्भाव्यैव तदभावत्वावच्छिन्नवत्ताप्रतीतेः। एवं द्रव्यादौ सत्तात्वाद्यवच्छिन्नसत्ताद्यधिकरणतासत्त्वेऽपि द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्तात्वादिनैव तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावत्वेनापि न वृत्तिः तत्र विशिष्टाभावो नास्तीत्यप्रत्ययात्, तथाच साध्यनिष्ठयाद्दशप्रति-

योगिताकाभावत्वावच्छिन्ननिरूपितानवच्छिन्नाधिकरणता हेत्व-धिकरणवृत्तिस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छे-दके निवेश्यमिति न कश्चिद्दोष इत्याहुः।

अथ हेत्वधिकरणवृत्तित्वं यदि येन केनचित् सम्बन्धेन तदा कालिकादिसम्बन्धेन धूमाधिकरणे वर्त्तमानं वह्नित्वावच्छिन्न-वह्न्यभावादिकमादायाव्याप्तिः (१)। यदि च कालिकसम्बन्धेन काले वह्न्यभावादेर्वृत्तिर्वह्न्यनधिकरणदेशावच्छिन्नैवेति नासौ हेत्व-धिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तिक इति मन्यते, तदापि सत्तावान् जातेरित्यादौ हेतुमति ज्ञानादौ विषयितासम्बन्धेन वर्त्तमानं साध्याभावमादायाव्याप्तिदुर्व्वारैव, दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन हेत्व-धिकरणवृत्तित्वनिवेशने च घटत्वाभावादिसाध्यकव्यभिचारिण्यति-व्याप्तिः तत्र समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य भाव-रूपसाध्याभावस्य तेन सम्बन्धेनावृत्तेर्व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाव-स्यैव लक्षणघटकत्वात्। एवं कालिकसम्बन्धवच्छिन्नप्रतियोगिताके आकाशाभावाभावे साध्ये आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिर्दैशिकविशेषण-तया हेतुसमानाधिकरणस्याकाशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदक-तायाः साध्यतावच्छेदके सत्त्वात्, कालिकसम्बन्धेनाकाशाभावरू-पप्रतियोगिमत्ताया एव कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-आकाशाभावाभावो नास्तीति प्रत्ययनियामकत्वादाकाशाभावस्यैव तादृशसाध्याभावरूपत्वादिति चेन्न, स्वीययादृशप्रतियोगिताश्रय-वत्ताज्ञानं प्रति यादृशसम्बन्धेन स्वप्रकारकज्ञानं विरोधि तादृश-

(१) न पुनरसम्भवः वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावेव लक्षणगमनात्।

सम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभावस्तदीयताट्टशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव निवेशनीयत्वात्। आकाशाभावस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धश्च न दर्शिताकाशाभावाभाववत्ताज्ञानविरोधिज्ञानविषयः अपि तु कालिकसम्बन्ध एव। न च तेन सम्बन्धेनाकाशाभाव आत्मनि वर्त्तते, अत आकाशाभावीयसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताया याट्टशप्रतियोगितेत्यनेनोपादानासम्भवः, अपि तु व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावीयप्रतियोगिताया एव, ताट्टशाभावज्ञानस्य (१) दैशिकविशेषणतासंसर्गकस्य व्यधिकरणधर्म्मप्रकारेण साध्यवत्त्वावगाहिनं भ्रमं प्रति विरोधित्वात्, सामान्यतश्च प्रतियोगिप्रकारकज्ञाननिवेशे आकाशप्रकारकज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन आकाशाभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया उक्तदोषतादवस्थ्यमिति याट्टशप्रतियोगिताश्रयेत्युक्तं, प्रतियोगिताश्रयवत्ताज्ञानञ्च तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नप्रकारकं ग्राह्यं (२) तेनाकाशत्वेन ताट्टशसाध्यवत्त्वज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतया आकाशाभावप्रकारकज्ञानस्य विरोधित्वेऽपि न क्षतिः। एवञ्च याट्टशप्रतियोगिताश्रयावगाहित्वनिवेशे प्रयोजनाभावात् याट्टशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकमित्येव वक्तव्यं, साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं वा एतल्लक्षणे निवेश्यं,(३), न च आकाशत्वादिना साध्यवत्ताज्ञानविरोधितामादाय दर्शितदोषतादवस्थ्यात्

---

(१) व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावज्ञानस्येत्यर्थः।

(२) तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्म्मप्रकारकमिति पा०।

(३) साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वमप्येतल्लक्षणे शक्यते निवेशयितुमिति पा०।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकज्ञानविरोधित्वपर्य्यन्तनिवेशे व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववत्ताज्ञानस्य व्यधिकरणधर्म्मादिप्रकारकसाध्यवत्ताज्ञानं प्रत्येव विरोधित्वेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकज्ञानाविरोधितया तादृशसाध्याभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। घटत्वविशिष्टवह्निमदित्यादिज्ञानस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वस्याधिकन्त्वित्यादिन्यायेनाक्षतत्वात्। न च तन्मात्रावच्छिन्नप्रकारताकत्वमवश्यमेव निवेश्यं अन्यथा आकाशत्व-निरुक्तसाध्यतावच्छेदकोभयरूपेण साध्यवत्ताज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतया आकाशाभाववत्ताज्ञानस्य विरोधितया तद्दोषतादवस्थ्यादिति कथं व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावसंग्रह इति वाच्यम्। प्रतियोगितावच्छेदकमात्राद्यवच्छिन्नप्रकारकत्वनिवेशेऽपि व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावासंग्रहात् तदवच्छिन्नप्रकारतामात्रनिवेशे उक्तस्थले आकाशाभावीयदैशिकविशेषणतावारणासम्भवात्, द्वितीयलक्षणे यादृशप्रतियोगितावच्छेदकयादृशप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं प्रति येन सम्बन्धेन स्वप्रकारकज्ञानं विरोधीति विवक्षणवदेतल्लक्षणेऽपि साध्यतावच्छेदकप्रकृतप्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानविरोधिताविवक्षणेन प्रतीकारसम्भवात् आकाशत्वादेस्तादृशाकाशाभावाभावत्वरूपसाध्यतावच्छेदकाद्यतिरिक्ततया तदवच्छिन्नप्रकारकज्ञानविरोधितामादाय न दोषः(१)। हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेर्व्वह्नित्वादिना घटाद्यभावस्य

(१) दोषासम्भव इतीति पा०।

प्रतियोगितावच्छेदकमेव वह्नित्वादिरूपं साध्यतावच्छेदकमतः 'साध्याभावस्येति । यद्यपि वह्नित्वेन घटाभावादेर्घटत्वेन वह्न्यभावाद्यभिन्नतया तादृशाभावोऽपि साध्याभाव एव, तथापि प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदमतेनेदं लक्षणं, समनियताभावानामैक्याभिप्रायेणाग्रिमलक्षणम्, अथवा हेतुसमानाधिकरणाभावीयसाध्यनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिवेशान्न दोषः वह्नित्वादिना घटाद्यभावस्य घटत्वादिना वह्न्याद्यभावाभिन्नत्वेऽपि तदीयघटादिनिष्ठप्रतियोगिताया एव व्यधिकरणवह्नित्वाद्यवच्छिन्नत्वेन वह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगितायां वह्नित्वादेरनवच्छेदकत्वात् प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन निवेशनीया तेन सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादाय नासम्भवः, व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि सम्बन्धावच्छिन्नत्वं व्यवस्थितमेव । प्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यं तेन गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्य विषयितया गुणत्वादिमतः समवायेनाभावस्य या ज्ञानादिनिष्ठप्रतियोगिता तदवच्छेदकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकस्य न क्षतिः (१) सर्व्वत्र द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाव-

(१) नन्वत्रापि लघुरूपसमनियतगुरुधर्म्मावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिणि अतिव्याप्तिवारणाय पारिभाषिकावच्छेदकत्वमेवानुसरणीयं तथाच वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्येन्धनत्वेन वह्न्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यदिन्धनत्वं तस्य वह्नित्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया वह्नित्वस्यापि पारिभाषिकावच्छेदकत्वमित्यव्याप्तिरिति चेन्न, हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणयद्धर्म्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगिता-

मादायैवैतल्लक्षणसमन्वयसम्भवात् व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि क्षतिविरहेण व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावखण्डनं मूलकृतोऽकिञ्चित्करमतो लक्षणान्तरमाह, 'हेतुसमानाधिकरणस्येति, अत्र च (१) व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्याप्रामाणिकत्वे व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायाव्याप्तेर्व्वारणायोपात्तस्य सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यात् लक्षणासामञ्जस्यमिति तादृशाभावखण्डनं सङ्गच्छते (२) अत्रापि 'हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेरित्यस्य पूर्व्वोक्त एव पर्य्यवसितार्थः, व्यावृत्त्यादिकमपि पूर्व्वोक्तमेव। कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशाभावाभाववान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्तेर्व्वारणाय पूर्व्वोक्तरीत्यनुसरणे गौरवादव्याप्यवृत्तित्वं परित्यज्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावं विशेषयति, 'प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेति, पूर्व्वलक्षणे साध्याभावस्य विशिष्योपादानात् तस्य च हेत्वधिकरणे साध्यरूपप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यमावश्यक-

नवच्छेदकं तत्त्वमित्यस्य विवक्षितत्वात् तथाच वह्नित्वस्य इन्धनत्वसामानाधिकरण्याभावात् नोक्तदोष इति ध्येयम्।

(१) व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावविनिर्मोकेण सर्व्वत्र लक्षणसमन्वयेऽपि न मूलकृतस्तादृशाभावखण्डनम् अकिञ्चित्करं व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावासत्त्वे वह्नित्वादिना व्यधिकरणधर्म्मेण घटाद्यभावमादायाव्याप्तिवारकसाध्यघटितलक्षणस्य व्यर्थविशेषणघटितत्वेन दुष्टत्वादित्यवधेयम्।

(२) अत्रेदं बोध्यं पूर्व्वलक्षणे समनियताभावैक्ये वह्नित्वेन घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिवारणायोक्तसाध्यनिष्ठप्रतियोगितेत्यस्य वैयर्थ्यात् लक्षणासामञ्जस्यमिति तादृशाभावखण्डनं निराबाधमिति।

मेवैकव्यक्तिवृत्तिसाध्यके (१) अतस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्या-भावाप्रसिद्धा अव्याप्तिरिति तन्नोक्तम् । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वञ्च न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं, संयोगि सत्त्वादित्यादौ संयोगाद्य-भावस्यातथात्वादभावान्तरमादायातिव्याप्तिः किन्तु प्रतियोग्यनधि-करणवृत्तित्वम्, एवञ्च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्ते-रिति दलद्वयपर्य्यवसितार्थः, प्रतियोग्यनधिकरणत्वञ्च साध्यताव-च्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणभिन्नत्वम्, अतः समवायादिना ज्ञानादिसाध्यक-द्रव्यत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः, इत्यञ्च प्रतियोगिता न सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वेन विशेषणीया विशेषणताविशेषेण अभावसाध्यके सर्व्वस्यैवाभावस्य तेन सम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्ट-स्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणा-भावाप्रसिद्धिरतो यादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्व हेतुमत-स्तादृशप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यता-वच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमिति सिद्धान्तलक्षणवक्ष्य-माणरीत्या निष्कर्षणीयम्। अथ विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्राति-व्याप्तेर्वारणाय यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यस्यैव वाच्यतया वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वादिना घटाद्यभावीयप्रतियोगितायाः लक्षणघटकत्वासम्भवस्तदवच्छेदक-वह्नित्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेतुमत्यसत्त्वात् तथाच सामा-नाधिकरण्येनेत्यनर्थकम् ।

अत्र केचित् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टयादृशप्रति-

(१) तत्तद्घटवृत्तिरूपवान् तत्तद्रसादित्यादाविव्यर्थः ।

योगिताश्रयोभयानधिकरणत्वं हेतुमत इत्येव तत्सार्थक्याय विवक्षणीयं दर्शिताभावीयप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वादिविशिष्टस्य हेतुमति सत्त्वेऽपि तादृशप्रतियोगिताश्रयघटादेरसत्त्वात् उभयानधिकरणत्वं हेतुमतोऽक्षतमेवेति तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादाय दोषवारकतया सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थकता। न च वह्नित्वेन घटाद्यभावस्य प्रतियोगिता यावद्वह्निभिन्नवृत्तिरेकैव (१) स्वीक्रियते न तु घट-पटादिरूपप्रतियोगिभेदेन भिन्ना अभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य चैक्यात् तथाच घटादिनिष्ठप्रतियोगिताश्रयसाधनादेरेव साधनवति सत्त्वात् तादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं न तत्रेति न सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थकतासम्भवः प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताभेदे तु महानसीयवह्न्यादिनिष्ठाया वह्न्यादिसामान्यभावीयप्रतियोगितायाः पर्व्वतीयवह्न्याद्यवृत्तितया तादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वस्य हेतुमति पर्व्वतादौ सत्त्वात् वह्नित्वादेस्तदवच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिरिति वाच्यम्। यतः प्रतियोगिभेदेन न प्रतियोगिताभेदः, अपि त्ववच्छेदकभेदेनैव, एवमपि वह्निभिन्नवान् घटादित्यादौ वह्निभिन्नत्वेन वह्न्यभावीयप्रतियोगिताया वह्निभिन्ने असम्भाविततया तदाश्रयानधिकरणत्वस्य वह्निशून्ये हेतुमत्यक्षततया तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायाव्याप्तेर्वारकतया सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थक्यं, महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ तु महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावीयप्रतियोगितैव तादृशी महा-

---

(१) यावदिति वह्निभिन्नविशेषणम्।

कालस्य तदवच्छेदकमहाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताशून्यत्वात् । अथवा (१) वक्ष्यमाणरीत्या साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्व-यादृशप्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्व-हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वैतत्त्रितयावच्छिन्नाभावस्तदनवच्छेदकत्वमेव वाच्यं, एवञ्च तत्रावृत्तिगगनाद्यभावप्रतियोगितैव तादृशी, एवञ्च वह्नित्वादिना घटाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वविशिष्टप्रतियोगिकत्व-तदाश्रयवह्निभिन्नप्रतियोगिकत्वयोरेकस्मिन् सम्बन्धे असत्त्वेन तादृशप्रतियोगिताया अपि तथात्वात् तद्वारकतयापि सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सफलत्वमवधेयमित्याहुः ।

परे तु अत्यन्ताभावस्येवान्योन्याभावस्यापि प्रतियोग्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपगमात् पर्व्वतादौ वह्नित्वविशिष्टाद्यवच्छिन्नजलादिमद्भेदोऽपि प्रामाणिकः एवञ्च स्वावच्छेदकविशिष्टावच्छिन्नस्वाश्रयवन्निष्ठप्रतियोगिताकभेदवद्धेत्वधिकरणकं यत्प्रतियोगित्वं तदनवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकस्य निवेशनीयम् । एवञ्च वह्नित्वादिना जलाद्यभावीयप्रतियोगितापि तादृशं स्वं कथितभेदस्य (२) तदवच्छेदक (३) वह्नित्वादिविशिष्टावच्छिन्नतदाश्रयजलादिमन्निष्ठप्रतियोगिताकत्वात् अतस्तदवच्छेदकत्वमा-

---

(१) यदि च महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाधिकरणता महाकाले वर्त्तते तदाह, अथवेति ।

(२) वह्निमत्त्वादिना जलादिमद्भेदस्येत्यर्थः ।

(३) वह्नित्वादिना जलाद्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकेत्यर्थः ।

दाय दोषवारणाय 'सामानाधिकरण्येनेति, संयोगि द्रव्यत्वात् वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगत्व-वह्नित्वाद्यवच्छिन्नसंयोग-वह्न्या-द्यभावप्रतियोगितायाः गुणत्व-ह्रदत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगि-पर्व्वतादि-भेदं (१) संयोग-वह्न्याद्यवच्छिन्नगुण-ह्रदादिभेदं (२) चादाय तथा-त्ववारणाय (३) अवच्छिन्नान्त-निष्ठान्तयोरुपादानम्। अथवा (४) यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नयादृशप्रतियोगिताश्रयवृत्ति(५) प्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितान-वच्छेदकत्वं विवक्षणीयं वह्नित्वादिना घटाद्यभावप्रतियोगिताप्ये-तादृशी तादृशप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नतादृशप्रतियोगि-तासमानाधिकरणप्रतियोगितावच्छेदकताकस्य वह्नित्वेन घट-वान्नेति प्रतीतिविषयभेदस्य हेतुमति सत्त्वात् व्यधिकरणधर्म्म-स्यात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववदन्योन्याभावप्रतियोगिताव-च्छेदकतायामप्यवच्छेदकत्वादतएव 'समवायितया वाच्यत्ववद्भेदो-ऽपि द्रष्टव्यः' इति मिश्रैरभिहितम्, इत्थञ्च तादृशप्रतियोगि-तावारणाय 'सामानाधिकरण्येनेति, हेतुमतो वह्नित्वेन घट-वद्भेदवत्त्वं घटत्वेन वह्निमद्भेदवत्त्वञ्चादाय वह्नित्वाद्यवच्छिन्न-

(१) गुणत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगिभेदं ह्रदत्वाद्यवच्छिन्नपर्व्वतादिभेदमित्यर्थः।

(२) संयोगाद्यवच्छिन्नगुणादिभेदं वह्न्याद्यवच्छिन्नह्रदादिभेदमित्यर्थः।

(३) स्वाश्रयवन्निष्ठप्रतियोगिताकभेदवद्धेत्वधिकरणकत्व स्वावच्छेदकविशिष्टा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवद्धेत्वधिकरणकत्वयोश्च वारणायेत्यर्थः।

(४) व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानभ्युपगमे त्वाह- अथवेति, व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदस्य मिश्रादिभिः स्वीकृतत्वादिति भावः।

(५) प्रतियोगिताश्रयवृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकताया विशेषणम्।

वह्निनिष्ठप्रतियोगितायाः तादृशत्ववारणाय प्रकृतप्रतियोगिता-समानाधिकरणत्व-तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वयोर्भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां निवेशनं, महाकालो घटवान् कालपरिमाणात् इत्यादौ महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावीयप्रतियोगितामादायैव लक्षणसमन्वयः न तु गगनत्व पटत्वादिना घटाद्यभावीयप्रतियोगितां, तस्या गगनाद्यवच्छिन्न-घटाद्यवच्छिन्नकालभेदं गगनत्व-पटत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यवच्छिन्नभेदञ्चादाय पूर्व्वप्रतीकाल्लाभसम्भवेऽपि (१) सामानाधिकरण्येन तदवच्छेदकस्याप्रसिद्धेः । अथवा तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्म्मसामानाधिकरण्यविशिष्टयद्धर्म्मावच्छेद्यत्वाभावः यद्धर्म्मसामानाधिकरण्य-यद्धर्म्मावच्छेद्यत्वोभयाभावो वा तद्धर्म्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्येव विवक्षणीयम्, एवञ्च व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगितामादायापि लक्षणसमन्वयस्तत्र सम्भवतीति ध्येयम् । वह्नित्वेन वह्नि-धूमोभयं नास्तीत्येतादृशप्रतीतिविषयाभावस्य वह्निमान् वह्नित्वेन वह्नि-धूमोभयवान् नेति प्रतीतिसिद्धभेदमादाय प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेऽपि तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न वह्नित्वमात्रे पर्य्याप्तं तथा सति वह्नित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवह्निरूपप्रतियोगिमति तादृशाभावप्रत्ययाप्रसङ्गात्(२) किन्तु वह्नित्वसहिततदुभयत्व एव तत्पर्य्याप्तिरतस्तादृशप्रतियोगितायाः समानाधिकरणतया तदवच्छेदकत्वे-

(१) गगनत्व-पटत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यवच्छिन्नभेदञ्चादायानवच्छेदकपूर्व्वप्रतीकार्थलाभसम्भवेऽपीति, भेदञ्चादायानवच्छेदकसम्भवेऽपीति च पा० ।

(२) तादृशाभावाप्रत्ययप्रसङ्गादिति पा० ।

ऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः। यदि च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वादिकमेव न तु प्रतियोगिविशेषणतापन्नमुभयत्वं, प्रतियोगिविशेषणतानापन्ने प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिप्रतीत्या तद्विशेषणतापन्ने तदनवगाहनात् अन्यथा वह्नित्वेन घटो नास्तीत्यादावपि घटत्व-वह्नित्वाद्युभयस्मिन्नवच्छेदकत्वपर्य्याप्त्यवगाहनौचित्यात् सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, वह्नित्वेनोभयाभावप्रतियोगिता च व्यासज्यवृत्तिरतो न तादृशाभावस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिरथवा सौन्दड़मते प्रतियोगितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नस्यैव तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिनोऽपि नाभावविरोधित्वं किन्तु अभावबुद्धौ प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतो यो धर्म्मस्तद्विशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्यैवेति न केवलान्वयित्वानुपपत्तिरिति मन्यते, तदा सामानाधिकरण्येनेत्यस्य प्रतियोगितापर्य्याप्त्यधिकरणवृत्तित्वेन, प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्म्मपर्य्याप्त्यधिकरणवृत्तित्वेन वा इत्येवार्थः इत्याहुः। तदुभयमपि न युक्तम्, एवं सति घटत्वादिना साध्याभावप्रतियोगितायामपि निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वसम्भवेन प्रथमलक्षणे प्रतियोगिव्यधिकरणस्येत्यनभिधानस्य निर्वीजतया सन्दर्भविरोधापत्तेः। वस्तुतो यादृशप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारकतावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तदनवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकस्य विवक्षणीयं कपिसंयोगत्वावच्छिन्नकपिसंयोगादिनिष्ठप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारताच्छेदकं कपिसंयोगत्वादिकमेव तदवच्छिन्नानधिकरणत्वञ्च न हेतुमत इति न कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्ति-

घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन च प्रमेयत्वादिना प्रतियोगिनो घटत्वेन प्रमेयं नास्तीत्यादिज्ञाने भानात् प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेतुमत्यसम्भवात् घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः यादृशप्रतियोगितात्वेनेन उपादानासम्भवात् तथाविधप्रतियोगिताया अप्रसिद्धिरतो यत्किञ्चिदित्युक्तं, दण्डिमान् दण्डसंयोगादित्यादौ तत्तद्दण्डावच्छिन्नानधिकरणत्वमादाय दण्डसामान्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्येऽपि न क्षतिः तत्तद्दण्डावच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादाय दोषवारणाय तत्र परम्परासम्बन्धेन दण्डत्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वस्वीकारस्यावश्यकत्वात्, तत्संयोगत्व तद्वह्नित्वादिविशिष्टप्रतियोगिविषयकाभावभाने संयोगत्व वह्नित्वादिरूपसामान्यधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संसर्गतया भाने मानाभावात् तत्संयोगत्व-तद्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वेऽपि हेतुमतो न क्षतिः, वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वेन घटो नास्तीत्यभावबुद्धौ संसर्गतया भानोपगमे भ्रमानिरूपितत्वेन प्रकारता विशेषणीया, विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेतुमति सत्त्वान्नातिव्याप्तिः वह्नित्वाद्यवच्छिन्नघटत्वादिनिष्ठव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेतुमति सत्त्वात् सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थकता, एकवृत्तिसाध्यकस्थले (१)

(१) अनेकव्यक्तिवृत्तिसाध्यकस्थले तु तत्तद्व्यक्तिवृत्तिसाध्याभावीयप्रतियोगिता

साध्यनिष्ठप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नान-धिकरणत्वं न हेतुमत इति साध्यवृत्तितथाविधप्रतियोगिताया अप्रसिद्धया न पूर्व्वोक्तलक्षणे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं निवेशितम्। वह्नित्वादिना उभयाभावमादाय दोषस्तु पूर्व्ववदेव वारणीय इति।

परे तु (१) यदि च घटत्वेन वह्निर्नास्ति वह्नित्वेन घटो नास्तीत्यादौ वह्नित्व-घटत्वादिरूपसमानाधिकरणधर्म्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वं भासते, अन्यथा तादृशप्रतीतौ प्रतियोगिनि तद्धर्म्माणामुपलक्षणतया भानेन तद्विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहितया तन्निर्व्विकल्पकानन्तरमप्युत्पत्त्यापत्तेः। न च वह्नित्व-घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहने तन्निर्विकल्पकानन्तरं तादृशाभावबुद्धिरिष्टैव प्रतियोगितावच्छेदकतया यद्भासते तन्निर्व्विकानन्तरमेवाभावप्रतीत्यनुपगमात् इति वाच्यम्। वह्नित्वादिनिर्व्विकल्पकानन्तरं तथाविधप्रत्ययोपगमे विशेषाभावेन तदुत्तरम् उपलक्षणविधया वह्नित्वाद्यवगाहिनो वह्निर्नास्तीत्याकारकसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावप्रत्ययस्यापि (२) स्वीकारापत्तेः एवं स्वातन्त्र्येण प्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयकाभावबुद्धौ प्रतियोगिनि प्रकारस्योपलक्षणतया भानोपगमे वह्निमति वह्नित्वेन द्रव्यं नास्तीतिप्रतीत्यापत्तिः। यत्तु प्रतियोगिप्रकारविरुद्धधर्म्म एव

सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतत्तद्व्यक्तिवृत्तिसाध्यमात्रवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमति सत्त्वात् तादृशप्रसिद्धया तत्र न दोषसम्भव इत्येकमात्रवृत्तीति।

(१) अन्ये त्विति पा०।

(२) तदुत्तरं वह्नित्वाद्यंशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहिवह्निर्नास्तीत्याकारकसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावप्रत्ययस्यापीति पा०।

स्वातन्त्र्येण प्रतियोगितावच्छेदकत्वं भासते इति नियमाच्च तदापत्तिरिति, तन्न, तथा सति ह्रदादौ वह्नित्वेन किमपि द्रव्यं नास्तीति प्रतीत्यनुपपत्तेः। न च प्रतियोगित्वे प्रतीतिप्रकारीभूतधर्म्मान्यूनवृत्तित्वभाननियमात् पर्व्वतादिवृत्तिवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः द्रव्यत्वन्यूनवृत्तित्वान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम्। वह्नित्वेन द्रव्यं नास्तीति शब्दजबोधे प्रतियोगितायाः द्रव्यत्वान्यूनवृत्तित्वभासकाभावात्। न च संसर्गतया भासमाने वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वे द्रव्यत्वान्यूनवृत्तित्वस्य संसर्गतावच्छेदकतया भानमाकाङ्क्षाबलादेव सम्भवतीति वाच्यम्। अन्यूनवृत्तित्वस्य नानापदार्थघटितस्य संसर्गघटकतया भाने मानान्तरविरहेण स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वभानोपगमस्यैवोचितत्वात् (१)। इत्युच्यते, तदा व्याप्यवृत्तितानिवेशपक्षे वह्नित्वादेर्व्याप्यवृत्तिघटत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायासम्भवप्रसक्तिरित्यालोच्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनमनुससार। तदर्थश्च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणवृत्तित्वमेव तथा सत्यपि हेतुमतो घटत्वादिविशिष्टानधिकरणतया वह्नित्वादिना घटाद्यभावमादाय दोषप्रसक्त्या सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थक्यसम्भवात्। न च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताच्छेदकताकभेदवत्त्वं तथाच संयोगत्वावच्छिन्नघटादिमद्भेदमादाय संयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यापत्तिः भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां प्रकृत-

(१) एवमित्यादिः उचितत्वादित्यन्तः पाठः केषुचिदादर्शपुस्तकेषु नास्ति।

प्रतियोगितासामानाधिकरण्यनिवेशनेन सामञ्जस्यात्। न च (१) परे त्वित्यादिनाभिहितद्वितीयकल्प एव पर्य्यवसानमिति घटत्वादिना वह्न्याद्यभावस्यापि घटत्वाद्यवच्छिन्नवह्निमद्भेदमादाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यापत्त्या वह्नित्वादेस्तत्प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकतया अव्याप्तिरिति वाच्यम्। व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदानभ्युपगमेनैवोक्तापत्त्यसम्भवात्, घटत्वेन पटवान्नेत्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नपटात्यन्ताभावस्यैव विषयत्वोपगमात्, प्रतियोगितावच्छेदकं सामानाधिकरण्येन यत्तावच्छेदकं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकताक एव वा भेदो निवेश्यः(२)। अथैवमपि घटत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभावस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नघटादिमद्भेदमादाय घटत्वाद्यवच्छिन्नघटादिवैयधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिर्दुर्व्वारैवेति चेन्न, सामानाधिकरण्येन प्रतियोगिताया अवच्छेदकं यद्यत् तदवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदस्यैव निवेशनीयत्वात्। अथ वह्नित्वादिना

(१) सामञ्जस्यादित्यनन्तरं "न च घटत्वादिना वह्न्याद्यभावस्यापि घटत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यादिमद्भेदमादाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्व्वारं तादृशभेदीयवह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां घटत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावीयवह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगिताव्यधिकरणघटत्वादेरिव तत्समानाधिकरणवह्नित्वादेरपि सामानाधिकरण्येनावच्छेदकतायास्तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतावदप्रत्याख्येयत्वात्, प्रकृतप्रतियोगितासमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नत्वस्य भेदवारणासम्भवादिति वह्नित्वादेस्तत्प्रतियोगितायां सामानाधिकरण्येनावच्छेदकतया अव्याप्तिरिति वाच्यम्।" इत्यधिकः पाठः कुत्रचिदादर्शपुस्तके वर्त्तते।

(२) प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरण्येन यावच्छेदकता तादृशावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेद एव वा निवेश्य इति पा०।

घटाद्यभावस्य यदि घटत्वादिकं प्रतियोगितावच्छेदकं तदा घटादिमति तादृशाभावासत्त्वप्रसङ्ग इति वह्नित्व-घटत्वाद्योरेवावच्छेदकतापर्य्याप्तिरुपगन्तव्या तथाचानवच्छेदकपदस्यावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनधिकरणपरतया व्याख्येयतयैव तादृशाभावप्रतियोगितामादाय दोषाप्रसक्तेः सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यमशक्यवारणमेवेति चेन्न, प्रतियोगिविशेषणतापन्न-तदनापन्नयोरवच्छेदकताविलक्षणेन प्रत्येकमेवावच्छेदकतापर्य्याप्तेः पर्य्याप्तिविवक्षामात्रेण प्रतीकारासम्भवात् सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थक्यात् तदपि प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्य यादृशं विलक्षणमवच्छेदकत्वं तत्पर्य्याप्त्यनधिकरणत्वलाभायैव, एवञ्च विलक्षणावच्छेदकतात्वेन प्रत्येकं पर्य्याप्तयोरवच्छेदकत्वयोस्तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनानुगतयोः समानाधिकरण-व्यधिकरणधर्म्मद्वये पर्य्याप्त्यन्तरं स्वीक्रियते तादृशानुगतरूपावच्छिन्नपर्य्याप्त्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नस्यैवाभावविरोधितेति(१) व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिमति सत्त्वोपपत्तिः ।

एवञ्च ह्रदत्व-वह्नित्वोभयावच्छिन्नवह्न्यभावमादाय पर्य्याप्तिनिवेशव्यावृत्तिप्रदर्शनं समानाधिकरणधर्म्मस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्न-

---

(१) कुत्रचिदादर्शपुस्तके लक्षणाभिप्रायेणेतीत्यनन्तरम् अधिकपाठो वर्त्तते यथा, व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव तत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टविरोधित्वोपगमेनोक्ताभावस्य घटादिमति वृत्तौ बाधकाभावात्, अस्तु वा विलक्षणावच्छेदकतात्वेन प्रत्येकं पर्य्याप्तयोरप्यवच्छेदकत्वयोस्तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतात्वेनानुगतयोः समानाधिकरण-व्यधिकरणधर्म्मद्वये पर्य्याप्त्यन्तरं तादृशानुगतरूपावच्छिन्नपर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नस्यैव वाभावविरोधितेति नानुपपत्तिरिति वदन्ति ।

प्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्य्यन्तीयव्याप्यवृत्तित्वघटितलक्षणाभिप्राये-णेत्याहुः ।

'अव्यभिचारिसम्बन्धरूपता' अवयवशक्त्या अव्यभिचारिसम्बन्धपदप्रतिपाद्यता, तथाच पूर्ब्ववन्न तत्पदस्य पारिभाषिकत्वेति भावः। ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्य व्यभिचारपदार्थस्य तच्छरीरेऽनिवेशात् कथमेवमित्यत आह, 'हेताविति हेत्वन्वयि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वं यथा व्यभिचारः तथा साध्यतावच्छेदकान्वयिनो हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वस्यापि तथात्वादित्यर्थः, वह्निर्धूमस्य व्यभिचारीत्यत्राभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारपदार्थः, तदेकदेशे चाभावे षष्ठ्यर्थप्रतियोगितायां निरूपकत्वसम्बन्धेनान्वयः, प्रतियोगितायां चाधेयतासम्बन्धेन धूमस्य. अवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन धूमविशेषणतापन्नधूमत्वस्यान्वय इति धूमत्वावच्छिन्नधूमाभाववद्वृत्तित्वलाभः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यान्तर्भावेण च न व्यभिचारपदार्थता शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात् साध्यवाचकपदवैयर्थ्यापाताच्च। एवं समानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वं व्यभिचारपदार्थः, सामानाधिकरण्ये च व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यापि वह्नेर्निरूपकत्वेनान्वयः, वह्न्याद्यन्तर्भावेनैव वा शक्तिः, धूमपदं लक्षणया धूमत्वपरम्, आधेयत्वं षष्ठ्यर्थः, अन्वयश्चास्यावच्छेदकत्वे, निरूपकत्वमिन्प्रत्ययार्थः, तथाच धूमत्वनिष्ठस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपको वह्निरित्यन्वयबोधः। यद्यपि लाघवरूप-

विनिगमकसत्त्वादभाववद्वृत्तित्व एव व्यभिचारपदशक्तिकल्पन-मुचितं, तथापि ज्ञेयत्वं वाच्यत्वस्याव्यभिचारीति प्रामाणिकव्यवहारानुरोधादुपदर्शितगुरुरूपस्यापि व्यभिचारपदार्थत्वमावश्यकं, तत्र वाच्यत्वाभावाप्रसिद्ध्या तदभाववद्वृत्तित्वाभावबोधासम्भवात्, उक्तरूपस्य व्यभिचारपदार्थत्वे च व्यभिचारस्याभावोऽव्यभिचार-मित्यव्ययीभावाश्रयणात् ज्ञेयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-नवच्छेदकत्वमव्यभिचारपदार्थः, इन्प्रत्ययार्थः निरूपकत्वं, वाच्य-त्वपदं वाच्यत्वत्वपरं, षष्ठ्यर्थश्चाधेयत्वं, तथाच वाच्यत्वत्वनिष्ठस्व-समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिरूपकं (१) ज्ञेय-त्वमित्यन्वयबोधः। अथैवमपि अव्यभिचारिसम्बन्धपदेनोक्तव्याप्तिः कथं लाभः। न चाव्यभिचारिपदं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक-त्वाश्रयपरं, सम्बन्धश्च तदाश्रयसामानाधिकरण्यमिति तल्लाभ इति वाच्यम्। धूमाव्यभिचारिवह्नित्वमितिप्रयोगाभावादुक्तधर्म्म-बोधकाव्यभिचारपदसमभिव्याहृतमत्वर्थीयस्याश्रयत्वाबोधकत्वाद-व्यभिचारपदार्थान्वयितावच्छेदकं यद्रूपं तदवच्छिन्नसमानाधिकर-णाभावप्रतियोगितानवच्छेदकताबोधकताया व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्, साध्यतावच्छेदकस्याव्यभिचारिपदार्थत्वे हेतुसमानाधिकरणेत्यादि-व्याप्तिबोधस्याशक्यत्वाच्चेति चेन्न, अव्यभिचारिसम्बन्ध इत्यस्याव्यभि-चारिहेतुनिष्ठं साध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः, एवञ्च साध्यताव-च्छेदकनिष्ठस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकताकहेतु निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यमिति पर्य्यवसितं, उक्तलक्षणवाक्य-

(१) स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकताकमिति पा०।

स्याप्यत्वैवार्थे तात्पर्य्यं न तु यथाश्रुतविशेष्य-विशेषणभावे, तदापन्न-स्याव्यभिचारिसम्बन्धपदेन बोधयितुमशक्यतया पारिभाषिकताया-दुर्व्वारत्वात्। न च यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य व्याप्तित्वं तदन्यरूपेण तस्याव्यभिचारिसम्बन्धपदार्थत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्। एवं सति साध्याभाववद्वृत्तित्वमात्रस्य व्यभिचारपदार्थत्वेऽपि व्यतिरेकिसाध्यकोक्तव्याप्तेरव्यभिचारिसम्बन्धरूपतोपपत्तेरुक्तधर्म्मस्य व्यभिचारपदार्थत्वव्यवस्थापनाया अनुपयुक्तत्वात्। उक्तलक्षणेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यमन्तर्भाव्याव्यभिचारिसम्बन्धरूपताया व्यवस्थापयितुं शक्यत्वात् साध्यसामानाधिकरण्यानन्तर्भावेऽपि प्रतियोगिसमानाधिकरणस्वसमानाधिकरणनिरुक्तयावदभावकत्वरूप-पर्य्यवसितपूर्व्वलक्षणार्थस्य सम्बन्धरूपतासम्भवात्। 'अवच्छेदकत्व-मिति अनवच्छेदकमित्यत्र यदवच्छेदकपदं तत्तात्पर्य्यविषयताव-च्छेदकमित्यर्थः, 'तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं' पर्य्याप्तिसम्बन्धेनावच्छेद-कतावत्त्वं, तथाच पर्य्याप्तिसम्बन्धेनावच्छेदकत्वावच्छिन्नस्य भेदोऽनवच्छेदकपदेन विवक्षित इति भावः। 'विशिष्टवह्न्यभावस्य' 'प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्येत्यन्वयः, महानसीय-त्वादिविशिष्टवह्न्यभावस्य प्रतियोगितायां महानसीयत्वसहित-वह्नित्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि आश्रयतासम्बन्धेनावच्छेदकतावदन्य-त्वस्य वह्नित्वे दुर्लभत्वादिति भावः। प्रतियोगिविशेषणतापन्न-धर्म्मान्तरसहितवह्नित्वावच्छिन्नाभावमादाय दोषं प्रदर्श्य प्रति-योगिविशेषणतापन्नधर्म्मस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं प्रतीयते इति नियममनभ्युपगन्तुर्व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाववादिनः प्रति-

योग्यवृत्तिधर्म्मसहितप्रतियोगिवृत्तिधर्म्मपर्य्याप्तप्रतियोगितावच्छेद-कताकोप्यभावोस्तीति व्युत्पादनाय तादृशाभावमादायापि दूषणं दर्शयति, 'ह्रदत्वेति, उभयावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकोभय-घटकप्रत्येकस्यावच्छेदकताया अव्याहतत्वादिति भावः । 'न चेति-रिति, अवच्छेद्याश्रयविशेषणभावापन्नेषु तदानापन्नेषु वा नाना-धर्म्मेषु पर्य्याप्तं यदवच्छेदकत्वं पर्य्याप्तिसम्बन्धेन तदवच्छिन्नभेदस्य तत्पर्य्याप्त्यनवच्छेदकप्रत्येकधर्म्ममात्रवृत्तिधर्म्मावच्छेदेन सत्त्वाद्वह्नि-त्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य घटत्वाद्यवच्छिन्ने घट-पटोभयत्वावच्छिन्नभेदवन्निष्प्रत्यूहत्वादिति भावः । न च वह्नि-निष्ठह्रदत्वावच्छिन्नोभयावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिक-रण्येन यदवच्छेदकत्वं तद्वह्नित्वमात्रे पर्य्याप्तं ह्रदत्वस्य व्यधि-करणतयैवावच्छेदकत्वादिति कथं वह्नित्वस्य तादृशावच्छेदका-वच्छिन्नान्यत्वनिर्व्वाह इति वाच्यम् । यतः सामानाधिकरण्येना-नवच्छेदकमित्यस्य तत्तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तियत्-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नभेदकूटवत्त्वमित्यर्थः, इत्यञ्च ह्रदत्व-वह्नित्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगितायाः समानाधिकरणवृत्त्ये-कमेवावच्छेदकत्वमुभयत्वपर्य्याप्तं तदवच्छिन्नभेदो वह्नित्वेऽव्याहत-एवेति । ननु संयोगादिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिवारणाय तदभाव-व्यावर्त्तकव्याप्यवृत्तित्वादिविशेषणोपादाने तत्साध्यकसत्त्वादिरूप-व्यभिचारिहेतावतिव्याप्तिप्रसङ्गः अभावान्तरस्यैव लक्षणघटक-त्वादित्याशङ्कां व्यभिचारिहेतुकस्थले संयोगाद्यभावस्य लक्षणघट-कत्वप्रदर्शनेन परिहरति, 'सत्त्ववतीति, 'व्याप्यवृत्तिरित्युपलक्षणं

प्रतियोगिव्यधिकरणस्येत्यपि बोध्यम्। अयम्भावः व्याप्यवृत्तित्वमत्र नावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं न वा स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वसामान्याभावः, प्रतियोगिव्यधिकरणत्वञ्च न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं, किन्तु स्वाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वं वा व्याप्यवृत्तित्वं, प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वञ्च प्रतियोगिवैयधिकरण्यं तच्च संयोगाद्यभावसाधारणं, हेत्वधिकरणे तथात्वस्य(१) विवक्षितत्वात् सद्धेतुस्थले न तादृशाभावस्य लक्षणघटकता तत्र गुणादेर्हेत्वनधिकरणत्वात्, सत्तादिहेतुकस्थले तस्य हेत्वधिकरणतया तत्र व्याप्यवृत्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणश्च साध्याभावो लक्षणघटक एवेति। 'वक्ष्यमाणमिति सिद्धान्तलक्षण इत्यादिः, 'तदवच्छेदकत्वं' प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्, 'इहापि' एतल्लक्षणेऽपि, 'बोध्यं' विवक्षणीयम्, अन्यथा लघुरूपसमनियतगुरुधर्म्मावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति भावः। तथाच संयोगादिरूपसाध्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वादिविशेषणेन व्यावर्त्तनेऽपि न क्षतिः व्याप्यवृत्त्यभावान्तरप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य संयोगत्वादौ सत्त्वेन तदवच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्त्यप्रसक्तेरिति यथाश्रुताशयोऽत्रावगम्यते स न सङ्गच्छते, सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यनतिरिक्तवृत्तितायाः सत्त्वात्साधारणतयाऽव्याप्तेर्वारणाय स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रति-

(१) हेत्वधिकरणे अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्य प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वस्य च विवक्षितत्वादित्यर्थः।

योगितानवच्छेदकतत्कत्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वस्यैव विवक्षणीयतया तद्घटकाभावे (१) व्याप्यवृत्तित्वनिवेशे प्रयोजनविरहेण संयोगादिसाध्यकसद्धेतौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगत्वादेर्निरुक्तानतिरिक्तवृत्तित्वस्य संयोगत्वादिसाधारण्यविरहेणाव्याप्त्यनवकाशेन हेतुसमानाधिकरणाभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणवैयर्थ्यात्। न च स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणादाने संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितापत्ते संयोगेन साध्यतायां हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं तादृशधर्म्माप्रसिद्धेः तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसकलधर्म्मावच्छिन्नानामेव संयोगेनाभावानां केवलान्वयित्वादिति स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणस्यावश्यकतेति वाच्यम्। संयोगाद्यभावव्यावर्त्तकस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्य निवेशे संयोगेन साध्यतायां हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावो गुणादीनामेव व्याप्यवृत्तिर्न तु द्रव्यस्येति तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तादृशधर्म्माप्रसिद्धितादवस्थ्यात् प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं परित्यज्य एकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विशेषणत्वपक्षस्यैवावलम्बनीयतया व्याप्यवृत्तित्वविशेषणवैयर्थ्यस्य दुरुद्धरत्वात् तस्मात्

(१) तादृशपारिभाषिकावच्छेदकत्वघटकाभावे इत्यर्थः।

'वक्ष्यमाणं चेत्यादिग्रन्थस्य (१) अभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणं न देयमेव तद्दानेऽपि संयोगत्वादौ द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वीयपारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहेणाव्याप्त्यप्रसक्तेरित्याशयः। ननु पारिभाषिकावच्छेदकत्वशरीरनिविष्टस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणमावश्यकम् अन्यथा तुल्ययुक्त्या सत्तादिहेतुकेऽपि संयोगत्वादौ पारिभाषिकावच्छेदकत्वानिर्व्वाहादिति हेतुमन्निष्ठाभावेऽपि तद्विशेषणमावश्यकम् अन्यथाव्याप्तेरित्याशङ्कां सत्तादिहेतुकस्थले गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः पारिभाषिकावच्छेदकत्वं संयोगत्वादौ प्रदर्श्य वारयति, 'भवति चेति, गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावानां व्याप्यवृत्तित्वाभिधानञ्च संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसूचनाय, जन्यद्रव्येषूत्पत्तिकालावच्छेदेन गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य नवीनैरुपगमात्तन्मते गुणत्वस्य संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न सम्भवतीति 'गुणावृत्तित्वानुसरणं, संयोगि गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणावृत्तित्वं न विशिष्टहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमतः संयोगसाध्यकव्यभिचारिमात्रे यादृशप्रतियोगितावच्छेदकमुपादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं निर्व्वहति तादृशधर्म्ममाह, 'द्रव्यमात्रसमवेतत्वेति।

इति चक्रवर्त्तिलक्षणव्याख्या।

---

(१) ग्रन्थस्येत्यनेन आशय इत्यस्य सम्बन्धः।

प्रगल्भलक्षणद्वयम् ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

साध्यतावच्छेदकविशिष्ट(१)साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वं, यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं नास्ति तत्त्वं वा व्याप्तिरिति तु न युक्तं सर्व्वत्र साध्याभावपदवैयर्थ्यात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

प्रगल्भलक्षणद्वयमेकदोषेण दूषयितुमुपन्यस्यति, 'साध्यतावच्छेदकविशिष्टेत्यादि, विशिष्टाभावो विशेष्य-विशेषणसम्बन्धाभावरूपः, उभयाभावश्च परम्परासम्बन्धेन द्वित्वाभावरूप इति मतेनेदं लक्षणमन्यथा व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावं विनापि तादृशाभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवे 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रन्थानुत्थितेरिति ध्येयम् । अवच्छेदकत्वमिहानतिरिक्तवृत्तित्वं न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः यथोक्तधर्म्मयोस्तादृशावच्छेद्यावच्छेदकभावे मानाभावात् । 'स्वपदं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुपरं, तथाच साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्ति यद्धर्म्मविशिष्टसमानाधिकरणसाध्याभावत्वं तद्धर्म्मवत्त्वं व्याप्तिरिति तु समुदितार्थः, सद्धेतौ साध्यासमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य हेत्वसमानाधिकरणत्वनियमात् तादृशसाध्याभावत्वं साध्यसामा-

(१) साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति पा० ।

नाधिकरणानतिरिक्तवृत्तीति लक्षणसमन्वयः। व्यभिचारिणि तादृशसाध्याभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणतया तदतिरिक्तवृत्त्येव तदिति न लक्षणसमन्वयः। गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेर्वारणाय 'साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति, साध्याधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं तेन संयोगादिना धूमादेरभावस्य कालिकादिना धूमादिमति वृत्तावपि (१) नातिव्याप्तिः। द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तेर्वारणाय हेतुतावच्छेदकविशिष्टत्वेनोपादानं, तद्विशिष्टाधिकरणत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं तेन धूमादिसमवायिनिष्ठवह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभावस्य वह्न्यादिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिः। साध्य-हेतुसामानाधिकरण्यघटकवृत्तिद्वयमेकसम्बन्धेन बोध्यं तेन द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ दैशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन साध्यवन्महाकालादिवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः। यद्यपि हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वघटकमभावत्वरूपं विशेष्यं व्यतिरेकिसाध्यके साध्यासमानाधिकरणाभावसाधारणमिति विशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यशून्यावृत्तित्वरूपस्तदनतिरिक्तवृत्तित्वं दुर्वचं, तथापि यावन्तः स्वसमानाधिकरणसाध्याभावा विशिष्टसाध्यसमानाधिकरणाः इत्यर्थस्य विवक्षणीयतया न दोषः। अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः साध्याभावस्य साध्यवत्यपि वृत्तेरिति तु नाशङ्कनीयं व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं यत् तदवृत्तित्वावच्छिन्ना-

(१) समवायादिना धूमादिमति वृत्तावपीति पा०।

भावस्यापि साध्याभावतया तस्य च साध्यवत्यवृत्तेः(१)। 'यत्समानाधिकरणेति यद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणेत्यर्थः, तेन द्रव्यं गुणकर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्तासमानाधिकरणद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावप्रमायां साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः। यद्धर्म्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यशरीरे च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्धर्म्मावच्छिन्नाधिकरणत्वं निवेशनीयं तत्प्रयोजनन्तु स्फुटमेव (२)। अधिकरणवृत्तित्वञ्च निरवच्छिन्नं ग्राह्यं, तेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणकपिसंयोगत्वावच्छिन्नकपिसंयोगाभावादिविषयकप्रमाया अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहकालीनायाः साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः, 'प्रमायां' प्रमासामान्ये, तेन व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः, समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावत्वेन व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वज्ञानस्य साध्यवत्त्वज्ञानविरोधित्वात् सद्धेतावपि लक्षणगमनासम्भव इत्यतो ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य प्रमासामान्यनिवेशनं, प्रमापदञ्च भ्रमसामान्यभिन्नज्ञानपरम् (३) अत उक्तभ्रमात्मकज्ञानस्याभावत्वाद्यंशे प्रमात्वेऽपि न क्षतिः। साध्यवत्ताज्ञानपदमपि तत्सामान्यपरं अतो व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्ताज्ञानस्य तद्धर्म्मवत्त्वेन साध्यवत्तावगाहिज्ञानविरोधित्वेऽपि न क्षतिः, एवञ्च साध्यपदं साध्यतावच्छेदकविशिष्टपरं, ज्ञानञ्च स्वसमानधर्म्मितावच्छेदककत्वेन

---

(१) अव्याप्यवृत्तीत्यादिः अवृत्तेरित्यन्तः पाठः केषुचिदादर्शपुस्तकेषु नास्ति।

(२) वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणमेव प्रयोजनम्।

(३) यावद्भ्रमभिन्नपरमिति पा०।

स्वविषयीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गकत्वेन च विशेषणीयं तेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाद्यभाववत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानसामान्यान्तर्गतद्रव्यत्वादिना धूमादिप्रकारकं भिन्नधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकं समवायादिसम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकञ्च ज्ञानं प्रत्यप्रतिबन्धकत्वात् कामिनीजिज्ञासादेरेव च तादृशज्ञानसामान्यविरोधित्वात् अतिव्याप्तेर्नावकाशः। ‘साध्याभावपदवैयर्थ्यादिति, अत्र च साध्यतावच्छेदकविशिष्टसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं स्वव्यापकतादृशसामानाधिकरण्यकत्वं तथाच साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यत्वं यत्समानाधिकरणसाध्याभावत्वव्यापकतावच्छेदकं तत्त्वं व्याप्तिरित्येतादृशार्थकत्वे प्रथमलक्षणे न साध्याभावपदवैयर्थ्यं, यत्समानाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपयत्सामानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकत्वात् यत्समानाधिकरणसाध्याभावनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपस्य यत्समानाधिकरणसाध्याभावत्वव्यापकतावच्छेदकत्वस्यातिरिक्ततया तद्घटितलक्षणे यत्सामानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्यानिवेशात् तद्घटितलक्षणसम्भवेऽपि प्रकृतलक्षणे वैयर्थ्यानवकाशात्। एवं यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमात्वव्यापकः साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वाभावस्तत्त्वमित्येतादृशार्थकत्वे द्वितीयलक्षणेऽपि न तद्वैयर्थ्यं, यत्समानाधिकरणप्रमात्वव्यापकताघटकाभावात् यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमात्वव्यापकतायामभावान्तरस्यैव निवेशादित्यवधेयम्। इति प्रगल्भलक्षणद्वयव्याख्या समाप्ता।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

यत्तु साध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्ति तत्त्वं व्याप्तिरिति, तन्न, अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वे साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

'साध्याभाववतीति यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्ये प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्तत्त्वमित्यर्थः, वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वविशिष्टनिरूपिता विषयिता व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वत्वविशिष्टविषयितैव सा च न वह्न्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तच्छालिज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वात्, व्यभिचारिणि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितापि तादृशी तद्वतो ज्ञानस्य च व्यभिचारज्ञानविधयानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् तादृशविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वान्नातिव्याप्तिः । यन्निष्ठत्वस्यानुपादाने धूमाद्यंशे वह्नित्वावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वावगाहिभ्रमनिष्ठवह्न्यभाववद्वृत्तित्वत्वविशिष्टनिरूपितविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः (१) अतस्तदुपादानं, तथाच

(१) केवलान्वयिनि साध्याभाववद्वृत्तितात्वविशिष्टनिरूपिततादृशभ्रमविषयताया अप्रसिद्धत्वेन व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वविशिष्टनिरू-

भ्रमविषयवह्न्यभाववद्वृत्तित्वस्य हेतुनिष्ठत्वाभावान्नदोषः। यन्निष्ठ-पदार्थनिरूपितविषयितासामान्ये यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविष-यितासामान्ये इति वा यद्युच्यते तदा व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्न-साध्याभाववद्वृत्तित्वमेव यत्र समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्या-भाववद्वृत्तितात्वेन भातं तादृशज्ञानीयहेतुनिष्ठतथाविधसाध्या-भाववद्वृत्तित्वनिरूपितविषयिताया अप्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छे-दकत्वादसम्भवोऽव्याप्तिर्व्वेति (१) साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वविशिष्ट-निरूपितत्वं विषयितायाविशेषणं तादृशभ्रमविषयिता च न साध्या-भाववद्वृत्तित्वत्वविशिष्टनिरूपिता तादृशविषयितानिरूपकस्य व्यधि-करणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य विशेषणीभूतं यत्समाना-धिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वं तद्विशिष्टत्वाभावात्। न च तद्विशिष्टनिरूपितत्वं यदि तदवच्छिन्ननिरूपकताकत्वं तदा समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तितात्वस्य तद्भ्रम-विषयवृत्तावसत्त्वेऽपि तन्निष्ठविषयितानिरूपकत्वे व्यधिकरणी-भूयावच्छेदकत्वाद्भ्रमविषयितायास्तद्विशिष्टनिरूपितत्वमक्षतमेव। यदि च वस्तुगत्या यत्र तद्वैशिष्ट्यं तन्निरूपितत्वमेव तद्विशिष्टनिरू-पितत्वं तदा व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वविशिष्ट-निरूपितत्वमेवोक्तभ्रमविषयिताया अक्षतमिति कथं तद्व्यावर्त्तन-मिति वाच्यम्। विशेषणीभूतधर्म्मान्तरविशिष्टेन व्यावर्त्त्यमानस्य

पितविषयितायाश्च प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभाववत्त्वात् लक्षणगमनान्नासम्भवो-ऽभिहितः।

(१) सर्व्वत्र तादृशभ्रमे मानाभावादाह, अव्याप्तिर्व्वेतीति।

विशेष्यस्य भाने विशेषणांशे प्रकारीभवन्त्यां (१) व्यक्तौ विशेष्यसम्बन्धितावच्छेदकताया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे भानात् साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशेषणविशिष्टविषयेण निरूपकीभूय विषयिताव्यावर्त्तने व्यावर्त्तकविषयस्याश्रयतया व्यावर्त्तकं यत् साध्याभाववद्वृत्तितात्वं तस्यापि निरूपकतावच्छेदकीभूय विषयिताव्यावर्त्तकत्वादुक्तभ्रमविषयिताव्यावृत्तेः (२) तद्व्यावर्त्तकविषयव्यावर्त्तकस्य तन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तितात्वस्य तादृशविषयितानिरूपकतानवच्छेदकत्वात् इति तादृशविषयिताया लक्षणाघटकत्वादेव च भ्रमविषयिताव्यावर्त्तकतयैव साध्याभाववत्पदसार्थक्यं, तादृशविषयिताया उक्तक्रमेण हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तितात्वविशिष्टानिरूपितत्वेऽपि हेतुनिष्ठाधेयतात्वविशिष्टनिरूपितत्वानपायात् साध्याभावमनुपादायाभावाधिकरणवृत्तित्वत्वविशिष्टविषयितानिवेशे वृत्तौ समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाधिकरणीयत्वभ्रमविषयितावारणेऽपि वृत्तिविशेषणे तन्निरूपकेऽधिकरणे यत्र समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभ्रमस्तद्विषयितावारणासम्भवेन साध्याभावांशनिवेशस्यावश्यकत्वात् । न च साध्याभावपर्य्यन्तनिवेशेऽपि (३) वह्नित्वावच्छिन्नवह्न्यभावत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावमवगाह्य तादृशाभाववद्वृत्तित्वावगाहि यज्ज्ञानं तदीयतादृशाभाववद्वृत्तित्वविषयितापि साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वविशिष्टनिरूपितैव

(१) आश्रयतयेत्यादिः ।

(२) तथाच उक्तव्युत्पत्त्या साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वविशिष्टनिरूपितविषयितापदेन तदवच्छिन्नतदाश्रयनिष्ठनिरूपकताकविषयितालाभात् न तादृशविषयितायालक्षणाघटकत्वमिति भावः । (३) तावत्पर्य्यन्तनिवेशेऽपीति पा० ।

व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको यः साध्याभावस्तद्वृत्तित्वत्वस्यैव तत्र विशेषणतया भानात्तद्विशिष्टत्वस्य च तादृशज्ञाननिष्ठविषयितानिरूपकसाध्याभाववद्वृत्तित्वे सत्त्वादिति तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्। अभावांशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यप्रकारकं व्यभिचारज्ञानमेवानुमितिविरोधि, यत्र च व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यं प्रकारस्तादृशज्ञानविषयघटकस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेस्तादृशज्ञानविषयितायां विशिष्टनिरूपितत्वासम्भवात्। न चैवमपि समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाव-व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावद्वयविशेषिताधिकरणवृत्तित्वावगाहिनः समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावांशे भ्रमरूपज्ञानस्य विषयितायां व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तितात्वविशिष्टनिरूपितत्वात् समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावविषयितानिरूपिताधिकरणविषयितानिरूपिताधेयत्वविषयितात्वेन च प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम्। हेतुसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्याभावत्वविशिष्टविषयितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् उक्तभ्रमे च समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावविषयितायास्तादृशविशिष्टनिरूपितत्वाभावेन तस्या एव च प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनाव्याप्त्यनवकाशात्। अथ यत्र ज्ञाने हेतुसमानाधिकरणतया भासमाने व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-

स्व-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यस्यैका प्रकारता तादृशज्ञानीयव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावविषयितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य विषयीभवदभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वासम्भवेऽपि व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धविषयितानिरूपकविषयितात्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य चाक्षतत्वादव्याप्तिर्दुर्वारैव इति चेन्न, तादृशभ्रमस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वे च संसर्गीयविषयिताद्वयानिरूपकत्वेनाभावविषयिताया विशेषणीयतया सामञ्जस्यात्। अथ साध्यरूपविशेषणविशिष्टस्याभावस्य विषयितानिरूपकतया लक्षणघटकत्वे साध्याभावयोः सम्बन्धस्य सम्बन्धविधया लक्षणघटकत्वमावश्यकं स च सम्बन्धः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपः व्यधिकरणघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपश्चाननुगत इति प्रथमस्य निवेशे केवलान्वयिनि साध्यविशेषिताभावस्यैवाप्रसिद्धिः व्यतिरेकिसाध्यकसद्धेतौ च तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धिरित्यसम्भवश्चरमस्य निवेशे च सर्व्वत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकधर्म्माणाञ्च उपलक्षणीभूतेन केनचिद्रूपेणानुगमय्य तेन रूपेण तेषां निवेशो न सम्भवति प्रतियोगितावच्छेदकोपलक्षणस्य सम्बन्धघटकतया भानासम्भवात्। न चावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिताया एव सम्बन्धतया निवेशान्नाननुगमनिबन्धनोक्तदोष इति

वाच्यम्। अवच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिताविषयकाभाव-ज्ञानस्य प्रतियोगिमत्त्वज्ञानाविरोधितया तज्ज्ञानाविरोधिनः प्रति-योगिविशेषिताभावज्ञानस्य चानुभवविरुद्धतया अवच्छेदकावच्छि-न्नत्वाविशेषितप्रतियोगितायाः संसर्गतया अभानात्। न च स्वाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषित एवा-भावो निवेश्यः, न तु साध्यविशेषितः, वह्नित्वादिना घटाद्यभाव-एव वह्न्यादिसाध्यक-धूमादिहेतुकस्थले लक्षणघटक इति वाच्यम्। प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके तादृशाभावाप्रसिद्धेः एवं स्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्नित्वादिविशेषिते वह्नित्वादिना घटा-देरभावे भासमाने यत्र सम्बन्धघटकप्रतियोगितायां बाधितवह्न्या-दिनिष्ठत्वस्य भानं तादृशज्ञानीयाभावविषयितायाः उक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावनिरूपिततया अनुमितिविरोधितया चानुपपत्तेर्दुर्व्वारत्वात् स्वावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगि-तानिवेशे च सर्व्वत्र सद्धेतावप्रसिद्धेः, एवं प्रतियोगिविशेष्यतापन्न-एवाभावे प्रतियोगिपारतन्त्र्येण समानाधिकरणधर्म्मस्य स्वाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वं प्रामाणिकं न तु प्रति-योगिविशेष्यतानापन्ने वह्निर्नास्ति वह्नित्वेन घटो नास्तीत्येव प्रतीतिः न तु वह्नित्वेन नास्तीति तथाच विशिष्य प्रतियोग्यविशे-षितस्य उक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषितस्याभावस्य विष-यित्वनिरूपकतया निवेशो न सम्भवत्येवेति। मैवं, प्रतियोग्यादि-विशेषिताभावीयत्वेन विशिष्टनिरूपितविषयिता लक्षणे न निवे-श्यते, अपि तु स्वनिरूपकहेतुसमानाधिकरणाभावनिष्ठो यः सम्ब-

न्धस्तत्प्रतियोगिसाध्यनिष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकतावच्छेदकतात्वेन, यत्र हेतुसमानाधिकरणघटत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावे वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्न्यादेः साध्यस्य प्रकारता तादृशज्ञानविषयितानिरूपकाभावनिष्ठो न निरुक्ततन्निरूपकतावच्छेदकसम्बन्ध इति तद्विषयिताव्युदासः, यत्र वह्नित्वावच्छिन्नघटाभावे तन्निष्ठवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव वह्नेः सम्बन्धतया भासते तत्र तत्सम्बन्धप्रतियोगी न वह्निरपि तु घट एवेति साध्ये वास्तवतत्सम्बन्धप्रतियोगित्वनिवेशात्तादृशज्ञानीयाभावविषयिताव्युदासः, साध्यनिवेशाद्यत्र वह्नित्वेन घट एव वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन तत्सम्बन्धानुयोगिनि वह्नित्वावच्छिन्नघटाभावे प्रकारस्तादृशज्ञानीयाभावविषयितायास्तत्सम्बन्धप्रतियोग्यवच्छिन्ननिरूपकताकत्वेऽप्यनुमितिविरोधित्वेऽपि च न दोषः, यत्र घटत्वावच्छिन्नवह्न्यभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वेन वह्नेः संसर्गतया भासते तादृशज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे साध्यप्रतियोगिको हेतुसमानाधिकरणाभावानुयोगिको यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वविशिष्टसम्बन्धस्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वविशिष्टसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठनिरूपकतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमिति(१)। साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपविषयस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोट्यप्रवेशादतिव्याप्तिरतो विषयितापर्य्यन्तनिवेशनम्। हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तितात्वविशिष्टे प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितापर्य्याप्त्यभावविवक्षणे साध्यप्रति-

(१) नचैवमित्यादि विवक्षणीयमितीत्यन्तं क्रोड़पत्रम्।

योगिकाभावमात्रनिवेशे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहिन एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तदघटितविषये प्रतिबन्धकज्ञानविषयिताया अपर्य्याप्तेः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावनिवेशश्च न सम्भवतीति(१) तदुपेक्षितं, व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावात् अतिव्याप्तिरतः सामान्य इत्युक्तम्। प्रकृतानुमितिपदं प्रकृतानुमितिसामान्यपरमन्यथा व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावविषयकसमूहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य हेतुनिष्ठतादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयिताया अपि सत्त्वात् सद्धेतावपि लक्षणगमनासम्भवात्। एवं प्रकृतेत्यनुपादाने कामिनीजिज्ञासादौ प्रसिद्धा या अनुमितिसामान्यप्रतिबन्धकता तदवच्छेदकत्वाभावो धूमाभाववद्वृत्तित्वादिविषयितायामक्षत एव तद्विषयकज्ञानस्य अन्यसाध्यकान्यलिङ्गकान्यसंसर्गकानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादतः 'प्रकृतेति तत्साध्यक तद्धेतुकतत्संसर्गकपरं, सद्धेतुनिष्ठव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकस्वरूपासिद्ध्यादि-(२) ज्ञानवृत्तित्वादसम्भवः स्यादतो यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयकज्ञानसामान्यस्य(३)

---

(१) हेतुनिष्ठसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वासम्भवेनासम्भवापत्तेरिति शेषः।

(२) अनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वं लक्षणघटकमित्याभिप्रायेण स्वरूपासिद्ध्याद्युत्कीर्त्तनम्।

(३) यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्त्वविशिष्टनिरूपितविषयिताशालिज्ञानसामान्यस्येत्यर्थः।

अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वमुपेत्य निरुक्तविषयितासामान्येऽनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावपर्य्यन्तानुधावनम्। अवच्छेदकत्वञ्च स्वरूपसम्बन्धविशेषः। न च धूमाभाववद्वृत्तितात्वेन घटादिविषयकज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया धूमाभाववद्वृत्तित्वत्वविशिष्टविषयिताशालिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकताकल्पनस्यासम्भवात् तादृशविषयितायां प्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वासत्त्वेनातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। धूमाभाववद्वृत्तित्वत्वप्रकारितानिरूपितविषयिताशालिज्ञानत्वेन भ्रमसाधारणप्रतिबन्धकताकल्पनसम्भवात् तादृशविषयितात्वेन वास्तवधूमाभाववद्वृत्तित्वत्वविशिष्टनिरूपितविषयिताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्याचतत्वात्। न चैवं समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाव--व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावद्वयविशेषिताधिकरणवृत्तित्वावगाहिनः समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावांशे भ्रमरूपज्ञानस्य (१) विषयिताया व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तितात्वविशिष्टनिरूपितत्वात् समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावविषयितानिरूपिताधिकरणविष--यितानिरूपितविषयितात्वेन च प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम्। हेतुसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितविषयितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्य विवक्षणीयत्वात् उक्तभ्रमे च समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावनिरूपितविष-

(१) समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावांशे प्रमारूपत्वे तादृशज्ञानविषयितायाहेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वविशिष्टानिरूपितत्वेन लक्षणाघटकत्वाच्च दोष इति भ्रमत्वोत्कीर्त्तनम्।

यितायास्तादृशविशिष्टनिरूपितत्वाभावेन तस्या एव च प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनाव्याप्त्यनवकाशात्। न चैवं हेतुसमानाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव यत्र हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्व-समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावत्वाभ्यां भानं तादृशभ्रमविषयिताया हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितत्वात् समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाच्चाव्याप्तिरिति वाच्यम्। अनुयोगितादृयावच्छिन्नानिरूपितत्वेन तादृशविषयिताया निवेशनीयत्वात्। अथ यत्र ज्ञाने हेतुसमानाधिकरणतया भासमाने व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यस्यैका प्रकारता तादृशज्ञानीयव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावविषयितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य विषयीभवदभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वासत्त्वेनासम्भवेऽपि व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धविषयितानिरूपकविषयितात्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य चावश्यकत्वादव्याप्तिर्दुर्व्वारैवेति चेन्न, तादृशतादृशभ्रमस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वे च संसर्गीयविषयितादृयानिरूपकत्वेनाभावविषयिताया विशेषणीयतया सामञ्जस्यात्। अथ साध्यरूपविशेषणविशिष्टस्याभावस्य विषयितानिरूपकतया लक्षणघटकत्वे साध्याभावयोः सम्बन्ध-

स्यापि सम्बन्धविधया लक्षणघटकत्वमावश्यकं स च सम्बन्धः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वरूपः, व्यधिकरणघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपश्चाननुगत इति प्रथमस्य निवेशे केवलान्वयिनि साध्यविशेषिताभावस्यैवाप्रसिद्धिः व्यतिरेकिसाध्यकसद्धेतौ च तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धिरित्यसम्भवः चरमस्य निवेशे च सर्व्वत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः, प्रतियोगितावच्छेदकधर्म्माणाञ्चोपलक्षणीभूतेन केनचिद्धर्म्मेणानुगमय्य निवेशो न सम्भवति प्रतियोगितावच्छेदकोपलक्षणस्य सम्बन्धघटकतया अभानात्। न चावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितायाः एव सम्बन्धविधया निवेशान्नाननुगमनिबन्धनो दोष इति वाच्यम्। अवच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशेषितप्रतियोगिताविषयकाभावज्ञानस्य प्रतियोगिमत्ताज्ञानाविरोधितया तज्ज्ञानाविरोधिनः प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानस्य चानुभवविरुद्धतया अवच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितायाः संसर्गतया अभानात्। न च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषित एवाभावो निवेश्यो न तु साध्यविशेषितः, वह्नित्वादिना घटाद्यभाव एव वह्न्यादिसाध्यकधूमादिहेतुकस्थले लक्षणघटक इति वाच्यम्। प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके तादृशाभावाप्रसिद्धेः (१) एवं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्नित्वादिविशेषिते वह्नित्वादिना घटादेरभावे भासमाने यत्र सम्बन्धघटकप्रतियोगितायां बाधितस्य वह्न्यानिष्ठत्वस्य भानं तादृशज्ञानीयाभावविषयि-

(१) सामान्यरूपेण विशेषाभावानभ्युपगमात् अभ्युपगमे त्वाह, एवमिति।

तया उक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावनिरूपिततया अनुमितिविरोधितया चानुपपत्तेर्दुर्व्वारत्वात् स्वावच्छिन्नसाध्य-वृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगितानिवेशे च सर्व्वत्र सद्धेतावप्रसिद्धेः, एवं प्रतियोगिविशेष्यतापन्न एवाभावे प्रतियोगिपारतन्त्र्येण समाना-धिकरणधर्म्मस्य स्वातन्त्र्येण व्यधिकरणधर्म्मस्य स्वावच्छिन्नप्रति-योगिताकत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वं प्रामाणिकं न तु प्रतियोगिविशेष्य-तानापन्ने वह्निर्नास्ति वह्नित्वेन घटो नास्तीत्येव प्रतीतेर्न तु वह्नित्वेन नास्तीति, तथाच विशिष्य प्रतियोग्यविशेषितस्योक्त-सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषितस्याभावस्य विषयत्वनिरूप-तया निवेशो न सम्भवत्येवेति । मैवम् । प्रतियोग्यादिविशेषिता-भावीयत्वेन विशिष्टनिरूपितविषयिता लक्षणे न निवेश्यते अपि तु स्वनिरूपकहेतुसमानाधिकरणाभावनिष्ठो यः सम्बन्धस्तत्प्रति-योगिसाध्यनिष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकताकत्वेन, यत्र हेतुसमानाधिकरणघटत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभावे वह्नित्वाद्यवच्छि-न्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्न्यादेः साध्यस्य प्रकारता तादृश-ज्ञानविषयितानिरूपकाभावनिष्ठो न निरुक्ततन्निरूपकतावच्छे-दकसम्बन्ध इति तद्विषयताव्युदासः, यत्र वह्नित्वावच्छिन्नघटा-द्यभावे तन्निष्ठवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव वह्नेः सम्बन्ध-तया भासते तत्र तत्सम्बन्धप्रतियोगी न वह्निरपि तु घट एवेति साध्ये वास्तवतत्सम्बन्धप्रतियोगित्वनिवेशात्तादृशज्ञानीयाभावविष-यिताव्युदासः। साध्यनिवेशाद्यत्र वह्नित्वेन घट एव वह्नित्वावच्छि-न्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन तत्सम्बन्धानुयोगिनि वह्नित्वावच्छि-

अघटाभावे प्रकारस्तादृशज्ञानीयाभावविषयितायास्तत्सम्बन्धप्रतियोग्यवच्छिन्ननिरूपकताकत्वेऽप्यनुमितिविरोधित्वेऽपि च न दोषः । यत्र घटत्वावच्छिन्नवह्न्यभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वेन वह्नेः संसर्गतया भासते तादृशज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे साध्यप्रतियोगिको हेतुसमानाधिकरणाभावानुयोगिको यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धः तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वविशिष्टसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठनिरूपकतावच्छेदकताकत्वं विवक्षणीयमिति दिक् (१) । न च व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिकारणव्याप्तिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वादनुमित्यप्रतिबन्धकत्वमिति व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तज्जनकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्यैव विवक्षितत्वात् । 'अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्य' अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावप्रकारकज्ञानस्यैव, 'अनुमितिहेतुत्व इति, एतन्मते निरुक्तविषयितासामान्येऽनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्यैव (२) अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयत्वादिति भावः । 'अनुमित्यविरोधितया' अनुमितिजनकज्ञानाप्रतिबन्धकतया, साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वाभावादिति भावः । 'अतिप्रसङ्गादिति, हेतुनिष्ठसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्येऽनुमितिजनकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक-

---

(१) अथ यत्र ज्ञान इत्यादिः इति दिगित्यन्तः पाठः कस्मिंश्चिदादर्शपुस्तके नास्ति।

(२) निरुक्तविषयितानिष्ठप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावघटितस्यैवेति पा० ।

त्वाभावस्याक्षतत्वादिति भावः। न च हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयिता अनुमितिजनकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिका इत्याकारकज्ञानीयहेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयिताया अपि तादृशविषयितासामान्यान्तर्गततया तत्र च प्रकृतव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेन नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। ईदृशरीत्या सद्धेतौ हेतुनिष्ठव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितायामनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वभ्रमरूपज्ञानीयहेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितामादायासम्भवः स्यादिति तद्वारणाय इतरविशेषणतापन्नतादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वनिरूपितविषयिताया एव लक्षणे निवेशनीयतया विषयिताविशेषणतापन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितामादायातिव्याप्तिवारणासम्भवादिति।

साजात्यघटितलक्षणम्।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः।

केचित्तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीया ये तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तत्त्वं, साजात्यञ्च समानासमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपेण, साध्याभावश्च पूर्व्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रत्येतव्यो व्याप्यवृत्तिश्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणो वा तेन तत्तत्साध्यव्यक्तेरव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्याभाववति वृत्तावपि हेतोर्नाव्याप्तिः।

तद्वृत्तित्वाभावस्य तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः, तेन साध्याभाववद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशेषितस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभावमादाय नातिप्रसङ्गः। अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं बोध्यं तेन वह्न्यभाववति स्वावयवे धूमस्य वृत्तावपि न दोषः, इत्यञ्च साध्याभावोऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्त्तमानो ग्राह्यः, तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः।

गादाधरी विवृतिः।

मिश्ररीत्या साजात्यघटनेन साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिं परिष्कृत्योपन्यस्यति,(१) 'यावन्त इति, धूमवान् वह्नेरित्यादौ अधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावसजातीयस्य घटत्वादिना तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतः 'यावन्त इति, तथाच यावदन्तर्गतसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावसजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः तत्रैव समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वस्य व्यधिकरण-

---

(१) साध्याभाववदवृत्तित्वाभावरूपां व्याप्तिमेव परिष्करोतीति पा०।

धर्म्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तेर्वारणाय 'प्रत्येकं तत्तत्सजातीया-इति, तथाच वक्ष्यमाणरूपेण व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाव-वद्वृत्तित्वाभावस्य समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीय-त्वाभावान्न दोषः। यावत्साध्याभावत्वेन साध्याभावानां निरूपक-तया साजात्येऽन्वये व्यतिरेकिसाध्यके वह्निमान् धूमादित्यादौ याव साध्याभावनिरूपितत्वस्य क्वचिदपि साजात्येऽसत्त्वाद्यावत्साध्या-भावसाजात्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतस्तत्तद्व्यक्तित्वेन तेषां साजात्ये-ऽन्वयलाभाय 'तत्तदिति। 'तत्तत्सजातीया इत्यनेनोपस्थितानां व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावसजातीयानां समानाधिकरण-व्यधि-करणधर्म्मावच्छिन्नाभावसजातीयानाम् एकस्मिन्नधिकरणवृत्ति-त्वाभावे एकत्र द्वयमितिरीत्याऽन्वये पुनर्व्यतिरेकिसाध्यकेऽव्याप्तिः एकत्रोभयसाजात्याभावात् अत एकैकाभावे पृथक् पृथगेकैकाभाव-सजातीयाभेदान्वय उपगन्तव्यः, एतदर्थतात्पर्य्यग्राहकं 'प्रत्येक-मिति, बहुवचनान्तं तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावा इत्यस्य विशेषणं, यावत्साध्याभावत्वेन साध्याभावानामधिकरणेऽन्वये वह्निमान् धूमा-दित्यादौ तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावघटित-समुदायाधिकरणतायाः क्वचिदप्यसत्त्वेनाव्याप्तिः स्यादतस्तत्तद्-व्यक्तित्वेन साध्याभावानामधिकरणेऽन्वयलाभाय चरमं 'तत्तदिति, 'तत्त्वमिति अव्यभिचरितत्वमित्यर्थः। ननु तत्तत्सजातीयत्वं तत्त-द्वृत्तिधर्म्मवत्त्वं तथाच समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाववृत्त्यभाव-त्वादिधर्म्मवत्त्वं व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावेऽपि वर्त्तत इति तस्यापि तत्सजातीयत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह, 'साजात्य-

श्चेति, 'समानासमानाधिकरणेति समानाधिकरणधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्व-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतर-रूपेणेत्यर्थः, तृतीयार्थश्चाभेदः, तस्य च साजात्येऽन्वयः, विवक्षणीय-मिति शेषः। तथाच 'तत्तत्सजातीया इत्यस्य तत्तदभाववृत्ति-तादृशान्यतररूपवन्त इत्यर्थः (१)। यद्यपि वह्नित्वावच्छिन्नाभाव-निष्ठसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं स्वसमानाधि-करणवह्नित्वाद्यवच्छिन्ना या प्रतियोगिता तन्निरूपकताकत्वरूपं तच्च तदधिकरणवृत्तित्वाभावेऽसम्भावितमेव, तथापि स्वासमाना-धिकरणधर्मावच्छिन्ना या या प्रतियोगिता तदनिरूपकत्वं समाना-धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं, स्वसमानाधिकरणधर्मा-वच्छिन्ना या या प्रतियोगिता तदनिरूपकत्वमेव व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्याभाव-तद्वृत्तित्वाभावोभयसाधारणमेव। समनियताभावैक्यमते च स्वाधिकरणावृत्तिधर्मावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तन्निरूपकत्व-रूपो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेत्यस्य यथाश्रुतार्थ-एवादरणीयः, तन्मते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव-तथा-विधतद्वृत्तित्वाभावयोरैक्यात्तादृशसाध्याभावस्य यादृशप्रतियोगि-तानिरूपकत्वं तादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वस्य तथाविधतद्वृत्ति-त्वाभावेऽपि सत्त्वात्। एतेन समनियताभावैक्यमते व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्न-गगनत्वाद्यवच्छिन्नगगनाद्यभावाभिन्नतया तस्य समानाधिकरण-

(१) इत्यन्वयबोध इति पा०।

धर्म्मावच्छिन्नगगनादिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वाद्व्यधिकरणध-र्म्मावच्छिन्नाभावस्य निरुक्तरूपसत्त्वानुपपत्त्या समानाधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न-समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वानिरूप-कत्वपर्य्यन्तनिवेशनायासो नोपादेयः, समनियताभावैक्यमते गगना-भावत्व-गगनाभावभिन्नत्वान्यतररूपेणापि साजात्यविवक्षणं सम्भव-तीति ध्येयम्। ननु यावत्साध्याभावान्तर्गतानां तत्तत्साध्यव्यक्त्य-भावादीनामधिकरणे हेतोर्वृत्त्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्ति-रत आह, 'साध्याभावश्चेति, 'पूर्व्वोक्तद्वितीयरीत्येति 'यत्समानाधि-करणानामित्यादिद्वितीयलक्षणरीत्येत्यर्थः, साध्यतावच्छेदकावच्छि-न्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्या-भावपदेन विवक्षित इति भावः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-कतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावविवक्षणे तथाविधवह्नि-घटोभया-भावमादाय तद्दोषतादवस्थ्यमतः प्रथमरीत्येति नोक्तं, साध्यता-वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविवक्षणे वाच्यत्वत्वादिना-घटाद्यभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवेऽपि स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेय-मात्रसाध्यकस्थले तथाविधाभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरतो व्यापकता-वच्छेदकपर्य्यन्तानुधावनं, तथाच ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वाभाव एव-तथेति न दोषः। साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभाव-निवेशे च वह्न्यादिसाध्यकस्थले तार्णातार्णदहनोभयाभावमादाय दोषस्य व्यासज्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायान्निवेश्य वार-णेऽपि सत्तादिसाध्यकस्थले विशिष्टसत्ताद्यभावमादाय दोष इति तादृशाभावो न निवेशितः। व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-

योगिता च न्यूनवृत्तिधर्म्मावच्छिन्ना अतिरिक्तवृत्तिधर्म्मावच्छिन्ना वा या या प्रतियोगिता तदन्यत्वेन विशेषणीया, तेन वह्न्यादिसाध्यकस्थले वह्नित्वादिना महानसीयवह्नि-घटान्यतराभावमादाय न दोषः । न्यूनवृत्तित्वमतिरिक्तवृत्तित्वञ्च विरुद्धव्यावृत्तं निर्वाच्यं (१) नातो व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावासंग्रहः । व्यापकता च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या तेन संयोगादिना वह्न्यादिसाध्यकस्थले समवायादिना वह्न्याद्यभावमादायासम्भववारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितायाः विशेषणीयतया समवायादिना द्रव्यत्वादिसाध्यके विषयतादिसम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य ज्ञानादेः समवायादिनाभावमादाय दोषानवकाशः । तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यकस्थले समवायित्वादिरूपव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेद एव लक्षणघटकः, समनियताभावैक्यमते तादृशभेदस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावाभिन्नतया व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तत्साजात्यस्य सम्भवात् ।

यत्तु संयोगेन प्रमेयत्ववानिति प्रतीतिसाक्षिकः संयोगावच्छिन्नप्रमेयत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेद एव लक्षणघटकः अत्यन्ताभावस्यैव तेन सम्बन्धेन तदवृत्तिर्यो धर्म्मस्तत्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदस्याप्युक्तप्रतीतिबलात् सि-

(१) विरुद्धव्यावृत्तं न्यूनवृत्तित्वमतिरिक्तवृत्तित्वञ्च स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वे सति स्वसामानाधिकरण्यं न्यूनवृत्तित्वं, स्वाभाववद्वृत्तित्वे सति स्वसामानाधिकरण्यम् अतिरिक्तवृत्तित्वम् ।

द्धिरिति, तन्न, वह्निमान् धूमात् गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ विषयितादिसम्बन्धेन वह्नित्व-गुणत्वादिमतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावव्यावर्त्तनाय व्यापकतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकताया अवश्यनिवेशनीयतया तादृशाभावस्य प्रामाणिकत्वेऽपि लक्षणघटकत्वासम्भवात् ।

ननु कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसंयोगत्वावच्छिन्नकपिसंयोगाद्यभावस्यापि लक्षणघटकतया तदधिकरणे च हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिः । न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशस्य निष्फलतया कपिसंयोगत्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावान्न तादृशाभावानां लक्षणघटकतेति वाच्यम् । संयोगेन वह्न्यादिसाध्यकस्थले वह्नित्वादीनां संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वसम्पत्त्यर्थं व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यावश्यकत्वात् अन्यथा साध्यवत्युत्पत्तिकालावच्छेदेन वह्नित्व-द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य संयोगसम्बन्धेनाभावसत्त्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धिप्रसङ्गात् तथाच तत्तदधिकरणपदेन तत्तदभावीयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणमेव विवक्षणीयं व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वञ्च निरवच्छिन्नाधेयतानिरूपकत्वम्, एवञ्च संयोगाभावस्य तथाविधाधिकरणं गुणादिरेवेति न दोषः । इत्थञ्च कपिसंयोगाभाववान् कपिसंयोगाधिकरणत्वाभाववान् वा मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोग-तदधिकरणत्वादिरूपाणां यावत्साध्याभावान्तःपातिनां तथाविधाधिकरणाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरतः साध्याभावं व्याप्यवृत्तित्वेन

विशिनष्टि, 'व्याप्यवृत्तिश्चेति, तथाच तादृशाभावस्य तथाविधयावद-भावानन्तर्गततया तथाविधाधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः। व्याप्य-वृत्तित्वञ्च निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वं न त्ववच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं, तथा-सति संयोगेन धूमादिसाध्यके व्यभिचारिणि संयोगेन धूमत्वाद्य-वच्छिन्नधूमाद्यभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकतया अयोगोलकान्यत्वाद्य-भावस्य च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकरूपा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकाभावस्यैव लक्षणघटकतया अतिव्याप्तिः, एवञ्च वह्न्यभाव-संयोगाद्यभावस्यापि क्वचिन्निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वेन लक्षणघटकतया तदीयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वाभावमादाय दोष-वारणायाधिकरणपदस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणपरत्व-मावश्यकमित्यवधेयम्। कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके आकाशाभावाभावे साध्ये आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिः व्याप्य-वृत्तेः साध्याभावस्याकाशाभावस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणे आत्मादौ हेतोर्वृत्तेरतस्तत्तदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-वैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणमेव तत्तदधिकरणपदेन विवक्षणीयं, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनादेतद्रूपान्यत्वविशिष्टगुण-त्ववान् गुणत्वादित्यादौ समवायरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्ध-घटितविषिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टगुणत्वत्वाद्यवच्छिन्ना-भावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकतया हेतुमत्यसत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः, तथाच कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाश-त्वाभावाभावादिसाध्यकात्मत्वादिहेतावव्याप्तिः तत्र व्याप्यवृत्ति-

यावत्साध्याभावान्तःपातिन आकाशत्वाभावादेः प्रतियोगिता-वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धेः कालेऽप्याकाशावच्छेदेन तादृशसाध्यरूपतदभावीयप्रतियोगिसत्त्वात् सर्व्वत्रैव तादृशाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतो व्याप्य-वृत्तित्वमुपेक्ष्याभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधि-करण्यमेव विशेषणमाह, 'प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति, अत्र च समनियताभावैक्यमते विशेषाणैव व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाव-प्रतियोगितया तत्प्रतियोग्यनधिकरणाप्रसिद्धा तदसंग्रहः विशिष्ट-साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतियोगिताश्रयवैयधिक-रण्यनिवेशे च वाच्यत्वत्वादिना घटाद्यभावस्य घटादिवैयधिकरण्येन लक्षणघटकतानिर्व्वाहेऽपि प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताभेदमते जन्यज्ञानविषयत्वादिसाध्यके किञ्चित्कालावच्छेदेन परमाण्वादौ प्रसिद्धस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य यत्किञ्चित्प्रति-योग्यनधिकरणवृत्तेः प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणा-प्रसिद्धा अव्याप्तिः तत्रापि यत्किञ्चित्प्रतियोगितान्तर्भावेन तादृशा-धिकरणप्रसिद्धिसम्पादने यत्किञ्चित्प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिवैय-धिकरण्यनिरूपकाधिकरणे तत्र हेतोर्वृत्त्या अव्याप्तितादवस्थ्यम्। एवं वह्निमान् धूमादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य संयोगेन योऽभावस्तस्य द्रव्येऽप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्त्तमानस्य गुणादौ प्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरण-गुणादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा अव्याप्तेर्वारणाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे प्रतियोगिवैयधिकरण्य-

मभावे विशेषणं देयम् एवञ्च एतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरि-त्यादौ समवायघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यव-च्छिन्नाभावस्य हेत्वधिकरणे सत्तादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरण-तया व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकता स्यादित्यति-व्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानम्। अथ केवला-न्वयिस्थले लक्षणघटकानां वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावानां सर्व्वे-षामेव प्रतियोगितावच्छेदकवाच्यत्वत्वावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धिः। न च यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्व-मेव निवेशनीयं तथाच समनियताभावानामैक्योपगमेन व्यति-रेकितावच्छेदकधर्म्मस्याप्युक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतया प्रति-योगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य प्रसिद्ध्या तेषां लक्षण-घटकतेति वाच्यम्। तथा सति संयोगाभावसाध्यकस्थले संयोगा-द्यात्मकाभावस्य यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकसमवेतसामान्या-भावत्वावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वात्तद्व्यावर्त्तनासम्भवात् विशिष्ट-साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणे उक्त-स्थले तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धेर्दुर्व्वा-रत्वात्, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्व-निवेशे च व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेद-कावच्छिन्नप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या प्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्घटम्। अत्र केचित्, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्वप्रतियोगिसमानाधि-करणा ये ये तदन्यत्वं व्यधिकरणार्थः, न तु प्रतियोगिताव-च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं, व्यधिकरणधर्म्मावच्छि-

न्नाभावस्य विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या असंग्रहात्। न चैवं सति धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकधूमत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां धूमाभावानामुत्पत्तिकालावच्छेदेन धूमादिमति वृत्तेर्व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणतया अतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकतामनिवेश्य येन सम्बन्धेन व्यापकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावं निवेश्य विषयतासम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य ज्ञानस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायोक्तदोषस्य वारणीयतया (१) अयोगोलकभेदादेरभावमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवात् यादृशप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्म्मस्तद्विशिष्टतादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयं तेन समनियताभावैक्यमते वाच्यत्वादिना घटाद्यभावस्यापि घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावाभिन्नतया वाच्यत्वादिप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकवाच्यत्वत्वादिविशिष्टवाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि न क्षतिः। न चैवमपि वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले सर्व्वेषामेवाभावानां पूर्व्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। स्वावच्छेदकविशिष्ट(२)स्वाश्रयाधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगिताभिन्नत्वेन व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता विशेषणीयेत्यत्रैव प्रतियोगिता-

(१) द्रव्यत्वसाध्यकस्थले दोषस्य वारणीयतयेति पा०।

(२) उभयत्र स्वपदं प्रतियोगितापरम्।

वच्छेदकीत्यादेस्तात्पर्य्यात्। वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रतियोगितायाः स्वावच्छेदकविशिष्टस्वाश्रयाप्रसिद्ध्या निरुक्तप्रतियोगिताभिन्नत्वेन तन्निरूपकाभावमादाय वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले लक्षणसमन्वयसम्भवात्। न च तथापि एतदभावभिन्नं मेयत्वादित्यादौ साध्यव्यापकतावच्छेदकसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य एतदभावमात्रवृत्तेरभावमात्राधिकरणकतया अधिकरणस्वरूपत्वादेतदभावभेदादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया निरुक्तप्रतियोगिताभिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाव एवेत्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। स्वावच्छेदकविशिष्टस्वाश्रयाधिकरणे स्वनिरूपकाभावत्वेन वर्त्तते योऽभावस्तदीयप्रतियोगिताभिन्नत्वेन च व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया विशेषणीयतया एतदभावाधिकरणे च एतदभावभिन्ने एतदभावरूपैतदभावभेदाभावस्य वृत्तावपि तादृशाधिकरणे एतदभावभेदो नास्तीत्यप्रतीत्या एतदभावभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन तस्यावृत्तित्वादेतदभावभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां निरुक्तप्रतियोगिताभेदस्याक्षतत्वादित्याहुः। तच्चिन्त्यं, व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशे व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याभावाविशेषणत्वेऽपि संयोगादिना धूमादिसाध्यकव्यभिचारिण्ययोगोलकान्यत्वाभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवात् तत्र तन्निवेशप्रयोजनाभावेन (१) अव्याप्यवृत्तिसाध्याभावमादायाव्याप्त्यनवकाशात् अभावे व्याप्यवृत्तित्वादि-

(१) तत्र व्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशप्रयोजनाभावेन।

विशेषणव्यावृत्त्यसङ्गतेः, अस्तु वा साध्यव्यापकतावच्छेदकस्यापि साध्यवन्निष्ठव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तदभावव्यावर्त्तनाय व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशस्तथाप्येतादृशप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविवक्षणे तस्य(१) अव्याप्तिवारणप्रयोजनकत्वाभिधानासङ्गतेः, अभावे तदनिवेशे व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि यावत्साध्यवद्विषयकजन्यज्ञानव्यक्तिविशेषस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्यव्यापकताश्रयत्वात् कालविशेषावच्छेदेन हेतुमति तदभाववृत्तेरसम्भवस्यैव प्रसङ्गात्। अत्र वदन्ति(२), प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणे वृत्तित्वमेव तदर्थः(३) अथ (४) व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या केवलान्वयिसाध्यके प्रतियोगिव्यधिकरणतादृशाभावाप्रसिद्धेः (५) अव्याप्तिरिति चेन्न (६) प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणत्वं हि स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्वप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वं (७) ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्य तादृशभेदसामानाधिकरण्य-

---

(१) व्याप्यवृत्तित्वादिविशेषणस्य।

(२) अत्र वदन्तीत्यत्र परे त्विति पा०।

(३) प्रतियोगितावच्छेदकेत्यादेरर्थः इति पा०।

(४) अथेत्यत्र न चेति पा०।

(५) प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धेरिति पा०।

(६) इति चेन्नेत्यत्र इति वाच्यमिति पा०।

(७) स्वप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवद्वृत्तित्वमिति पा०।

रूपं (१) प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यं सुघटमेव, व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकस्य (२) ज्ञेयत्वत्वेन वाच्यत्ववद्भेदस्यैव तथात्वात्, कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगादिरूपसाध्याभावस्यापि ज्ञेयत्वत्वादिना कपिसंयोगाभावादिमद्भेदसामानाधिकरण्यसत्त्वात् तस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धा अव्याप्तिरतः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां विशेषणं, तत्रैव कपिसंयोगात्मकाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवेतसामान्याभावत्वावच्छिन्नसमवेतसामान्याभाववद्भेदस्यापि निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपकत्वात् तत्सामानाधिकरण्यमादाय कपिसंयोगाद्यात्मकाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यवारणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकं विशेषणीयं, समवेतसामान्याभावत्वादेश्च कपिसंयोगाभावादिव्यापकतानवच्छेदकतया न दोषः। न चात्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदके विशेषिते तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावादीनामीदृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यं न घटते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकीभूत–स्वप्रतियोगिताव-

(१) ताहशभेदसमानाधिकरणतयेति पा०।

(२) व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदस्येति पा०।

च्छेदकाप्रसिद्धेः तथाच 'साध्याभावश्चेत्यादिना साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगितकाभावविवक्षणासङ्गतिरिति वाच्यम्। 'साध्याभावश्चेत्यादिग्रन्थस्य व्याप्यवृत्तित्वनिवेशकल्पे अभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिविशेषणदानपरत्वात्, द्वितीयकल्पे च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकस्य तादृशव्यापकतावच्छेदकत्वेन विशेषणात्तादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक एवाभावो लक्षणघटक इत्यर्थकत्वात्। एतत्कल्पे अभावांशे तादृशप्रतियोगिताकत्वविशेषणविरहेऽपि क्षतिविरहात् तत्रैव कपिसंयोगाभावत्वादिना घटादिमद्भेदसामानाधिकरण्यमादाय तद्दोषवारणाय स्वप्रतियोगिवृत्तित्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां विशेषणं, संयोगसामान्याभावादेरपि कपिसंयोगाद्यात्मकाभावप्रतियोगितया कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदककपिसंयोगाभावत्वादिना संयोगसामान्याभाववद्भेदसामानाधिकरण्यमादाय तद्दोषतादवस्थ्यवारणाय यादृशप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्म्मस्तदवच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताश्रयवृत्तित्वमेव भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां निवेशनीयं, कपिसंयोगाभावत्वञ्च कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगितायामेवावच्छेदकं संयोगसामान्याभावश्च न तादृशप्रतियोगिताश्रय इति न तादृशभेदमादाय दोषः। भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि निवेशनीयं तेन कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य कपिसंयोगाभावत्वाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगाभावादिनिष्ठविषयितादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदसामानाधि--

करणेऽपि न तद्दोषतादवस्थ्यम् । एवं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वं स्वनिष्ठं यत्स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्वप्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदसामानाधिकरण्यं तन्निरूपकत्वम् अतो व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धावपि न तादृशाधिकरणाप्रसिद्धिः(१)कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ हेत्वधिकरणेऽपि द्रव्यत्वादिना कपिसंयोगादिमतः कपिसंयोगत्वादिना च द्रव्यत्वादिमतोभेदसत्त्वात्तस्यापि तादृशाधिकरणत्वापत्तिरतोऽवच्छिन्नान्तनिष्ठान्तयोरुपादानं, पूर्व्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण कपिसंयोगादिमद्भेदमादाय तद्दोषतादवस्थ्यमतस्तत्प्रतियोगिताश्रयनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वं विशेषणीयम् । एवं विशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेनापि प्रतियोगितावच्छेदकं विशेषणीयं, तेन संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगाभावस्य द्रव्यवृत्तित्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नद्रव्यवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वस्य द्रव्ये सत्त्वात्तस्य न प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वापत्तिः । एवं सम्बन्धविशेषनिवेशनमपि (२) पूर्व्ववद्बोध्यमिति । तथाच स्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक--

---

(१) प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धिः ।

(२) स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां निवेश्यं तेन कपिसंयोगो एतद्वृक्षत्वादित्यादौ नाव्याप्तिरिति ।

रूपावच्छिन्ना यावत्य: प्रतियोगितास्तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नतत्तदाश्रयनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवदधिकरणवृत्तित्वव्यापकतत्तत्सजातीयप्रतियोगितानिरूपकाभाववत्त्वमेवेति निष्कर्ष: (१) साजात्यञ्च पूर्व्वोक्तरूपेणेति (२) संक्षेप:। अभावे यथाश्रुतसाध्यप्रतियोगिकत्वं परित्यज्य प्रतियोगितावच्छेदके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वविशेषणस्य व्याप्यवृत्तित्वादिविशेषणस्य च व्यावृत्तिमाह(३) 'तेनेति, 'तत्तत्साध्यव्यक्तेरभाववति हेतोर्वृत्तावपि नाव्याप्तिरिति योजना, एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववति हेतोरवृत्तेर्लक्षणगमनान्नासम्भव: (४)। अथ साध्यवति एतद्रूप-तद्रूपोभयत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वेन तत्रापि लक्षणागमनासम्भव:। न च नासौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरण: प्रतियोगितावच्छेदकीभूतोभयत्वेन रूपेण उभयवद्भेदस्य उभयवतोऽप्रसिद्धत्वेनाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। उभयत्वेनान्यतरवद्भेदस्य तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतत्प्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेद--

---

(१) इति निष्कर्ष इत्यनन्तरं 'एवं सम्बन्धविशेषनिवेशनमपि पूर्व्ववद्बोध्यमिति प्राहु:' इति पाठ: कस्मिंश्चिदादर्शपुस्तके वर्त्तते।

(२) साजात्यञ्च समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नत्व-व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नत्वान्यतररूपेणेतीति पा०।

(३) प्रयोजनमाहेति पा०।

(४) प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववन्नि:साध्यमेव तत्र हेतोरवृत्तेर्लक्षणगमनान्नासम्भव इति पा०।

कताकस्य उभयत्वेनान्यतराभाववति सत्त्वात् (१) तस्यापि (२) तादृशभेदमादाय तत्त्वात् (३) इति चेन्न, व्यासज्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्वव्यापकसाध्यतावच्छेदककप्रतियोगिताकस्य वा अभावस्य निवेशे तादृशोभयाभावादिवारणं सम्भवति इत्यभिप्रायेणाव्याप्तिलिखनात्। 'अव्याप्यवृत्तेर्वेति। यद्यप्येतद्ग्रन्थस्य स्वयमुक्तस्याभावे व्याप्यवृत्तित्वादिविशेषणस्य प्रयोजनदर्शनपरत्वे साध्यपदं कपिसंयोगाभावादिपरमेव वाच्यं न तु कपिसंयोगादिपरं, कपिसंयोगादिसाध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि अधिकरणपदस्य व्याप्यवृत्तित्वादिनिरूपकाधिकरणपरताया अभावे व्याप्यवृत्तित्वादिनिवेशेऽपि आवश्यकत्वात्तदीयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणे गुणादौ हेतोरवृत्तेरव्याप्त्यनवकाशात्, कपिसंयोगाभावादेर्गुणादौ निरच्छिन्नवृत्तिकत्वादिरूपव्याप्यवृत्तित्वादिसत्त्वेन तादृशविशेषणेन व्यावर्त्तनासम्भवाच्च, तथाच कपिसंयोगाभावादिसाध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि तदीयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धिरेवाव्याप्तिप्रयोजिका न तु तादृशाभावीयाव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणे हेतोर्वृत्तिरिति 'वृत्तावपि हेतोरिति न सङ्गच्छते, तथाप्यभावे व्याप्यवृत्तितानिवेशानुपादाने यावदन्तर्गतकपिसंयोगादीनां व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धिः स्यादिति

(१) उभयत्वेनान्यतराभाववति साध्यवति सत्त्वादिति पा०।

(२) उभयत्वेनान्यतराभावस्यापीति।

(३) प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात्।

तादृशाधिकरणपर्य्यन्तं न विवक्षणीयं तथा सति अव्याप्यवृत्ति-साध्यकस्थले हेतोः साध्याभाववद्वृत्तित्वनिबन्धनाव्याप्तिः सा च व्याप्यवृत्तित्वाद्युपादानान्न भवतीत्यभिप्रायः। अथवा कपिसंयोगा-दिसाध्यकस्थले हेतोः साध्याभावीयाव्याप्यवृत्तितानिरूपाधिकरण-वृत्तित्वं तत्स्थलीयाव्याप्तिवारकव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरण-वृत्तित्वनिवेशनौपयिकम् अतस्तदधीना या कपिसंयोगाभावादि-साध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यात्मकाभावीयतादृशाधिकरणाप्रसिद्धि-निबन्धनाव्याप्तिस्तत्सम्पादकमपीति न तादृशग्रन्थासङ्गतिः। एतेन व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणानिवेशे व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽपि क्षणविशेषवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्य-घटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याव्याप्यवृत्ते-रधिकरणे हेतोर्वृत्त्या लक्षणगमनासम्भवात् असम्भव एव सम्भवती-त्यव्याप्तिरिति लिखनं न युज्यते इत्यपि निरस्तम्। ननु तत्तत्सा-ध्याभावाधिकरणवृत्तित्वस्य हेतुवृत्तितानवच्छेदकविशेषधर्म्म-व्यास-ज्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नाभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिस्तत्तत्सा-ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावं निवेश्य तद्वार्य्यते चेत्, तदा व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयस्य तादृशस्य तद्वृत्ति-त्वत्वेन घटाद्यभावस्य प्रसिद्धिर्गुरुधर्म्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-ङ्गीकार एव सम्भवति, अन्यथा तादृशाभाववद्वृत्तित्वत्वरूपलघुधर्म्म-समनियततया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावा-प्रसिद्धेः, अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छिन्नत्वनिवेशे ह्रदवृत्तित्व-ह्रदान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावादेर्निर्धूमवृत्तित्वत्वादिसमनियतप्र-

तियोगिताकतया तद्वति धूमादिसाध्यकवह्न्यादिहेतावतिव्याप्तेः, तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वविशिष्टव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्ना-भावादिनिवेशे च निर्धूमवृत्तित्वत्वादिना ह्रदवृत्तित्व-घटाद्यन्यतरा-भावमादाय (१) तद्दोषतादवस्थ्यमित्यन्यादृशमभावं तत्तदधिकरण-वृत्तित्वाभावपदेन विवक्षति, 'तद्वदिति, व्यापकान्तमनवच्छिन्ना-न्तञ्च प्रतियोगिताविशेषणं,प्रथमविशेषणप्रयोजनमाह,'साध्याभाव-वद्व्यक्तिविशेषेति यत्र व्यक्तौ हेतुरपि न वर्त्तते तादृशह्रदादि-व्यक्तीत्यर्थः, व्यभिचारनिरूपकहेत्वधिकरणमात्रवृत्तियोऽयोगोल-कादिव्यक्तिविशेषावृत्तित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापक-तावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावः (२) तद्वद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वाभावस्य हेतावसम्भवात् किञ्चिद्विशिष्टस्य तादृशाभाववद्वृत्तित्वस्याभावमा-दायातिप्रसङ्गं दर्शयति, 'पार्थिवत्वादिविशेषितस्येति, अग्रिमेण 'साध्याभाववद्वृत्तित्वस्येत्यनेनान्वितं, वह्न्यादौ पार्थिवत्वादिविशे-षणाभावात्तद्विशिष्टनिर्धूमवृत्तित्वाभावस्यापि तत्र सत्त्वात्तमादा-येत्यर्थः, द्वितीयविशेषणप्रयोजनं दर्शयति, 'द्वित्वाद्यवच्छिन्न-स्येति घट-निर्धूमवृत्तित्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः, 'नातिप्रसङ्ग-इति, ह्रदादिवृत्तित्वत्व-पार्थिवत्वादिविशिष्टनिर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छि-न्नाभावप्रतियोगितया वह्न्यादिवृत्तिनिर्धूमवृत्तित्वाद्यवृत्तितया तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाद्यव्यापकत्वात्, द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभाव-

(१) ह्रदवृत्तित्व घटवृत्तित्वान्यतराभावमादायेति पा० ।

(२) अयोगोलादिव्यक्तिविशेषावृत्तित्वादिरूपस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-कतावच्छेदकरूपे अभेदेनान्वयः ।

प्रतियोगिताया द्वित्वादिवद्व्यासज्यवृत्तित्वविरहेण निर्धूमवृत्तित्वादिनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपनिर्धूमवृत्तित्वत्वादिव्यापकत्वसत्त्वेऽपि व्यासज्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नत्वात्तादृशाभावानां लक्षणाघटकत्वादिति भावः। व्यासज्यवृत्तिधर्म्मस्य तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वविरहात् तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकधर्म्मावच्छिन्नाभावनिवेशे द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायातिप्रसङ्गस्य वारणसम्भवेऽपि प्रतियोगितायां व्यापकत्वविशेषणाप्रवेशे निर्धूमवृत्तित्वत्वादिना ह्रदादिवृत्तित्वघटान्यतराभावमादाय (१) अतिप्रसङ्गो न शक्यते वारयितुमिति तत्र तद्विशेषणप्रवेशस्यावश्यकत्वे तत्तदभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकधर्म्मावच्छिन्नायाः तत्तदभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगितायाः समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नत्वनियतत्वेन व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नतदभावासंग्रहः, तत्तदभाववद्वृत्तितात्वव्यापकत्वेन विशेषितायां प्रतियोगितायां तत्तदभाववद्वृत्तितात्वव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेश्य वाच्यत्वत्वादिना साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावसंग्रहसम्भवेऽपि गौरवमिति व्यासज्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नाभाववारणाय तादृशधर्म्मानवच्छिन्नत्वमेव लाघवान्निवेशयितुमुचितमिति (२) तदेव निवेशितं, व्यासज्यवृत्तित्वञ्च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम्। 'साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति साध्याभाववत्-

(१) ह्रदादिवृत्तित्व-घटवृत्तित्वान्यतराभावमादायेति पा०।

(२) तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकधर्म्मावच्छिन्नत्वापेक्षया लाघवान्निवेशयितुमुचितमितीति पा०।

सम्बद्धत्वमित्यर्थः, तेन तादात्म्यादिसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि न तत्सम्बन्धावच्छिन्नहेतुकस्थलेऽव्याप्तिः, सम्बन्धप्रतियोगित्वरूप-सम्बद्धत्वैकदेशे सम्बन्धे 'हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेति तृतीयार्थाभेदा-न्वयः, 'वृत्तावपीति सम्बद्धत्वेऽपीत्यर्थः, 'न दोष इति, हेतुतावच्छे-दकसम्बन्धानिवेशे वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्न्यभाववत्संयुक्त-त्वत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया वह्न्यभाववत्समवेतत्वाद्यवृत्ति-तया सामान्यतो वह्न्यभाववद्वृत्तित्वत्वं प्रत्यव्यापकत्वेन तादृशा-भावस्य लक्षणघटकत्वानुपपत्तेः, वह्न्यभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रति-योगिताकस्य तद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य वह्न्यभाववत्समवेतत्व-वति धूमेऽसत्त्वादव्याप्तिः प्रसज्यते, हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशे च निर्वह्निसंयुक्तत्वत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्या-भाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकतया तमा-दाय लक्षणसमन्वय इति भावः । 'इत्यत्र' हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वविवक्षणे च, सतीति शेषः, एतदविवक्षणे च वक्ष्यमाणाप्रसिद्धिविरहादुपष्टम्भासङ्गतिः, 'हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्त्तमान इति अनुयोगितासम्बन्धेन हेतुताव-च्छेदकसम्बन्धवद्वृत्तिरित्यर्थः, अथवा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन धर्म्मि-वद्वृत्तिरित्येवार्थः, विशिष्य हेतुतावच्छेदकपुरस्कारेण हेतुमत्त्व-निवेशनसम्भवेऽपि बहुपदार्थघटितहेतुतावच्छेदकस्थले धर्म्मित्वेन निवेशापेक्षया तेन रूपेण निवेशे गौरवमिति सामान्यतो निवेशलाभाय 'कस्यचिदित्यभिहितम् । अथ द्रव्यं गुण-कर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-

कस्यापि साध्याभावस्य सत्तादिरूपहेतुसामानाधिकरण्यसम्भवेऽपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसमानाधिकरणनिरुक्तसाध्याभावानां व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनियमात्तादृशहेतुसमानाधिकरणत्वेनाभावविशेषणे केवलव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपेणैव साजात्यविवक्षणं सम्भवतीति तन्निवेशनमेवोचितमिति चेन्न, तथा सति तादृशयावत्साध्याभावसजातीयवत्त्वस्यैव लक्षणत्वं सम्भवतीति व्यभिचारिणि समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्यापि विशिष्टहेतुसमानाधिकरणत्वेन लक्षणघटकतया तद्घटितयावदभावसजातीयाप्रसिद्धेरेवातिव्याप्तिविरहात्, सद्धेतौ तादृशयावदभावसजातीयव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयत्किञ्चिदभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवादिति साध्याभाववद्वृत्तित्वाभाववत्त्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः। 'हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेति समवायादिसम्बन्धेनेत्यर्थः, 'साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य' समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य, 'न क्षतिरिति, तादृशसाध्याभावस्य समवायादिसम्बन्धानुयोग्यवृत्तितया व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वात्तद्वति च तादृशसम्बन्धेनापि वृत्तेः प्रसिद्धेरिति भावः। अत्र च द्रव्यं गुणकर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादावव्याप्तिविशेष्य-विशेषणसम्बन्धस्य परम्परया हेतुत्वमभ्युपेत्य वारणीयेत्यभिप्रेत्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चिद्वृत्त्यधिकरणवृत्तित्वमभावे विवक्षितम्। यदि च सत्तादेरेव विशिष्टसत्तात्वादिना व्याप्यत्वं हेतुतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये तत्तत्साध्याभाव-

सजातीयतत्तदधिकरणानुयोगिकत्वाभावं तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितासामान्ये तत्तत्साध्याभावसजातीयहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावं वा निवेश्य निर्वाह्यते तदा जातिमान् सत्त्वादित्यादावुपदर्शिताप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तेरुक्तविवक्षामन्तरेणैव (१) वारणं सम्भवतीत्यवधेयम् ।

इति मिश्रस्य साजात्यघटितप्रथमलक्षणव्याख्या ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

मिश्रोक्तसाजात्यघटितद्वितीयलक्षणम् ।

यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्म्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वं साधनस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वं वा साधनतावच्छेदकस्येति तु न वक्तव्यम् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्त्वादेर्गुण-कर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभावप्रतियोगित्वादतिव्याप्तेः ज्ञेयं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादव्याप्तेश्च प्रमेयत्वव्यधिकरणप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धेः ।

---

(१) हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्त्तमानसाध्याभावविवक्षामन्तरेणैवेत्यर्थः ।

गादाधरी विवृतिः ।

मिश्रास्तु साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावरूपव्याप्तेर्जातिमान् सत्त्वात् द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिमालोच्य सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपामेव व्याप्तिं साजात्यादिघटनया परिष्कृतवन्तः तत्परिष्कृते च यथाश्रुते वक्ष्यमाणदोषमुद्धर्त्तुमभावप्रतियोगित्वस्थले स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतत्प्रतियोगितावच्छेदककत्वरूपपारिभाषिकतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाश्रयहेतुतावच्छेदकवत्त्वं निवेशयंस्तादृशलक्षणमाहु, 'यद्वेति, 'तादृशाः' व्याप्यवृत्तयः, 'साध्याभावाः' साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाः, 'प्रत्येकन्तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य' एकैकं तदभावसजातीयस्य तत्तदभावव्यापकीभूतस्य, 'व्याप्यवृत्तेरभावस्य', 'प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्म्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते' प्रतियोगितावच्छेदकं यद्धेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्यापकतावच्छेदकं, 'तद्रूपवत्त्वं', 'तत्त्वं' तेन रूपेण व्याप्यत्वं, वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभावसजातीयस्तद्व्यापकीभूतो धूमत्वाद्यवच्छिन्नधूमाद्यभावः, वह्नित्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावसजातीयस्तद्व्यापकीभूतो धूमत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकमिति लक्षणसमन्वयः । व्यभिचारिणि धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधूमत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभाव-तादृशवह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभावसजातीयतत्तदभावव्यापकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभाव-वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभावप्रतियोगितावच्छेद-

कवह्नित्वादेर्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वेऽपि तादृशयाव-त्साध्याभावान्तर्गतधूमत्वाद्यवच्छिन्नधूमाद्यभावसजातीयतद्व्यापका-भावप्रतियोगितावच्छेदकस्य कस्यापि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्यापक-तावच्छेदकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । प्रथमाभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेष-णात् कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्न-कपिसंयोगाभावस्य केवलान्वयिनः सजातीयस्य व्यापकीभूत-व्याप्यवृत्त्यभावस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टतद-भावं प्रत्येतद्वृक्षत्वाद्यभावस्य व्यापकत्वात्, साध्यतावच्छेदकसम्ब-न्धेन साध्यव्यापकताया विवक्षणीयतया संयोगेन द्रव्यस्या-व्याप्यवृत्तितामते संयोगेन तत्साध्यके तादृशसम्बन्धेन व्यापकता-प्रसिद्ध्यर्थं व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयतया साध्यवन्निष्ठप्रतियोगिसमानाधिकरणाभावप्रति-योगितावच्छेदकस्यापि संयोगत्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्व-मक्षतमिति ध्येयम् । नानाव्यक्तिसाध्यके तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्य नानाधिकरणैकव्यक्तिसाध्यके यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वविशिष्ट-साध्याभावस्य व्यापकीभूतोऽभावो न हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति तादृशसाध्या-भावव्यावर्त्तनाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतापकतावच्छे-दकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशनं, व्यापकता च साध्य-तावच्छेदकसम्बन्धघटिता ग्राह्या तेन समवायेन द्रव्यत्वादिसाध्यक-गुणादिहेतौ विषयतया साध्यव्यापकस्य ज्ञानादेः साध्यता-वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावं प्रति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-

हेत्वभावस्याव्यापकत्वेऽपि (१) न चतिः। साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः, तेन संयोगादिना वह्न्यादिसाध्यक-धूमादिहेतौ समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्याद्यभावं प्रति संयोगादिना धूमादेरभावस्याव्यापकत्वेऽपि न चतिः। व्यभिचारिणि समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावव्यापकव्यधिकरणहेतुतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादायातिप्रसङ्गवारणाय सजातीयत्वोपादानम्। व्यतिरेकिसाध्यकस्थले यावत्साध्याभावसजातीयाप्रसिद्ध्या एकैकतत्सजातीयत्वनिवेशनं, साजात्यघटकसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिकमनुगतं पूर्व्वनिरुक्तभेदकूटरूपमेव ग्राह्यं अन्यथा यत्र भिन्न-भिन्नसम्बन्धेन साध्यहेतुभावस्तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य यादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वं तस्यैव तद्वत्तया सजातीयत्वेन तत्सजातीयाभावनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः (२) सजातीयस्यापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य निवेशे हेतुव्यापकताया अपि तत्सम्बन्धघटिताया विवचणे उक्ताप्रसिद्धिनिबन्धनदोषासम्भवेऽपि सजातीयव्यापकीभूताभावस्येत्यादिवैयर्थ्यस्य दुर्व्वारत्वात्, (३) तत्परित्यागे च चरमलचण एव पर्य्यवसानात्। अथ सजातीया-

(१) हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुव्यापकाभावस्याव्यापकत्वेऽपीति पा०।

(२) सजातीयत्वेन तत्सजातीयहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरिति पा०।

(३) व्यापकीभूतस्येत्यादेर्वैयर्थ्यस्य दुर्व्वारत्वादिति पा०।

भावे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यानिवेशेऽपि स्वमात्रनिष्ठयथाश्रुतसाजात्यनिवेशपक्षे नातिप्रसङ्गः आत्मत्वादिसाध्यके विषयतासम्बन्धेन हेतौ ज्ञानादौ समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावस्य साध्याभावव्यापकत्वेऽपि यथाश्रुतसाजात्याभावेनातिव्याप्त्यप्रसक्तेः, संयोगादिना वह्न्यादौ साध्ये समवायादिना हेतुं रूपविशेषं प्रति हेतुतावच्छेदकसमवायेन वह्न्याद्यभावप्रतियोगिनोऽव्यापकत्वेऽपि च न दोषः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव हेतुव्यापकताया विवक्षणीयत्वात् इति चेत्तर्हि, सजातीयाभावे साध्याभावव्यापकत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यमापद्येत स्वाव्यापकाभावस्य स्वसाजात्यविरहेणैव व्यावर्त्तनात्, व्यभिचारिणि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयहेतुतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नहेत्वाद्यभावमादायातिप्रसङ्गस्य वारणाय व्यापकीभूतस्येति, व्यभिचारिणोऽभावस्य च व्यभिचारनिरूपकाधिकरणसाधारणसाध्याभावाव्यापकत्वान्न दोषः। व्यापकत्वञ्च न तत्समानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वं, सर्व्वस्यैव तादृशहित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितया असम्भवात्। न च तदधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावश्यं वाच्यं तथाच वह्न्याद्यभाववति धूमाद्यभावस्य धूमाद्यनात्मकद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य संयोगादिरूपहेतुतावच्छेदकसमसम्बन्धेनावृत्त्या न तमादाय दोषावसर इति वाच्यम्। एवमपि यत्र स्वरूपसम्बन्धेन हेतुना तत्र तादृशाभावप्रतियोगितया हेत्वभावस्य व्यापकत्वानुपपत्तेर्दुर्व्वारत्वात्। नापि तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपवत्त्वम् तत्, अभावत्वाद्यात्मकता-

दृशरूपमादायाभावमात्रस्यैव व्यापकतया व्यापकत्वस्याव्यावर्त्तकतापत्तेः एवं वह्न्याद्यभाववति धूमावयवादौ समवायादिना वर्त्तमानं धूमादिरूपमभावमादाय तदभावस्य व्यापकताभङ्गभिया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यस्य निवेशनीयतया सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताद्यभाववति सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या अव्याप्तिश्चेति, तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्याभावव्यापकत्वं निर्धूमो वह्निशून्यत्वादित्यादौ हेत्वभावस्य वह्न्यादेश्च प्रत्येकं धूमादिमन्निष्ठभेदप्रतियोगिताच्छेदकत्वेऽपि अखण्डस्य निर्व्वह्नित्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य तादृशव्यापकतासम्भवात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य हेतुव्यापकतयैव लक्षणसमन्वयः। तद्वन्निष्ठत्वं दैशिकविशेषणतया ग्राह्यं, अतो वह्न्याद्यभाववति धूमाद्यभाववद्भेदस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तावपि न क्षतिः। अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेऽपि अभाववद्भेदोऽतिरिक्त एवातो धूमाद्यभाववत्ययोगोलकादौ दैशिकविशेषणतयावह्न्याद्यभाववद्भेदस्य वृत्तिरव्याहतैवेति न वह्न्याद्यभावस्य धूमाद्यभावव्यापकतापत्तिः। अथवा यदीयदैशिकविशेषणतासम्बन्धसामान्ये तत्तत्साध्याभाववद्यत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभावस्तदन्यत्वमेव तत्तदभावव्यापकत्वम्। 'अभावस्येति भावभिन्नस्येत्यर्थः, तेन धूमवान् जलत्वाभावादित्यादौ (१) जलत्वादिनिरूपितदैशिकविशेषणताया अप्रसिद्ध्या तत्र निरुक्तभेदकूटात्मकव्यापकतासत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः। अभावरूपसद्धेतौ हे-

(१) ह्रदत्वाभावादित्यादार्विति पा०।

तुमत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-व्यापकतामादायैव लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादावयोगोलकादावप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्त्तमानस्य वह्न्याद्यभावस्य निरुक्तव्यापकतासत्त्वादतिव्याप्तिरतः 'व्याप्यवृत्ते'रिति । यद्यपि तादृशाभावा अपि कुण्डादौ व्याप्यवृत्तयस्तथापि व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्य व्यापकत्वं विवक्षणीयं, अनवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन व्यापकतानिवेशलाभायैव वा तदुक्तम् । अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपं व्याप्यवृत्तित्वन्तु न शक्यते निवेशयितुं संयोगेन सद्धेतौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेत्वभावस्यातथात्वात् 'प्रतियोगितावच्छेदके'त्यत्र प्रतियोगिता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या, अन्यथा व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेत्वभावस्य साध्याभावव्यापकस्य समनियताभावैक्यमते व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपतया समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावासजातीयत्वेन तमादायातिव्याप्तिविरहेऽपि आत्मत्वादिसाध्यके विषयतया हेतौ ज्ञानादौ साध्याभावव्यापकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावमादायातिव्याप्तिः (१) अभावे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणं प्रवेश्य च नातिप्रसङ्गवारणसम्भवः, समनियताभावैक्ये समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावस्यापि स्वसमवायिविषयकत्वसम्बन्धेन ज्ञानादिविशिष्टज्ञानादेर्विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावसमनियतत्वेन तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्, धूमाद्यभावव्यापकमहानसीयवह्न्यभावप्रतियोगिनो वह्नि-

(१) अतिप्रसङ्गादिति पा० ।

त्वादिना वह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकत्वादतिप्रसङ्ग इति प्रतियोगिनो व्यापकतामुपेक्ष्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य तदवच्छेदकत्वपर्य्यन्तानुधावनम्। इत्थं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वादेर्हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुव्यापकतावच्छेदकत्वासम्भवात् यं प्रतीत्यनुक्त्वा यद्रूपावच्छिन्नं प्रतीत्युक्तं, व्यापकता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्या अतो महाकालभिन्नं कालत्वादित्यादौ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदकादेः कालिकादिसम्बन्धेन हेतुव्यापकतायामवच्छेदकत्वेऽपि नातिव्याप्तिप्रसङ्गः। व्यापकतावच्छेदकताघटकसम्बन्धभेदनिवेशनादिकं स्वयमूह्यम् (१)। न च धूमवान् वह्निमत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्धूमाद्यभावव्यापकधूमाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकजलादिवृत्तित्वविशिष्टधूमाभावाभावत्वादेर्हेतुतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धघटितहेतुव्यापकतायामवच्छेदकत्वादिति वाच्यम्। भाववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकस्य व्यापकतावच्छेदकताया विवक्षणीयत्वात्।

यथाश्रुतमिथ्यलक्षणमुपन्यस्य दूषयति, 'साधनस्येति, 'तादृशेति ये ये साध्याभावाः प्रसिद्धास्तत्तत्सजातीय-तत्तद्व्यापकेत्यर्थः। तत्प्रतियोगिताद्वये सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वमनिवेश्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितसाध्य-हेतुव्यापकत्वयोर्निवेशस्तु न सम्यक् तथा सति तादृशसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्न-

(१) व्यापकताघटकसम्बन्धभेदनिवेशनादिकं स्वयमूह्यमिति पा०।

व्यापकतावच्छेदकं इत्येतावतैव सामञ्जस्ये सजातीयव्यापकाभावांशस्यानतिप्रयोजकत्वापत्तेः, उक्तरीत्यनुसरणे च संयोगेन वह्न्यादौ साध्ये रूपविशेषादेः समवायेन हेतुतायां संयोगेन साध्यव्यापकस्य वह्नेर्हेतुतावच्छेदकसमवायेन हेत्वव्यापकत्वेनाव्याप्तेर्वारणाय द्वितीयाभावनिवेशस्यावश्यकत्वात् (१)। 'तदवच्छेदकत्वं' तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, आद्ये 'द्रव्यं सत्त्वादित्यादाविति, द्वितीये 'ज्ञेयं प्रमेयादित्यादाविति । ननु प्रमेयत्वादेः केवलान्वयितावच्छेदकत्वेऽपि वाच्यत्वत्वादेरिव साध्याभावव्यापकव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमक्षतमेवेत्याशङ्कां निरस्यति, 'प्रमेयत्वव्यधिकरणेति, प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वादिति भावः। धूमाद्यभावं प्रति विषयितादिसम्बन्धेन वह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्य योऽभावस्तस्य व्यापकत्वात्तमादाय आत्मत्वे साध्ये समवायेन द्रव्यत्वे हेतौ आत्मत्वाभावं प्रति विषयितासम्बन्धेन द्रव्यत्ववज्ज्ञानस्य यः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तस्य व्यापकत्वात्तमादाय चातिप्रसङ्गस्य वारणाय प्रतियोगितावच्छेदकतायां हेतुतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यन्निवेशनीयतया व्यधिकरणसमवायादिसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्याभावप्रतियोगितायामसमानाधिकरणतयावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि न निस्तार इत्यवधेयम् । अन्योन्याभाव एव व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नावच्छेदकताकोन त्वत्यन्ताभाव इत्याशयेनेदं, अन्यथा घटत्वावच्छिन्नप्रमेयत्वा-

(१) तत्प्रतियोगितादय इत्यादिः आवश्यकत्वादित्यन्तः पाठः बहुषु आदर्शपुस्तकेषु नास्ति ।

वच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावमादाय लक्षणगमनसम्भवात्(१)। इदमुपलक्षणं गुरुधर्म्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नहेतुकाव्याप्तिरपि द्रष्टव्या। एतेन व्यापकीभूताभावप्रतियोगितायां *हेतुतावच्छेदकानवच्छिन्नत्व-व्यधिकरणधर्म्मा*नवच्छिन्नत्वोभयाभावविवक्षणे प्रमेयहेतुकस्थले वाच्यत्वत्वादिना घटाद्यभावप्रतियोगितायां *तादृशो*भयाभावसत्त्वेन लक्षणसमन्वयेऽपि न निस्तारः। उक्तस्थले हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धा अप्रतीकारात्।

इति साजात्यघटितद्वितीयलक्षणव्याख्या।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः।

मिश्रोक्तलघुलक्षणम्।

यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्प्रयोगितावच्छेदकेन धर्म्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं वा तत्त्वमित्याहुः।

गादाधरी विवृतिः।

उक्तलक्षणे सजातीयादिपदपरित्यागेन लघुलक्षणमाह, 'यद्वे-

(१) लक्षणगमनसम्भवादित्यनन्तरं 'साध्याभावव्यापकतत्सजातीयाभावप्रतियोगितायां यद्रूपानवच्छिन्नत्व-समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तद्रूपवत्त्वं व्याप्तिरिति विवक्षणेनैव तद्दोषोद्धारेऽपि गुरुधर्म्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नहेतुकाव्याप्तिस्तदवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरुक्तस्थले हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरपि द्रष्टव्या' इति कस्यचिदादर्शपुस्तकस्य पाठः।

ति, व्यभिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावादिकमादायाति-व्याप्तेर्वारणाय 'यावन्त इति, वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतानवच्छेदकतया अव्याप्तिरिति 'तादृशा इति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका इत्यर्थः। अत्र व्याप्यवृत्तित्वविशेषणं प्रयोजनाभावादनुपादेयं(१)। साध्याभावसजातीयत्वादिविशेषणावच्छिन्नस्याप्यभावान्तरस्य प्रक्रान्तत्वात्तादृशपदे तत्परत्वभ्रमस्य झटितिनिरासाय (२) अभावा इत्येतन्मात्रमनभिधाय साध्याभावा इत्युक्तं, यावत्साध्याभावनिरूपिता न काचिदपि प्रतियोगितेति 'प्रत्येकपदं, अत्र च व्यभिचारिणं प्रत्यपि क्वचित् (३) किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यापकतया अतिप्रसङ्गवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव व्यापकता निवेशनीया, इत्यस्व समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्याद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धेन वह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्य धूमाद्यव्यापकत्वादसम्भव इति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्यव्यापकता विवक्षणीया तथाच केवलान्वयिसाध्यकस्थले व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाव-

---

(१) तथाच साध्यव्यापकत्वं प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितमेव, तन्निवेशे-प्रयोजनाभावादितिभावः।

(२) ननु तत्परत्वभ्रमे का क्षतिरिति चेत्, न, वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावसजातीययावदभावान्तर्गतघटत्वेन पटाभावादीनां प्रतियोगितावच्छेदकस्य हेतोर्व्यापकतानवच्छेदकतया अव्याप्तेरिति।

(३) जन्यमात्राधिकरणकहेतुकस्थले।

मादाय निर्व्वाहो न भवतीति व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्योपयोगिता बोध्या धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकजलादिवृत्तित्वविशिष्टधूमाद्यभावाभावत्वेन वह्न्यादिव्यापकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितस्वावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्ना यावत्यः प्रतियोगिताः प्रत्येकं तदवच्छेदकरूपेण तदवच्छेदकसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमित्येतादृशार्थस्यैव विवक्षणीयत्वात्। साध्यव्यापकतावच्छेदकं यद्यद्रूपं तेन व्यापकत्वविवक्षणे व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावोपयोगिता न घटते इति साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन व्यापकतावच्छेदकनिवेशः, यथासन्निवेशे (१) न वैयर्थ्यं, प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपत्वे वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया वह्न्यादिव्यक्तिभेदेन भिन्नाया धूमत्वाद्यच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं न सम्भवतीति व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेदकत्वं न निवेशितम्।

इति मिश्रोक्तसाजात्याघटितलघुलक्षणव्याख्या।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः।

कूटाघटितलक्षणम्।

परे तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्ति-

---

(१) ननु व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावसंग्राहकविशेषणस्य व्यर्थत्वात् कथमेवमित्यत आह, यथासन्निवेश इति।

त्वाभावास्तद्रूपवत्त्वं व्याप्तिः येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव वृत्तिमत्त्वमपि बोध्यं तेन व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नवह्न्य-भाववति संयोगेन या वृत्तिस्तदभावस्य जात्यादौ वर्त्त-मानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः। साध्याभावश्च पूर्व्ववद्बोध्यः, तद्वद्वृत्तित्वाभावोपि स्वव्यापक-तत्तत्साध्या-भाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकः तत्तत्साध्याभाव-वद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तेन समानाधिकरणेन साध्याभाववद्वृ-त्तित्ववृत्तिना वा धर्म्मेणानवच्छिन्नप्रतियोगिताकोबोध्यः तेनालोकाद्यवृत्तित्वेन रूपेण योवह्निसामान्याभाववद्वृ-त्तित्वस्य यश्च घटत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावाधिकरणीभूत-महानसवृत्तित्वादेरभावस्तस्य धूमादौ स्वनिष्ठसाध्या-भाववद्वृत्तित्वविरहस्य च हेत्वन्तरवृत्तेः स्वस्मिन्नसत्त्वे-ऽपि न क्षतिरित्याहुः।

गादाधरी विवृतिः।

कूटघटितलक्षणे व्यभिचारिणि साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्या-पकप्रतियोगिताको न निर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावः, अपि तु जगद्वृत्तित्वसामान्याभाव एव, स च व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताक एव वृत्तिमद्वृत्तिरित्यतिव्याप्तिवारणाय कूट-पदमुपात्तं तादृशातिव्याप्तिश्च समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाव-साधारणरूपेण साध्याभावस्य व्याप्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशन-

एव प्रसज्यते न तु विशिष्टसाध्याभावनिवेशे, तथा सति निर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यापि लक्षणघटकतानिर्व्वाहादिति कूटपदमनुपादाय विशिष्य साध्याभावं निवेश्यैव लक्षणमुचितं तदुपादाने बहूनां दोषाणां वक्ष्यमाणत्वादिति कूटघटितलक्षणवादिनां मतमाक्षेप्तुं कूटाघटितं तल्लक्षणं दर्शयति, 'परे त्वित्यादिना, साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावमादाय व्यभिचारिमात्रेऽतिव्याप्तिरतो 'यावन्त इति, तथा सति समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्य यावत्ताद्दशाभावान्तर्गतस्य व्यभिचारिण्यसत्त्वान्नातिव्याप्तिः। वृत्तिमद्वृत्तित्वानुपादाने समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्संयुक्तत्वाद्यभावस्यासंयुक्तादौ प्रसिद्धस्य हेतावसत्त्वात् संयोगादिसम्बन्धेन हेतावव्याप्तिः न त्वसम्भवः याद्दशसम्बन्धस्य प्रतियोगित्वं वस्तुमात्र एव तादात्म्य-विषयत्वादिरूपताद्दशसम्बन्धेन हेतावेव परं लक्षणसमन्वयो भवति ताद्दशसम्बन्धेन जगत्सम्बद्धत्वस्य समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरिति तदुपादानम्। ननु वृत्तिमद्वृत्तित्वोपादानेऽपि जगत्संयुक्तत्वत्वादावच्छिन्नाभावस्य जात्यादिरूपवृत्तिमति वर्त्तमानस्य वारणासम्भवाद्वह्निमान् धूमादित्यादाव्याप्तिर्दुर्व्वारैव निर्धूमसंयुक्तत्वाद्यभावस्य निर्धूमवृत्तित्वत्वाव्यापकप्रतियोगिताकतया वृत्तिमन्मात्रस्यैव निर्धूमकालादिवृत्तित्वेन च निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेन धूमवान् वह्नि-

रित्यादावतिव्याप्तेर्वारणाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव निवेशनीयतया (१) यत्र संयोगादिना हेतुत्वं तत्र जगत्संयुक्तत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकत्वात्-वृत्तिमत्पदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वमते तेन सम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्रैव परमव्याप्तिवारकता तेन सम्बन्धेन जगद्वृत्तित्वाभावस्यावृत्तिमात्रे प्रसिद्धत्वादित्यत आह, 'हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेति, 'न घतिरिति नाव्याप्तिरित्यर्थः, न तु नासम्भवः तादात्म्य-कालिकादिसम्बन्धेन हेतौ लक्षणसमन्वयसम्भवात् (२) । ननु नानाव्यक्तिसाध्यके तत्तत्साध्यव्यक्त्यभाववद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तिः कूटघटितलक्षण इवात्रापि साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावनिवेशेऽपि तार्णतार्णदहनोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय वह्न्यादिसाध्यके गुणादिवृत्तित्वविशिष्टसत्ताद्यभावमादाय सत्तादिसाध्यकेऽव्याप्तिर्दुर्व्वारैव एवमव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादिसाध्यके हेत्वधिकरणस्यैव जगत एव कपिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्तया तद्वद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेनाव्याप्तिविरहेऽपि तादृशकपिसंयोगाभावादिसाध्यक-द्रव्यत्वादिहेतौ कपिसंयोगादिरूपसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावासत्त्वादव्याप्तिरित्यत आह,

---

(१) विवक्षणीयतयेति पा० ।

(२) तादात्म्यादिसम्बन्धेन च हेतौ लक्षणगमनसम्भवेनासम्भवाप्रसक्तेरिति पा० ।

'साध्याभावश्चेति, 'पूर्व्ववदिति मिश्रलक्षणे यथा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्याप्यवृत्तिरभावो निवेश्यते तथात्रापि निवेशनीय इत्यर्थः, तत्तद्वह्नित्वकथितोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावानां प्रथमविशेषणेन कपिसंयोगादिरूपाभावानाञ्च द्वितीयविशेषणेन व्यावृत्तिः। ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वप्रतियोगिताकाभावमात्रनिवेशे प्रकृतहेतुसाधारणस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविशेषस्य समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावोऽपि वृत्तिमद्वृत्तिः सम्भवतीति यावत्तादृशाभावान्तर्गतत्तद्वत्त्वस्य हेतावभावादसम्भवः, एवं समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य प्रकृतहेतुवृत्तितावच्छेदकीभूतकिञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नस्याभावोऽपि यावत्तादृशाभावान्तर्गत इति तद्वत्त्वविरहादपि व्यतिरेकिसाध्यक–हेतूनामव्यभिचारित्वानुपपत्तिः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्च विवक्षितुमशक्यः केवलान्वयिनि साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटाद्यभावस्य तादृशगुरुधर्म्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते प्रसिद्धावपि तस्यातथात्वमते व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्य स्वघटककेवलवृत्तित्वत्वसमनियततया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेर्दुर्व्वारत्वात्, तत्तदभाववद्वृत्तित्वत्वघटकधर्म्मावच्छिन्नाभावनिवेशे च वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभावव्यक्तेस्तत्तदभावत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशतया तस्य च धूमादावसत्त्वादव्याप्तिः साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तितादृशधर्म्मावच्छिन्नाभावनिवेशनेऽपि घटवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके-

तादात्म्येन घटत्वव्यापकादिहेतौ तादृशसाध्याभाववद्घटादिवृत्तित्वनिष्ठतादृशसाध्याभाववत्त्वरूपतथाविधधर्म्मावच्छिन्नाभावस्य (१) घटादिमात्रवृत्तेर्हेतौ (२) असत्त्वादव्याप्तिर्दुर्व्वारैव (३)। साध्याभावादिव्यावृत्तघटकतानिवेशने च प्रयासगौरवमिति तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावं विवक्षति, 'तद्वदिति, 'स्वं' प्रतियोगिता, अत्र साध्याभावस्य साध्याभावत्वेन सामान्यतो निवेशे व्यभिचारिणि निर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्साध्याधिकरणवृत्तित्वसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव्यापकत्वेन तादृशाभावस्य लक्षणाघटकतया वृत्तित्वसामान्याभावस्य तथाविधप्रतियोगिताकस्य च व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तितया अतिव्याप्तिरिति तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावस्य व्याप्यतावच्छेदककोटिनिवेशलाभाय 'तत्तदिति। यद्यपि यत्किञ्चित्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकवृत्तिमद्वृत्तियावदभाववत्त्वं व्यभिचारिसाधारणं, यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तदधिकरणवृत्तित्वत्वसमनियतैकप्रतियोगितायाश्च नानाविपक्षकसाध्यकेऽप्रसिद्धिस्तत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभाववत्तत्तद्विपक्षवृत्तित्वत्व--

(१) तत्तदभाववद्वृत्तित्वत्वघटकधर्म्मेत्यर्थः।

(२) घटातिरिक्ते तादृशसाध्याभावावच्छिन्नघटभेदादेः सत्त्वादितिभावः।

(३) अत्र 'द्रव्यसमवेतं गुणत्वादित्यादौ द्रव्यसमवेतत्वाभाववत्समवेतत्वघटकीभूतेन द्रव्यसमवेतत्वाभाववत्समवेतत्ववृत्तिना द्रव्यसमवेतत्वाभावेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य द्रव्ये प्रसिद्धस्य हेतावसत्त्वाद्व्याप्तिर्दुर्व्वारैवेत्यधिकः पाठः कस्मिंश्चिदादर्शपुस्तके वर्त्तते।

व्याप्यप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः, तथापि यावतामभावानां प्रत्येका-
धिकरणवृत्तित्वत्वसमनैयत्यस्य प्रत्येकप्रतियोगितान्वयेन एत-
दभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताको यो योऽभावस्तदभाव-
वद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकश्च यो योऽभावस्तद्वत्त्वमित्येवं
रीत्या निवेशान्नानुपपत्तिः। एतल्लक्षणे साध्याभावसमुदायो न समु-
दायत्वेन प्रविष्टः अपि तु प्रातिस्विकरूपेणेति कूटघटिताद्विशेषः।
अथात्र स्वपदं न तत्तदभावीयप्रतियोगितात्वरूपेण प्रतियोगि-
तापरं साध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तेऽपि तत्तदभावीयप्रतियोगित्वा-
न्तरसत्त्वादिति(१) तत्तत्प्रतियोगिताव्यक्तिपरं तद्वाच्यं तथाच यत्कि-
ञ्चित्प्रतियोगितानिरूपकाशेषाभावस्यातिव्यापकतया (२) यावत्य-
स्तादृशप्रतियोगिताः (३) प्रत्येकं तन्निरूपकाभाववत्त्वं निवेशनीयं,
तथाच समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नजगद्वृत्तित्वसामान्याभावप्रति-
योगितानिरूपकवृत्तिमद्वृत्त्यभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरिति वृत्ति-
मद्वृत्त्यभावीयत्वेन यावत्प्रतियोगिता निवेशनीया तथाच तन्निरूप-
काभावे वृत्तिमद्वृत्तित्वनिवेशनं व्यर्थं यावत्त्वविशेषणमपि तथेति
चेन्नोपादीयन्त एव तत्र तत्तद्विशेषणं, वृत्तिमद्वृत्त्यभावीययाव-
त्प्रतियोगिताविशेष्यीभूताभावे वृत्तिमद्वृत्तित्व-यावत्त्वाभिधानात्।
अत्र च गुरुधर्म्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे स्वव्यापकतत्तद-
भाववद्वृत्तित्वत्ववन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याव्यावर्त्तकव्याप-

(१) किञ्चिद्विशिष्टस्याभावादिनिष्ठप्रतियोगित्वान्तरसत्त्वादित्यर्थः।

(३) अतिव्याप्तिसम्पादकतया।

(२) साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिता इत्यर्थः।

कतान्तघटितत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्ना-न्योन्याभावरूपव्यापकत्वपुरस्कारेण न प्रतियोगितानिवेशः सम्भवतीति तादृशावच्छेदकभेदकूटात्मकव्यापकत्वपुरस्कारेणैव तन्निवेशः । न च स्वव्यापकतत्तदभाववद्वृत्तित्वत्वकत्व-तत्तदभाववद्वृत्तित्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नैकभेदोभयरूपेण *प्रतियोगितानिवेशसम्भवादवच्छेदकभेदकूटनिवेशनमफल*मिति वाच्यम् । घटभेदादिसाध्यकस्थले तदभावव्यक्तित्वेन घटत्वादिघटितस्य तदभाववद्वृत्तित्वत्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य स्वरूपतो घटत्वादिघटितं घटवृत्तित्वत्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपेक्ष्य गुरुशरीरतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नैकभेदनिवेशासम्भवात् । अत्र कल्पे व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य पर्व्वतवृत्तित्व-पर्व्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य पर्व्वताद्यवृत्तिवृत्तिमद्वृत्तेर्धूमादावभावादेकमात्रवृत्तिहेतावपि तादृशप्रतियोगिताकस्य एतत्क्षणावच्छिन्नवृत्तित्वैतदन्यक्षणावच्छिन्नवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य एतत्क्षणावच्छिन्नावृत्तौ वृत्तिमति वर्त्तमानस्याभावादसम्भवः तादृशाभावव्यावर्त्तनाय व्यासज्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशे च गौरवं पर्व्वतवृत्तित्वत्वादिना जगद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यावृत्त्यसम्भवश्चेत्यतः कल्पान्तरमनुसरति, 'तत्तत्साध्याभावेति, अतिरिक्तान्तानिवेशे व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावमात्रस्य संग्रहाद्व्यभिचारिमात्रेऽतिव्याप्तिरिति तन्निवेशनम् । यद्यपि यथाश्रुते-

'नानेन महानसवृत्तित्वत्वादिना व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वाभाववारणं न सम्भवति महानसादिनिरूपितत्वविशिष्टवृत्तित्वत्वस्य साध्याभाववन्निरूपितत्वविशिष्टवृत्तित्वत्वरूपसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वान्यत्वविरहात्, तथापि साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वानिरूपितसमानाधिकरणधर्म्मनिरूपितावच्छेद्यत्वशून्यत्वस्यानवच्छिन्नान्तेन विवक्षणान्न दोषः महानसवृत्तित्वत्वादिनिरूपितावच्छेद्यत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थानिरूपितत्वात्। न चैवमपि साध्याभाववन्महानसवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणमशक्यं तादृशनिरूपितावच्छेद्यतायां तद्घटकसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वनिरूपितत्वस्याधिकन्त्वित्यादिन्यायेनाव्याहतत्वादिति वाच्यम्। गुरुधर्म्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया महानसादिवृत्तित्वत्वसमनियतोपदर्शितगुरुधर्म्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। अथ गुरुधर्म्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे साध्याभावपदस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नभावपरतया धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वत्वस्य स्वसमनियतधूमत्वाद्यवच्छिन्नाभाववद्वृत्वत्वापेक्षया गुरुत्वेनाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहेण तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थानवच्छिन्नतया तन्निरूपकाभावस्य निरुक्ताभावविशेषणानाक्रान्तत्वेन व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्यैव

लक्षणघटकत्वात्। यदि च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तेन रूपेण न निवेशः अपि तु तत्तदभावत्वेनैव एतदेव सूचयितुं तत्तत्पदमुपात्तम् एवञ्च तत्तद्व्यक्तित्वेन धूमाद्यभावघटिततत्तदभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकतया न धूमादिसाध्यकेऽतिव्याप्तिरित्युच्यते तथापि एतद्व्यक्तिभिन्नं घटभिन्नं वा प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिस्तत्तद्व्यक्तित्वरूपेण घटभेदाभावघटिततद्व्यक्तिमद्वृत्तित्वत्वापेक्षया लघोस्तत्समनियतस्य किञ्चिद्विशेषणानवच्छिन्नघटत्वघटितस्य घटवृत्तित्वत्वस्यैवाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्व्यक्तिमद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः घटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थानवच्छिन्नतया तन्निरूपकाभावस्य लक्षणघटकत्वासम्भवाद्व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तथात्वात्। यदि चाभावधर्म्मो विशेषणविधया न निवेश्यते अपि तु अभावप्रभृतिरेव, अभावे तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुपलक्षणविधया निवेश्यते एतल्लाभायैव तत्तत्पदोपादानमपि न तु तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावविशेषलाभार्थं, उपलक्षणीभूतप्रतियोगिताविशेषेणैवाभावान्तरव्यावृत्तिसम्भवे तत्तद्व्यक्तित्वस्योपलक्षणविधया निवेशे प्रयोजनविरहात्, एवञ्च घटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावोऽप्युक्तस्थले लक्षणघटकः घटभेदाभावस्य घटत्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकघटकत्वात्प्रतियोगिताविशेषोपलक्षिताभाववद्वृत्तित्वत्वपर्य्याप्तनिरूपकताकान्यत्वपर्य्यन्तानिवेशात्

धूमादिसाध्यकस्थले निर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकशरीरे अभावविशेषणस्याधिकस्य निवेशनेऽपि न क्षतिः। न चाभावप्रतियोगिकोटौ उपलक्षणतया भानस्यानुभवविरुद्धत्वात् विशिष्टनिरूपितत्वाभावरूपस्य निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नविशिष्टाभावरूपस्य वा विशिष्टानिरूपितत्वस्य प्रतियोगिकोटौ प्रतियोगिताविशेषस्य कथमुपलक्षणविधया निवेश इति वाच्यम्। अभावप्रतियोगिप्रकारशरीरे प्रतियोगितावच्छेदककोट्यप्रविष्टस्य न भानमित्येव हि अभावप्रतियोगिनि तदवच्छेदके वा उपलक्षणविधया न भानमित्यस्यार्थः, प्रकृते निरुक्तप्रतियोगिताकत्वस्य निरूप्यत्वप्रतियोगिविशिष्टाघटकत्वादेव निरूप्यत्वप्रतियोगिन्युपलक्षणत्वं (१) न तु निरूप्यत्वाभावप्रतियोगितातिच्छेदकघटकतया अप्रवेशात् तदभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रविष्टाभावस्याभावान्तरव्यावृत्तये तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकघटकतयैव निवेशात् यथा द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वोपलक्षितनिरूपितविषयित्वाभावप्रतियोगिनि नोपलक्षणत्वं किन्तु विषयितानिरूपकांश एवेति (२) निर्धूमवृत्तित्वत्वस्य धूमव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तितात्वसमनियतत्वेऽपि व्यापकतावच्छेदकधर्म्मान्तरावच्छिन्नाभावघटितविशिष्टनिरूप्यत्वे धूम-

---

(१) प्रकृते निरुक्तप्रतियोगिताकत्वस्यावच्छेद्यत्वनिरूपकतावच्छेदकतया अप्रवेशादेव उपलक्षणत्वमिति पा०।

(२) तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य उपलक्षणतयैव प्रतियोगितावच्छेदकघटकतया निवेशादिति पा०।

त्वावच्छिन्नधूमाभावघटितविशिष्टनिरूपितत्वरूपताविरहात् तत्त-द्विशिष्टनिरूपितत्वयोर्न समनैयत्यम् इति न व्यापकतावच्छेद-करूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-निरूप्यत्वाभावाप्रसिद्धिः प्रतियोगितासंसर्गकज्ञान एव तादृश-भानस्य तथात्वात् जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभाव इत्या-कारस्य स्वरूपतो घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावभानस्य सर्व्वसम्मतत्वात् प्रकृते च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताव-च्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावस्तद्वद्वृत्तित्वनिरू-पितत्वप्रतियोगिताकाभाववतः समानाधिकरणधर्म्मावच्छेद्यत्वस्य योऽभावस्तद्वत्प्रतियोगिताका यावन्तोऽभावास्तद्वान् हेतुरित्या-कारकव्याप्तिग्रहे प्रतियोगिताया विशेषणत्वेनानुपपत्त्यभावात् अतएव च व्यापकतावच्छेदकादेरुपलक्षणविधया भानोपपत्तिः । न च तादृशनिरूपितत्वप्रतियोगिकस्य तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-काभावस्य वा अभावस्य निवेशे निर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावे प्रतियोगितानिष्ठावच्छेद्यतायामपि किञ्चिद्विशिष्टतादृशनिरू-पितत्वत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात्तादृशाभावासंग्रह इति वाच्यम् । तत्तदभाववद्वृत्तित्वनिरूपितत्वपर्य्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकता-काभावस्यैव निवेशनीयत्वात् एवञ्च तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावनिवेश-प्रौव्येन तत्तत्पदोपादानमपि साधु सङ्गच्छते इत्युच्यते (१) तदापि घटत्व-भेदादिसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणमशक्यं निर्विशे-

---

(१) प्रतियोगितावच्छेदकघटकतयैव निवेशादित्यनन्तरं निर्धूमवृत्तित्वत्वे-त्यादिः साधु सङ्गच्छते इत्यन्तः पाठः बङ्कषु आदर्शपुस्तकेषु नास्ति ।

षणकघटत्वादिवृत्तित्वस्यैव तत्र घटत्वादिवृत्तित्वाभावप्रतियोगि-तावच्छेदकतया घटत्वत्वादिरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेद-कशरीरे अनिवेशेन व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटक-त्वात्। न च जातेः समवायेन स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं न तु सम्बन्धान्त-रेण अतएव गोत्वादिजातिनिष्ठव्याप्तौ पदविशेषप्रवृत्तिनिमित्तगवे-तरासमवेतत्वादेरवच्छेदकत्वं स्वीकुर्व्वन्ति न तु तादात्म्यसम्बन्धेन लघोरपि गोत्वादिजातेरिति निर्विशेषणकघटत्वादिघटितस्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न सम्भवतीति वाच्यम्। तादृशनियमे माना-भावात्। यदि चाभावांशस्याप्युपलक्षणत्वं स्वीक्रियते तदा महा-नसवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववारणमशक्यमेव। यदि च साध्याभावा-तिरिक्तविशेषणाविशेषिताधिकरणवृत्तित्वत्वाद्यवच्छेद्यताभिन्नसमा-नाधिकरणधर्म्मावच्छेद्यत्वाभावं निवेश्याविशेषितघटत्वादिवृत्तित्वा-भावः संगृह्यते तदा तादृशाभावमादाय जातिसाधारणमवेताव-व्याप्तिर्वज्रलेपायते। एवं साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वशरीरेऽभावादेर्विशे-षणविधया प्रवेशे वृत्तिमद्वृत्तिपदमनर्थकम् आपद्येत, व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्य यः समानाधिकरणधर्म्माव-वच्छिन्नाभावस्तत्प्रतियोगितायां लाघवेन वृत्तित्वत्वेनैवावच्छिन्नतया तन्निष्ठावच्छेद्यताया अभावघटितविशिष्टपदार्थानिरूपितत्वात्। अत्र वदन्ति, गुरुधर्म्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमतेनेदमभिहितं, व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववन्महानसवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्ना-भाववारणाय च साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वपर्य्याप्तावच्छेदकताभिन्न-समानाधिकरणधर्म्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वमेव प्रतियोगि-

तायां विशेषणं देयम् । न चैवं घटत्वादिना साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावसंग्रहफलकं समानाधिकरणपदोपादानं निषेधद्वयनिवेशनञ्च विफलं तादृशाभावस्यासंग्रहेऽपि केवलान्वयिसाध्यके साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटाद्यभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवादिति वाच्यम् । विषयतादिसम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति वृत्तेः साध्याभाववद्विषयतादिरूपायाः विषयादिस्वरूपत्वेन साध्याभाववद्विषयतात्वादिरूपसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्य केवलान्वयितया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेस्तादृशाभावघटितलक्षणानुपपत्तेः । न च साध्याभाववद्विषयतात्वादिकं येन सम्बन्धेनावृत्ति तेन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भवतीति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नस्य योऽभावस्तस्य ध्वंसाद्यधिकरणहेत्वव्यापकतया स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्यावश्यनिवेशनीयतया व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्य लक्षणघटकत्वासम्भवात् विषयताया ज्ञात्यादिरूपत्वेऽपि विषयतात्वविशिष्टस्य न समवायादिना वृत्तिः तादृशस्य स्वस्मिन्नेव वृत्तेर्जात्यादौ च समवायाभावात् किन्तु स्वरूपसम्बन्धेनैव एवञ्च समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव विषयतात्वाद्यवच्छिन्नाभावो लक्षणघटको भविष्यतीत्यपि न, काल-ज्ञानादिरूपहेतौ कालिक-विषयितादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यासत्त्वेन स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव निवेशनीयत्वात् । न चैवं साध्याभाव-

वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्म्मानवच्छिन्नाभावस्यापि तत्रा-प्रसिद्धिर्घटत्वादेः साध्याभाववद्विषयतादिनिष्ठप्रतियोगितावैय-धिकरण्यासम्भवादिति वाच्यम्। घटत्वादिना पटाद्यभावस्यैव तथात्वात्। अथैवमपि सामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य साध्याभाव-वद्वृत्तित्वनिष्ठत्वेन धर्म्मविशेषणकल्पे घटत्वादेर्घटादिस्वरूपसाध्या-भाववद्विषयतानिष्ठत्वेन गगनादेरपि स्वनिष्ठविषयतात्मकत्वेन साध्याभाववद्विषयतानिष्ठतया साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तताट्ट-ग्धर्म्मानवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या उक्तस्थलेऽव्याप्तिर्दुर्व्वारैव येन रूपेण यत् साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्ति तद्रूपविशिष्टतदनवच्छिन्नप्रति-योगिताकाभावविवक्षणेन गगनत्वविशिष्टगगनाद्यवच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकतानिर्व्वाहेऽपि हेतुनिष्ठव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्या-भाववद्वृत्तित्वव्यक्तेः किञ्चिदविशेषिततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रति-योगिताकाभावस्य तथाविधस्य हेतावसत्त्वादसम्भवप्रसङ्ग इति चेन्न, येन सम्बन्धेन यद् वर्त्तते तेन सम्बन्धेन तदनवच्छिन्नत्वस्य विवक्षणीयतया संयोगादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छेदकताकाभाव-मादाय उक्तस्थले लक्षणसमन्वयसम्भवात्, उक्तार्थलाभायैव च साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तित्वोपादानं न तु तदपि लक्षणघटकं प्रयोजनाभावात्सर्व्वत्र दर्शिताभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवेन समवायादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नसाध्याभाववत्संयुक्तत्वाद्य-भावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि क्षतिविरहात्। एतेन धूमत्वत्वाद्यव-च्छिन्नधूमत्वाद्यभावस्य धूमत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य च साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वारणाय

साध्याभाववद्वृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वविशेषणमप्यनादेयम्। अ-तएव च स्वसमानाधिकरणत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणत्व-कल्पापेक्षया लाघवमेवैतत्कल्पानुसरणवीजभूतं निष्प्रत्यूहमिति। यदि च गुरुधर्म्मोनाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्तदा महानस-वृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्त-त्वेनेन साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वमेव विवक्षणीयं तदर्थश्च स्वाविषयकप्रतीतिवृत्तिसाध्याभाववद्वृत्तितात्वरूपविशिष्टनिरूपित-विषयिताकत्वम्, एवञ्च शुद्धवृत्तित्वत्वावच्छिन्नवृत्तेरभावोऽपि लक्षणघटक इति वृत्तिमद्वृत्तिपदसार्थक्यम्। स्वाविषयकत्वञ्च इतरविशेषणतानापन्नविषयिताशून्यत्वं, अतो विशेषणविधया साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकसाध्याभावत्वादेरपि तदघटकत्वनिर्व्वाह इति पूर्व्वोक्तदोषानवकाशः। चरमापि विषयिता इतरविशेषणता-नापन्ननिरूपितैव ग्राह्या, तेन वृत्तित्वादिविशेषणकज्ञाने साध्या-भाववद्वृत्तित्वत्वादेर्विशेषणतया विषयत्वेऽपि वृत्तित्वादेर्न साध्या-भाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वम्। न च साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकधर्म्म-पर्य्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकोऽभावो निवेश्यतां, घटकान्ता-र्थश्च स्वाविषयकप्रतीत्यवृत्तिसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशिष्टनिरू-पितविषयिताकत्वं, न तु स्वाविषयकप्रतीत्यविषयताद्दशविशिष्टकत्वं, तत्तदभाववद्वृत्तितात्वविषयकप्रतीतौ केवलाधेयत्वतात्वस्य विषय-तया तदभाववन्निरूपितत्वविशिष्टाधेयतात्वे तदविषयकप्रतीत्य-विषयत्वस्य दुर्घटतया तदभाववद्वृत्तित्वत्वादेस्तदघटकत्वानिर्व्वा-हात् केवलाधेयतात्वस्यैव तद्घटकतया वृत्तिमद्वृत्तिं तेन रूपेण

घटाद्यभावमादायातिव्याप्त्यापत्तेरिति वाच्यम्। तथासत्युक्तरीत्या विषयतासम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्र तादृशाभावाप्रसिद्ध्या घट-भिन्नं मेयत्वादित्यादौ निर्विशेषणकघटत्वादिवृत्तितात्वस्य यथा समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तितात्वघटकत्वं तथा वाच्यम् ज्ञेयत्वादित्यादावपि तादृशस्य स्वाविषयकप्रतीत्यविषय-व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावविशेषितघटत्वादिघटिततदभाव-वद्वृत्तित्वत्वरूपविशिष्टनिरूपितविषयताकतया तदभाववद्वृत्तित्व-त्वघटकतया वृत्तिमद्वृत्तितदवच्छिन्नाभावस्य हेतावसत्त्वेनाव्या-प्त्यापत्तेः तत्तदभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकधर्म्मावच्छिन्नाभावनिवेशेनैव वारणसम्भवात्। तादृशधर्म्मे निरुक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघट-कत्वसत्त्वेऽपि स्वाविषयकप्रतीतिवृत्तिसाध्याभाववद्धर्म्मान्तरवृत्ति-त्वविषयिताकत्वेन साध्याभाववद्वृत्तित्वाघटकत्वस्यापि सत्त्वेन तदवच्छिन्नाभावस्य यथानिरुक्ताभावानात्मकत्वात्। न च स्ववि-षयकप्रतीत्यवृत्तितदभाववद्वृत्तित्वत्वनिरूपितविषयितासामान्यक-त्वरूपतत्तदभाववद्वृत्तित्वत्वघटकतया निवेशे निर्विशेषणक-घटत्वादिवृत्तित्वत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकत्वाप्रसक्त्या तदघटकधर्म्मावच्छिन्नाभावनिवेशोऽपि सम्भवतीति वाच्यम्। तथा सति व्यापकताघटितसामान्यपदार्थनिवेशेन तदघटकधर्म्मानव-च्छिन्नाभावनिवेशापेक्षया अतिगौरवात्। समानाधिकरणपद-सार्थक्यन्तु उक्तरीत्यैवेति ध्येयम् (१)।

केचित्तु व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन पर्व्वत-

(१) यदि चेत्यादिः ध्येयमित्यन्तः पाठः बहुषु आदर्शपुस्तकेषु नास्ति।

वृत्तित्व-घटान्यतराद्यभाववारणाय एतन्मतेऽपि स्वव्यापकतत्तत्सा-ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वं प्रतियोगिताविशेषणमावश्यकम् । तथाच साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटाद्यभावस्य लक्षणघटकता न सम्भवतीति(१) निषेधद्वयनिवेशन-समानाधिकरणपदोपादानयोः सार्थकतेत्याहुः ।

वस्तुतस्तु साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तत्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वं तच्च स्वं यादृशविशिष्टं तादृशविशिष्टाविषयकप्रतीतिविषयसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वम् एवञ्च महानसवृत्तित्वस्य महानसत्वविशेषितमहानसवृत्तित्वत्वाविषयकप्रतीतिविषयसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वात् साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वेन न तद्धर्म्मावच्छिन्नाभावमादाय दोषप्रसक्तिः, एवञ्च गुरुधर्म्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि घटभिन्नं मेयत्वादित्यादौ घटत्वविशेषितघटवृत्तित्वत्वस्य न स्वाविषयकप्रतीतिविषयसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वं साध्याभावत्वेन घटत्वविषयकसाध्याभाववद्वृत्तित्वप्रतीतौ घटत्वविशेषितघटवृत्तित्वत्वाविषयकत्वासम्भवात् । एवं घटत्वभिन्नं प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वत्वविशेषितघटत्ववृत्तित्वत्वस्य न स्वाविषयकप्रतीतिविषयसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वं साध्याभावत्वेन घटत्वत्वविषयकसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वविषयकप्रतीतौ घटत्वत्वविशेषितघटत्ववृत्तित्वत्वविषयकत्वासम्भवादिति न तदुभयत्रातिव्याप्तिः । न वा वृत्तिमद्वृत्तिपदवैयर्थ्यं वृत्तित्वत्वस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वविरहेण तद्धर्म्मावच्छिन्नाभाववार-

(१) साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्य घटनिष्ठप्रतियोगिताव्यापकत्वविरहादिति शेषः ।

णार्थं तदुपादानात् साध्याववद्वृत्तित्वत्वावच्छेदेन च स्वाविषयक-प्रतीतिविषयत्वं विवक्षणीयम्। तथाच स्वाविषयकप्रतीतिनिरूपितसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नविषयताकत्वं पर्य्यवसितम्। अन्यथा साध्याभाववद्विशेषितवृत्तित्वत्वस्य विशेष्यीभूतकेवलवृत्तित्वत्वानतिरेकितया विशेष्यीभूतवृत्तित्वत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाविषयककेवलाधेयतात्वविषयकप्रतीतिविषयत्वे साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य तथात्वावश्यकतया तद्घटकत्वप्रसङ्गेन केवलवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावमादाय व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गापातात्। न च महानसवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववारणार्थं साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकधर्म्मावच्छिन्नाभाव एव निवेश्यतां तद्घटकत्वञ्च स्वाविषयकप्रतीत्यविषयसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वं किं निषेधद्वय-समानाधिकरणपदयोरुपादानेनेति वाच्यम्। एवं सति विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमे साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेऽपि साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशिष्टाविषयककेवलाधेयतात्वविषयकप्रतीतिविषयत्वाभावासत्त्वेन तस्य घटकत्वानिर्व्वाहेण केवलवृत्तित्वत्वस्यैव तद्घटकतया तदवच्छिन्नसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्य च वृत्तिमदवृत्तितया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गापातात्। न च स्वाविषयकप्रतीत्यवृत्तिसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशिष्टनिरूपितविषयताकत्वरूपघटकत्वमेव निवेश्यतां तथा सति नोक्तदोष इति वाच्यम्। तथा सति विषयतासम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्र तादृशाभावाप्रसिद्ध्यापत्तेः। एवं घटत्वभिन्नं मेयत्वादित्यादौ निर्व्विशेषणघटत्वादिवृत्तित्वत्वस्य यथा समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाव-

षद्वृत्तित्वत्वघटकत्वं तथा वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावपि तादृशस्य स्वाविषयकप्रतीत्यवृत्तिव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावविशेषि-- तघटत्वादिघटिततदभाववद्वृत्तित्वत्वविषयताकत्वेन तदभाववद्वृत्तित्वत्वघटकतया वृत्तिमद्वृत्तितदवच्छिन्नाभावस्य हेतावसत्त्वेनाव्याप्तेस्तदभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकधर्म्मानवच्छिन्नाभावनिवेशे च न दोषः तादृशधर्म्मे निरुक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकत्वसत्त्वेऽपि स्वाविषयकप्रतीति-निरूपितसाध्याभाववद्धर्म्मान्तरवृत्तित्वत्वविषयताकत्वेन साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वस्यापि सत्त्वेन तदवच्छिन्नाभावस्य यथानिरुक्ताभावानात्मकत्वात्। न च स्वाविषयकप्रतीत्यवृत्तिसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वनिरूपितविषयितासामान्यक--त्वरूपतत्तदभाववद्वृत्तित्वत्वघटकतानिवेशे निर्विशेषणकघटत्वादिवृत्तित्वत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकत्वाप्रसक्त्या तदघटकधर्म्मावच्छिन्नाभावनिवेशोऽपि सम्भवतीति वाच्यम्। तथा सति व्यापकताघटितसामान्यपदार्थनिवेशेन घटकधर्म्मानवच्छिन्नाभावनिवेशापेक्षयातिगौरवात्। अत्र विषयत्वं मुख्यविशेष्यत्वं, तेन घटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नसाध्यके तादात्म्येन घटत्वव्यापकादिहेतौ घटवृत्तित्वत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वविरहेण तदवच्छिन्नाभावमादाय नाव्याप्तिः। न च तथापि सास्नाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः तत्र सास्नावद्वृत्तित्वत्वस्य गुरुतया गोत्ववद्वृत्तित्वत्वस्य च तदघटकत्वेन व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव संग्रहादिति वाच्यम्। गोत्वाद्यभावादेरपि सास्नाद्यभावरूपसाध्यव्यापकतया गोत्वादिरूपतदभावस्यापि लक्षणघटकत्वात्

तद्वद्वृत्तित्वत्वस्य च तद्वद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वविरहेण दोषाभावात्। एवं जातिभिन्नं घटत्वत्वादित्यादौ जातित्वादिविशेषितपटत्वादिवृत्तित्वत्वस्य तद्विशेषितघटत्वादिवृत्तित्वत्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वेन प्रत्येकं जातित्वविशेषितसकलजातिवृत्तित्वत्वस्य जातिभेदाद्यभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वेऽपि घटत्वादिवृत्तित्वत्वस्य घटत्वत्वावच्छिन्नघटत्वभेदरूप-साध्यव्यापकाभाववद्वृत्तित्वाघटकत्वविरहेण तदवच्छिन्नाभावमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवात्। न च साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकधर्म्मानवच्छिन्नाभाव एव निवेश्यतां किं समानाधिकरणपदोपादानेन केवलान्वयिसाध्यकस्थले वृत्तित्वेन घटाभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवादिति वाच्यम्। वृत्तित्वत्वेन पर्व्वतवृत्तित्व-घटान्यतराभावमादायाव्याप्तिवारणाय एतन्मतेऽपि साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्याप्यत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशस्यावश्यकतया घटत्वेन साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावसंग्रहाय समानाधिधिकरणपदोपादानस्यावश्यकत्वादिति दिक् (१)। प्रतियोगितायां साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्याप्यत्वनिवेशप्रयोजनमाह, 'आलोकाद्यवृत्तित्वेनेति वह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्य योऽभावस्तस्य धूमादावसत्त्वेपीत्यन्वयः। वह्निसामान्याभावो वह्नित्वावच्छिन्नो वह्न्यभावः। साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकतानिवेशनप्रयोजनमाह, 'यस्येति, 'इन्धनत्वाद्यवच्छिन्नेति, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेद-

---

(१) वस्तुतस्त्वित्यादिः इति दिगित्यन्तः पाठः बहुषु आदर्शपुस्तकेषु नास्ति।

करूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव लक्षणघटकतया घटत्वाद्य-वच्छिन्नाभावोपेक्षणं, 'महानसवृत्तित्वादेरभाव इत्यत्र महानस-वृत्तित्वत्वादिनेति बोध्यं, तादृशाभावाधिकरणमहानसवृत्तित्व-त्वाद्यवच्छिन्नस्येति वा षष्ठ्यन्तार्थः । न च गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगि-तावच्छेदकत्वेऽपि तादृशाभावाविशेषितमहानसवृत्तित्वत्वावच्छिन्ना-भावमादायैव दोषप्रसक्तेस्तद्विशेषितमहानसवृत्तित्वत्वावच्छिन्ना-भावपर्य्यन्तानुसरणे सन्दर्भविरोध इति वाच्यम् । अधिकरण-त्वान्तस्योपलक्षणतया शेषांशस्य विशेषणतया विवक्षणेनानुपपत्त्य-भावात् । अधिकरणविशेषानुपरक्तवृत्तेरभावमादायापि दोषं दर्शयति, 'स्वनिष्ठेति धूमादिनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यक्तेस्तद्व्यक्ति-त्वावच्छिन्नाभावस्येत्यर्थः, 'हेत्वन्तरवृत्तेः' आलोकादिवृत्तेः, एतेन वृत्तिमद्वृत्तित्वमस्तीति सूचितं, 'स्वस्मिन्' धूमादौ, अत्र च लक्षणे सत्ताभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ सत्तावत्समवेतत्वाभावस्य व्यधि-करणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव समवेतवृत्तित्वेऽपि द्रव्या-वृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापक-तावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया समानाधिकरणधर्म्मा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यापि तद्वत्समवेतत्वाभावस्य समवेतगुण-त्वादिवृत्तितया द्रव्यत्वादेस्तद्वत्त्वाभावान्नातिव्याप्तिः । एवमवृत्ति-साध्यकस्थलेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वाप्रसिद्धा नाति-व्याप्तिः । कूटघटितलक्षणे च तत्र तत्रातिव्याप्तिवारणाय साध्य-समानाधिकरणत्वे सतीति विशेषणं देयं, एतल्लक्षणे चावृत्तिहेतु-कातिव्याप्तिवारणाय वृत्तिमत्त्वमात्रमुपादेयं, कूटघटितलक्षणवद-

त्वापि महाकालान्योघटादित्यादावतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या, किन्तु तदन्य-दोषानामेवात्रानवकाश इत्यवधेयम्।

इति कूटाघटितलक्षणव्याख्या।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः।

कूटघटितलक्षणम्।

अन्ये तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं, तादृशवृत्तित्वाभावश्च स्वव्यापकतादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताको बोध्यः, प्रयोजनञ्चोक्तप्रायम्। साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नस्यैवाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः समुदायेति। साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यः तेन समवायेन वह्नेः साध्यत्वे धूमे संयोगेन च तथात्वे वह्न्यवयवत्वे पर्व्वत-वह्न्यवयवसंयोगे च पर्व्वतस्य वह्न्यवयवस्य च सम्बन्धद्वयावच्छिन्नवह्न्यभावद्वयानधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः।

गादाधरी विवृतिः।

'अन्ये त्विति, घटत्वादिना निर्धूमवृत्तित्वाद्यभावमादाय

व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय 'यावत्त्वोपादानं, एवञ्च (१) केवलान्वयिनः साध्यस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवाभावस्य प्रसिद्ध्या तत्समुदायाधिकरणजगद्वृत्तित्वस्यावृत्तौ प्रसिद्धः समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावोपि यावदन्तर्गत इति तद्वत्त्वविरहात्तादृशसाध्यके विषयितावत्यतिरिक्तसम्बन्धेन (२) हेतावव्याप्तिः। साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावविशेषणपक्षे च व्यतिरेकिसाध्यस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवाभावस्य सद्धेतौ लक्षणघटकतया जगत एव तत्कूटाधिकरणत्वाद्व्यतिरेकिसाध्यकेऽपि विषयितातिरिक्तसम्बन्धेन हेतावव्याप्तिरिति वृत्तिमद्वृत्तित्वमभावविशेषणं, 'तादृशवृत्तित्वेति साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वेत्यर्थः, 'प्रयोजनञ्चेति पूर्व्वदलप्रयोजनं, आलोकाद्यवृत्तित्वेन निर्वह्निवृत्तित्वाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिवारणं पूर्व्वलक्षणे उक्तमेव, चरमदलप्रयोजनन्तु साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावाविशेषणत्वे केवलान्वयिसाध्यके ज्ञेयत्वादिहेतौ घटादिवृत्तित्वाभावमादायाव्याप्तिवारणमेव, न तु वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसवृत्तित्वाद्यभावव्यावर्त्तनं तत्र महानसादेर्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावानधिकरणत्वेन साध्याभावकूटा-

---

(१) वृत्तित्वाभावे यावत्त्वोपादाने चेत्यर्थः, अन्यथा घटत्वादिना जगद्वृत्तित्वाभावमादायैव लक्षणसमन्वयाद्वृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणस्य प्रथमतोऽव्यावर्त्तकत्वापत्तिरिति भावः।

(२) विषयितासम्बन्धेन हेतौ जगद्वृत्तित्वस्य समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावोऽप्रसिद्ध एव अवृत्तेरपि विषयितासम्बन्धेन ज्ञानादौ सम्बद्धत्वात् इत्यत उक्तं विषयिताद्यतिरिक्तेति, आदिपदात् तादात्म्यपरिग्रहः।

नधिकरणत्वात्, एतस्य च (१) प्रागनुक्तत्वात् 'उक्तप्रायमित्युक्तम्। समुदायपदप्रयोजनमाह, 'साध्याभावाधिकरणेति, 'व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैवेति, निर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्ननिर्धूमवृत्तित्वाद्यभावस्य प्रतियोगितायाः व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणमहानसादिवृत्तित्वावृत्तितया साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वाव्यापकतया जगद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यैव तद्व्यापकप्रतियोगिताकतया तस्य च समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यावृत्तावेव प्रसिद्धत्वादिति भावः। 'व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति, तादृशस्य जगद्वृत्तित्वाभावस्य सर्व्वत्रैव सत्त्वादिति भावः। अत्र च स्वव्यापकसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वकत्वे सति साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकत्वं प्रतियोगिताविशेषणं, तत्र शेषदले समुदायानिवेशे निर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः सम्भवति व्यतिरेकिसाध्यके तादृशप्रतियोगिताया एवाप्रसिद्धेर्जगद्वृत्तित्वसामान्याभावप्रतियोगितायाः साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकत्वेऽपि स्वव्यापकसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वकत्वरूपपूर्व्वदलविरहात्। धूमाद्यभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वशून्ये महानसादिवृत्तित्वेऽपि तादृशप्रतियोगितायाः सत्त्वादिति पूर्व्वपक्षयित्वा शेषदले समुदायाप्रवेशे पूर्व्वदलमेव नोपादेयं तदनुपादानेऽपि वह्निमानधूमादित्यादौ, आलोकाद्यवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वस्यालोकादिनिष्ठपर्व्वतादिवृत्तित्वसाधारणसाध्या-

(१) केवलान्वयिसाध्यकाव्याप्तिवारणस्य।

भावाधिकरणवृत्तित्वत्वाव्यापकतया तादृशाभावमादाय दोषाप्रसक्तेः, तदुपादाने व्यतिरेकिसाध्यकमात्र एवोक्तरीत्या तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिप्रसङ्गाच्च, तथाच धूमवान् वह्नेरित्यादौ घटत्वेन जगद्वृत्तित्वाभावमादायातिव्याप्तिरित्याशयेन दीधितिकृतेदमभिहितं, अतिव्याप्तिवारणाय शेषदले समुदायप्रवेशने च निर्वह्निवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्यालोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य वह्निमान् धूमादित्यत्र शेषदलाक्रान्ततया पूर्व्वदलोपादानमावश्यकं, तत्र च समुदायाप्रवेशे व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्याप्यप्रतियोगिताकस्यालोकावृत्ति--वृत्त्यभावस्य धूमेऽसत्त्वादव्याप्तिरिति तत्रापि तत्प्रवेशनमिति केचित् समादधति।

परे तु प्रतियोगित्वव्यापकत्वविशेष्यतापन्नमेव साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वं व्यापकत्वविशेषणविधया निवेश्यते न तु तद्दलस्योक्तरीत्या द्विधा निवेशः, एवञ्च पूर्व्वपक्ष एवायं नावतरति। न च गुरुधर्म्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे प्रतियोगित्वव्यापकत्वविशेषितसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वाधिकरणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वं नाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावरूपव्यापकतानिवेशासम्भवात् तद्दलस्य द्विधा निवेशनमावश्यकमिति वाच्यम्। व्यापकान्तस्योपलक्षणविधया साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वरूपव्याप्यांशे निवेशसम्भवात् व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववानित्यादिज्ञाने व्यापकतावच्छेदकत्वांश-

स्येव उक्तावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावबुद्धौ व्यापकताया उपलक्षणतया भानेऽविरोधात्। वस्तुतस्तु गुरुधर्म्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वाधिकरणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वमपि नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वादिरूपसमनियतधर्म्मापेक्षया व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावेनाधिकेन घटितस्य तस्य (१) गुरुत्वादिति तादृशधर्म्मावच्छिन्नाभावो निवेशयितुं न शक्यः, किन्तु तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तद्भेदकूटमेव निवेशनीयम्, एवञ्च प्रतियोगिताव्यापकत्वघटितोक्तधर्म्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमकिञ्चित्करमेवेत्याहुः।

'तेनेति, समवायेन वह्नेः साध्यत्वे पर्व्वतस्य सम्बन्धद्वयावच्छिन्नवह्न्यभावद्वयानधिकरणत्वेऽपि धूमे नातिव्याप्तिः, संयोगेन वह्नेस्तथात्वे वह्न्यवयवस्य तादृशाभावद्वयानधिकरणत्वेऽपि वह्न्यवयवत्वे नातिव्याप्तिः, समवायेन वह्नेः साध्यत्वे संयोगेन तस्य तथात्वे च पर्व्वतस्य वह्न्यवयवस्य च तादृशाभावद्वयानधिकरणत्वेऽपि पर्व्वत-वह्न्यवयवसंयोगे नातिव्याप्तिरिति योजना, 'सम्बन्धद्वयावच्छिन्नवह्न्यभावद्वयं' संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभाव-समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावद्वयं, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानिवेशने तादृशाभावद्वयानधिकरणस्य पर्व्वतादेः साध्या-

(१) साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वाधिकरणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वस्य।

भावकूटानधिकरणतया तत्कूटाधिकरणवृत्तित्वाभावा यावन्तः तद्वत्त्वं धूमादावव्याहतमेवेत्यतिव्याप्तिः स्यादिति भावः। न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशनेऽपि समवायेन वह्नौ साध्ये संयोगेन हेतौ धूमे नातिव्याप्तिर्व्वारयितुं शक्यते समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावकूटाधिकरणसंयुक्तत्वस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नभावस्यैव संयुक्तवृत्तित्वात् संयुक्तमात्रस्यैव तादृशाभावकूटाधिकरणगगनादिसंयुक्तत्वादिति कथमत्र व्यावृत्तिप्रदर्शनं समवायेन धूमहेतुकस्थलपरता च न युज्यते समवायेन धूमवतः साध्याभावकूटाधिकरणत्वानिराकरणादिति वाच्यम्। संयुक्तमात्रस्य गगनादिसंयुक्तत्वेऽपि तादृशसंयोगस्य वृत्त्यनियामकतया संयोगेन वह्न्यवयवान्यवृत्तित्वाभावस्य संयोगेन वृत्तिमद्वृत्तेः सुलभतया (१) वृत्तिपदस्य यथाश्रुतपरतामते तादृशव्यावृत्तिदानसङ्गतेः, वृत्त्यनियामकतादात्म्यादिसम्बन्धेन व्याप्तिस्वीकारे वृत्तिपदस्य सम्बन्ध्यर्थकत्वमावश्यकमित्यभिप्रायेण तदुपेक्ष्य द्वितीयस्थलानुसरणं, साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणत्वपक्षे समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावस्य वह्न्यवयवत्वादिरूपसाधनसमानाधिकरणत्वाभावेन न तत्रातिव्याप्तिसम्भवः, एवं सत्ताभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्यसामानाधिकरण्ये सतीति विशेषणप्रवेशस्यावश्यकतया संयोगादिना वह्निमत्यवर्त्तमान-

(१) संयुक्तमात्रस्य गगनादिसंयुक्तत्वेऽपि तादृशसंयोगस्य वृत्त्यनियामकस्य तथा यस्य द्रव्यस्य वह्न्यवयव एवाधिकरणत्वप्रत्ययः प्रामाणिको न त्वन्यत्र संयोगेन वह्न्यवयवान्यवृत्तित्वाभावस्य संयोगेन वृत्तिमत्तादृशद्रव्यवृत्तेः सुलभतयेति पा०।

वह्न्यवयवत्वादौ तेनाप्यतिव्याप्तिर्व्वारयितुं शक्यत इत्यतः 'पर्व्वत-वह्न्यवयवसंयोगहेतुकानुसरणं, संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षे पर्व्वतस्य सम्बन्धद्वयावच्छिन्नवह्न्यभावद्वयाधिकरणत्वेऽपि न तस्य व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावकूटाधिकरणत्वं विवक्षणीयस्यावश्यं तादृशसाध्याभावकूटवत्त्वम्, अन्यथा अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यके व्यभिचारिणि जगत एव साध्याभावकूटाधिकरणत्वेनातिव्याप्ति-रिति दर्शितहेतोः पर्व्वतवृत्तित्वेऽपि तादृशाभावकूटाधिकरणवृ-त्तित्वाभावोऽक्षत एवेत्यतिव्याप्तिप्रसक्तिः।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः।

तथा स्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रति-योगिताकोऽपि बोध्यः तेन यत्र पृथिवीत्वाभावादौ साध्ये तत्तद्भिपक्षावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताका-भावकूटाधिकरणमप्रसिद्धं तत्र सद्धेतौ पृथिवीत्वादौ साध्ये जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाववति सामान्यादाववर्त्त-माने द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादौ च नाव्याप्तिरति-व्याप्तिर्वा, नाप्यभावत्वादिना अभावादौ साध्ये तत्त-त्साध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरित्याहुः।

गादाधरी विवृतिः।

पूर्व्ववदत्र साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकता-वच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावविवक्षणे नानाविपक्षके तथाविधतत्त-

द्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धा अव्याप्तिः सा-ध्यतावच्छेदकविशिष्टसमव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवेशने च गौरवमिति साध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकाभाव एव विवक्षितुमुचितः तार्णतार्णदहनवृत्तिद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तथाविधसाध्याभावानामधिकरणे धूमादेर्वृत्तावपि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावघटिततादृशाभावकूटवत्यवृत्तेरव्याप्त्यनवकाशात् इत्याशयेन तथाविधमेवाभावं निवेशयति, 'तथेति, 'स्वं' प्रतियोगिता, समनियताभावैक्यमते साध्याभावप्रतियोगितायाः साध्याभावसमनियताभावप्रतियोगिपदार्थान्तरवृत्तित्वेऽपि (१) साध्यतावच्छेदकेन व्यधिकरणेन वा धर्म्मेनावच्छिन्नायाः साध्यमात्रवृत्तिप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यमक्षतमेव । अथ घटत्वाद्यवच्छिन्ना या वाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिता सा घटादिभिन्नयावद्वस्तुवृत्तिरेव स्वीक्रियते न तु वाच्यत्वादिमात्रवृत्तिस्तथा सति घटत्वेन प्रमेयत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयप्रतियोगितान्तरकल्पने गौरवादिति तादृशप्रतियोगितायां न वाच्यत्वत्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकसमनैयत्यमिति चेत्, का क्षतिः, वाच्यत्वभिन्नत्वेन वाच्यत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयमभावमादायैव तल्लक्षणसमन्वयसम्भवात् स्वव्यधिकरणवाच्यत्वभिन्नत्वावच्छिन्नायाः प्रतियोगिताया वाच्यत्वभिन्नवृत्तित्वस्यासम्भावितत्वात् । वस्तुतस्तु घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावप्रतियोगितायां व्यधिकरणघटत्वादेरिव समानाधिकर-

(१) साध्यसमनियतपदार्थान्तरवृत्तित्वेऽपीति पा० ।

णवाच्यत्वत्वादेरप्यवच्छेदकत्वमावश्यकं घटत्वेन वाच्यत्वं नास्ती-त्यादिप्रतीत्या वाच्यत्वत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहनात् तादृशप्रतीतेर्वाच्यत्वत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वेन तत्र वाच्यत्व-त्वादिप्रकारकज्ञानानपेक्षापत्तेः, एवञ्च घटत्वेन प्रमेयं नास्तीत्यादि-प्रतीतिविषयप्रतियोगितानामतिरिक्तत्वमावश्यकम् अवच्छेदकभे-दादिति घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयप्रतियोगिता वाच्यत्वादावेव वर्त्तते न त्वन्यत्रापि मानाभावादिति घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावोऽपि लक्षणघटकः। अथैवं साध्यतावच्छेदका-वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावघटितलक्षणे वह्नित्वा-द्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले वह्नित्वादिना घटाद्यभावो लक्षणघटको न स्यात् व्यापकतावच्छेदकवह्नित्वादिपर्य्याप्तप्रतियोगितावच्छेदक-ताकत्वविरहान्महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणायावच्छेद--कतापर्य्याप्तिविवक्षणस्यावश्यकत्वादिति चेन्न, व्यापकतावच्छेदक-पर्य्याप्तत्वं हि व्यापकतानवच्छेदकावृत्तित्वं तच्चेन्धनत्वाद्यवच्छिन्न-वह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायामक्षतमिति तादृशाभावमादा-यैव तत्तल्लक्षणसमन्वयसम्भव इति। एवञ्च सार्व्वभौमानामेतल्ल-क्षणाभिप्रायकतया 'समवायितया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्ध-इति मूलग्रन्थोपवर्णनमपि सङ्गच्छते। अथ पर्य्याप्तिसम्बन्धेन यत्रो-भयत्वादिकं साध्यतावच्छेदकं तत्र प्रतियोगिताया अव्यासज्यवृत्ति-त्वेन तत्पर्य्याप्त्यधिकरणे प्रत्येकव्यक्तौ पर्य्याप्तिसम्बन्धेनोभयत्वादिव्य-क्तेरत्यन्ताभावस्य तदवच्छिन्नभेदस्य च सत्त्वात्तस्य प्रतियोगिता-व्यापकत्वं न सम्भवति। न चाव्याप्यवृत्तिसंयोगादेर्यत्र साध्यताव-

च्छेदकता तत्र तस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वनिर्व्वाहाय प्रतियोग्य-सामानाधिकरण्यं व्यापकताघटकाभावे निवेशनीयं तावता उभयत्वस्यापि व्यापकत्वं निर्व्वहति पर्य्याप्तिसम्बन्धेनोभयत्वपर्य्याप्त्यधिकरणस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रत्येकवृत्तेरुभयत्वाभावस्यापि प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यम्। पृथिवीत्व-घटत्वोभयत्वादिना यत्र साध्यता तत्र जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वसमानाधिकरणस्य तादृशसाध्यतावच्छेदकाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वविरहेण तादृशसाध्यतावच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगिताव्यापकत्वापत्त्या तादृशाभावमादाय द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तेः प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्यैवाभावे निवेशनीयतया उभयत्वाभावव्यावर्त्तनासम्भवात् तदभाववतः प्रत्येकं तदनधिकरणत्वात् तस्यैव तदधिकरणताया अपि व्यासज्यवृत्तित्वादिति चेन्न, सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितापत्ते प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टाभाववत्ताघटितव्यापकताया एव निवेशसम्भवात् पृथिवीत्वादौ उक्तोभयत्ववति पृथिवीत्वत्वावच्छेदेन तदभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि जलत्वादेस्तत्सामानाधिकरण्याभावविशिष्टतदभाववत्त्वेनातिप्रसङ्गाभावात् उभयत्वाद्यभावस्य तदभाववत्येकैकस्मिन्नपि तत्सामानाधिकरण्याभावानभ्युपगमात्। तत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वात्। अथवा यन्निरूपितसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धसामान्ये प्रतियोगित्वाधिकरणयत्किञ्चिद्वृत्त्यनुयोगिकत्वाभावस्तदन्यत्वमेव प्रतियोगिताव्यापकत्वम् उभयत्वनिरूपितप-

व्याप्तौ च न प्रत्येकानुयोगिकत्वाभावः उभयस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वादिति ।

यत्तु प्राचीनमते रूपसामान्याभावस्य रूप-तद्ध्वंस-तत्प्रागभावत्रितयप्रतियोगिकतया रूपध्वंसादिसाध्यके रूपादिहेतावतिव्याप्तिः रूपसामान्याभावीयरूपध्वंसत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनियततया तद्घटिताभावकूटाधिकरणे रूपादेरवृत्तेः । न च रूपस्यापि रूपध्वंसाभावरूपतया तद्घटितस्य रूपसामान्याभावाद्यघटितकूटस्यापि यावतामभावानामैकाधिकरण्यमिति विवक्षया लक्षणघटकत्वात् तद्वति हेतोर्वृत्त्या नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । रूपादीनां प्रत्येकं स्वस्वध्वंसाभावरूपत्वेऽपि स्वान्यरूपादिध्वंसाद्यभावानात्मकतया साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वादिति, तन्न, जलपरमाण्वादौ रूपध्वंसत्वाद्यवच्छिन्नाभावबुद्धिनिर्व्वाहाय जन्यरूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावे रूपध्वंसत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनस्यावश्यकतया तत एव रूपादिसामान्याभाववत्यपि तत्प्रतीतिनिर्व्वाहात् रूपादिसामान्याभावस्य रूपध्वंसादिप्रतियोगिताकत्वानभ्युपगमात्, साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणतापक्षे तेनाप्युक्तस्थले रूपादिसामान्याभावव्यावर्त्तनात्, स्वनिरूपकाभाववत्त्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकूटाधिकरणत्वमेव निवेश्य लक्षणस्य परिष्करणीयतया रूपादिसामान्याभावानधिकरणस्यापि जलपरमाण्वादेरुक्तस्थले तत्कूटाधिकरणत्वेनातिव्याप्त्यनवकाशाच्च । प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वमते ना-

नाव्यत्तिसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यस्य प्रत्येकप्रतियोगितायामसत्त्वेऽपि स्वावच्छेदकावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगितात्वेन (१) समनैयत्यविवक्षणान्न दोषः तत्तद्वह्नि-तत्तद्धूमादिस्वरूपप्रतियोगितानामपि स्वावच्छेदकवह्नित्व-धूमत्वाद्यवच्छिन्नतदभावप्रतियोगितात्वेन वह्नित्व-धूमत्वादिसमनैयत्यात् वह्नित्व-धूमत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यादिस्वरूपप्रतियोगितानां द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभावीयवह्न्यादिस्वरूपप्रतियोगितात्मकतया तदवच्छेदकद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च घटादावपि सत्त्वात् न तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन वह्नित्वादिसमनैयत्यमिति तदभावीयत्वं विशेषणं, तथा सति वह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितायाः घटादावसत्त्वात् नानुपपत्तिः। यद्यप्येवमपि वाच्यत्वत्वादिसमनियतप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिर्दुर्व्वारैव व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावानामभिन्नतया वाच्यत्वादिनिष्ठं तत्स्वरूपवाच्यत्वभिन्नत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाभावीयप्रतियोगितायाः घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वादिनिष्ठतत्स्वरूपप्रतियोगित्वाद्भिन्नत्वेन तदवच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानां घटादावपि सत्त्वात् (२) यत्किञ्चिदेकधर्म्मावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगितात्वेन समनैयत्यघटकव्याप्यत्व-

---

(१) तदभावीयप्रतियोगितात्वेन समनैयत्यविवक्षणे साध्यतावच्छेदकसमनियततदभावीयप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतः स्वावच्छेदकावच्छिन्नेति।

(२) व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावानामभिन्नतया वाच्यत्वादिस्वरूपवाच्यत्वभिन्नत्वाद्यवच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानां घटादावपि सत्त्वादिति पा०।

विवक्षणे च पृथिवीत्वाद्यभावादिसाध्यकस्थले घटावृत्तित्वाद्य-वच्छिन्नाभाववारणमशक्यं तदभावीयपृथिवीत्वाभावादिरूपप्रति-योगितानां पृथिवीत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितात्मक-तया पृथिवीत्वाभावत्वादिरूपतदवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता-त्वेन पृथिवीत्वाभावत्वादिसमनैयत्यसत्त्वात्, तथापि यद्धर्म्मावच्छि-*न्नप्रतियोगितात्वेन यदभावनिरूपितत्वं तादृशधर्म्मावच्छिन्नतद*-भावीयप्रतियोगितात्वेनैव व्याप्यत्वनिवेशान्न दोषः पृथिवीत्वाभा-वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन पृथिवीत्वादिरूपाभावमात्रनिरूपि-तत्वं न तु घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावनिरूपितत्वमिति। यद्यपि पूर्व्वदलाप्रवेशे वह्न्यादिसाध्यके धूमादिहेतौ साध्यतावच्छेदकसम्ब-न्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकतत्तद्घटावृत्तित्वा-वच्छिन्नाभावकूटाधिकरणत्वस्य गुणादौ प्रसिद्धत्वेऽपि तत्र हेतुता-वच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या अव्याप्तिसम्भवः तथापि साध्या-भावकूटवति तादृशवृत्तेरप्रसिद्ध्या अव्याप्तिस्तदनिवेशेऽपि सत्ता-वान् जातेरित्यादौ वक्ष्यते इति स्थलान्तरे कूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिवारणरूपतत्प्रयोजनमाह, 'यत्र पृथिवीत्वाभावादाविति, 'तत्तद्विपक्षेति घट-पटादिरूपेत्यर्थः, 'तत्र सद्धेताविति तत्र साध्ये यः सद्धेतुर्जलत्वादिस्तत्रेत्यर्थः, 'नाव्याप्तिरित्यनेनान्वयः, यावता-मेकाधिकरण्यं सम्भवति तावदभावसमुदायाधिकरणविवक्षाया-स्तद्दोषासम्भवेन स्थलान्तरे अव्याप्तिमाह, 'पृथिवीत्वादाविति, द्रव्य-त्वादेः समवायेन हेतुत्वे जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितकूटाधि-करणे समवायेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या अतिव्याप्त्यनवकाशात् स्वरूपसम्ब-

न्येन हेतुत्वानुसरणम्। साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणतापत्ते जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य साधनासमानाधिकरणतया वारणसम्भवेऽपि प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणजलावृत्तित्व-तेजोऽवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणतायाः सामान्यादाविव सत्त्वादतिव्याप्तेर्दुर्व्वारैवेति ध्येयम्। द्वितीयदलप्रवेशप्रयोजनमाह, 'नाप्नोति, घटत्वाभावत्वादिना साध्यतायां घटादाविव साध्याभावकूटाधिकरणत्वप्रसिद्धिरत उक्तम् 'अभावत्वादिनेति, आदिपदान्मेयत्वादिपरिग्रहः, 'तत्तत्साध्येति घटत्वाभाव-पटत्वाभावादिरूपसाध्यस्य यः साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताको घटत्व-पटत्वादिरूपोऽभावस्तत्समुदायाधिकरणाप्रसिद्धेरित्यर्थः, यावतामैकाधिकरण्यं सम्भवतीति विवक्षायामपि तादृशाभावसमुदायवति घटादौ हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिरेव। न च यावतामभावानामैकाधिकरण्यसम्भवस्तादृशाभावकूटाधिकरणं यद्यत् तावदन्यतमवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकोऽभावो विवक्षणीयः घटवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावश्चोपदर्शितस्थले न तथा जगत एव तावदन्यतमान्तर्गतत्वात्, अपि तु घटत्वादिना जगद्वृत्तित्वसामान्याभाव एव वृत्तिमद्वृत्तिस्तथाविधोऽभावः, तावदधिकरणान्यतमत्वञ्च तत्तदधिकरणावृत्तिशून्यत्वं न तु तत्तदधिकरणान्यान्यत्वमतो नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। एवमपि जातिप्रतियोगिकाभाववान् मेयत्वादित्यादौ जातिमतामेव घटत्व-पटत्वघटिततादृशकूटाधिकरणतया जातिमद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशतया अव्याप्तेर्दुर्व्वारत्वादिति। अत्र साध्याभाववत्तायां सम्बन्धविशेषानिवेशे

कालपरिमाणवान् मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः कालस्यापि कालिकसम्बन्धेन कालपरिमाणाभावाधिकरणतया जगत एव साध्याभावकूटवत्त्वात् दैशिकविशेषणतासम्बन्धनिवेशे च घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादावव्याप्तिर्घटत्वादेस्तेन सम्बन्धेनावृत्तेस्तेन सम्बन्धेन तद्घटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धेः, तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वस्याभावविशेषणत्वे तु घटत्वाभावादिसाध्यके व्यभिचारिणि व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके घटत्वाभावाभावे साध्ये आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिश्च घटातिरिक्तवस्तुमात्रस्यैव दैशिकविशेषणतया साध्याभावकूटवत्त्वात् साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिवेशेऽप्ययमेव दोषः, किञ्चिद्विशिष्टतादृशसाध्यस्य योऽभावस्तस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्तद्रूप इति दैशिकविशेषणताया अपि निरुक्तसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात्। स्वनिष्ठतादृश(१)प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाधिकरणत्वनिवेशे च व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्य साध्याप्रतियोगिकतया तदसंग्रहप्रसङ्ग इति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञानं प्रति यत्सम्बन्धावगाहि यदभावज्ञानं प्रतिबन्धकं तेन सम्बन्धेन तदभावाधिकरणत्वं विवक्षणीयं व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाववत्ताबुद्धिरपि व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिप्रकारकबुद्धिं प्रतिबध्नातीति तादृशाभावस्य लक्षणघटकतानिर्व्वाहः। यदि चाभाववत्ताज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतासंसर्गकमपि तदभावाभावत्वावच्छिन्न-

(१) साध्यनिरूपितेत्यर्थः।

प्रकारकज्ञानं प्रतिबन्धकम् अभावाभावस्यातिरिक्ततामते तादृश-ज्ञानप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात्, तस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वमतेऽपि फलसाम्यानुरोधेन तदावश्यकत्वात् अभावाभावस्यातिरिक्तत्व-ग्रहदशायां तत्प्रतिबन्धकताया दुरपह्नवत्वाच्च, एवञ्च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके घटत्वाद्यभाव-जातित्वादेरभावे साध्ये आत्मत्व-जातित्वादावव्याप्तिर्दुर्व्वारैव दैशिकविशेषणतासम्बन्धस्यापि निरुक्तरूपाक्रान्तत्वात्। न चैवं तादृशसाध्यवत्यपि पक्षे तादृश-साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारकाप्रमारूपप्रतिबन्धकज्ञानसम्भवात्तद्वि--षयस्य हेत्वाभासतापत्तिरिति वाच्यम्। तत्र पक्षे साध्यं नास्तीति-ज्ञानस्य भ्रमत्वं निर्व्विवादमिति तदुपपादनाय तादृशसाध्यप्रति-योगिनस्तादृशसाध्याभावत्वेन दैशिकविशेषणतया वृत्त्यनभ्युपगमा-दित्युच्यते, तदा निरुक्तसम्बन्धेन तादृशसाध्याभावत्वावच्छिन्नाधि-करणताकूटवत्त्वं विवक्षणीयं हेतुमति च तादृशाधिकरणताविर-हान्नोक्ताव्याप्तिः।

परे तु घटत्वादेरपि दैशिकविशेषणतास्वीकार आवश्यकः अन्यथा घटे न घटत्वाभाव इत्यादिनञन्वयिप्रतीति-व्यवहारयो-रनुपपत्तिः काले न द्रव्यत्वमित्यादिप्रयोगविरहेण सप्तम्य-र्थदैशिकविशेषणतासंसर्गावच्छिन्नाधेयत्वान्वितस्वार्थबोधजनकत्व--स्यैव (१) नञ्पदे व्युत्पन्नत्वात्। न च भावरूपप्रतियोगिवा-चकपदसमभिव्याहृतनञा दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाधेय-तया अभावरूपप्रतियोगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञा च प्रति-

(१) दैशिकविशेषणतासंसर्गावगाहिबोधजनकत्वस्यैवेति पा० ।

योगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतया अभावः प्रत्याय्यते (१) इति व्युत्पत्तिरिति वाच्यम्। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वेन सम्बन्धबोधोपगमे सर्व्वेषां मेयाभावानां दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः किञ्चिद्विशिष्टत्वाभावस्य योऽभावस्तद्रूपतया तादृशसम्बन्धश्च प्रतियोगितावच्छेदक इत्यतिप्रसङ्गात् (२) विशिष्य समवाय-कालिकादिभानस्यवोगन्तव्यतया प्रतियोगिन्यभावे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाबोधकादयमभावो नास्तीत्यादितः सम्बन्धविशेषावच्छिन्नाधेयताप्रतीतौ (३) नियमकाभावात् समभिव्याहारविशेषनिरपेक्षस्य तात्पर्य्यस्य नियामकत्वे कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वाद्यभावादेरात्मत्वरूपो योऽभावस्तस्य समवायादिसंसर्गतात्पर्य्येणात्मन्ययमभावो नास्तीति प्रयोगप्रसङ्गात्। वास्तवतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपप्रतियोगिवाचकपदसमभिव्याहारस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयताभाननियामकत्वे (४) वस्तुतः कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकेऽस्मिन्नभावे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंशयदशायाम् अयमभावो नास्तीति वाक्यादधिकरणे एतदभावाभाववत्त्वप्रतीतावपि अधिकरणे कालिक-

(१) दैशिकविशेषणताऽभावरूपप्रतियोगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञा च प्रतियोगिभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः प्रत्याय्यत इति पा०।

(२) आत्मनि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको घटत्वाभावाभावो नेत्यादिप्रतीत्यापत्तिरूपोऽतिप्रसङ्गः।

(३) सम्बन्धविशेषप्रतीताविति पा०।

(४) तत्सम्बन्धभाननियामकत्व इति पा०।

सम्बन्धेनाभाववत्त्वादिसंशयस्य (१) सर्व्वानुभवसिद्धस्योच्छेदापत्तेः । अथैवं कालादावपि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाभावो नास्तीति प्रतीत्यनुरोधेन घटत्वादेर्दैशिकविशेषणतास्वीकारस्यावश्यकतया तत्र समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाभावो नास्तीति व्यवहारापत्तिरिति चेन्न, प्रतियोगिमति तदभावत्वेन वृत्तेरनभ्युपगमात् इत्यञ्च दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन साध्याभावत्वावच्छिन्नवत्त्वं लक्षणे निवेशनीयं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाभावाभाववान् आत्मत्वादित्यादौ घटत्वाभावस्य तादृशसाध्याभावत्वेनात्मन्यवृत्तेर्नाव्याप्तिः । एतेन यादृशसाध्यकस्थले साध्याधिकरणे साध्याभावस्य तदधिकरणे च साध्यस्य न भ्रमः प्रसिद्धः तत्र प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावकल्पनासम्भवेन प्रतिबन्धकताघटितलक्षणस्याव्याप्तिरिति निरस्तमिति वदन्ति ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

तन्न द्रव्यत्व-पृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादौ तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववति द्रव्यत्वादेरवृत्तेरतिव्याप्तेः । अपि चेदंपृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणगुणाद्यवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वादतिव्याप्तेः द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्त-

(१) अयमभावो नास्तीति वाक्यादधिकरणवृत्तित्वस्य एतदभावाभावे प्रतीतावपि अधिकरणनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वाभाववत्त्वादिसंशयस्येति पा० ।

त्वात्। किञ्च रूपाभावसाध्यके सद्धेतौ साध्याभाव-समुदायनिविष्टसकलरूपव्यक्त्यधिकरणाप्रसिद्धेः। याव-तामभावानामैकाधिकरण्यं तावतां समुदाये विवक्षि-तेऽपीदंपृथिवीवृत्तिगुणशून्यं सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वा वायुत्वाद्रूपवदन्यत्वाद्वेत्यादावतिव्याप्तिः तत्र तादृश-साध्याभावस्तोमस्य नियमतो रूपादिघटितत्वेन तद्वति तद्धेतोरवृत्तेः, वस्तुतो निखिलानामेव रूपाणां तादृ-शाभावसहस्रसमानाधिकरणत्वात्समानाधिकरणयावद-भावाधिकरणाप्रसिद्धिर्दुर्व्वारैव।

गादाधरी विवृतिः।

'तदुभयेति, द्रव्यत्व-पृथिवीत्वान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः अपि तदुभयत्वसमनियततया तादृशाभाववतो गुणादेरेव निरुक्त-साध्याभावकूटाधिकरणत्वादिति भावः। प्रतियोगिवैयधिकरण्या-घटितव्यापकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वमुपगम्य उभयत्व-वति प्रत्येकमुभयत्वाभावसत्त्वेन तस्य प्रतियोगिताव्यापकत्ववारणे तु तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिर्द्रष्टव्या, व्यासज्यवृत्तित्वा-व्यासज्यवृत्तित्वान्यतररूपेण साध्यतावच्छेदकसजातीयो यो धर्म्म-स्तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वोपगमे(१) नैतादृशाति-व्याप्त्यवकाश इत्यतः स्थानान्तरेऽतिव्याप्तिमाह, 'अपि चेति, 'द्रव्य-

---

(१) तथाचान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य साध्यतावच्छेदकसजातीयधर्म्मा-वच्छिन्नत्वाभावादेव तादृशप्रतियोगितावारणात्।

त्वत्वाद्यवच्छिन्नेति शुद्धद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः, ‘पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्तत्वादिति, विशेषणावच्छिन्नस्य शुद्धविशेष्यानतिरिक्तत्वादिति भावः। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे विशिष्टद्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले शुद्धद्रव्यत्वाद्यभावस्य वारणासम्भवात् दूषणान्तरमाह, ‘किञ्चेति, ‘रूपाभावेति रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावेत्यर्थः, ‘सत्वेतावित्यव्याप्तिसूचनाय, ‘सकलरूपव्यक्त्यधिकरणाप्रसिद्धेरिति, तथाच तद्घटितसाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरिति भावः। ‘यावतामिति, तथाच प्रकृते सकलरूपघटितसमुदायस्य न लक्षणघटकता सकलरूपाणामैकाधिकरण्यविरहात् किन्तु एकैकरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितकूटानामेव प्रत्येकं तदधिकरणता च रूपवत्स्वेव प्रसिद्धेति नाव्याप्त्यवकाश इति भावः। ‘इदमिति, वायौ पृथिवीवृत्तिद्वित्व-संयोगादिसत्त्वाद्वायुत्वादेरुक्तसाध्यव्यभिचारिता, गुणसामान्याभावस्य साध्यत्वे वायवीयस्पर्शादिरपि साध्याभावः तद्घटितनिरुक्ताभावकूटवद्वृत्तित्वाभावस्य यावदन्तर्गतस्य वायुत्वादावभावान्नातिव्याप्तिसम्भवः इति ‘पृथिवीवृत्तीति, घट-तद्वायुद्वित्व-पट-तद्वायुद्वित्वादिरूपपृथिवीवृत्तिगुणाभावाभावानां यावतां वायावैकाधिकरण्यसम्भवेन तद्घटितकूटस्यापि लक्षणघटकतया तद्वति वायौ हेतोर्वृत्त्या नातिव्याप्तिसम्भवः। न च द्वित्वादिरूपसाध्याभावस्य उत्पत्तिकालेऽसत्त्वेन कालिकाव्याप्यवृत्तितया व्याप्यवृत्तित्वविशेषणेन तद्व्यावृत्तिः पार्थिवपरमाण्वेकत्वादिरेव लक्षणघटक इत्यतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्। प्राचीनमते द्वित्वादिमति तत्प्रागभावादिकालावच्छेदेन

तदत्यन्ताभावासत्त्वात् द्वित्वादेरपि व्याप्यवृत्तित्वादिति पृथिवी-पदम्, इदम्पद-पृथिवीपदयोः कर्म्मधारयो वाभिमतः। न च स्वस-मानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वम् अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वं वा व्याप्य-वृत्तित्वं न तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं, तच्च न द्वित्वादिसाधारणमिति पृथिवीपदस्य पृथिवीसामान्यपरत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्। एतदतिव्याप्तिवारणानुरोधेनात्यन्ताभाव-घटितव्याप्यवृत्तित्वस्यैव निवेशयितुमुचितत्वात् एतद्रूपात्यन्ताभाव-वान् मेयत्वादित्यादावेतद्रूपात्मकाभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽति-व्याप्त्यापत्तेः प्राचीनमतेऽत्यन्ताभावघटितव्याप्यवृत्तित्वनिवेशस्याव-श्यकत्वाच्च। अतएव चाग्रेतनं 'रूपादिघटितत्वेनेत्यपि साधु सङ्गच्छते, पार्थिवरूपमात्रस्यैवानित्यतया अत्यन्ताभावघटितव्याप्यवृत्तित्वा-निवेशे तस्य व्याप्यवृत्तित्वाभावेन तदसङ्गत्यापत्तेः, वृत्तिस्तु सम-वायेन बोध्या, तेन वायवीयस्पर्शादेः कालिकसम्बन्धेन पृथिवीवृत्ति-त्वेऽपि न क्षतिः पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावो गुरुधर्म्मस्य प्रति-योगितानवच्छेदकत्वेऽप्रसिद्धः पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नत्वेनाभिम-तायां प्रतियोगितायां केवलसमवेतत्वस्यैवावच्छेदकत्वसम्भवेन पृथिवीसमवेतत्वस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। न च पृथिवी-समवेतत्वावच्छिन्नाया जलत्वादिव्यावृत्तप्रतियोगिताया अतिप्रसक्त-समवेतत्वस्य नावच्छेदकत्वसम्भव इति वाच्यम्। समवेतत्वावच्छि-न्नप्रतियोगितातः अतिरिक्ताया जलत्वादिव्यावृत्तप्रतियोगिताया-एवासिद्धेर्गुरुधर्म्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि पृथिवीसम-वेतत्वावच्छिन्नाभावसाध्यके नातिव्याप्तिसम्भवः तादृशाभावस्य सम-

वेतत्वावच्छिन्नाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन समवेतमात्रस्यैव तदभावतया (१) वायुत्वादेरपि तथात्वात्(२) । न च पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभाववति जलादौ समवेतत्वावच्छिन्नाभावविरहान्न तयोः समनैयत्यं एवञ्च गुरुधर्म्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमतेऽपि पृथिवीसमवेतत्वस्य तादृशविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमावश्यकं समवेतत्वविशिष्टवति जलादौ तत्त्वेन तन्मात्रस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् इति वाच्यम् । विशिष्टाभावस्य साध्यत्वे तस्य वायुसाधारणतया सद्धेतुत्वप्रसङ्गेन पृथिवीसमवेतत्वोपलक्षिताभावस्यैवात्र साध्यतयोपगन्तव्यत्वादिति गुणपदोपादानं, पृथिवीसमवेतगुणत्वावच्छिन्नाभावस्य गुणादिसाधारणतया न समवेतत्वावच्छिन्नाभावसमनियत इति नोक्तदोषावसरः । ध्वंस प्रागभावावच्छिन्ने सामान्याभावमभ्युपगच्छतां वाय्वादेरप्युत्पत्तिकालाद्यवच्छेदेन पृथिवीवृत्तिगुणसामान्याभाववत्त्वात् तत्साध्यको वायुत्वादिः सद्धेतुरेवेति नातिव्याप्तिसम्भव इत्यतः साध्यान्तरमाह, 'सत्तान्येति, सत्तान्यत्वनिवेशप्रयोजनं पूर्व्ववत्, वायुत्वादेरपि सत्तान्यसमवेताभावाभावत्वात् 'पृथिवीति, अत्र पृथिवीपदं पृथिवीसामान्यपरमेव, घट-पट-वायुद्वित्वादेः स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन व्याप्यवृत्तित्वविशेषणव्यावृत्तत्वात्, 'रूपादिघटितत्वेनेत्यत्र रूपपदोपादानं प्राचीनमताभिप्रायेणोपन्यस्तम् । पूर्व्वसाध्यमभिप्रेत्य साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेन

(१) पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावाभावतयेत्यर्थः ।

(२) साध्याभाववत्त्वादित्यर्थः ।

वायुत्वेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवादाह, 'रूपवदन्यत्वादेति। ननु सम-नियताभावैक्यमते सत्तान्यपृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य सत्ता-न्यद्रव्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभावाभिन्नतया विश्वसमवेतपृथिवीसम-वेतत्वावच्छिन्नाभावस्य विश्वसमवेतस्पर्शवत्समवेतसामान्याभावा-भिन्नतया वायुत्वादिरपि तदभाव इति न तादृशाभावसाध्यकेऽति-व्याप्तिः सम्भवतीति पूर्व्वोक्ताया रूपाभाववान् वायुत्वादित्यत्रा-व्याप्तेरेवोक्तविवक्षायां दुर्व्वारतामाह, 'वस्तुत इति, अत्रायमाशयः यावतामेकाधिकरणं तावत्समुदायाधिकरणत्वमित्यस्य यत्किञ्चि-दधिकरणवृत्तिसकलसाध्याभावाधिकरणत्वं यत्किञ्चिदधिकरण-वृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकाधेयताकत्वपर्य्यवसितमर्थः, साध्याभावा-धिकरणाधिकरणकसकलसाध्याभावाधिकरणत्वं साध्याभावसमा-नाधिकरणसाध्याभावत्वव्यापकाधेयताकत्वपर्य्यवसितं वा, आद्ये व्यभिचारिमात्रे अतिव्याप्तिः जगत एव साध्यवद्यत्किञ्चिदधि-करणव्यक्तिवृत्तिसाध्याभाववत्त्वादिति समुदायपदोपादानस्याकि-ञ्चित्करतया तद्विवक्षणासम्भवः, द्वितीये च साध्याभावसमाना-धिकरणसाध्याभावत्वमुक्तस्थले निखिलरूपानामेवाक्षतमिति ता-दृशसाध्याभावत्वव्यापिका न केनाप्यधिकरणेन निरूपिताधेयतेति तादृशाधिकरणाप्रसिद्धिस्तदवस्थैवेति।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः।

किञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या साध्याभाव-वति वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः, अन्यथा धूमादावव्याप्तिः,

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति कालादौ वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेर्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गो वा, तथाच सत्तादिसाध्यके संयोगेन समवायेन वा हेतावव्याप्तिः साध्याभाववति तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावा विशेषणीया इति चेद्विशेष्यन्तां तथापि भूतत्व-मूर्त्तत्वाद्योरन्यतरत्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभावसमुदायवति पृथिव्यादौ तस्यावृत्तेः । किञ्च महाकालान्यत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि कालिकविशेषणताविशेषेण हेतावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभावसमुदायवति महाकाले तेन सम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु स्ववृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकं यद्यदधिकरणवृत्तित्वं तत्तदधिकरणवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकस्ववृत्तिताकाधिकरणमेवाधिकरणान्तार्थः, धूमवान् वह्नेरित्यादौ महानसादिकं न तथा अयोगोलकवृत्तितायास्तद्वृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकत्वात् अयोगोलकादिवृत्तिसाध्याभावत्वस्य च समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावसाधारणतया तद्वृत्तित्वाव्याप्यत्वात् इत्ययोगोलकाद्येव तादृशं स्वम् इति नातिव्याप्तिः, तादृशयत्किञ्चिदधिकरणह्रदादिवृत्तित्वाभावस्य वह्न्यादौ सत्त्वेऽपि न क्षतिः तादृशं यद्यत् स्वं ताव-

दन्यतमवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावनिवेशात्, अन्यतमत्वञ्च तत्तद्‌वृत्तिशून्यत्वं न तु तत्तदन्यान्यत्वम् अतो न केवलान्वयिसाध्यकेऽप्रसिद्धिः, तादृशं स्वं यद्यत्तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावकूटवत्त्वनिवेशेऽपि केवलान्वयिसाध्यकेऽव्याप्तिर्हेतुमतोऽपि तथात्वादिति (१) तदुपेक्षितम्। रूपसामान्याभाववान् वायुत्वादित्यादौ च सकलरूपवतामेव तथात्वं स्ववृत्तिताया एव तत्तद्‌घटादिवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकत्वादतोनाव्याप्तिः। अथवा स्ववृत्तिसकलसाध्याभावसमानाधिकरणसाध्याभावत्वावच्छेदेन यदधिकरणवृत्तित्वं तादृशाधिकरणमेवाधिकरणान्तार्थः, धूमवान् वह्नेरित्यादौ च तादृशाधिकरणं न साध्यवत् तद्वृत्तिसकलसाध्याभावसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य तदवृत्तित्वात् किन्तु अयोगोलकाद्येवेति जगतोऽतथात्वात् नातिव्याप्तिः, रूपाभाववान् वायुत्वादित्यादौ च तादृशाधिकरणं तत्तद्‌घटादिरेव व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तद्वृत्तिसकलसाध्याभावसमानाधिकरणत्वात् तादृशस्य च तद्वृत्तित्वनियमात्, तद्‌वृत्तिसाध्याभाववत्त्वञ्च तत्रैव प्रसिद्धमिति नाव्याप्त्यवसरः, शेषं पूर्व्ववत् (२)। अथवा व्यासज्यवृत्तिसाध्याभावमात्रवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नाधिकरणत्वमेव साध्याभावकूटाधिकरणत्वं जगत एव साध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतया व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति

---

(१) तादृशस्वत्त्वाक्रान्तत्वात् तद्‌वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वादिति भावः।

(२) तादृशाधिकरणं यद्‌यत् तावदन्यतमवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिता, अन्यतमत्वञ्च पूर्व्ववदित्यर्थः।

वारणाय व्यासज्यवृत्तित्वं धर्मविशेषणं, तथासत्यपि जगतएव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमात्रवृत्तितथाविधधर्मावच्छिन्ना-धिकरणत्वात् स एव दोष (१) इति आधेयतावच्छेदकताद्दशधर्म-न्यूनवृत्ति सद्व्याप्यं यद्यत्तदन्यत्वेनापि धर्मोविशेषणीयः, न्यूनवृ-त्तित्वञ्च स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमात्रम्, उक्तस्थले तद्रू-पव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावोभयत्वादिरेव ताद्दशो धर्मः तस्य रूपान्तरसाधारणत्रित्वादिन्यूनवृत्तित्वेऽपि ताद्दशत्रित्वाव-च्छिन्नस्य क्वचिदप्यवृत्तेः तस्याधेयतानवच्छेदकतया आधेयताव-च्छेदकीभूतताद्दशधर्मन्यूनवृत्तिताविरहात्। न च समनियताभा-वैक्ये व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रवृत्तिव्यासज्यवृत्तिधर्माप्र-सिद्ध्या केवलान्वयिसाध्यकेऽव्याप्तिरिति वाच्यम्। तथा सति व्या-सज्यवृत्तित्वस्थले अव्यासज्यवृत्त्यनेकवृत्तिधर्मभिन्नत्वस्य विशेषणी-यत्वात् केवलान्वयिसाध्यकस्थले साध्याभावत्वस्यैव तथात्वात्। न च तथापि तत्र ताद्दशाभावत्वन्यूनवृत्तिव्याप्यधर्माप्रसिद्ध्या तद्दोष-तादवस्थ्यमिति वाच्यम्। न्यूनवृत्तिव्याप्यत्वस्थानेऽन्यूनवृत्तित्व-व्याप्यत्वोभयाभाववत्त्वस्य निवेशनीयत्वादित्यतो दोषान्तरदानाय वृत्तौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धं निवेशयति, 'किञ्चेति, 'धूमादाव-व्याप्तिरिति, वह्निमन्मात्रसमवेतघटादिव्यक्तौ वर्त्तमानस्य निर्वह्नि-समवेतत्वाभावस्य तत्रासत्त्वादिति भावः। एतच्च यत्किञ्चित्सम्बन्धाव-च्छिन्नताद्दशवृत्तितात्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावनिवेशाभिप्राये-

---

(१) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावकूटत्वरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मः तदव-च्छिन्नाधिकरणत्वं जगत इति।

ण, *अन्यथा निर्वह्निसंयुक्तत्वादिसाधारणतादृशवृत्तित्वत्वं प्रति तथा*-विधाभावप्रतियोगिताया अव्यापकत्वात्तस्य लक्षणाघटकतया वृत्तिमन्मात्रस्यैव साध्याभावाधिकरणकालादौ वृत्तेर्निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वादव्याप्त्यसङ्गतेः। अतएव सम्बन्धमनिवेश्य तादृशाधिकरणवृत्तितात्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावनिवेशपक्षे दूषणान्तरमाह, 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति, एतच्च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य कालादावसत्त्वेऽपि तस्य यथाविवक्षितसाध्याभावसमुदायवत्त्वमक्षतमेवेति सूचनाय। 'कालादावित्यादिपदाद्विषयितासम्बन्धेन वस्तुमात्रसम्बन्धिन ईश्वरज्ञानादेः परिग्रहः, 'व्यभिचारिणीति यत्साध्यके वृत्तिमन्मात्राधिकरणस्य कालादेर्विवक्षितसाध्याभावकूटवत्त्वं तादृशव्यभिचारिहेतावित्यर्थः, द्रव्यत्वसाधनके द्रव्यत्व-पृथिवीत्वान्यतराभाव-शुद्धद्रव्यत्वाभावयोर्वायुत्वादिहेतुके रूपाद्यात्मकसाध्याभावस्य सत्तादिसाध्यके संयोगेन समवायेन वा यत्र हेतुता तत्र सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य च साधनवदवृत्तित्वात् साधनसमानाधिकरणत्वेनाभावे विशेषिते न तानभावानादाय (१) उक्तस्थलेषु अव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसञ्जनसम्भव इत्याशङ्कते, 'साधनसमानेति, सद्धेतौ व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावानामिव साधनसमानाधिकरणतया तादृशाभावकूटाधिकरणं जगदेव, व्यभिचारिणि च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्यापि तथात्वात् तादृशाभावकूटाधिकरणं

(१) न तादृशाभावमादायेति पा०।

निःसाध्यमेव, साधनसामानाधिकरण्योपलक्षितताभावाधिकरण-त्वमेव निवेश्यं न तु तत्तद्विशिष्टाधिकरणत्वं तेन 'व्यतिरेकिणि हेतौ तद्विशिष्टाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वसम्भवेऽपि नाव्याप्तिः, साधनसमानाधिकरणत्वं साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन साधनतावच्छेदकविशिष्टवद्वृत्तित्वं तेन द्रव्यत्वादेः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे स्पन्दादौ सत्ताधिकरणे गुणादौ च द्रव्यत्व-पृथिवीत्वान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य सत्त्वेऽपि द्रव्यत्व-पृथिवीत्वोभयादिसाध्यके द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टसत्तादौ नातिव्याप्तिः। न च सत्तायां साध्याभावकूटवद्गुणादिवृत्तित्वसत्त्वाद्विशिष्टसत्त्वे तदभावस्य दुर्लभतया नोपदर्शितसाध्यकविशिष्टसत्त्वे अतिव्याप्ति-प्रसक्तिरिति वाच्यम्। साधनतावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वानिवेशे द्रव्यत्वादिसाध्यकविशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिवारणाय साधनतावच्छेदके साध्याभावकूटवद्वृत्तितावच्छेदकत्वाभावपर्य्यन्तनिवेशस्यावश्यक-तया उक्तस्थलेऽतिव्याप्तिप्रसक्तेः, संयोगेन साध्ये संयोगेन घटादिहेतौ संयोगत्वावच्छिन्नसंयोगाभावस्य उत्पत्तिकालावच्छेदेन साधनवति वृत्तेर्व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावाधिकरणे गुणादौ संयोगेन वृत्तेरप्रसिद्धया अव्याप्तिः संयोगि सत्त्वादित्यादौ जगत एव संयोगाभाववत्त्वेनातिव्याप्तेर्वारणाय व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाभाव-वत्त्वनिवेशस्यावश्यकत्वादित्यतोऽनवच्छिन्नैव वृत्तिरत्र प्रवेश्या। न च साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावविशेषणेऽपि सत्तान्य-पृथिवीसमवेतशून्यं वायुत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणघटत-द्वायुद्वित्व-घट-एतद्वायुद्वित्वादिरूपसाध्याभावकूटाधिकरणपृथिवी-

वृत्तित्वाभावप्रयुक्तातिव्याप्तेरनवतारितत्वात् दूषणान्तरदानमनुचितमिति वाच्यम्। यतो द्वित्वादिरूपाभावस्य नवीननये हेत्वधिकरणे अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वविरहः अतएव 'पृथिवीवृत्तिगुणेत्यादेः सद्धेतुत्वमाशङ्क्य 'सत्तान्येति स्थलान्तरमनुसृतम्, इत्यस्य नव्यनये तत्र दोषो न भवतीति भूतत्व-मूर्त्तत्वेत्याद्यनुसरणम्(१)। अथ साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावे विशेषितेऽपि सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिवारणमशक्यमेव प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणाभ्यां द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताभाव-द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभ्यां घटितस्याभावसमुदायस्य सामान्यादावेव सत्त्वात्तत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः।

यत्तु द्रव्यत्वादिविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ सत्तात्वं न निवेश्यते द्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यमात्रस्यैव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवात् (२) इति द्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यावच्छिन्नतत्प्रतियोगितायाः सत्तात्वसमनैयत्यविरहात् न तादृशाभावस्य लक्षणघटकतेति समाधानं, तदतितुच्छं, द्रव्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावपीदृशयुक्त्या साध्यतावच्छेदकतादृशविशिष्टसत्तात्वस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् द्रव्यत्ववैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावस्य च साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावाद्धेत्वधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तेर्दुर्व्वारतया एतल्लक्षणवादिना गुरुधर्म्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमतस्यावलम्बनीयत्वात् द्रव्यत्व-

(१) न चेत्यादिरनुसरणमित्यन्तः पाठो बहुष्वादर्शपुस्तकेषु नास्ति।

(२) लघुधर्म्मस्यावच्छेदकत्वसम्भवे गुरुधर्म्मस्यानवच्छेदकत्वादिति भावः।

विशिष्टसत्त्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि समवेतवान् जाते-रित्यादौ समवायेन एतद्रूपान्यत्वविशिष्टाभाव-तद्रूपान्यत्वविशिष्टा-भावादीनां समवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकतया प्रत्येकं साधन-समानाधिकरणतया च तद्घटितकूटाधिकरणे सामान्यादौ हेतु-तावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा अव्याप्तिवारणासम्भ-वात्, एवं विशिष्टस्यातिरिक्ततामतावलम्बनाद्दर्शितविशिष्टाभा-वानां साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वविरहोपपादनेन समाधानमपि हेयम् उक्तस्थल एव (१) द्रव्यत्व-तदन्यसमवेतो-भय-गुणत्व -तदन्यसमवेतोभय-कर्म्मत्व-तदन्यसमवेतोभयाभावानां साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकानां प्रत्येकं साधनसमा-नाधिकरणानां समुदायवति सामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसि-द्धा अव्याप्तेस्तावतापि वारणासम्भवात् । न च यादृशसाध्याभा-वस्तोमाधिकरणं साधनाधिकरणं तादृशस्तोमाधिकरणवृत्तित्वा-भावस्य विवक्षितत्वात् उक्ताभावसमुदायाधिकरणतायाः साधन-वत्यसम्भवात् न तत्समुदायस्य लक्षणघटकतेति नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । एवं सत्यपि तादृशविशिष्टाभावाद्येकतर-व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्तोमस्य तादृशस्याधिकरणे केषाञ्चिद्वृत्तिमताम-वृत्तेरव्याप्तितादवस्थ्यात्, एतादृशविवक्षानुसरणे भूतत्व-मूर्त्त-त्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यत्र भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयघटि-तसाध्याभावकूटवति हेतोरवृत्तितया वक्ष्यमाणातिव्याप्तेरसङ्गति-प्रसङ्गाच्च साधनवतो निस्पर्शस्य कस्यचिदपि तादृशोभयघटित-

(१) समवेतवान् जातेरित्यादावेव ।

स्तोमाधिकरणत्वविरहेण तादृशस्तोमस्य लक्षणाघटकत्वात्, प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेश्च पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ जलावृत्तित्व-तेजोऽवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितकूटवत्त्वस्य क्वचिदपि साधनवत्यसत्त्वेन तादृशकूटस्य लक्षणाघटकत्वात्, यादृशकूटवत्त्वं साधनवतस्तद्वृत्तित्वाभावस्य च साधनेऽसम्भावितत्वादित्यतिव्याप्त्यनवकाशात्। अत्राहुः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तिसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वेन साध्याभावविशेषणादुपदर्शितविशिष्टाभावादिनिरासः, गुण-कर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नसत्ताद्यभावसंग्रहायावच्छिन्नान्तं, वृत्तिर्निरवच्छिन्ना ग्राह्या अन्यथा संयोगि सत्त्वादित्यादौ संयोगत्वावच्छिन्नसंयोगाद्यभावस्य साध्यवद्वृत्तितया व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वेनातिव्याप्त्यापत्तेः, सद्धेतौ साधनसमानाधिकरणस्य साध्यवदवृत्त्यन्यस्याप्रसिद्धेः समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नेति, तथाच व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभाव एव विशिष्टभेदप्रसिद्धिः। न चैवं साधनतावच्छेदकव्यापकत्वं प्रतियोगिताविशेषणं व्यर्थम् अभाववान्मेयत्वादित्यादौ घटत्वादिरूपाभावस्योक्तविशेषणेनैव व्यावर्त्तनादिति वाच्यम्। प्रमेयसाध्यकस्थले घटत्व-पटत्वोभयाद्यवच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावस्य गगनत्वाद्यवच्छिन्नगगनाद्यभावाभिन्नस्य संग्रहाय साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वेन समानाधिकरणधर्म्मस्यैव विशेषणीयतया घटत्वादिरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाभावत्वादेश्चाभावत्वाव्यापकत्वेन घटत्वादौ विशिष्टभेद-

वत्त्वस्याक्षतत्वात् एतद्विशेषणेन तद्व्यावृत्तेः। न च वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावस्य संयोगादिव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावाभिन्नतया साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमक्षतमिति तत्संग्रहाय समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यापि समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वविशेषणताया आवश्यकत्वात् प्रमेयसाध्यकस्थलीयोक्ताभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नगगनाद्यभावाभिन्नत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकधर्म्मे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणमन्तरेणैव विशिष्टभिन्नत्वमव्याहतमेवेति वाच्यम्। एवमपि गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावस्य समानाधिकरणधर्म्म-तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया उक्ताभावस्य तदभिन्नत्वेन तत्र विशिष्टभेदनिर्व्वाहाय तादृशविशेषणस्यावश्यकत्वात्, समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणं परित्यज्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां निवेश्य तत्कार्य्यस्य(१) साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशेषणसार्थकत्वस्य चोपपादनसम्भवाच्च साध्यवद्वृत्तितादृशाभावस्योभयत्वादिना साध्याभाव एव प्रसिद्ध इति न काचिदनुपपत्तिः। एतेन (२) नीलरूप-घटत्वोभयाभाववान् नीलघटान्यत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणं नीलरूपं न घट इति(३) तादृशनीलरूप-घटत्वा-

---

(१) वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावसंग्रहस्य।

(२) साध्याभावे उक्तविशेषणदानेन।

(३) घटीयनीलरूपस्यैव तथात्वादिति भावः।

त्मकसाध्याभावघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरित्यपि निरस्तम्। तादृशाभावे उक्तभेदासत्त्वेन व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वात्, एवं घटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावादेरभावे साध्ये मेयत्वादिहेतौ साध्याभावस्य विशिष्टाकाशाभावादेराकाशाभावाद्यनतिरिक्ततया जगत एव साध्याभावकूटाधिकरणतापत्त्या अतिव्याप्तिरिति साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वमेव विवक्षणीयं, तथाच पटे घटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावो नास्तीत्यादिप्रत्ययाभावात् पटादेर्न तादृशविशिष्टाभावाधिकरणत्वमिति न दोषः। एवञ्च साधनाधिकरणेऽपि साध्याभावत्वेन वृत्तिर्विवक्षणीया अन्यथा जातिमदन्यत्वविशिष्टाकाशाभावस्याभावे साध्ये समवायेन हेतौ साधनसमानाधिकरणाकाशाभावस्य साध्याभावत्वविशिष्टस्याधिकरणे सामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या अव्याप्त्यापत्तेस्तादृशविवक्षयाप्युक्तोभयाभावसाध्यकस्थले(१) अव्याप्तिवारणं सम्भवति प्रत्येकाधिकरणे उभयाभावाभावत्वेनावृत्तेः। यदि च घटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावाद्यभावो घटत्वाद्यभावसमनियततया तदभिन्न इति घटत्वादिरपि तदभावस्तद्घटितकूटाधिकरणता न जगत इति दर्शितातिव्याप्त्यनवकाशात् साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वविवक्षणमफलमित्युच्यते तदापि साध्याभावत्वेन साधनवद्वृत्तित्वन्तु साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वाविवक्षणेऽपि घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाववान् घटत्वादित्यत्र साध्याभावस्य द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वत्वादिना साधनसमानाधिकरणतया द्रव्यस्यैव तद्घटितकूटाधिकरणत्वेनाव्याप्ति-

(१) नीलरूप-घटत्वोभयाभाववान् नीलघटान्यत्वादित्यादावित्यर्थः।

वारणाय निवेश्यमेव। न चैवमपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टवदवृत्त्योः प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणयोर्घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाव-घटेतरपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावाद्योः (१) अधिकरणं गुणाद्येवेत्यतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्। विशिष्टस्यातिरिक्ततापक्षमवलम्ब्यैव तादृशातिप्रसङ्गस्य समाधास्यमानत्वादिति। 'भूतत्व-मूर्त्तत्वाद्योरिति, उभयत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वे हेतौ व्यभिचारित्वाभावादन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वानुसरणं, 'पृथिव्यादाविति आकाशे भूतत्वस्य मनसि च मूर्त्तत्वस्य साधनसमानाधिकरणतया अकाशस्य मनसश्च प्रत्येकं तदुभयनधिकरणत्वेन साध्याभावसमुदायानधिकरणत्वादिति भावः। आदिशब्दाद्भूतभेद-मूर्त्तभेदान्यतराभाववान् भूत-मूर्त्तान्यतरत्वादित्यादौ भूतभेद-मूर्त्तभेदात्मकसाध्याभावघटितसमुदायवति काल-दिगादौ हेतोरवृत्त्या अतिव्याप्तेः परिग्रहः। ननु साधनाधिकरणे येषां परस्परमैकाधिकरण्यं तत्समुदायस्य विवक्षितत्वान्नायं दोषः भूतत्व-मूर्त्तत्वाद्योः प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणत्वेऽपि साधनवति परस्परमैकाधिकरण्याभावेन तदुभयघटितकूटस्य लक्षणाघटकत्वात् तदेकतरघटितकूटस्यैव तथात्वात् तद्वति च हेतोर्वृत्तेः प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषणं त्याज्यमेव एवञ्च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेऽपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वा-

(१) घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य साध्यवद्वृत्तित्वात् घटेतरेति, तथापि तद्दोषात् पृथिवीति।

दित्यादौ नोक्तरीत्या अतिव्याप्तिसम्भवः उक्तविशिष्टाभावानां साध-नवति द्रव्यादावैकाधिकरण्याभावात्(२)। एवं तादृशकूटाटिकरण-पृथिव्यादिवृत्तित्वस्य द्रव्यवृत्तित्वत्वादिना योऽभावस्तस्यापि तादृश-वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकयावदभावान्तर्गततया तद्वत्त्वविर-हादप्युक्तहेतौ नातिव्याप्तिसम्भवः।। न च द्रव्यवृत्तितात्वावच्छि-न्नाभावप्रतियोगितायाः आकाशादिवृत्तित्वसाधारणतया तादृश-वृत्तित्वत्वाव्याप्यत्वान्न तादृशाभावो लक्षणघटक इति वाच्यम्। साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणतापक्षे प्रतियोगि-तायास्तादृशवृत्तित्वत्वव्याप्यत्वविशेषणव्यावृत्त्यभावेन तादृशविशे-षणस्य परित्याज्यत्वात् वह्निमान् धूमादित्यत्रालोकान्यवृ-त्तित्वरूपेण निर्वह्निवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगितायाः आलोका-दिनिष्ठपर्व्वतादिवृत्तित्वसाधारणसाधनसमानाधिकरणसाध्याभाव-कूटाधिकरणवृत्तित्वत्वं प्रत्यव्यापकतयैव तादृशाभावव्यावर्त्त-नात्। व्यासज्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताविशेषणात् पर्व्वतसंयुक्तत्व-पर्व्वतान्यसंयुक्तत्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य पर्व्व-तासंयुक्तघटादौ वर्त्तमानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः। प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वत्वव्याप्यत्वविशेषणेऽपि तादृशा-भावमादायाव्याप्तेरावश्यकतया एतद्विशेषणस्य तद्विशेषणसत्त्वे-ऽपि आवश्यकत्वात् चरमाभावप्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वत्व-व्याप्यत्वविशेषणपरित्यागे यत्किञ्चित्साधनाधिकरणवृत्तिसाध्या-

---

(२) किन्तु तदेकतरघटितकूटस्यैव तथात्वात् तद्वति हेतोर्वृत्तेरिति भावः।

भावसमुदायविवक्षणेऽपि प्रथमाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छे-
दकव्याप्यत्वविशेषणं परित्याज्यमेव पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमावि-
षयत्वादित्यादौ जलाद्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभावकूटवत्त्वस्य साधन-
वत्यसत्त्वेऽपि तादृशाभावकूटवत्सामान्यादिवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियो-
गिताकयावदभावान्तर्गतानां पृथिव्यन्यवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावा-
नामेव वृत्तिमद्वृत्तीनां हेतावसत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात् एवं सत्ता-
वान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावघटितकूटाधिक-
रणसमवेतत्वाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिवारणायोपात्तस्याभावे साध्य-
वद्वृत्तिसाध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाव-
भिन्नत्वरूपसाध्याभावविशेषणस्य स्थले साध्याभावप्रतियोगितायां
साध्यवद्वृत्त्यभावीयसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताभिन्नत्वं
निवेश्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावीयगगनादि-किञ्चिद्विशिष्ट-
तदभावनिष्ठप्रतियोगिताभिन्नव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
मादायैव (१) व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावसंग्रहे समानाधिकरण-
धर्म्मे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्यानिवेशनीयतया अभावसाध्यक-
स्थले साध्यतावच्छेदकन्यूनवृत्तिघटत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
तासु साध्यवद्वृत्त्यभावीयसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
भिन्नत्वाभावेन घटत्वाद्यात्मकाभावव्यावर्त्तनात् साध्याभावप्रति-
योगितायां साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणमपि परित्यजनीयम्,
उक्तरीत्यापि पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ घटाद्यन्यत्व-

(१) घटत्वादिविशिष्टव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावाभावस्य प्रथमाभाव-स्वरूपत्वेऽपि प्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वादिति भावः ।

विशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावकूटस्य हेतुमत्यसत्त्वेऽपि घटान्यवृत्तित्वत्वादिना गुणादिवृत्तित्वाभावमादायातिव्याप्तिर्वारणीया इत्यतो दोषान्तरमाह, 'किञ्चेति ।

केचित्तु ननु स्ववृत्तिसाधनसमानाधिकरणसाध्याभावसमुदायाधिकरणं यद्यत् साधनाधिकरणं तद्वृत्तिसाध्याभावसमुदायाधिकरणं यद्यत् स्वं तदेव साध्याभावसमुदायाधिकरणेत्यनेन विवक्षितं सद्धेतौ तादृशं स्वं जगदेव, वह्न्यधिकरणमहानसादिनिष्ठानां निर्वह्निह्रदादिनिष्ठानाञ्च धूमादिसमानाधिकरणसाध्याभावानां व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां समुदायवद्यद्यत्साधनाधिकरणं तद्वृत्तितादृशसमुदायवत्त्वस्य महानसादौ साध्यवति साध्यशून्ये च ह्रदादौ सत्त्वादतो लक्षणसमन्वयः । भूतत्व-मूर्त्तत्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ पृथिव्यादिचतुष्कमिव तादृशं स्वं गगनं मनश्च गगनवृत्तिभूतत्वघटितसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य गगनरूपसाधनाधिकरण एव मनोवृत्तिमूर्त्तत्वघटितसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य च मनस्येव सत्त्वेन निरुक्तसाधनाधिकरणवृत्तिसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य तत्र सत्त्वात् । स्ववृत्तिसाध्याभावे साधनसमानाधिकरणत्वविशेषणानुपादाने वह्न्यादिशून्यह्रदादिनिष्ठसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावघटितसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य साधनाधिकरणेऽसत्त्वात् साध्यवदेव तादृशं स्वं तद्वृत्तित्वाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तेर्हेतावसत्त्वेनाव्याप्तिः(१) अतस्तत्र तद्विशेषणप्रवेशः, प्रथमसमुदायानुपादाने भूत-

(१) न पुनरसम्भवः केवलान्वयिनि लक्षणसमन्वयात् ॥

त्व-मूर्त्तत्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ गगनं मनश्च न तादृशं स्वं तद्वृत्तिव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरण-मनोगगननिष्ठभूतत्व-मूर्त्तत्वघटितसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य गगन-मनसोः प्रत्येकमसत्त्वात् किन्तु पृथिव्यादिचतुष्कमेव तथाविधं स्वं तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतस्तदुपादानं, धूमवान् वह्नेरित्यादावपि पर्व्वतादेः स्ववृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणमहानसादिरूपसाधनाधिकरणवृत्तिसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वात् जगदेव तादृशं स्वं स्यादतो यद्यदिति, तथाच पर्व्वतादिवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणं यद्यत्साधनवदयोगोलकादेरपि तदन्तर्गततया तद्वृत्तिसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावघटितसाध्याभावकूटस्य पर्व्वतादावसत्त्वात्तादृशं स्वं धूमादिशून्यमेवेति नातिव्याप्तिः। यद्यत्साधनाधिकरणमित्यनुक्त्वा यद्यदधिकरणमित्येतावदुक्तौ भूतत्व-मूर्त्तत्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ गगनादिवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणं यद्यत् पृथिव्यादेरपि तदन्तर्गततया तद्वृत्तिमूर्त्तत्वादिघटितकूटस्य च गगनादावसत्त्वात् तादृशं स्वं न गगनादिकं भवेदपि तु पृथिव्यादिकमेवेत्यतिव्याप्तिरतः साधनाधिकरणत्वनिवेशः पृथिव्यादेस्तत्र साधनानधिकरणत्वान्न दोषः। धूमवान् वह्नेरित्यादावयोगोलकादिनिष्ठव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावाधिकरणत्वस्य पर्व्वतादौ सत्त्वाज्जगदेव तादृशं स्वं स्यादिति चरमसमुदायपदोपादानं, पूर्व्ववत् तादृशं यद्यत् स्वं तावदन्यतमवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकोऽभावो विवक्षणीयः अतो नाति-

व्याप्तिरसम्भवो वा'(१) इत्यतो दोषान्तरमाह, 'किञ्चेति, इत्याहुः।

'महाकालेति, कालान्यत्वसाध्यके कालिकविशेषणताविशेषेण हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनातिव्याप्तिवारणसम्भवान्महाकालभेदसाध्यकानुसरणम्। यद्यपि महाकालत्वसाध्यकेऽप्यतिव्याप्तिः सम्भवति वृत्तिमन्मात्र एव महाकालातिरिक्तकालवृत्तित्वस्यापि सत्त्वात्, तथापि तत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावघटितवक्ष्यमाणलक्षणे प्रत्येकं तत्तत्कालमात्रवृत्तितत्तत्कालावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः, साधनाधिकरणे सम्भवदेकाधिकरण्यकसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य प्रयोजनान्तरानुरोधेन निवेशे तादृशाप्रसिद्धिविरहेऽपि साधनाधिकरणीभूतखण्डकालव्यक्तिविशेषावृत्तित्वावच्छिन्नाभावघटित-तादृशकूटाधिकरणतत्कालवृत्तित्वाभावस्य तत्कालावृत्तौ वृत्तिमति वर्त्तमानस्य साधनेऽभावान्नातिव्याप्तिरित्यग्रिमस्य 'एतेनेत्यादेरसङ्गतिरिति एकमात्रविपक्षकानुसरणम्, आदिपदान्महाकालत्वाभावादिपरिग्रहः, अवृत्तिहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनातिव्याप्तिवारणसम्भवात् 'व्यभिचारिणीति, वृत्तिमत्त्वमात्रमत्र विवक्षितं तन्मात्रस्यैव व्यावर्त्तकत्वात् (२) समवायादिना द्रव्यत्वादिहेतुके तादृशसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वत्वाव-

(१) तादृशं खं यत्किञ्चित् तद्वृत्तित्वाभावनिवेशेऽतिव्याप्तिः, यथाश्रुतान्यतमत्वप्रवेशे ऽसम्भवः स्यादत पूर्व्वेदिति।

(२) अवृत्तिहेतुव्यावर्त्तकत्वात्।

च्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमति घटत्वादौ वृत्तेर्हेतावव्याप्तेर्नातिव्याप्ति-सम्भव इति कालिकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुकानुसरणम्। इदमुपलक्षणम्, ईश्वरज्ञानान्यत्वादिसाध्यके (१) विषयितासम्बन्धेन हेतुमात्रे साध्याभावसमुदायवति ईश्वरज्ञानादौ (२) तेन सम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव वृत्तेरतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या। एतेन वृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणस्थले वृत्तिमदवृत्तित्व-तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वोभयाभावस्य (३) वृत्तिमदवृत्तित्व-साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्य वा निवेशे महाकालवृत्तित्वस्य समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावे चरमदलाभावेन उभयाभावसत्त्वेऽपि न निस्तारः। एवं यथाश्रुते (४) घटत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि संयोगेन हेतौ साध्याभाववति (५) संयुक्तमात्रस्यैव संयुक्तत्वात् एतद्रूपत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि समवायेन हेतौ समवेतमात्रस्यैव एतद्रूपाद्यतिरिक्तसमवेतत्वात् (६) इत्यव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम्। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणस्य नानाविपक्षकस्थलेऽप्रसिद्धावपि साधनसमानाधिकरणतादृशाभावकूटाधिकरणस्य नाप्रसिद्धिरिति साधनसमानाधिकरणत्वविशेषणप्रक्षेपे

(१) ज्ञानान्यत्वादिसाध्यके इति पा०।

(२) ज्ञानादाविति पा०।

(३) वृत्तिमदवृत्तित्व- साध्यवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वोभयाभावस्येति पा०।

(४) वृत्तिमद्वृत्तय इत्यस्य यथाश्रुतार्थे।

(५) गगनादाविति शेषः।

(६) एतद्रूपमात्रसमवेतस्याप्रसिद्धत्वादिति भावः।

तादृशाभावकूटाधिकारणतागर्भमेव लक्षणं सम्यक् साध्यतावच्छेदक-व्यापकतापेक्षया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वस्य गुरुत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावघटितलक्षणे सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताभावादिवारकोक्तविशेषणप्रवेशेन (१) म-हागौरवात् (२) विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वे पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वा-दित्यादौ घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वभावादेरपि साध्यतावच्छेदकावच्छि-न्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतयोक्तदिशातिव्या-प्तिवारणाय एतादृशाभावघटितलक्षणेऽपि साधनवति सम्भवदेका-धिकरण्यकतादृशाभावसमुदायस्य विवक्षीयतया पृथिवी द्रव्यत्वप्र-कारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नजलासमवे-तत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकरणसामान्यादिवृत्तित्वाभाव-वत्त्वेऽप्यतिव्याप्तेरनवकाशात् साधनवति सम्भवदेकाधिकरण्यकत्व-विवक्षामन्तरेणैव पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ घटान्यवृत्ति-त्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिवारणे तु उक्तस्थलेऽपि तादृशाभाव-मादायातिव्याप्तिवारणसम्भवात् प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक-व्यापकत्वविशेषणं नोपादेयम् ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

एतेन साध्यतावच्छेदकाच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरू-

(१) साध्यवद्वृत्तिसाध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाव-भिन्नत्वरूपसाध्याभावविशेषणप्रवेशेनेत्यर्थः ।

(२) एतत्कल्पे विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वाभावादेव वारणादिति भावः ।

पावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्तित्वसमानाधिकरण-यावदभावाधिकरणवृत्तित्वाभावा यावन्तो वृत्तिमद्वृत्तय-स्तद्वत्त्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनः संयोगाद्यभावस्याभावाः संयोगादयो न व्याप्यवृत्तयः एवं साध्यस्य गुणसामान्य-स्याभावो द्रव्यत्वाधिकरणे उत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्त्त-मानोऽपि न व्याप्यवृत्तिः उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकाः क्वचिदप्रसिद्ध्यादिसम्पादकाः पुनरभावा न हेतुसमानाधिकरणाः उक्तसमुदायाधिकरणवृत्तित्व-तदभाव-वृत्तिमत्त्वानि पुर्व्वोक्तरीत्या प्रत्येतव्यानीत्या-दिकमपास्तम् ।

गादाधरी विवृतिः ।

यद्यपि साधनवति सम्भवदेकाधिकरण्यककूटनिवेशे द्रव्यत्व-विशिष्टसत्ताभाव-द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावघटितकूटस्य सत्तावान् जातेरित्यादौ लक्षणघटकताप्रसक्तिस्तथापि साध्यतावच्छेदक-व्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे तादृशाभावैकतरव्यधिकरणध-र्म्मावच्छिन्नाभावघटितकूटस्य तथात्वादव्याप्तिरिति तदुपेक्ष्य उक्त-रीत्या सार्व्वभौमलक्षणपरिष्कारमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृ-त्तिमद्यावदधिकरणमहाकालादिवृत्तिमात्रविपक्षकव्यभिचारिण्य-तिव्याप्त्यापत्त्या निराकुरुते, 'एतेनेति, प्रतियोगितायामवच्छिन्नान्त-विशेषणव्यावृत्तिरभाववान् मेयत्वादित्यत्रेव वह्निमान् धूमादित्या-

दावपि बोध्या, यादृशसाध्याभावकूटाधिकरणं साधनवत् तागीता-णीदहनोभयाभावादिघटितकूटस्यापि तादृशकूटतया तथाविधोभयादिमद्वृत्तिपदार्थे वर्त्तमानस्य तादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वात्। अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनापि प्रतियोगिता विशेषणीया अन्यथा वह्निमान् पर्व्वत-वह्न्यवयवसंयोगादित्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभाव-समवायावच्छिन्न-तदभावयोः साधनाधिकरणे सामानाधिकरण्याभावेन तदुभय-घटितकूटस्य लक्षणाघटकत्वात् अतिव्याप्तिविरहेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नाभावकूटस्य उक्तक्रमेण लक्षणघटकतया तद्वति वह्न्यवयवाद्यतिरिक्ते हेतोर्वृत्तेरसम्भवापत्तेः। व्यापकतापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्या अन्यथा समवायेन वह्निसंयोगी साध्ये संयोगेन साध्यव्यापकस्य वह्नेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकरणे वह्न्यवयवातिरिक्ते हेतोर्वृत्त्या सद्धेतावव्याप्त्यापत्तेः, इत्थञ्च संयोगेन साध्यतायां तेन सम्बन्धेन व्यापकताप्रसिद्ध्यर्थं व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणस्यावश्यकतया व्याप्यवृत्तिपदोपादानसार्थक्यमिति केचित्। वस्तुतस्तु येन सम्बन्धेन व्यापकता तेनैवाभावो ग्राह्यः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य विशिष्य निवेशेऽवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वनिवेशे संयोगेन धूमादि-साध्यके तत्सम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य धूमवत्यवच्छिन्न-वृत्तिकतया व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावमात्रस्य व्याप्यवृत्तित्वेना-तिव्याप्त्यापत्त्या अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्यैव निवेश-

नीयतया 'एवमित्यादिपङ्क्तिसङ्गतेर्वक्ष्यमाणत्वात्। अन्योन्याभाव-घटितव्यापकतानिवेशाच्च व्याप्यवृत्तिपदसार्थक्यं, संयोगाभावसाध्य-कस्थले संयोगघटितकूटाधिकरणताया द्रव्यमात्रे सत्त्वात् तद्वृत्ति-हेतावव्याप्तिवारणरूपं तत्पदप्रयोजनमाह, 'केवलान्वयिन इति। एतेन तत्साध्यके द्रव्यवृत्तेः सद्धेतुत्वमक्षतमिति सूचितं, गुण-वान् द्रव्यत्वादित्यादौ गुणादावनवच्छिन्नवृत्तिकगुणाद्यभाववति नित्यद्रव्यातिरिक्ते हेतोर्वृत्त्या अव्याप्तिवारणरूपमनवच्छिन्नवृत्ति-कत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाभावनिरूपिताधिकरणतानिवेशनप्र--योजनमाह, 'एवमिति। साध्याभावे उत्पत्तिकालावच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वकथनं द्रव्यत्वे तद्वृत्तित्वाभावासत्त्वेनाव्याप्तिप्रसङ्ग-सूचनाय, 'न व्याप्यवृत्तिरित्यत्र द्रव्यत्वाधिकरणे इत्यनुषज्यते इति व्याख्यानमसत् अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वनिवेशे संयोगी घटादित्यत्रोक्तरीत्या अव्याप्तिवारणाय साधनवति व्याप्य-वृत्तित्वस्यावश्यं निवेशनीयतया तत्राव्याप्त्यप्रसक्तेः, साधनवति व्याप्य-वृत्तित्वपर्य्यन्तनिवेशनप्रयोजनप्रदर्शनपरतया एतत्पङ्क्तिव्याख्यापि न साधीयसी व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणत्वाप्रवेशे संयोगि सत्त्वा-दित्यत्र गुणादौ(१) व्याप्यवृत्तेः संयोगाभावस्येव द्रव्यत्वाद्यभावस्यापि लक्षणघटकतया जगतः साध्याभावकूटानधिकरणतया अति-व्याप्त्यनवकाशेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यतावच्छेदकसंयोगा-दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाव-कूटाधिकरणताया विश्वस्मिन् सत्त्वादतिव्याप्तेर्दुर्व्वारतया तत्प्रवे-

(१) संयोगसाध्यकसत्त्वादिव्यभिचारिहेतौ हेत्वधिकरणे गुणादाविति पा०।

शनस्यावश्यकतया तावताप्युक्ताव्याप्तिवारणसम्भवात्, तस्माद् व्याप्यवृत्तित्वमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वमत्राभिमतम्, अतोऽपि साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावोपेक्षा, तन्निवेशे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव निवेशनीयतया संयोगेन साध्यतायां व्यभिचारिणि व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव संयोगेन द्रव्याभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यतया अतिव्याप्तिः, तद्विशेषणस्यैव दैशिक-कालिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यकभेदेन स्थलद्वये व्यावृत्तिरभिहितेति सारम् ।

स्वसमानाधिकरणत्वनिवेशनप्रयोजनमाह, 'उक्तरूपेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपेत्यर्थः, 'अप्रसिद्ध्यादीति सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावकूटाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्धिसम्पादकाः रूपाभावादिसाध्यके रूपाद्यात्मकाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धिसम्पादकाः सम्भवदैकाधिकरण्यापन्नसाध्याभावस्तोमाधिकरणत्वविवक्षणे सत्तान्यपृथिवीसममेतशून्यं वायुत्वादित्यादौ आदिपदग्राह्याया अतिव्याप्तेः सम्पादका बोध्याः, 'पूर्व्वोक्तरीत्येति समुदायाधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन, 'तदभावः' तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकः, हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वं लक्षणघटकं बोध्यमित्यर्थः । 'अपास्तमिति, न च सार्व्वभौममते सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया साध्याभावकूटवन्महाकालवृत्तित्वस्य समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावोऽपि खण्डकालाद्यवच्छेदेन घटादिरूपवृत्तिमति वर्त्तत एवेति महाकालान्यत्वसाध्यके नातिव्याप्तिसम्भव इति

वाच्यम्। तथा सति वह्न्यादावपि स्वावयवाद्यवच्छेदेन निर्धूम-संयुक्तत्वाद्यभावसत्त्वेन धूमवान् वह्नेरित्यादावप्यतिव्याप्तेरुक्तस्थले-ऽतिव्याप्तिवारणस्य सुदूरपराहतत्वात्।

यत्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणसामान्यावच्छेदेन (१) तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिः व्यभिचारनिरूपकाधिकरणावच्छेदेन हेतौ तद्वत्त्वविरहादिति, तन्न, एवं सति स्वावयवाद्यवच्छेदेन घटादिवृत्तेः समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नजगत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य पर्व्वताद्यवच्छेदेन धूमादावसत्त्वादसम्भवापत्तेः वृत्तिमद्वृत्तिपदेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यस्य यदधिकरणं तदवच्छेदेन तद्वृत्तित्वविवक्षायामपि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्याधिकरणानवच्छिन्नतया असम्भवस्य दुर्व्वारत्वात्। यदि च वृत्तिमत्यनवच्छिन्नवृत्तयो यावन्तस्तादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावा अनवच्छिन्नतद्वत्त्वं व्याप्तिरित्युच्यते तदा सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षेऽपि न दर्शितदोषनिरासः सम्भवति समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावस्य वृत्तिमत्यनवच्छिन्नवृत्तित्वविरहेण लक्षणाघटकत्वात् हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यस्य यदधिकरणं तदवच्छेदेन तद्वृत्तित्व-किञ्चिदवच्छिन्नत्वोभयाभाववन्तो यावन्तस्तादृशाभावकूटवद्वृत्तित्वाभावा अनवच्छिन्नतद्वत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तौ च

(१) सामान्यपदप्रयोजनं तादृशातिव्याप्तिवारणम्।

न कश्चिद्दोषः, समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावे किञ्चिदवच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन घटाद्यधिकरणखण्डकालाद्यवच्छेदेन घटाद्यवृत्तित्वासत्त्वेनोभयाभाववत्ताया अक्षततया महाकालान्यत्वसाध्यके व्यभिचारिणि तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वेनातिव्याप्तिविरहात् समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नजगत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य घटादौ कपालाद्यवच्छेदेन वृत्तेः संयोगादिना यद्घटाद्यधिकरणं तदवच्छेदेन घटादाववृत्तेश्च निरुक्ताभयाभाववत्त्वविरहाद्वह्निमान् धूमादित्यादौ न लक्षणघटकता अपि त्ववच्छिन्नत्वविरहेणोभयाभाववतो व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नतदभावस्यैवेत्यव्याप्त्यनवकाशादिति ध्येयम् । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चित्पदार्थाधिकरणवृत्तयो यावन्तस्तादृशाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वनिरूपकत्वाभावाः यदधिकरणावच्छेदेन वर्त्तन्ते तत्त्वमिति वक्तव्यं महाकालवृत्तित्वनिरूपकत्वस्य समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावः खण्डकालवृत्तिः साधनाधिकरणमहाकाले नास्तीति नातिव्याप्त्यवकाशः सद्धेतौ तादृशाभावकूटाधिकरणजगद्वृत्तित्वनिरूपकत्वस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभाव एव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चिदधिकरणवृत्तिः स च हेत्वधिकरणसामान्य एव वर्त्तत इति लक्षणसमन्वयः । अथवा वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तादृशसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वाधिकरणतासामान्यकधर्म्मवत्त्वमेव विवक्षणीयं वृत्तिमत्त्वादिकञ्च दैशिकविशेषणतासम्बन्धेनैव ग्राह्यम् इत्यञ्च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाधिकर-

णतायां सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाधिकरणतावद्वृत्तेर्दैशिकसम्बन्धावच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावस्यासत्त्वादिति कृतं पल्लवितेन ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्म्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् अन्यथा निर्व्विकल्पकादपि घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः, गवि शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतेरप्रसिद्धेः शशशृङ्गं नास्तीति च शशे शृङ्गाभाव इत्यर्थः ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते अनुमानचिन्तामणौ व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावघटितलक्षणं सम्पूर्णम् ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

'तद्विशिष्टेति, विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वात् अभावप्रत्ययो हि घटत्वादिविशिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्यापि घटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमवगाहते न तु स्वातन्त्र्येण घटो नास्त्येव प्रतीतेः तदिहाभावप्रत्ययो यदि व्यधिकरणधर्म्मेण अवच्छिन्नं प्रतियोगिनं नाव-

गाहते नावगाहत एव तदा तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्, अथावगाहते तर्हि भ्रमएव, नच ततोऽर्थसिद्धिरिति भावः। यदि पुनरानुभविको लोकानां स्वरवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिप्रत्ययो न तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरूणामपि शक्यमिति मन्तव्यम्।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-रघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्य्य-विरचितायामनुमानचिन्तामणिदीधितौ व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावघटित-व्याप्तिलक्षणं सम्पूर्णम्।

गादाधरी विवृतिः।

मूले 'प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्म्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावनिराकर्त्तुर्वादिनः प्रतिज्ञावाक्यं, धर्म्मत्वमनुपादेयम् अवृत्तेरपि प्रतियोगितावच्छेदकताया निराकर्त्तव्यत्वात् तत्त्वे साधकाभावादिति हेतुरूह्यः, पक्षतावच्छेदकप्रतियोग्यवृत्तित्वशरीरे च सामान्यतः प्रतियोगित्वेन प्रतियोगिनां न निवेशः सर्व्वेषामेव किञ्चिदभावप्रतियोगिनि सम्बन्धतया विशिष्टपक्षाप्रसिद्धेः किन्तु विशिष्य वाच्यत्वत्वादिना, तथाच वाच्यत्वाद्यवृत्तित्वावच्छिन्ने वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध-

नीयं समूहालम्बनानुमितिरुद्देश्या, तत्तदभावीयप्रतियोग्यवृत्तित्वावच्छिन्ने तत्तदभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसाधनं न सम्यक्-समनियताभावैक्यमते समवायित्वादिना वाच्यत्वाभावस्य घटत्वावच्छिन्नपटाद्यभावाभिन्नतया समवायिपटादीनामपि तथाविधवाच्यत्वाद्यभावप्रतियोगितया तद्वृत्तिसमवायित्वादेर्वाच्यत्वाद्यभावीयप्रतियोग्यवृत्तितायां दुर्घटत्वात् प्रतियोगिता विशिष्योपादाय तत्तत्प्रतियोगितावदवृत्तित्वावच्छिन्ने तत्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वसाधनमपि हेयं वाच्यत्वादिनिष्ठायाः प्रसिद्धसमानाधिकरणवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया उपादानेऽपि सिद्धसाधनात् सौन्दडोपाध्यायैरपि व्यधिकरणसमवायित्वादिधर्मस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकारात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया उभयवाद्यसिद्धतया विशिष्योपादानासम्भवात् ।

परे तु विशिष्य समवायित्वादिकं पक्षतावच्छेदकीकृत्य वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साधनीयं तादृशप्रतियोगितावदवृत्तित्वमेव हेतुः, यो यदवृत्तिः स तन्निष्ठप्रतियोगितानवच्छेदक इति सामान्यतोव्याप्तिप्रदर्शकः 'प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रन्थः, वीप्साद्यभावेऽपि प्राथम्येन व्याप्तिलाभसम्भवात् वाच्यत्वाद्यवृत्तिधर्ममात्रस्यैव व्यधिकरणतया वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितायां तन्मतेऽवच्छेदकतया यद्यप्यत्रान्वयदृष्टान्तदुर्भिक्षं तथापि व्यतिरेकेण वाच्यत्वादिनिष्ठमुभयत्वादिकमेव दृष्टान्तः सम्भवतीत्यदोषः । अथवा यो यदवृत्तिः स न तदवच्छेदकः

इति सामान्यव्याप्तौ कारणत्वादिव्यधिकरणकारणत्वाद्यनवच्छेदक-धर्म्म एवान्वयदृष्टान्तः, प्रतियोगितावच्छेदकत्व-विषयतावच्छेदकत्वसाधारणावच्छेदकतात्वस्यैक्ये भ्रमविषयताव्यधिकरणतदवच्छेदकरजतत्वादावुक्तसामान्यव्याप्तिभङ्गवारणाय विषयतान्यत्वेन यत्पदार्थो विशेषणीय इत्याहुः ।

अथ कालिकादिसम्बन्धेन घटादिवृत्तिपटत्वादेः समवायादिना घटादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वखण्डनाय तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोग्यवृत्तित्वं तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसाधने पक्षतावच्छेदकतया हेतुतया वा विवक्षणीयं, तथाच समवायादिसम्बन्धेन वाच्यत्वादिवृत्तित्वाप्रसिद्धोक्तरीत्या समवायादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावखण्डनानुपपत्तिः। न च प्रतियोग्यवृत्तित्वमित्यनेन प्रतियोगिनिष्ठावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वं विवक्षणीयं,तथाच घटत्वादेर्वाच्यत्वादिनिष्ठसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नभावप्रतियोगितया नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । अव्याप्यवृत्तेः संयोगवदभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य प्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगितया उक्तधर्म्मस्य पक्षतावच्छेदकत्वे बाधस्य हेतुत्वे च व्यभिचारस्य दुर्व्वारत्वात् प्रतियोगिनिष्ठभेदप्रतियोगितायामवच्छेदकताघटकसम्बन्धेनावच्छेदकत्वस्य विवक्षणे व्यधिकरणसंयोगादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावनिराकरणानुपपत्तिः तेन सम्बन्धेन घटत्वादेर्भेदप्रतियोगितायाम् अवच्छेदकत्वस्य वादिनोऽप्यननुमतत्वात् । एवं घटत्वादौ समवायादिसम्बन्धेन वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वाभावः

प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साधयितुमशक्यः । मैवम् । स्वप्रतियोगिकत्व-यदनुयोगिकत्वोभयाभाववद्याट्टशसम्बन्धसामान्यकं यः स स्वनि-ष्ठत्व—तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदक-तासामान्यक इत्यर्थविवक्षया सर्व्वसामञ्जस्यात् संयोगादिसम्बन्ध-सामान्ये घटत्वादिप्रतियोगिकत्व-वाच्यत्वाद्यनुयोगिकत्वोभयाभा-वसत्त्वात् प्रथमस्वपदेन घटत्वाद्युपादानस्य मतद्वय एव सम्भ-वात् तत्र स्वनिष्ठत्व-संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववद्वाच्य-त्वादिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्यकत्वसाधने नोद्देश्या-सिद्धिरिति (१) ।

'प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्म्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति मूल-ग्रन्थस्य तथात्वे मानाभावादिति शेषः । ननु समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्याद्याकारकः समवायित्वादेर्वाच्यत्वादिनिष्ठप्रति-योगितावच्छेदकत्वावगाही प्रत्यय एव मानमित्युक्तहेतोरसिद्ध्या-शङ्कयामाह, 'तद्विशिष्टज्ञानस्येति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट-प्रतियोगिज्ञानस्याभावलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नहेतुत्वादित्यर्थः । यद्यपि अन्यथा घटनिर्व्विकल्पकानन्तरं घटाभावप्रत्ययापत्तेरिति मूलप्रदर्शितयुक्त्या वाच्यत्वं न समवायीति विशेषदर्शनप्रतिबध्य-वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्म्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानपर्य्यन्तापेक्षा स-मवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रत्यक्षे नायाति, तथापि स्वतन्त्रमहा-नसीयत्व-वह्नित्वादिप्रकारकज्ञानान्महानसीयवह्निर्नास्तीति बुद्ध्य-

(१) मूले प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिः नोद्देश्यासिद्धिरितीत्यन्तः पाठो बहुषु आदर्श-पुस्तकेषु नास्ति ।

मुदयात् महानसीयवह्निर्नास्तीत्याद्यभावबुद्धौ महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नत्वेन वह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगितावगाहिन्यां यथा महानसीयत्वादिप्रकारेण वह्नित्वाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानं हेतुस्तथा समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादिबुद्धेर्वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितायां समवायित्वाद्यवच्छिन्नत्वावगाहित्वे समवायित्वादिना वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्म्मिकज्ञानं अपेक्षितं तथाच वाच्यत्वं न समवायीति विशेषदर्शनदशायामप्यनुभूयमाना तथाकारा प्रतीतिः कथमुपपद्यतां तत्र तस्या वाच्यत्वाद्यनुयोगिकसमवायित्वाद्यभावावलम्बनत्वोपगमे सर्व्वत्रैव तथात्वमुपेयतामिति गतं व्यधिकरणधर्म्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनेत्यभिप्राय इति मिश्राद्यनुसारिव्याख्यानं, तत्रेयमनुपपत्तिरवतरति, तद्धर्म्मावच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगिताकाभावबुद्धौ तद्धर्म्मप्रकारकतज्ज्ञानत्वेन न हेतुत्वसम्भवः घटत्वेन यत्किञ्चिद्घटज्ञानादपि यावद्घटप्रतियोगिकसामान्याभावबुद्ध्युत्पत्त्या व्यभिचारात् सम्भवेऽपि वा दर्शितविशेषदर्शनकाले निर्द्धर्म्मितावच्छेदककवाच्यत्वादिधर्म्मिकसमवायित्वादिभ्रमसम्भवेन व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावप्रतीतिनिर्व्वाहात्ताद्दृशकारणताया अकिञ्चित्करत्वात्। न च वह्नित्वधर्म्मितावच्छेदकक-महानसीयत्वप्रकारकबुद्धिं विना विशृङ्खलमहानसीयत्व-वह्नित्वप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रत्यक्षानुत्पत्त्या तद्धर्म्मसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धौ तद्धर्म्मावच्छिन्नधर्म्मिकतद्धर्म्मप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता वाच्येति वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्म्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानं विना न

समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगिताकाभाव-भानसम्भव इति वाच्यम्। महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रति-योगितायां द्रव्यत्वादेरपि सामानाधिकरण्यादुक्तकार्य्य-कारणभावो-पगमे द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नधर्म्मिकमहानसीयत्वादिप्रकारकज्ञानस्याऽ-पि तादृशप्रतियोगिताकाभावबुद्धावपेक्षणीयतापत्तेः। अथ तद्धर्म्म-वद्वृत्तित्वेन भासमानप्रतियोगित्वे तद्धर्म्मावच्छिन्नत्वावगाहिन्याम-भावबुद्धौ तद्धर्म्मावच्छिन्नधर्म्मिकतद्धर्म्मप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता महानसीयवह्निर्नास्तीत्यत्र च (१) वह्नित्वावच्छिन्ननिष्ठत्वेन संसर्ग-घटकतया भासमानप्रतियोगित्वे महानसीयत्वावच्छिन्नत्वं भासते स्वावच्छिन्नवह्निवृत्तिप्रतियोगिताकत्वस्याभावांशे प्रतियोगिविशे-षणतापन्नमहानसीयत्वसम्बन्धत्वादिति तत्र वह्नित्वावच्छिन्न-धर्म्मिकमहानसीयत्वप्रकारकज्ञानस्यापेक्षा न तु धर्म्मान्तराव-च्छिन्नधर्म्मिकस्य धर्म्मान्तरविशेषितवह्निवृत्तित्वेन तत्र प्रतियोगि-ताया अभानात् इति चेत् तर्हि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकार-कज्ञानमन्तरेणाप्यभावप्रत्यक्षसामान्यापत्तिः प्रत्यक्षविशेष एव तद्धेतुतायाः स्वीकृतत्वात् एवमप्यनतिप्रसङ्गे प्रतियोगिविशेषिता-भावबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया प्रतियोगिताव-च्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वादेव निर्व्वाहेण स्वतन्त्रतद्धेतुताया-निर्वीजत्वापाताच्च। अस्तु वैतादृशरीत्यैव हेतु-हेतुमद्भावस्तथापि सम-वायितया वाच्यत्वन्नास्तीत्यत्र वाच्यत्वसामानाधिकरण्यविशेषि-तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव समवायित्वसंसर्गघटकतया भा-

(१) महानसीयवह्निर्नास्तीत्याकारकबुद्धाविति पा०।

नोपगमसम्भवेन वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्म्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानस्य तत्रानपेक्षणीयत्वमुपपद्यत इति। अत्रेदं समाधानमवधेयम्, तदुभयधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धौ तदुभयैकतरधर्म्मावच्छिन्नधर्म्मिकतदन्यतरप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता समवायितया वाच्यत्वाभावस्य च व्यधिकरण-समानाधिकरणयोः समवायित्व-वाच्यत्वत्वयोर्द्वयोरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्य्याप्तिरवश्यमङ्गीकार्य्या समवायित्वमात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे वाच्यत्वत्वप्रकारकज्ञानमन्तरेणापि तादृशाभावप्रतीत्यापत्तेः। तत्र समवायितया वाच्यत्वं नास्तीति प्रतीत्या समवायित्व-वाच्यत्वत्वोभयपर्य्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहने तस्याः समवायिवाच्यत्ववदिदमिति भ्रमविरोधित्वानुपपत्तिश्च तं प्रति समवायितया प्रमेयत्ववाच्यत्वोभयन्नास्तीत्यादिनिश्चयव्यावृत्तेन तदुभयांशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्य्याप्त्यवगाहिनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात्। न च विलक्षणवाच्यत्वप्रकारतानिवेशनादेव दर्शितनिश्चयव्यावृत्तिसम्भवे तदुभयांशेऽवच्छेदकतापर्य्याप्त्यवगाहित्वमप्रयोजकमिति वाच्यम्। यतस्तद्धर्म्मेऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्य्याप्तिस्तदवच्छिन्नस्याभावविरोधित्वप्रयोजिका तदवगाहित्वमेवाभावबुद्धेस्तदवच्छिन्नविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकतायां तन्त्रं समवायितया वाच्यत्वप्रमेयत्वोभयं नास्तीतिबुद्धेः समवायित्व-वाच्यत्वत्वोभयविशिष्टवत्ताबुद्धाप्रतिबन्धकत्वे समवायित्व-वाच्यत्वत्वोभयांशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्य्याप्त्यनवगाहित्वमेव वीजं तस्य च समवायितया वाच्यत्वं नास्तीति धीसाधारण्ये तस्यास्तादृशधीप्रतिबन्धकत्वं नो-

क्तोभयाभावबुद्धेरिति विशेष एव नोपपद्येत। यदि च एकस्याः प्रतीतेः प्रतिबन्धकत्वं नान्यस्य इत्यत्र विषयतावैचित्र्यमात्रं बीजमास्थीयते तदा समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावविषयिन्या घटो नास्तीत्यादिबुद्धेरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्वं विलीयेत। न हि तत्र घटत्वादिविशिष्टधीप्रतिबन्धकत्वानुरोधमन्तरेण युक्त्यन्तरं स्फुरति, स च भवतामकिञ्चित्कर एव, कपालसमवेतद्रव्यं नास्ति नीलघटो नास्तीत्यादिप्रतीतिव्यावृत्तप्रकारताविशेषस्यैव तादृशधीप्रतिबन्धकताबीजत्वसम्भवात्‌ तथाच तत्रैव समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादिव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावबुद्धावपि वाच्यत्वत्वांशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनमशक्यापह्नवमेवेति वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्म्मिकसमवायित्वादिप्रकारकज्ञानमन्तरेण न तत्सम्भवः। अथ यत्त्व-तत्त्वाननुगमेन प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन तत्प्रकारकज्ञानहेतुताभेदस्यावश्यकतया मज्ज्ञानसीयत्व वह्नित्वादिरूपसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षं प्रति एकधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकापरधर्म्मप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता वाच्या न तु व्यधिकरणसमायित्व-समानाकरणवाच्यत्वत्वाद्युभयधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रत्यक्षे, समवायित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति समवायित्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन क्लृप्तकारणतयैव समवायितया वाच्यत्वं नास्तीति प्रतीतिनिर्व्वाहान्न तत्र वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्म्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानापेक्षेति चेन्न, प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमभावप्रतीत्यावगाह्यते न तु स्वातन्त्र्येणेति नियमेन सम-

वायितया वाच्यत्वन्नास्तीत्याद्याकारिकाया एव व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावप्रतीतिरुपगन्तव्यतया समवायित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिन्यां तादृशबुद्धौ तु वाच्यत्वं समवायीति विशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानस्यापेक्षितत्वेन विषकलितसमवायित्वादिप्रकारकज्ञानदशायां तादृशाभावप्रत्यक्षस्यानुत्पत्त्या तदानीं तदापत्तिवारणाय तादृशाभावप्रत्यक्षेऽपि वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्म्मिकसमवायित्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वादिति। अत्र च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीहेतुत्वमनङ्गीकुर्व्वतां यथा घटत्वादिनिर्व्विकल्पकाद्घटाद्यभावविषयकस्य घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययस्य उपगमः तथा निर्धर्म्मितावच्छेदककसमवायित्वादिप्रकारकज्ञानादपि समवायित्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावविषयकस्य समवायिवाच्यत्वन्नास्तीत्यादिप्रत्ययस्योपगमसम्भवाद्घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्म्मिकसमवायित्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन च प्रतियोगिज्ञानस्याभावप्रत्यक्षहेतुता न सिध्यतीति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतामतमाश्रित्यैव उक्तरीत्या अभावलौकिकत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य कारणतया तादृशकारणबाधेन व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावाप्रत्ययादिति मूलं व्याख्येयं, तच्चानुचितं, उक्तविशेषकारणताकल्पनोपजीव्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामान्यहेतुताश्रयविशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानाभावस्यैव दर्शयितुमुचितत्वात्, अतो मूले 'हेतुत्वादित्यस्यापेक्षणीयत्वादित्यर्थः, इत्या-

शयेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभावधिया अपेक्षणे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषण-ज्ञानकारणत्वमेव हेतुत्वेनाभिप्रेतमित्याह, तथाच जन्यतायाम-भावविषयकत्वावच्छिन्नत्वमविवक्ष्यमिति विशेषणतावच्छेदकवि-शिष्टविशेषणज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नाभावधीनिष्ठ-जन्यताप्रतियोगीभूतस्याभावेन समवायितया वाच्यत्वं नास्तीति प्रतीतेर्व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावावगाहित्वासम्भव इत्यर्थपरतया-व्याख्यानमेवोचितं न तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतायामुपजीव्य-कल्प्यहेतुत्वान्तरपरतयेत्याशयेनाह, दीधितौ 'विशेषणतावच्छेद-केति। अयम्भावः वाच्यत्वं समवायीति ज्ञानमन्तरेण समवा-यिवाच्यत्ववानयमिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुत्पत्त्या वाच्यत्वत्वा-वच्छिन्ननिरूपितत्वेन भासमानवैशिष्ट्ये समवायित्वावच्छिन्ननिरू-पितत्वावगाहिनि ज्ञाने वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्म्मिकसमवायित्वादि-प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकं समवायितया वाच्यत्वं नास्तीति व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावबुद्धेरपि वाच्यत्वत्वाव-च्छिन्नीयत्वेन भासमाने अनुयोगितारूपवैशिष्ट्ये समवायित्वाव-च्छिन्नीयत्वावगाहितया तत्र तादृशज्ञानमवश्यापेक्षणीयमिति। ननु वैशिष्ट्यांशे वाच्यत्वत्वनिष्ठधर्म्मितावच्छेदकतानिरूपकविशे-षणतापन्नसमवायित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहिबुद्धावेव तद-वच्छिन्नधर्म्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानं हेतुः व्यधिकरणधर्म्माव-च्छिन्नाभावबुद्धौ च वाच्यत्वत्वावच्छिन्ने समवायित्वस्य विशेषणत्वं नोपेयते अपि तु तद्विशेषणतानापन्नस्यैव तस्य स्वावच्छिन्नप्रति-

योगिताकत्वसम्बन्धेनाभावांशे विशेषणत्वमुपेयते वाच्यत्वसंसर्गता-वच्छेदकतयैव वा तथाविधतदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितांशे भान-मुपेयते तथाच तत्र नोपदर्शितज्ञानापेक्षेत्याशङ्कां परिजिहीर्षुर्भावं व्याचष्टे, 'अभावप्रत्ययो हीति, 'विशेषणस्य' विशेषणप्रतियोगिघटा-दिनिरूपितविशेषणतापन्नस्य घटत्वादेः, 'प्रतियोगितावच्छेदकत्व-मवगाहते,(१) प्रतियोगितया भासमानघटादिनिरूपितविशेषणता-वच्छिन्ना या स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादि-निष्ठप्रकारता तच्छालीभवतीति यावत्। 'न तु स्वातन्त्र्येण' न प्रतियोग्यविशेषणत्वेन, घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमवगाहते इत्यनुषङ्गेनान्वयः, तादृशसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारता प्रति-योगिनिरूपितप्रकारतानवच्छिन्ना न भवतीत्यर्थः। 'घटो नास्ती-त्येवेति अभावांशे स्वातन्त्र्येण घटत्वादिवैशिष्ट्योल्लेखशून्यताया-एव इत्यर्थः। 'प्रतीतेः,' अनुभवादिति शेषः, एतावता किमायात-मित्यत आह, 'तदिहेति,'अवच्छिन्नं' विशेषितं,'तस्यापि प्रतियोगि-तावच्छेदकत्वं'तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमपि, तथाच मानाभावेन व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वासिद्धिरिति भावः। अथ व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगिविशेषणतयैव व्यधिकरणधर्माव-च्छिन्नाभावबुद्धौ भानमुपेयते। न चैवं सति तादृशबुद्धेः समवायि-त्वादिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकवाच्यत्वादिज्ञानजन्यतावच्छे-दकाक्रान्ततया तादृशज्ञानं विना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-

(१) एतेन 'तदवच्छेदकत्वमवगाहते' इत्यत्र 'प्रतियोगितावच्छेदकत्वमवगाहते' इति पाठः कुत्रचिदादर्शपुस्तके वर्त्तत इत्यनुमीयते।

बुद्ध्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । भ्रमात्मकतादृशज्ञानदशायामिव तद्बुद्ध्यपगमात् विशेषदर्शनदशायामपि आहार्य्यतत्प्रकारज्ञानसम्भवात् अनाहार्य्यस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वे विशेषदर्शनकालीनायाः समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादिबुद्धेरगत्या वाच्यत्वाद्यधिकरणकसमवायित्वाद्यभावावगाहित्वमुपेयते, वाच्यत्वं समवायि इत्यादिभ्रमानन्तरं समवायिवाच्यत्वं नास्तीत्याकारकप्रत्यय एव व्यधिकरणधर्म्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानमास्तां तत्र तदवगाहितायाः सर्व्वानुभवसिद्धत्वेनापह्नोतुमशक्यत्वात्, तादृशप्रतीतेर्व्वाच्यत्वे समवायित्वाभावावगाहित्वोपगमे तत्पूर्व्वं वाच्यत्वं समवायीति भ्रमापेक्षानुपपत्तेरित्याशयेनाशङ्कते, 'अथावगाहत इति, समाधत्ते, 'तर्हि भ्रम एवेति व्यधिकरणधर्म्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वांशेऽपि भ्रम एव इत्यर्थः, वैशिष्ट्यभान एवावच्छेदकताया भानादवच्छेदकताया वैशिष्ट्यनियततया तद्बाधे तस्या अपि बाधादिति भावः । न चैवं 'गवि शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतेरसिद्धेरिति मूलासङ्गतिस्तादृशप्रतीतेः शृङ्गांशे शशीयत्वावगाहितानभ्युपगमे शशीयत्वे शृङ्गनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनासम्भवात् तदवगाहित्वे भ्रमत्वात् उभयथापि व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावासाधकत्वात्तादृशप्रतीतिनिराकरणस्यानुपयुक्तत्वादिति वाच्यम् । अभ्रान्तानामपि गवि शशशृङ्गं नास्तीति व्यवहारमूलकप्रतीतिसत्त्वेनोक्तनियमस्यैवासिद्ध्या व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव तादृशप्रतीतेर्गोशृङ्गाधिकरणकशशीयत्वाभावावगाहित्वोपगमे तस्या गवाधिक-

रणकाभावावगाहितायामनुभवविरोध इत्याशङ्कामुत्थाप्याभ्रान्त-पुरुषीयगवाधिकरणकाभावावगाहितादृशप्रतीतिनिराकरणपरतया तद्ग्रन्थस्यावतारणीयत्वात्। नन्वभ्रान्तानां गवि शशशृङ्गं नास्तीति-प्रतीतिर्म्मा भूत् शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतिस्तु नापह्नोतुं शक्यते सर्व्वे-षामेव तथाविधव्यवहारदर्शनादित्याशङ्कायां 'शशशृङ्गं नास्तीत्या-दिमूलावतारो बोध्यः। यद्यपि शशशृङ्गं नास्तीतिशब्देन शशे शृङ्गा-भाव इत्याकारकः शाब्दबोधो न शक्यते जनयितुम् अनुयोगिवाच-कपदोत्तरसप्तमीविरहेण निराकाङ्क्षत्वात्। तथापि पदार्थोपस्थित्या-दिमूलकतादृशमानसबोधजननेच्छया व्युत्पन्नानां तथा प्रयोग-इत्याशयः। ननु घटत्वेन घटो नास्तीत्याकारकस्याभावप्रत्ययस्या-नुभविकतया प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्व-मभावप्रत्ययोऽवगाहत इति न नियमः तादृशप्रतीत्या स्वातन्त्र्येण भासमानघटत्वादौ प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनात्, अन्यथा घटत्वेन इत्याकारकतानुपपत्तेः, तथाच घटत्वेन पटो नास्ति इत्यादावपि घटत्वादौ पटादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनं निर्विरोधमेवेति व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव। न च व्यधिकरणधर्म्मावच्छेदकत्वावगाहनसम्भवेऽपि अतिरिक्ता-भावादिकल्पनभयेन तादृशप्रतीतेः पटाद्यधिकरणकघटत्वाद्य-भावावगाहित्वमेव स्वीक्रियते इति वाच्यम्। असति बाधके तच्छब्दोल्लेखिप्रतीतेः तच्छब्दप्रतिपाद्यार्थविषयकत्वापरित्यागात्, घटाद्यधिकरणकघटत्वाद्यभावस्य च घटत्वेन घटो नास्तीत्यादि-शब्दात् कथमप्यप्रतीतेः, प्रतीतिबलात् पदार्थान्तरसिद्धौ पदार्थ-

कल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनाबाधकत्वात् । न च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानरूपकारणबाधेन तादृशप्रतीतेः व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावावगाहिता न सम्भवतीति युक्तम् । पटत्वाद्यवच्छिन्नधर्म्मिकघटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतियोगिज्ञानहेतुतायां मानाभावात्तादृशज्ञानं विनैव घटत्वेन पटो नास्तीत्याद्याकारकस्य घटत्वादिविशिष्टपटादिवैशिष्ट्यानवगाहिनोऽभावप्रत्यक्षस्य स्वीकारात् । वस्तुतस्तु कुत्राप्यभावबुद्धौ स्वातन्त्र्येण प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुता नास्ति । न च तदकल्पने प्रतियोगिज्ञानशून्यकाले नास्तीत्याकारकप्रतियोग्यविषयकाभावप्रत्यक्षस्य घटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या घटाभावप्रत्यक्षस्य चापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिज्ञानहेतुतामतेऽपि अभावे प्रतियोगितया घटादिरूपप्रतियोगिज्ञानविरोधिबाधादिग्रहसत्त्वे प्रतियोग्यविषयकाभावग्रहापत्तेर्दुर्व्वारत्वात् । यदि च निर्द्धर्म्मितावच्छेदकप्रतियोगिभाने विरोधाभावात् प्रतियोग्यविषयकाभावप्रत्ययोनापादयितुं शक्यते, तथापि तादृशबाधदशायां प्रतियोगिधर्म्मितावच्छेदकतानापन्नाभावत्वप्रकारकस्य स्वातन्त्र्येण प्रतियोगिविषयकस्य नास्ति घटोयश्चेत्याकारकसमूहालम्बनप्रत्यक्षस्यापत्तिः एवं घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य यदा भानं तदा निर्विकल्पकोपस्थितद्रव्यत्वादेर्विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या घटाद्यंशे भानापत्तिश्च कारणबाधेन न शक्यते वारयितुं तादृशाभावस्य द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण तज्ज्ञाने द्रव्यत्वादिप्रकारकज्ञानस्यानपेक्षणात् ।

यदि च यादृशप्रकारतावच्छिन्ने धर्म्मे स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-सम्बन्धावच्छिन्नधर्म्मान्तरनिरूपितप्रकारता–तदन्यप्रकारतानिरू-पितविशेषणविषयतानिरूपितसंसर्गतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति अभा-वीयानुयोगिताविशेषभेदस्य कारणतां कल्पयित्वा इष्टापत्तिः प्र-तियोगिप्रकारतानिरूपितधर्म्मितावच्छेदकतापन्नावृत्तिप्रकारतावि-शेषसम्बन्धेन लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्यभावत्वभेदस्य कारणतां कल्पयित्वा च पूर्व्वापत्तिः (१) वार्य्यते तदा तावतैव सकलापत्तिवारणादलं प्रतियोगिज्ञानहेतुतया। न चैवमपि प्रतियोग्यविषयकस्याभाव-त्वाप्रकारकप्रत्ययस्यापत्तिर्विना प्रतियोगिज्ञानहेतुतां न शक्यते वारयितुं इति वाच्यम्। प्रतियोगिज्ञानं विना प्रतियोग्यविषयकस्य इदन्त्वादिना अभावप्रत्यक्षस्य इदन्त्वादिरूपतादृशविशेषणज्ञाना-सत्त्वे च तादृशस्य अभावनिर्व्विकल्पस्येष्टत्वात् अभावनिर्विकल्प-कानुपगमे प्रतियोगिज्ञानहेतुतयापि तद्वारणासम्भवात् इदन्त्वा-दिना अभावप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय अभावत्वप्रकारकाभावप्र-त्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतियोगिज्ञानहेतुताया वाच्यत्वात्, विशेष-णानवच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति अभावभेदस्य हेतुतां स्वीकृत्य तद्वारणे च मयापि तथैव तस्य वारणीयत्वात्। वस्तु-तस्तु आपाद्याप्रसिद्धैव तादृशफलापत्त्यनवकाशः प्रसिद्धाया घटो नास्तीत्यादिबुद्धेर्घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया तत्र प्रति-योगितावच्छेदकघटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकज्ञा-

(१) नास्ति घटीयश्चेत्याकारकसमूहालम्बनप्रत्यक्षापत्तिरित्यर्थः।

नविधया हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् तादृशकारणविरहादेव न तच्छून्य-कालेतदापत्तिः ।

यत्तु अनाहार्य्यप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिप्रकारकोपलम्भविरहो विशेष्यीभूततत्तद्धर्म्मिप्रत्यासन्नोऽभावग्रहहेतुः तथाच यस्य पुंसः समवायित्वादिविशिष्टवाच्यत्वादिप्रकारकोऽनाहार्य्यभ्रमोऽप्रसिद्धः तदीयः समवायितया वाच्यत्वन्नास्तीकारकप्रत्ययो न व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावमवगाहितुमिष्टे तदीयतादृशप्रतियोग्युपलम्भविरहरूपतदीयाभावप्रत्यक्षकारणस्याप्रसिद्धेरिति तत्पुरुषीयतादृशप्रत्ययस्य वाच्यत्वाद्यनुयोगिकसमवायित्वाभावविषयकत्वस्यावश्यकत्वे सर्व्वत्रैव तद्विषयकत्वमुचितं एकाकारप्रतीतेः पुरुषभेदेन विषयवैचित्र्यविरहादिति मिश्रोक्तव्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावनिराकरणस्य पन्थाः सोऽपि न साधीयान् । अभावबुद्धौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट-स्वप्रतियोगिमत्त्वोपलम्भत्वेन एककारणतायाः स्वत्वाननुगमेन दुर्व्वचतया विशिष्य कारणताकल्पनस्यावश्यकत्वे यत्र तादृशोपलम्भप्रसिद्धिस्तत्रैव तादृशोपलम्भानन्तरमभावप्रत्ययवारणाय तदभावहेतुतोपगमाद्व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावबुद्धौ क्वचिदप्रसिद्ध्या तदभावहेतुत्वासम्भवेऽपि सन्निकर्षादिघटितसामग्रीतस्तदुत्पत्तौ बाधकादित्यत आह, 'यदि पुनरिति,'स्वरसवाही' विवादशून्यः, घटत्वेन घटो नास्तीति पाठः घटत्वेन पटो नास्तीति पाठो न साधुस्तादृशप्रतीतेः पटाद्यनुयोगिकघटत्वाद्यभावावगाहितायाएव व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगन्तृभिरुपगमात् प्रतियोगिविशेषणतापन्न-

स्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं भासत इति नियमस्य तदाकार-प्रतीतिबलेनाशक्यवारणात्, 'आनुभविक इत्यस्य व्यधिकरणधर्म्म-स्यावच्छेदकत्वावगाहितया अनुभवसिद्ध इत्यर्थकतया वा कथ-ञ्चित् सङ्गमनीयः, 'गीर्व्वाणगुरूणामपि न शक्यमित्यनेन प्रतीति-कारणबाधेन तादृशाभावनिराकरणवन्तो मिश्रादय आक्षिप्ताः। 'यदि तदा इत्यनेन तादृशप्रतीतेरानुभविकत्वे विवादं प्रदर्शयता तादृशाभावस्यापारमार्थिकत्वं सूचितम्।

इति श्रीमहामहोपाध्याय-गदाधरभट्टाचार्य्यविरचितायां अनु-मानचिन्तामणिदीधितिविवृतौ व्यधिकरणधर्म्माव-च्छिन्नाभावघटितव्याप्तिलक्षणं सम्पूर्णम्।

तत्त्वचिन्तामणौ,

पूर्व्वपक्षः ।

अथ साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनि साध्यासामानाधिकरण्यं निरधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति चेन्न।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितौ

पूर्व्वपक्षदीधितिः ।

'साध्येति साध्यस्यासामानाधिकरण्यं येषु तेषामनधिकरणत्वं तदभाववत्त्वमितियावत् तस्मिन् सति साधिकरणत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणताकत्वम् सतिसप्तम्याव-च्छेदकत्वलाभात्, तच्चेहान्यूनवृत्तित्वम् एवञ्च साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त्वं यदधिकरणताया अन्यूनवृत्ति तत्त्वमिति तु फलितार्थः ।

गादाधर्य्यां विवृतौ

पूर्व्वपक्षदीधितिविवृतिः ।

'साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वमिति लक्षणे दलयोः सामानाधिकरण्यं सतिसप्तम्यर्थः । विशेष्यदलमवृत्तिहेतुकातिव्याप्तिवारकपरमिति यथाश्रुतव्याख्यानं न साधु

अवृत्तौ साध्याधिकरणावृत्तित्वसत्त्वात् साध्यासामानाधिकरण्य-पदस्य साध्यानधिकरणाधिकरणकत्वाद्यर्थकतायामेव विशेषण-दलस्यावृत्तिसाधारण्यसम्भवात् तथाच सति एतादृशसाध्यासामा-नाधिकरण्याप्रसिद्ध्या केवलान्वयिन्यव्याप्तेः साध्यासामानाधि-करण्यं नोक्तरूपं किन्तु साध्याधिकरणानधिकरणत्वरूपं तदन-धिकरणत्वमप्यवृत्तिसाधारणम् अधिकरणाप्रसिद्ध्या अनधिकरणा-प्रसिद्धेरवृत्तौ तदसत्त्वात् इति चेदेवमपि 'केवलान्वयिनीत्यादि-ग्रन्थविरोधः, तेन गगनादौ साध्यासामानाधिकरण्यप्रसिद्धिदर्शनात् साध्यसमानाधिकरणे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्चेत्यालोच्य लक्षणम-न्यथा व्याख्यातुमुपक्रमते, 'साध्यस्येति, साध्यपदासामानाधिक-रण्यपदयोर्बहुव्रीहिबलात् साध्यासमानाधिकरणलाभः, तदनधि-करणत्वं यदि तदधिकरणत्वाभावस्तदा केवलान्वयिनि अवृत्तेरेव साध्यवदवृत्तितया तदनधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरतोऽनधि-करणपदं अभाववदर्थकतया व्याचष्टे, 'तदभाववत्त्वमिति, सति-सप्तम्याः सामानाधिकरण्यार्थकतया तदभाववत्त्वसमानाधि-करणसाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वे धूमादिहेतौ वह्न्याद्यसमाना-धिकरणधूमत्वादिमत्त्वादव्याप्तिरत आह, 'तदवच्छिन्नेति, अवच्छे-द्यावच्छेदकभावः कुतो लभ्यते इत्याशङ्कायामाह, 'सतिसप्तम्येति, 'अनधिकरणत्वे सतीत्यत्र या सप्तमी तत इत्यर्थः, 'अवच्छेदक-त्वलाभादिति तदभाववत्त्वरूपप्रकृत्यर्थे अधिकरणतानिरूपकत्व-रूपसमभिव्याहृतसाधिकरणत्वपदार्थैकदेशाधिकरणतानिरूपकता-वच्छेदकतालाभादित्यर्थः, अवच्छेदकत्वञ्चेदनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं

विवक्ष्यते तदा विषमव्याप्ते धूमादावव्याप्तिः वह्न्यसमानाधिकरणपदार्थाभावस्य हेतुशून्यसाध्याधिकरणसाधारणस्य हेत्वतिरिक्तवृत्तित्वात् साध्यव्यापके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्च तत्र साध्यसमनियतस्य साध्यासमानाधिकरणपदार्थाभाववत्त्वस्य हेत्वनतिरिक्तवृत्तित्वादत आह, 'तच्चेहेति, 'अन्यूनवृत्तित्वं' व्यापकत्वं, समुदितार्थमाह, 'साध्यवदवृत्तीति । साध्यानधिकरणाधिकरणकत्वरूपं साध्याधिकरणानधिकरणकत्वरूपञ्च साध्यासामानाधिकरण्यं केवलान्वयिसाध्यके न प्रसिद्धमतोति साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यवदवृत्तित्वार्थकता स्फुटीकृता, धूमवदवृत्तिकृदत्वाद्यभावस्य वह्निव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः साध्यवदवृत्तयो ये ये पदार्थास्तदभावकूटलाभाय सकलेति, इत्थञ्च साकल्यावच्छिन्नतावत्पदार्थाभावस्य केवलान्वयित्वेऽपि न क्षतिः । साध्यवद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकैकसामान्याभावश्च निवेशयितुमशक्यः । येन येन सम्बन्धेन यस्य साध्यवद्वृत्तित्वं तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य निवेशनीयत्वात्, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाद्यननुगमेनाभावैक्यासम्भवात् । विशेषणताविशेषसम्बन्धमात्रनिवेशपक्षे तत्तदननुगमविरहादेक एव सामान्याभावो निवेशनीयः । साध्यपदं साध्यतावच्छेदकविशिष्टपरं अतो विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ गुणत्वादेः (१) शुद्धसाध्यवद्वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । तद्वत्त्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं, तेन समवायेन वह्नौ साध्ये पर्व्वतत्वादेर्वह्निसंयोगिवृत्तित्वेऽपि संयोगेन हेतौ धूमे नाति-

(१) ज्ञानत्वादेरिति पा० ।

व्याप्तिः। यत्पदं हेतुतावच्छेदकविशिष्टपरं अतो द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः। तदधिकरणता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्या तेन समवायादिना धूमाधिकरणताया निर्वह्निसाधारण्येऽपि न क्षतिः।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः।

यथासन्निवेशे अधिकरणत्वस्य न वैयर्थ्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धलाभाय वा तत्। येन येन सम्बन्धेन योयः साध्यवदवृत्तिस्तेन तेन सम्बन्धेन तत्तदभावो-बोध्यः, एतेन साध्यवदवृत्तित्वं यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितं तदा समवायेन साध्यतायां साध्यवदसमवेतस्य सार्व्वत्रिकत्वात्मकतच्छून्याप्रसिद्धिः। अथ तदभावोऽपि तादृशेनैव सम्बन्धेन वाच्यस्तदा जातिमान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः जातिमदसमवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयित्वादतएव न संयोगेन समवायेन वा, इदं न जातिमज्जातित्वादित्यादौ साध्यवत्समवेताद्यप्रसिद्धेश्च। नापि साधनतावच्छेदकेन, इदमेतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तेः। नापि विषयतया, घटभिन्नं मेयत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तेः सविषयकमात्रस्यैव घटभिन्नविषयत्वात् घटनिर्विकल्प-

केऽपि घटत्वादिभानमिति, एवकारेणापि स्वरूपसम्बन्धमात्रेण, द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । तमन्तर्भावयन्नेव स्वरूपसम्बन्धेन महाकाले वृत्तेरवृत्तेरभावस्य च केवलान्वयित्वादिति प्रत्युक्तम् । विशेषणताविशेषेण वा साध्यवदवृत्तित्वं वक्तव्यं सर्व्वत्रैव तत्तद्व्यक्तित्वे तत्तदन्यान्यत्वे तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वे वा तत्सुलभम् । तेनैव सम्बन्धेन तदवच्छिन्नसामान्याभावो वाच्य इति ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु हेतुव्यापकतानिवेशेनैवोपपत्तेस्तदधिकरणत्वनिवेशे वैयर्थ्यमत आह, 'यथासन्निवेश इति यथोक्तविशेष्य-विशेषणभावक्रमेण निवेश इत्यर्थः, 'न वैयर्थ्यमिति हेतुविशेषितव्यापकतायाः प्रकृतलक्षणाघटकतया तद्घटितस्य लक्षणत्वसम्भवेऽपि न वैयर्थ्यावसरः, प्रकृतलक्षणघटकस्य तथात्वसम्भव एवाधिकांशवैयर्थ्यात् । वैयर्थ्याभावेऽप्यनतिप्रयोजनकत्वं दुर्व्वारमेवेत्यत आह, 'हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुं प्रति व्यापकताया लक्षणघटकत्वसूचनयेत्यर्थः । सम्बन्धसामान्येन हेतुं प्रति व्यापकताया निवेशे धूमादेर्वह्न्याद्यव्याप्यतापत्तेरिति भावः । यत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तेर्यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशे धूमाद्यसमानाधिकरणायोगोलकत्वादेर्व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वह्न्यादिव्याप-

कत्वादतिव्याप्तिः [illegible]ताव[illegible]ध्यताविशिष्टपरं सम्बन्धेन साध्यवदवृत्ति-त्वादिविवक्षणे च [illegible] प्रमाणदोषा हेतौ दुर्व्वारतेत्यालोच्य साध्य-वदवृत्तितानिर्वाहकसम्बन्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धयोरैक्यं विवक्षति, 'येन येनेति, संयोगादिनायोगोलकत्वादेर्धूमादिमद-वृत्तित्वात्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य च वह्न्यादिव्यापकत्वादति-व्याप्तिरतः 'येन येनेति वीप्सा, 'तत्तदभाव इति, संयोगादिसम्बन्धा-वच्छिन्नसाध्यवदसंयुक्तत्वाद्यवच्छिन्नसामान्याभावा एव यथासम्भवं लक्षणघटकाः, न तु तत्तत्पदार्थानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावाः, अनन्ताभावनिवेशप्रसङ्गादित्यवधेयम्। एतादृशविवक्षाप्रयोजनं दर्शयति, 'एतेनेत्यादिना, 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति अस्य चाभावप्रतियोगितया भासमानायां वृत्तावन्वयः, 'समवायेनेति, संयोगादीनामप्युपलक्षणं, 'साध्यवदसमवेतस्येति, मेयत्वादेरिति शेषः। असमवेतपदमप्यसंयुक्ताद्युपलक्षणपरं, 'सकलतच्छून्येति साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभावाप्रसिद्धिरित्यर्थः, एकसम्बन्धेन व्यभि-चारनिरूपकाधिकरणवृत्तेरपरसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य हेतुव्याप-कतामादायातिव्याप्तिवारणाय साध्यवदवृत्तेः सम्बन्धसामान्येना-भावोऽवश्यं विवक्षणीयः। संयोग-समवाय-स्वरूपादिनिष्ठसम्बन्धता-विशेषाणां मिथो भिन्नत्वेऽपि सम्बन्धतात्वेनानुगतानां तावन्निष्ठ-प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकत्वे मानाभावात्। सामान्य-विशेषभावेनावच्छेद्यावच्छेदकभूतसम्बन्धतयोर्भेदेनात्माश्रयविरहात्, प्रत्येकं सकलसम्बन्धावच्छिन्नाभावकूट एव वा निवेश्य इत्य-भिप्रायेणेदं, अन्यथा मेयत्वादेरपि समवायादिना अभावप्रसिद्ध्या

प्रसङ्गत्यापत्तेः । 'तादृशेनैवेति, एवकारेण सम्बन्धसामान्यव्यवच्छेदः, तावतैव धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणसम्भवादयोगोलकीयवह्न्यादेः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाभावस्य हेत्वव्यूनवृत्तिताविरहादिति भावः । 'जातिमानिति समवायेन जातित्वावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिणीत्यर्थः, 'केवलान्वयित्वादिति व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेत्यादिः, केवलान्वयित्वे सुतरामेव हेत्वव्यूनवृत्तित्वमिति तदभिधानम् । विशिष्य समवायादिसम्बन्धनिवेशनं निरस्यति, 'अतएवेति एतादृशातिव्याप्तेरेवेत्यर्थः, संयोगेन समवायेन वा साध्यवदवृत्तेस्तेनैव सम्बन्धेनाभावः प्रवेश्य इति शेषः । जातिमदसंयुक्तस्य संयोगेनाभावस्यापि केवलायित्वादिति भावः । एतत्पक्षद्वये अधिकामव्याप्तिमाह, 'इदमिति, 'समवेतादीत्यादिना संयुक्तपरिग्रहः । 'साधनतावच्छेदकेनेति, सम्बन्धेनेति शेषः । साध्यवदवृत्तिरित्यादिकमपि पूरणीयं, एवमग्रेऽपि, जात्यादिसाध्यके व्यभिचारिणि स्वरूपसम्बन्धस्यैव साधनतावच्छेदकतया तेन सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तिजातित्वादेस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य हेत्वव्यापकत्वेन नैतत्कल्पेऽतिव्याप्तिरित्याशङ्कावतारः । 'इदमिति पक्षनिर्देशः 'एतदित्यस्य पक्षनिर्देशताभ्रमपरीहाय, तथा सति रूपत्वावच्छिन्नभेदस्य साध्यतालाभेन तादृशसाध्यवदसमवेतस्य रूपत्वादेः प्रसिद्धा अतिव्याप्त्यनवकाशात् । 'अतिव्याप्तेरिति, एतद्रूपमात्रसमवेताप्रसिद्धा एतद्रूपभिन्नासमवेतस्य समवायरूपसाधनतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावतया केवलान्वयित्वादिति भावः। तद्घटा-

दिमात्रसमवेतस्य रूपादेः प्रसिद्धया गुणत्वरूपैकव्यक्तिकानुसरणम्। 'नापि विषयतयेति, व्यभिचारिणि साध्यवदविषयकस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणविषयकज्ञानादेर्विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिनिराकरणासम्भवात् शङ्कावतारः। 'घटभिन्नं मेयत्वादित्यत्रापीत्यपिना पूर्व्वोक्तस्थलपरिग्रहः, घटभेदसाध्यकस्य नानाव्यक्तिविपक्षकत्वं द्रव्यविपक्षकत्वञ्च पूर्व्वोक्तस्थलाद्विशेष इति पूर्व्वकल्पापेक्षया एतत्पक्षस्यातिहेयतासूचनायैतस्याधिकस्य प्रदर्शनम् अतिव्याप्तिबीजं, विषयतया साध्यवदवृत्तेस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वं दर्शयति, 'सविषयकेति, 'मात्रपदं कृत्स्नपरं, 'घटभिन्नविषयकत्वादिति, घट इत्याद्याकारकस्य घटादिविषकज्ञानादेरपि विशेषणीभूतघटत्व तत्सम्बन्धविषयकत्वादिति भावः। ननु विशिष्टबुद्धेर्विशेषणादिविषयकत्वनियमेऽपि घटभिन्नाविषयकं घटनिर्विकल्पकमपि सम्भवतीत्यत आह, 'घटनिर्व्विकल्पकेऽपीति, 'घटत्वादीत्यादिना रूपादिपरिग्रहः, तद्भासकसन्निकर्षादिघटितसामग्र्या अपि तदानीं सत्त्वादिन्द्रियाणां स्वव्यवस्थापकगुणपुरस्कारेणैव प्रवृत्तेश्चाक्षुषादौ रूपादिभानस्यावश्यकत्वाच्चेति भावः। 'सम्बन्धमात्रेणेति, सम्बन्धमात्रेण साध्यवदवृत्तित्वं साध्यवत्सम्बद्धत्वसामान्यं साध्यवदाधेयत्वसामान्यं वा, तादृशसम्बन्धेनाभावश्च सम्बन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताक एक एवाभावः प्रतियोगितावच्छेदकतया प्रसिद्धा ये सम्बन्धास्तदवच्छिन्नाभावकूटो वा, 'स्वरूपसम्बन्धेन' कालिकविलक्षणसम्बन्धेन, 'प्रत्युक्तमिति, यत्र साध्यवति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनावर्त्तमानं

तेन सम्बन्धेन क्वचिदपि न वर्त्तते तत्रापि विशेषणताविशेषेण साध्यवदवृत्तेस्तेन सम्बन्धेन व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तेर्वस्तुनः प्रसिद्ध्या तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायैवातिव्याप्तिनिराकरणसम्भवादिति भावः। एवं सति विशेषणताविशेषस्यैव विशिष्योपादानमुचितं सम्बन्धान्तरनिवेशे प्रयोजनाभावादित्याशयेनाह, 'विशेषणताविशेषेणेति दैशिकविशेषणतयेत्यर्थः, एवं सति दर्शितातिव्याप्तीनां नावकाश इति सूचयितुं व्यभिचारनिरूपकाधिकरणे तेन सम्बन्धेन वृत्तिमति तेन सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वसौलभ्यमाह, 'सर्व्वत्रैवेति, व्यभिचारिहेतुक इति शेषः। 'तत्तद्व्यक्तित्व इति यद्व्यक्तौ हेतोः साध्यव्यभिचार इत्यादिः, अयोगोलकादिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वं तन्मात्रवृत्तिरूपाद्यात्मकमेव न तु पदार्थान्तरं तस्य च न विशेषणताविशेषेण वृत्तिरिति केवलान्वयिनं तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय नातिप्रसङ्गनिराकरणसम्भव इति तत्र तत्सौलभ्यमनुपयुक्तमित्याशङ्क्य 'तत्तदन्यान्यत्व इति, तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदोऽपि स्वप्रतियोगितावच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदकतद्व्यक्तित्वादनतिरिक्त एव तथाच वक्ष्यते 'न हि घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्यत इत्याशङ्क्याह, 'तत्प्रकारकेति तद्व्यक्तित्वादिप्रकारकेत्यर्थः, तत्प्रकारकभ्रमविषयत्वस्य साध्यवत्यपि सम्भवात् 'प्रमेति, 'तत्' तेन सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वं, विशिष्य समवायादिसम्बन्धनिवेशे जात्यभावादिसाध्यकस्थले तेन सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वाप्रसिद्धिरुक्ता विशेषणताविशेषस्य विशिष्य निवेशे तु न तद्दोषावसर इति सूचयितुं सर्व्वत्र सत्तेती साध्यवन्निष्ठ-

तद्व्यक्तित्वादौ तेन सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वप्रसिद्धिपरमिदमिति तन्न सम्भवति ज्ञेयत्व-वाच्यत्वाभावादिष्वेव तत्प्रसिद्धिसम्भवात् तत्तद्व्यक्तित्वाद्यनुधावनस्य वैयर्थ्यापातात्, अभावे तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानिवेशे यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिः, सम्बन्धसामान्येनाभावनिवेशे च तेन सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तेः साध्यवत्समवेतादेस्तादृशाभावस्य हेतुमत्यसत्त्वादसम्भव इति तन्निवेशयति, 'तेनैवेति, इदानीं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाद्यनुगमेन एक एवाभावो निवेशयितुं शक्यत इत्यभिप्रायेणाह, 'तदवच्छिन्नसामान्याभाव इति तादृशसाध्यवदवृत्तित्वावच्छिन्नसामान्याभाव इत्यर्थः।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः।

केचित्तु नञ्व्यत्यासेनासाध्यानि साध्यविरोधीनि साध्यासमानाधिकरणानीति यावत् तानि सामानाधिकरण्यानधिकरणानि यस्य तत्त्वम् साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसामान्यकत्वमिति फलितार्थः। अत्र च साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिः। परञ्च सामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमति तेनैव वृत्तिः तेन समवायेन पृथिवीत्वादेः साध्यतायां व्यभिचारिणि

कालिकसम्बन्धेन हेतौ घटादौ द्रव्यत्वादेश्च समवायेन साध्यतायां समवायेन हेतौ सत्त्व-गुणत्वादौ नाति-प्रसङ्गः। न वा संयोगेन वह्न्यादौ साध्ये समवायेन तद्व्याप्यस्य रूपविशेषादेः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे काले स्पन्दे च कालपरिमाण-स्पन्दत्वादेः समवायेन तदधिकरणे घटादेः संयोगेन वृत्तावपि चाप्रसङ्गः, सम्बन्धविशेषेण व्याप्यत्वलाभाय साधिकरणत्वमित्याहु-स्तच्चिन्त्यम्।

गादाधरी विवृतिः।

मिश्रव्याख्यानमुपन्यस्यति, 'केचित्त्विति, 'नञ्-व्यात्यासेन' साध्यपदानन्तरं श्रूयमाणस्य नञस्तत्पूर्व्वाभिसम्बन्धेन, तथाचा-साध्यसामानाधिकरण्येति वक्तव्ये साध्यासामानाधिकरण्येत्यभि-धानं प्रमादेनेति भावः। असाध्यपदस्य साध्यभिन्नार्थकत्वे एतद्वृत्तिधर्म्मवानेतत्त्वादित्याद्यतिरिक्ते सर्व्वत्र साध्यभिन्नस्य हेतु-समानाधिकरणतया क्वचिच्च साध्यभिन्नाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरतो नञ्पदस्य विरोधार्थकतामाह, 'साध्यविरोधीनीति, विरोधस्य तद-भावव्याप्यतारूपत्वे केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्ति-रतः 'साध्यासमानाधिकरणानीति, केवलान्वयिन्यवृत्तावेव साध्या-सामानाधिकरण्यप्रसिद्धिः, व्यभिचारिहेतुकेऽपि साध्यासामानाधि-करण्यस्यान्ततोऽवृत्तेरेव हेतुसमानाधिकरणतया अतिव्याप्तिरिति साध्यासामानाधिकरण्यरूपोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुसामा-

नाधिकरण्यरूपविधेयान्वयोऽत्र विवक्षित इत्याशयेन व्यापकत्वरूपमवच्छिन्नत्वमन्तर्भावयन् साध्यसामानाधिकरण्याधिकरणत्वाभावे अधिकरणत्वांशमनतिप्रयोजनकतया परित्यजन् फलितार्थमाह, 'साध्येति साध्यतावच्छेदकविशिष्टार्थकं, तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न तु तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वम् अभावत्वादिकमादायातिप्रसङ्गाद्गौरवाच्च। साध्यादिनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्यव्यक्तिविशेषाभावस्य साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकतामादायातिव्याप्तेर्व्वारणाय सामान्यपदं व्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्वविशिष्टसामानाधिकरण्यत्वकधर्म्मवत्त्वमिति तु निष्कर्षः। तेन व्यभिचारिहेतुसामानाधिकरण्यसामान्य-गगनोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य साध्यासामानाधिकरण्यव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः। स्वपदं हेतुतावच्छेदकपरं, तद्विशिष्टसामानाधिकरण्यनिवेशात् द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः। 'परं सामानाधिकरण्यं' हेतुसामानाधिकरण्यं, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशस्य व्यावृत्तिमाह, 'समवायेन पृथिवीत्वादेरिति 'व्यभिचारिणि हेतौ घटादौ नातिप्रसङ्गः, इत्यग्रिमेण सम्बन्धः, वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन पृथिवीत्वाधिकरणकाले तादृशहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरवृत्तिमात्रनिष्ठतदभावं प्रति हेतुसामानाधिकरण्याभावस्य व्यापकत्वेऽपि समवायरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणपृथिव्यादिनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्त्यभावस्य महाकालादौ हेतुसमानाधिकरणे जन्यपृथिव्य-

समानकालीने चरमध्वंसादौ सत्त्वेन तं प्रत्यमुष्याव्यापकत्वादिति भावः। साध्यवद्वृत्तित्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशनप्रयोजनमाह, 'द्रव्यत्वादेश्चेत्यादि, समवायेन साध्याधिकरणमहाकाले वृत्तिमत्त्वमात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन वृत्तेः साध्यवति सम्बन्धसामान्येन वृत्तेरभावं प्रति हेतुमद्वृत्तित्वाभावस्य व्यापकत्वेऽपि गुणत्वादिसाधारणं हेतुतावच्छेदकसमवायेन द्रव्यादिवृत्तित्वाभावं प्रति तस्याव्यापकत्वादिति भावः। हेतुमत्त्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशनप्रयोजनमाह, 'संयोगेन वह्न्यादौ साध्ये इति वह्निमान् एतद्रूपादित्यादावित्यर्थः, 'समवायेनेति व्याप्यत्वान्वयि, कालपरिमाणस्पन्दत्वादेर्वृत्तावपि नाप्रसङ्गः इत्यन्वयः। काले कालपरिमाणादेर्वृत्तिकथनेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुतातावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरभाववति तत्र सम्बन्धसामान्येन हेतुमत्समवेतत्वाभावासत्त्वान्न तस्य तादृशाभावव्यापकत्वमित्यव्याप्तिप्रसक्तिबीजं दर्शितं महाकालादिनिष्ठो यो वह्न्यादिसंयोगस्तत्साधारणरूपेण संयोगस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वे महाकालपरिमाणे साध्यसामानाधिकरण्याभावासम्भवात् स्पन्दत्वानुधावनम्। चतुर्थसम्बन्धप्रवेशप्रयोजनमाह, (१) 'समवायेनेति, 'तदधिकरण' रूपविशेषाद्यधिकरणे, 'घटादेः संयोगेन वृत्तावपीति। एतेन समवेतस्याभाववति घटादौ हेतुसमवायेन सम्बन्धसामान्येन वृत्तेरभावसत्त्वात्तस्य तादृशाभावाव्यापकत्वं दर्शितम्। सत्यन्तस्यैवावृत्तिव्यावृत्ततया साधिकरणत्वमित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह, 'सम्बन्ध-

(१) चतुर्थसम्बन्धप्रवेशफलमाहेति पा०।

विशेषेणेति उपदर्शितसम्बन्धनिवेशलाभायेत्यर्थः, तथाच साधिकरणत्वं लक्षणे न निवेश्यमिति भावः। 'तच्चिन्त्यमिति, चिन्ताबीजम् एतद्रूपभिन्नं गुणत्वात् महाकालान्यो घटादित्यादावतिव्याप्तिः, हेतुतावच्छेदकसमवाय-कालिकादिसम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वस्य तेन सम्बन्धेनावृत्तावेव प्रसिद्धेः, तादात्म्येन सर्व्वविषयकज्ञानादिसाधारणे साध्ये(१) विषयितया हेतावव्याप्तिः तेन सम्बन्धेन साध्यवदसम्बद्धाप्रसिद्धेः। यदि च सामानाधिकरण्यद्वयघटकवृत्तित्वद्वये हेतुतावच्छेदकसम्बन्धं परित्यज्य सम्बन्धैक्यं विशेषणताविशेषसम्बन्धो वा निवेश्यते तदा नैतद्दोषावकाश इत्यवधेयम्।

तत्त्वचिन्तामणिः।

साध्यासामानाधिकरण्यं हि न साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं साध्याधिकरणानधिकरणत्वं वा केवलान्वयिनि यत्किञ्चित्साध्याधिकरणानधिकरणे धूमे चाव्याप्तेः। नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्व्वतीयवह्नेर्म्महानसीयधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् द्रव्यत्वादेरव्याप्यतापत्तेश्च। न च प्रतियोगिविरोधित्वं व्याप्यवृत्तित्वं वा अभावविशेषणं देयं संयोगादौ साध्ये

(१) सर्व्वविषयकज्ञानसाधारणसाध्यके चेति पा०।

सत्त्वादेरनैकान्तिकत्वाभावप्रसङ्गात्। न हि प्रतियोगिविरोधी संयोगादेरपरोऽत्यन्ताभावोऽस्ति अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात्। नापि साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं व्याप्तिः मूले वृक्षः कपिसंयोगवान्नेत्यबाधितप्रतीतेः तदन्योन्याभावस्यापि तत्र सत्त्वात्। न चैवं भेदाभेदः, अवच्छेदकभेदेन तत्सत्त्वाभ्युपगमात्, साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवद्यस्येति षष्ठार्थव्याप्य-व्यापकभावानिरूपणात् साध्य-साधनयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात् वह्निमत्पर्व्वतस्य धूमवन्महानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच्च विशेषाभावकूटादेवाभावव्यवहारोपपत्तौ सामान्याभावे मानाभावात्। नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्म्मनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यं साधनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेः महानसादौ समवायितया वह्नि-वह्निमतोरत्यन्तान्योन्याभावयोः सत्त्वात् धूमादावप्युक्तलक्षणाभावाच्च।

चिन्तामणि-दीधितिः।

तथाश्रुतं यथासम्भवं विकल्प्य दूषयति नेत्यादि। नन्वप्रतियोगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नं

वक्तव्यमत आह, 'द्रव्यत्वादेरिति, 'प्रतियोगिविरोधित्वं' प्रतियोगि-तदधिकरणावृत्तित्वं, 'व्याप्यवृत्तित्वं' स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम्, 'अधिकरणेति, तथासत्यभाव एव न सिध्येदिति भावः। संयोगाद्यभावस्य च द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमव्याप्यवृत्तित्वञ्च प्रतियोग्यधिकरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वं स्वाकरणीभूतद्रव्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं गुणे च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं व्याप्यवृत्तित्वञ्च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतगुणवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतगुणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् एतानि च न भेदकान्याविरोधात् सामान्यतश्चाव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिसमानाधिकरणे च न तथात्वव्यतिरेक इति भावः। ननु साध्यवान् यस्येति साध्ययति सम्बन्धोऽन्वेतव्यः सचाधिकरणत्वं साध्य-साधनयोरपि सामानाधिकरण्यमेवेत्यतो दूषणान्तरमाह,'साध्येति। साध्यत्व-साधनत्वे व्याप्तिप्रतियोगित्वानुयोगित्वे, यत्तज्ज्ञाभेव व्याप्तिनिर्वक्तव्येत्यत आह, 'वह्निमदिति। ननु यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नं न भवति तद्रूपावच्छिन्नेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं

व्याप्तिरित्यर्थः । न च धूमसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निः धूमवान् वह्निमान्नेत्यप्रतीतेरत आह, 'विशेषेति । य एव प्रत्येकं वह्निमद्भेदाः धूमसमानाधिकरणास्त एव चैकाधिकरणावृत्तित्वावच्छिन्ना वह्निमत्सामान्यभेदबुद्धिं उपपादयन्ति(१) तत्प्रतियोगितावच्छेदकश्च वह्नित्वावच्छिन्नोवह्निरिति भवत्यव्याप्तिः।'साधनेति, वैयधिकरण्यं तदनधिकरणवृत्तित्वं तच्च केवलान्वयिनः साधनस्याप्रसिद्धम् अतिप्रसञ्जकञ्च पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ, अतः समानाधिकरणोपादानं, धूमादेरपि न वह्न्यादिसमानाधिकरणाद्रव्यत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वमतो यावदिति । यद्यपि पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणघटत्व-पटत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वं द्रव्यत्वादेस्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वञ्च निखिलघट-पटादिरूपादीनां तथापि तादृशधर्म्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकवत्त्वं बोध्यं, न हि पृथिवीत्वसमानाधिकरणास्तादृशः कश्चिदेकोधर्म्मो यदनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं रूपत्वादि, धूमत्वादिकन्तु वह्न्यादिसमानाधिकरणायोगोलकत्वा-

(१) जनयन्तीति पा० ।

द्यनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं, तदवच्छेदकत्वञ्च तदनतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च तच्छून्यधर्म्मावृत्तित्वं तेन मेयत्वसमानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितानधिकरणगगनादिवृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यसाध्यकमेयत्वे नातिप्रसङ्गः ।

गादाधरी विवृतिः ।

यथाव्याख्यातलक्षणस्य निर्दोषतया मूलोक्तदूषणासङ्गतिमाशङ्क्याह, 'यथाश्रुतमिति 'दूषयतीत्यनेन सम्बन्धः, 'यथासम्भवमिति विकल्पक्रियाविशेषणं, साधनसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वघटितलक्षणे नानाव्यक्तिसाध्यस्य विशेषाभावमादाय दत्तं दोषमुद्धृत्य दूषणान्तरमवतारयति, 'नन्विति, 'प्रतियोगितानवच्छेदकेति । न चैवं धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमादेस्तथाविधद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नत्वमादाय दोषः, अनवच्छेदको यो धर्म्मस्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्रूपावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरिति विवक्षणात् । प्रतियोगिविरोधित्वं यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं व्याप्यवृत्तित्वञ्च यत्किञ्चित्स्वाधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं तदा संयोगि सत्त्वादित्यादौ वक्ष्यमाणातिव्याप्त्यसङ्गतिः, हेत्वधिकरणान्तर्भावेन तद्विवक्षणेऽतिव्याप्तिपरिहारस्यापि सम्भवात् इत्यग्रिमग्रन्थानुरोधेन तदुभयं व्याचष्टे, 'प्रतियोगिविरोधित्वमिति, 'तथासतीति अधिकरणभेदेनाभावभेदस्वीकार इत्यर्थः, 'अभाव एव' अधिकरणस्वरूपातिरिक्ताभाव एव, अधिकरणस्य अभावरूपत्वे घटा-

दिशून्यानन्ताधिकरणव्यक्तीनां घटाद्यभावत्वं कल्पनीयमिति तदपेक्षया घटाद्यभावत्वस्य एकैकव्यक्ताविव कल्पनमुचितं लाघवादिति युक्त्या तत्सिद्धिः। यदि चाभावा अपि अधिकरणसमसंख्यास्तदा किमपराद्धमधिकरणानामभावत्वकल्पनमिति भावः। ननु द्रव्य-गुणादिवृत्तिसंयोगाद्यभावस्याभेदे संयोगाभावो द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरण्यो गुणे न तथा, गुणे व्याप्यवृत्तिः द्रव्ये न तथेति व्यपदेशो न स्यात्तस्य मिथो विरुद्धतत्तद्धर्मद्वयविषयकत्वादित्याशङ्क्य तादृशव्यवहारविषयाणामपि अविरोधं व्युत्पादयितुं तन्निर्व्यक्ति, 'संयोगाद्यभावस्य चेति, 'द्रव्य इत्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमित्यत्राप्यनुषञ्जनीयं, यथासंख्यमुद्देश्यद्वये विधेयद्वयान्वयः, एवमग्रेऽपि 'गुण इति 'व्याप्यवृत्तित्वमित्यत्रापि सम्बध्यते, 'न भेदकानि' संयोगाभावस्येत्यादिः, 'अविरोधादिति, प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्व-तदनधिकरणवृत्तित्वयोर्भावाभावरूपताविरहेण एकत्रापि सम्भवात्, द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्व-गुणनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वयोरपि नीलघट-पीतघटाभावसमशीलतया तथात्वादिति भावः। उक्तव्यवहाराश्च पारिभाषिका एव अवयवव्युत्पत्त्या तादृशतादृशार्थालाभादित्यवधेयम्। यादृशयोर्व्विरोधस्तादृशयोर्न व्यवहारविषयता इत्याह, 'सामान्यत इति 'तथात्वव्यतिरेक इत्यनेनास्य सम्बन्धः, 'अव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिसमानाधिकरणे चेति तथात्वेन च व्यवह्रियमाणे संयोगाभाव 'इत्यर्थः, 'सामान्यतो न तथात्वव्यतिरेकः' न स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसामान्याभावः, प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावश्च व्यपदिश्यत इति शेषः।

स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वमित्यत्र साध्य-साधनयोः सम्बन्धो निविष्टः स च व्याप्य व्यापकभाव एवेत्यात्माश्रयः इति दूषणं दूषणान्तरावताराय उद्धरति, 'नन्विति,'यस्येत्यनेन साध्यवति साधनस्य सम्बन्धः 'अन्वेष्टव्यः' विवक्षणीयः, 'स चाधिकरणत्वं', न तु व्याप्य-व्यापकभाव इति शेषः, तथाच नात्माश्रयइति भावः। साध्य-साधनयोः सम्बन्धनिवेशेऽपि न क्षतिः तयोरपि सम्बन्धान्तरसम्भवात् इत्याशयेनाह, 'साध्य-साधनयोरपीति, सामानाधिकरण्यमेव सम्बन्धः सम्भवतीति शेषः। तथाच स एव विवक्षणीय इति भावः। मूले 'साध्य-साधनयोः' साध्यत्व-साधनत्वयोः, 'व्याप्तिनिरूप्यत्वात्' व्याप्तिघटितत्वात्, साध्यत्व-साधनत्वे यदि सिद्धिकर्मत्व-तत्करणत्वरूपे तदा तयोर्व्याप्तिघटितत्वाभावात् असङ्गतिरतो दीधितिकारस्तमन्यथा निर्व्यक्ति(१),'साध्यत्व-साधनत्व-इति, द्वन्द्वादिश्रूयमाणं 'व्याप्तीत्युभयत्र सम्बध्यते। 'यत्तद्भ्यामिति यत्समानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगी यद्वान् तत्त्वं तद्व्याप्तिरिति क्रमेण साध्यत्व-साधनत्वे अनन्तर्भाव्येत्यर्थः, तथाच न व्याप्तेर्घटकता यत्तत्पदयोर्धूमत्व-वह्नित्वादिरूपविशेषरूपेण धूम-वह्न्यादिपरत्वादित्थञ्च साधनतावच्छेदकभेदेन व्याप्तिभेदस्यागत्या स्वीकारादिति भावः। विशेषान्योन्याभावमादायोपन्यस्तं दूषणं सामान्याभावखण्डनपरमूलमवतारयितुमुद्धरति, 'नन्वित्यादि, 'यदिति यादृशरूपावच्छेदेन यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्तादृशरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तस्य

(१) व्याचष्ट इति पा०।

तादृशरूपावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः, पर्व्वतादौ महानसी-
यवह्न्यादिमदन्योन्याभावसत्त्वेऽपि शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छेदेन महानसी-
यवह्न्यादावेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः सुलभ इत्याह, 'न
चेति न हीत्यर्थः, 'वह्नित्वावच्छिन्नः' शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नः । न
चावच्छेदकत्व-तदभावयोर्विरोधिनैकत्रावस्थानं दुर्घटमिति वाच्यम् ।
निभिन्नावच्छेदेन भावाभावयोरेकत्र वृत्तावविरोधेनावच्छेदकता-
नवच्छेदकरूपेणावच्छेदकत्वाभाव इति वाच्यम् यादृशस्यावच्छे-
दकतावच्छेदकत्वपर्य्याप्त्यनधिकरणत्वं तादृशधर्म्मावच्छेदेनावच्छेद-
कत्वाभावोपगमाद्विशिष्टवह्नित्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि केवलस्य तस्य
तत्पर्य्याप्त्यनधिकरणत्वानुपपत्त्यभाव इति भावः । ननु सामान्याभा-
वनिवारणमनुपयुक्तमेव तावतापि सामान्यधर्म्मस्य प्रतियोगितानव-
च्छेदकतया उक्ताव्याप्तिपरीहारात् एवं विशेषाभावमात्रेण निर्व्वा-
हेऽपि सामान्याभावानभ्युपगमे यत्किञ्चिद्विशेषाभाववति पर्व्वतादौ
नायं वह्निमान् इत्याकारकप्रतीति-व्यवहारयोः प्रसङ्गादित्याशङ्कया
अतिरिक्तसामान्याभावासत्त्वपक्षे दर्शितातिप्रसङ्गं परिहरन्नेव लक्ष-
णाव्याप्तिं दृढ़यति, 'य 'एवेति, 'वह्निमद्भेदाः' तत्तद्वह्न्यवच्छिन्न-
भेदाः, 'एकाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नाः' तादृशभेदाधिकरणैकव्य-
क्तिवृत्तित्वावच्छिन्नाः, 'वह्निमत्सामान्यभेदबुद्धिं' ह्रदो न वह्निमा-
नित्याकारकबुद्धिम्, 'उपपादयन्ति' विषयीभूयोपपादयन्ति, तादृ-
शाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेन तादृशबुद्धिविषयतावच्छेदकरूपवन्त-
इत्यर्थः, एतावतातिप्रसङ्गो वारितः, 'प्रतियोगितावच्छेदकश्चेति
'चकारः 'वह्नित्वावच्छिन्नः' इत्यनन्तरं योज्यः, 'वह्नित्वावच्छिन्नः'

शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नः, शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तेषां न वह्निमानित्याकारकप्रतीतौ तादृशसामान्यधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन विषयतां स्वीकृत्य उक्तातिप्रसङ्गवारणानुपपत्तेः तद्दोषतादवस्थ्यमिति भावः। न च विशेषाभावकूटस्य तादृशप्रतीतिविषयतया यत्किञ्चिद्विशेषाभाववति न तत्प्रसङ्गः इति वाच्यम्। तत्तद्वह्नित्वेन सकलवह्नीनां युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यतया तत्तद्वह्न्यवच्छिन्नभेदत्वेन भेदसमुदायस्य भानासम्भवात् वह्निमत्प्रतियोगिकभेदत्वेन तावद्भेदभानोपगमे तेन रूपेण यत्किञ्चिद्भेदविषयकज्ञानस्यापि प्रकारगतविशेषाभावेन तदाकारतासम्भवात् पर्व्वते न वह्निमानिति प्रतीतेर्दुर्व्वारत्वात्, न हि प्रकाराविशेषे विषयन्यूनाधिक्येन विचित्राकारताबुद्धीनां, घटत्वमात्रप्रकारेण शतसहस्रादिव्यक्तिविषयकप्रतीतीनां घट इत्येवाकारदर्शनात् अधिकमग्रे वक्ष्यामः। साधनसमानाधिकरणयावद्धर्म्मनिरूपितवैयधिकरण्यघटितलक्षणे वैयधिकरण्यं यदि तदधिकरणावृत्तित्वरूपं तदा प्रमेयत्वादिवैयधिकरण्यस्याप्यवृत्तौ प्रसिद्धा 'प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेरिति मूलविरोधः इत्यतोऽन्यथा तद्व्याचष्टे, 'वैयधिकरण्यमिति। ननु साधनवैयधिकरण्यानधिकरणत्वमेव कुतो न निवेश्यते इत्यत आह, 'तच्चेति तादृशवैयधिकरण्यञ्चेत्यर्थः, 'अप्रसिद्धमिति। यद्यपि समानाधिकरणयावद्धर्म्मोपादानेऽपि केवलान्वयिसाधनके साधनस्यापि तादृशयावद्धर्म्मान्तर्गततया अप्रसिद्धिस्तदवस्थैव (१) व्यतिरे-

(१) अप्रसिद्धिरस्त्येवेति पा०।

क्तिसाधनकेऽपि तद्दोषाधिक्यं तथापि समानाधिकरणयावद्धर्म्मोपादाने व्यतिरेकित्वं धर्म्मे विशेषणमङ्गीकृत्य वक्ष्यमाणप्रकारान्तरेण च परिष्कारः सम्भवति नान्यथा इत्याशयेनेयं व्याप्तिर्दर्शिता। व्याप्त्यन्तरमप्याह, 'अतिप्रसञ्जकश्चेति, 'पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादाविति, पृथिवीत्वादेर्द्रव्यत्वादिरूपसाधनानधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वात् इति भावः। धूमवान् वह्नेरित्यादौ साधनस्य नानाव्यक्तितया अयोगोलकीयवह्निवैयधिकरण्यं धूमे सम्भवतीति तदुपेक्षितं, 'धूमादेरपीति, तथाच यावत्पदानुपादाने द्रव्यत्व-महानसत्वादिरूपयत्किञ्चिद्धर्म्मवैयधिकरण्यानधिकरणत्वमादाय व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः। 'यावत्पदोपादानमिति (१) यावतां धर्म्माणां प्रत्येकनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं निवेश्यम् अतो नानाधिकरणकसाधनके तादृशयावद्धर्म्माधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः, द्रव्यत्ववैयधिकरण्यमादायातिव्याप्तिस्तु समवायेन साध्यतायां, न तु संयोगेन तथात्वे तेन सम्बन्धेन तद्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेरित्यवधेयम्। 'पृथिवीत्वादीति, तथाच द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वादौ पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणयावद्धर्म्मवैयधिकरण्यानधिकरणत्वविरहादिति भावः। व्यधिकरणयोर्न व्याप्तिरिति मतालम्बने वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीयवह्न्यादौ पर्व्वतत्वादिवैयधिकरण्यसत्त्वेऽपि न दोष इत्येकव्यक्तिसाध्यकानुधावनम्। ननु तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यं घटत्वादेस्तादृशवैयधिकरण्यञ्च न तदधिकरणेऽपि वर्त्तमानस्य द्रव्यत्वादेरत आह, 'तदनधिकरण-

(१) एतेन क्वचित् दीधितिपुस्तके तथैव पाठ इत्यनुमीयते।

मात्रवृत्तित्वञ्चेति घटत्व-पटत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वमपीत्यर्थः, 'निखिलघट-पटादिरूपादीनामिति यथासंख्येनान्वयः, तथाच रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः कुत्रापि रूपे तादृशयावद्धर्म्मवैयधिकरण्यानधिकरणत्वासत्त्वादिति भावः। एतादृशाव्याप्तिं परिजिहीर्षुर्वैयधिकरण्यानधिकरणपदस्य तदनवच्छेदकावच्छिन्नपरत्वमवलम्बते, 'तथापीति, अव्याप्त्यभावं स्फुटयति, 'न हीति, 'कश्चिदेको धर्म्मस्तादृश इत्यन्वयः, पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणनिखिलधर्म्माणामेव तद्व्यापकरूपादिसमानाधिकरणतया रूपत्वाद्यवच्छेदेन तादृशधर्म्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वासम्भवात् इति भावः। अवच्छेदकाघटितलक्षणे धूमवान् वह्नेरित्यादौ यावद्धर्म्मान्तर्गतमहानसत्वादिकमादायाप्यतिव्याप्तिवारणं सम्भवति पर्व्वतीयधूमादेस्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वात्। इदानीन्तु न तादृशधर्म्ममादाय तद्वारणसम्भवः धूमत्वाद्यवच्छेदेन तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वादिति व्यभिचारनिरूपकाधिकरणमात्रवृत्तिधर्म्ममादाय तत्रातिव्याप्तिं वारयति, 'धूमत्वादिकमित्विति। नन्ववच्छेदकत्वमन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च धूमत्वादेर्जलादिसाधारणायोगोलकत्वादिवैयधिकरण्यन्यूनवृत्तित्वादित्यत आह, 'तदवच्छेदकत्वञ्चेति तादृशवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वञ्चेत्यर्थः। वक्ष्यमाणप्रयोजनानुरोधेन तच्छून्यावृत्तित्वरूपतदनतिरिक्तत्वपदार्थे तच्छून्ये धर्म्मत्वमधिकं निवेशयति, 'तच्चेति, धर्म्मत्वं वृत्तिमत्त्वं, 'नातिप्रसङ्ग इति, गगनादेर्गगनत्वादिवैयधिकरण्यशून्यत्वेऽपि धर्म्मत्वविरहेण तादृशधर्म्मावृत्तित्वस्य द्रव्यत्वादावक्षतत्वादिति भावः। अथ तच्छून्यधर्म्मावृत्तित्वमित्यत्र साध्य-

तावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन धर्म्मवृत्तित्वं निवेशनीयमन्यथा धूमत्वादेरपि कालिकादिसम्बन्धेनायोगोलकत्वादिवैयधिकरण्यशून्यवह्न्यादिवृत्तित्वेनावच्छेदकत्वानुपपत्तिः तथाच द्रव्यवान् मेयत्वादित्यत्र गुणत्ववैयधिकरण्यशून्ये गुणादिवृत्तौ सत्त्व-गुणत्वादौ साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या द्रव्यत्वादेर्गुणत्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिः तथाच साधनसमानाधिकरणघटत्वानधिकरणसंयुक्तवस्तुनि द्रव्यत्वस्य वृत्तेरतिव्याप्तिरिति भावः। न च समवायेन साध्यत्वे साधनसमानाधिकरणघटत्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वं द्रव्यत्वस्य सुलभं तद्वैयधिकरण्यशून्ये घटरूपादौ समवायेन वृत्तेः प्रसिद्धेरिति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। अतिव्याप्तिवारणसम्भवेऽपि धर्म्मपदानुपादाने गुणत्ववैयाधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्त्या अतिव्याप्तिप्रदर्शनात्। तत्पदे दत्तेऽपि तद्वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्त्या सन्दर्भविरोधस्य दुर्व्वारत्वात्, द्रव्यवान् द्रव्यसमवायिगुणान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तेरपि दुर्व्वारत्वाच्च तत्र गुणमात्रस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणतया तद्वृत्तिधर्म्मवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वासम्भवे साधनसमानाधिकरणधर्म्मवैयधिकरण्यावच्छेदकभेदकूटस्य चाव्याहतत्वात् इति चेन्न, 'तच्छून्यधर्म्मावृत्तित्वमित्यनेन स्वाधिकरणतच्छून्यधर्म्मसामान्यकत्वस्य (१) तदाश्रय(२)-स्वाश्रयधर्म्मसामान्यकत्वस्य (३) वा विवक्षितत्वात्।

(१) स्वपदं अवच्छेदकत्वेनाभिमतपरं।

(२) तत्पदं साधनसमानाधिकरणधर्म्मानधिकरणमात्रवृत्तितापरं।

(३) अत्रापि स्वपदं अवच्छेदकत्वेनाभिमतपरं।

एतेन तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम् अन्यथा धूमादेः कालिकादिसम्बन्धेनायोगोलकादिवृत्तितया धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्यायोगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वानुपपत्तेः। तथाच समवायेन प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके वाच्यत्वादिहेतावति-व्याप्तिः तत्र व्यभिचारनिरूपकवृत्तिजातित्वाद्यनधिकरणमात्र-समवेतत्वशून्ये अभावादौ प्रमेयत्वादेर्वृत्त्या अवच्छेदकत्वानुपपत्तेः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बद्धत्वरूपधर्म्मत्वनिवेशेऽपि तद्दोषस्त-दवस्थः, जातित्वादौ समवायेन वृत्त्यप्रसिद्धया जातित्वादिवैयधिकर-ण्यशून्यसमवेताप्रसिद्धेर्जातित्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य साध्य-तावच्छेदके दुरुपपादत्वादित्यपि निरस्तम्। प्रमेयत्वाद्याश्रयीभूत-समवेतसामान्यस्य जातित्वाद्यनधिकरणमात्रसमवेतत्वरूपजाति-त्वादिवैयधिकरण्याश्रयतया मेयत्वादेस्तदवच्छेदकत्वनिर्व्वाहात्।

केचित्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्सम्बद्धत्वं यत्र तादृश-सम्बन्धेन तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वस्याभावः तदुभयाभाववद्-यावत्स्वाश्रयकत्वविवक्षणान्न दोषः। सम्बद्धत्वं सम्बन्धप्रतियोगित्वं, यत्र संयोगः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रापि सम्बद्धत्वं स्वरूप-सम्बन्धत्वेनैव वर्त्तते न तु संयोगस्वरूपः। तत्तद्दूषणमाह, 'अत-इत्यादि, 'अतः' वैयधिकरण्याभावानुरोधात्, स्वरूपसम्बन्धाव-च्छिन्नाभावनिवेशे संयोगस्य तेन सम्बन्धेनावृत्त्या तदभाव·तादृश-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धोभयस्य स्वरूपसम्बन्धाभावः केवलान्वयीति तमादायावच्छेदकलक्षणातिव्याप्तिरिति निरस्तम्। न च सम्बन्ध-त्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तावपि स्वरूपाननुगमेनैकैकस्वरूप-

सम्बन्धेनोभयाभावस्य केवलान्वयितया तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्। स्वरूपाणामननुगमेऽपि अनतिप्रसक्तेन येन केनचिद्रूपेण तदनुगमसम्भवात्। अन्यथा विषयादिभेदेन विभिन्नस्य प्रमाविषयत्वादेः प्रमेयत्वादिनाऽपि केवलान्वयित्वानुपपत्तेः तद्घटकसम्बन्धाननुगमादित्याहुः।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः।

वस्तुतस्तु तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यं तेन सत्ता-द्रव्यत्वोभयवान् गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् वा जातिमत्त्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः सत्ताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपि उभयत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतायाः गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वात्, 'प्रमेयत्वादेरिति। ननु व्यतिरेकित्वेन धर्मो विशेषणीयः, वस्तुतस्तु यावत्पदं तादृशस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकमेतावन्मात्रस्फोरणाय तथाच साधनसमानाधिकरणधर्मनिरूपितवैयधिकरण्यावच्छेदकं यद्यत्तद्भिन्नधर्मवता यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्यधर्मवता वा समं सामानाधिकरण्यमिति पर्य्यवसितं अतोदोषान्तरमाह, 'महानसादाविति, तथाच तदनधिकरणत्वं तदभावा-

धिकरणत्वं तद्वद्भिन्नत्वं वा द्वयमपि दुष्टमित्यर्थः। एतेन तदधिकरणावृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यमिति निरस्तं, समवायितया महानसवृत्तित्वं वह्नौ नास्तीतिप्रतीते-र्वह्न्यादेरपि तादृशवैयधिकरण्याधिकरणत्वात्सम्बन्धवि-शेषेण वैयधिकरण्यविवक्षायान्तु नोक्तदोष इति ध्येयम्।

गादाधरी विवृतिः।

अथ तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं तदधिकरणावृत्तित्वे सति तदनधिकरणवृत्तित्वं तत्र सत्यन्तनिवेशादेव सामञ्जस्येन विशे-ष्यदलवैयर्थ्यं, तत्परित्यागे च सत्यन्तदलस्यावृत्तिसाधारणतया तच्छून्यत्वमात्रस्यैवावृत्तिव्यावृत्ततया धर्म्मत्वोपादानविरोधः। न च तदधिकरणावृत्तित्वमात्रनिवेशे 'प्रमेयत्वादेरित्यादिमूला-सङ्गतिरिति विशेष्यदलनिवेशनासार्थक्यं तदधिकरणावृत्तित्वशून्य-त्वात् अन्यस्य अवृत्तिसाधारणस्य विशिष्टशून्यत्वस्याभावान्तर-तया चावैयर्थ्यमिति वाच्यम्। वृत्त्यंशमात्रस्य विशेष्यविधया निवेशेनैवाखण्डाभावान्तरस्य घटकत्वात्तदधिकरणांशस्याव्यावर्त्त-कस्य निवेशे व्यर्थ्यविशेषणताया दुर्व्वारत्वात्, वैयर्थ्यभिया तदंश-स्यैव परित्यागे प्रमेयत्वाद्यधिकरणावृत्तिवृत्तिमतोऽप्रसिद्धा 'प्रमे-यत्वादेरिति मूलसङ्गतावपि 'महानसादाविति मूलस्य वह्नित्वादौ सम्बन्धान्तरावच्छिन्नात्यन्ताभावादिघटितवह्न्यादिरूपसाधनसमा--नाधिकरणधर्म्मवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वोपादानपरतया दीधिति-कारव्याख्यानासङ्गतेर्दुर्व्वारत्वात्। एतेनावृत्तिव्यावृत्ततदधिकरण-

ताव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तद्वैयधिकरण्यमित्यपि निरस्तम्। तत्रापि साधनसमानाधिकरणधर्म्मानधिकरणत्वाप्रवेशे दीधितिकृतां तन्मूलव्याख्यानासङ्गतिः इति चेन्न, 'तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वमित्यनेन स्ववृत्तिव्यापकतदनधिकरणत्वकत्वस्य विवक्षिततया तन्मूलसङ्गतेः धर्म्मपदसार्थक्योपपत्तेः। न च तादृशमूलसङ्गमनस्य तदनधिकरणेतरावृत्तित्वनिवेशेनापि सम्भवात् निरुक्तवैयधिकरण्यं निवेश्य धर्म्मपदोपादानमयुक्तमिति वाच्यम्। तदनधिकरणेतरावृत्तित्वमित्यस्य तदनधिकरणेतरवृत्तिप्रतियोगिकाभावात्मकत्वे तादृशव्यक्तिविशेषाद्यभावस्य समानाधिकरणसाधारणतया तच्छून्याप्रसिद्धेः, तादृशवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावार्थकत्वे तादृशवृत्तित्वस्य स्वसमानाधिकरण-तदधिकरणवृत्तित्वापेक्षया गुरुशरीरत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् तादृशाभावाप्रसिद्धग्रा तस्य तदर्थकत्वानुपपत्तेः इति तच्छून्यधर्म्मावृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वप्रवेशे एकतराव्यभिचारिण्युभयसाध्यके विशेष्याव्यभिचारिणि विशिष्टसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गस्याग्रे दर्शनीयतया कल्पान्तरमाह, 'वस्तुतस्त्विति। यद्यपि अत्रापि तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं स्वव्यापकतदनधिकरणताकत्वमेव न तु तदधिकरणावृत्तित्वे सति तदनधिकरणवृत्तित्वं वृत्तिमत्त्वं वा तदभावप्रवेशेन उक्तरीत्या विशेष्यसार्थक्यस्योपपादयितुमशक्यत्वात्। न च तदधिकरणावृत्तित्वमात्रं प्रवेश्यं तथा सति गगनादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशवैयधिकरण्यसत्त्वेऽपि गगनत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धग्रा गगनत्वादौ निरुच्यमानवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वा-

सम्भवेन 'प्रमेयत्वादेरित्यादिमूलस्य वैयधिकरण्यावच्छेदकाप्रसिद्धार्थकतया सङ्गमयितुं शक्यत्वेऽपि दीधितिकारीयमूलव्याख्यानासङ्गतेः। तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नकत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ अधिकरणताया विशेष्यविधया निवेशनवैयर्थ्यम्। तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नकत्वस्य स्वविशिष्टव्यापकतदनधिकरणताकत्वरूपतया गुणत्वाद्यनधिकरणसत्ता-द्रव्यत्वोभयत्वविशिष्टसत्तात्वाश्रयसत्तायाः सत्त्वेऽपि गुणत्वाद्यनधिकरणत्वेऽपि तादृशोभयत्वादिविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यापकताया अनपायेन तादृशोभयत्वादौ तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नकत्वरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्यापि निर्व्वाहात्। तथापि विशिष्टाधिकरणतागर्भविशिष्टनिरूपितव्यापकतालाभायैवाधिकरणतापदम्। वस्तुतो मूलोक्तदोषाणामनिष्कृष्टलक्षणे यथाकथञ्चित् सङ्गमनीयत्वेन निष्कृष्टलक्षणे तद्दोषासङ्गतावपि न क्षतिरिति निष्कृष्टलक्षणे तदधिकरणावृत्तित्वरूपवैयधिकरण्यमेव प्रवेश्यं न तु स्वव्यापकतदनधिकरणताकत्वरूपं इत्याशयेन तत्राधिकरणतापदोपादानं, तादृशवैयधिकरण्यांशे स्वविशिष्टाधिकरणत्वे तादृशवैयधिकरण्यमप्रवेश्यं विशिष्टतद्विशेषणत्वोपगमे वक्ष्यमाणातिव्याप्तिरेव दुर्व्वारा गुणत्वाद्यनधिकरणसत्ताया वृत्तौ उभयत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नायामपि तस्यां तदधिकरणावृत्तित्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात् वृत्तेर्व्याप्यवृत्तितया भिन्नरूपेणापि तद्वति तदभावादसम्भवात्। अधिकरणतापदानुपादाने स्वविशिष्टे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव तदधिकरणावृत्तित्वस्य निवेशनीयतया

जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वाद्यधिकरणे समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धा जातित्वादौ जातित्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य दुरुपपादता बोध्या, अधिकरणतापदमधिकरणतासामान्यपरम् अन्यथा द्रव्य--गुणत्वादिवृत्तित्वविशिष्टसत्तादिनिरूपिताधिकरणताविशेषे शुद्धसत्तात्वाद्यवच्छिन्नवत्तावुद्ध्यपपत्तेः। एवञ्च धूमादेः कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताया अयोगोलकादौ वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिः इति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाधिकरणता विशेषणीया। न च तादात्म्यादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः, सम्बन्धिताया एव निवेश्यत्वात्। न च सम्बन्धितायाः सम्बन्धरूपतया संयोगेन दण्डादेः साध्यत्वे दण्डसमवेतसंयोगादिहेतावतिव्याप्तिः स्वसमानाधिकरणस्वसंयोगाधिकरणताया दण्डत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य साधनसमानाधिकरणतत्तद्दण्डत्वाद्यधिकरणवृत्तित्वेन तद्वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तेः, समवायैक्यमते समवायेन साध्यतायां सद्धेतौ साधनाधिकरणे सर्व्वत्र समवेतमात्रत्वस्यैव समवायसत्त्वावच्छेदकाप्रसिद्धा अव्याप्तिश्चेति वाच्यम्। सम्बन्धानुयोगिताया एव सम्बन्धितारूपत्वात् सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धानुयोगितायास्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं तत्त्वमित्यर्थपर्य्यवसानेन सर्व्वत्र सामञ्जस्यात् समवायैक्यमते समवायानुयोगिताभेदस्यातिप्रसङ्गभङ्गायावश्यकतया अनुपपत्त्यभावात्। अथैवमपि महाकालो घटवान् कालपरिमाणात् इत्यादौ साधनाधिकरणमहाकालवृत्तिधर्म्मवैयधिकरण्यावच्छेदकाप्रसिद्धा अव्याप्तिः अवृत्तिगगन-

त्वाद्यवच्छिन्नस्य कालिकादिसम्बन्धेन सम्बन्धित्वाप्रसिद्ध्या गगनादेः कालवृत्तितामते महाकालेऽपि तादृशसम्बन्धितासत्त्वात् गगनत्वादेरपि तथात्वायोगात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये यद्विशिष्टप्रतियोगिकत्व तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वोभयाभाववत्त्वं तदित्युक्तौ गगनादेः कालवृत्तितामते गगनत्वादेरुक्तस्थले अवच्छेदकत्वोपपत्तावपि विषयतासम्बन्धेन घटादिसाध्यकनित्यज्ञानत्वादिहेतुके तदप्रसिद्धिर्दुर्व्वारैव वस्तुमात्रस्यैव नित्यज्ञानवृत्तित्वात् विषयतासामान्ये उभयाभावस्य दुर्घटत्वात्। न च यद्धर्म्मावच्छिन्ननिरूपितयत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता साधनसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्म्मानधिकरणमात्रवृत्तिः तद्धर्म्मावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताभिन्नत्वं साध्यसामानाधिकरण्यघटकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितसाधनतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतायां निवेश्यं न तु साध्यतावच्छेदके अनवच्छेदकत्वम् उक्तस्थले समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतानां तथाविधानां भेदस्य कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतायां सत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इति वाच्यम्। उक्तयुक्त्या महानसीयवह्नित्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताभ्यः शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताया अनतिरिक्ततया उक्तरूपावच्छिन्नघटत्वादिसाध्यकेऽव्याप्तेः। मैवं साधनसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्म्मानधिकरणत्वं यद्धर्म्मविशिष्टव्यापकं तद्धर्म्मविशिष्टाधिकरणतात्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नानधिकरणतात्वं तद्रूपाव-

च्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति विवक्षया सर्व्वानुपपत्ति-परीहारसम्भवात् शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतात्वे प्रत्येकं महानसीयत्व-पर्व्वतीयत्वादिविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताधि-करणतात्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणत्वात् व्यभिचारिणि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण-तात्वस्यापि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तितानवच्छेदकतया तद-वच्छिन्नभेदस्य निरुक्तभेदकूटान्तर्गततया तादृशकूटाधिकरणतात्वे च तद्भेदसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्यनवकाशात् इत्यलं पल्लवितेन। पूर्व्वकल्पपरित्यागवीजं दर्शयति (१) 'तेनेति, तदनधि-करणमात्रवृत्तिताशून्यधर्म्मावृत्तित्वस्थले तादृशधर्म्मापर्य्याप्तत्वनिवेशे सत्ता-द्रव्यत्वोभयत्वादेस्तथाविधसत्तामात्रपर्य्याप्तत्वविरहेणावच्छेद-कत्वमुपपद्यते इत्याशयेन विशिष्टसाध्यकानुसरणं, 'सत्ताया गुणत्वा-भाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपीत्यनेन तद्वृत्तितया उभयत्वादेः पूर्व्व-कल्पेऽवच्छेदकत्वासम्भवः सूचितः, 'महानसादावित्यादिमूलं साध-नाधिकरणे तत्तद्वह्नित्व-तद्वदत्यन्ताभावान्योन्याभावप्रदर्शकं सिंह-गुहावलोकनन्यायेन पूर्व्वलक्षणद्वयदूषणपरतया साम्प्रदायिका-व्याचक्षते, स्वयञ्च तेषामसामर्थ्यसूचनाय प्रकृतलक्षणदूषणपरतया तत्सङ्गमयिष्यन् तदाकाङ्क्षामुत्थापयितुं 'प्रमेयत्वादेरित्यादिदूषणमु-द्धरति, 'नन्विति, 'व्यतिरेकित्वेन' साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चिदधिकरणे वर्त्तमानो यो व्यतिरेकस्तत्प्रतियोगित्वेन, तेन समवायेन साध्यतायां साधनसमानाधिकरणस्य जात्यादिनिष्ठ-

(१) पूर्व्वकल्पपरित्यागवीजमाहेति पा०।

व्यतिरेकप्रतियोगिसत्तादेरनधिकरणमात्रे साध्यतावच्छेदकसम्ब-न्धेनाधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः। एतेनाकाशादिरूपव्यति-रेकप्रतियोग्याकाशाभावाद्यनधिकरणाप्रसिद्धिभयेनान्योन्याभावप्र-तियोगितावच्छेदकपरतया केषाञ्चिद्व्यतिरेकपदव्याख्यानमश्रद्धेयम्। यद्यपि प्रमेयत्वादेरपि किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नव्यतिरेकप्रतियोगि-त्वमक्षतमेव तथापि येन येन सम्बन्धेन यद्यत्साधनसमानाधि-करणं तेन तेन सम्बन्धेन तदनधिकरणमात्रवृत्तितानवच्छेद-कत्वे विवक्षणीये स्वनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य येन सम्बन्धेन इत्यत्र सम्बन्धविशेषणत्वोपगमान्न दोषः। अत्र चरम-निरुक्तस्यावच्छेदकत्वस्य स्वत्वघटिततया तत्तद्व्यक्तिविश्रामात् व्यभिचारिण्येकधर्म्मवैयधिकरण्यानवच्छेदकस्यापि साध्यतावच्छेद-कस्य धर्म्मान्तरवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वेन तत्तद्धर्म्मवैयधिकरण्या-वच्छेदकानामेकभेदनिवेशासम्भव इति यावन्तो वैयधिकरण्याव-च्छेदकधर्म्माः प्रातिस्विकरूपेण तावद्भेदकूटवत्त्वनिवेशनस्याव-श्यकत्वे साधनसमानाधिकरणधर्म्मे यावत्त्वं विशेषणम् अनर्थकं व्यभिचारिणि एकधर्म्मवैयधिकरण्यानवच्छेदकस्यापि साध्यताव-च्छेदकस्य धर्म्मान्तरवैयधिकरण्यावच्छेदकयावद्धर्म्मान्तर्गततया तद्भेदस्य च तत्रासत्त्वेनातिप्रसङ्गविरहादिति व्यतिरेकित्वस्य धर्म्म-विशेषणत्वमन्तरेणैव सामञ्जस्यं प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धावपि येषां वैयधिकरण्यं प्रसिद्धं तदवच्छेदकभेदकूटमादाय सद्धेतौ लक्षण-गमनसम्भवात् इत्याशयेन धर्म्मे यावत्त्वोत्कीर्त्तनं यावदवच्छेदकभेद-लाभार्थकतया व्याचष्टे, 'वस्तुतस्त्विति, 'तादृशस्य' साधनसमाना-

धिकरणस्य, 'कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकं' साध्यतावच्छेदकमिति शेषः । एतावता लक्षणं कीदृशमित्याकाङ्क्षायामाह, 'तथा-चेति, 'साधनसमानाधिकरणेति तादृशयत्किञ्चिदेकधर्म्मवैयधिकरण्यावच्छेदकं यद्‌यदित्यर्थः, तेन साधनसमानाधिकरणधर्म्मत्वावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । विशिष्टवह्नित्वादिरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकधर्म्मभेदस्य शुद्धवह्नित्वादावसत्त्वादव्याप्तिरतोऽवच्छेदकानां तत्तद्‌वह्नित्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशनपक्षं परित्यज्यावच्छेदकताव्यक्तीनां तत्तद्‌वह्नित्वनाभावकूटं निवेशयति, 'यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्येति तादृशावच्छेदकत्वं यद्‌यत्तच्छून्येत्यर्थः । विशेषण-विशेष्यान्तर्भावेन वह्नित्वादौ पर्य्याप्तं यदवच्छेदकत्वं तदभावः केवलविशेष्ये अक्षत एवेति । न च यद्धर्म्मावच्छिन्नानधिकरणता तादृशधर्म्मानधिकरणमात्रवृत्तिस्तद्वत्त्वरूपमवच्छेदकत्वं विशिष्टवह्नित्वादौ विशिष्टवह्नित्वत्वादिरूपमेव यद्रूपपदेन अतस्तद्रूपपदेन तद्रूपस्योपादानात् तच्चाव्यासज्यवृत्त्येवेति कथं तदभावः शुद्धवह्नित्वादाविति वाच्यम् । यादृशधर्म्मावच्छिन्नपर्य्याप्तावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणतासामान्यं तादृशधर्म्मानधिकरणमात्रवृत्ति तादृशधर्म्मरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकतानिवेशात् महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितावच्छेदकत्वस्य महानसीयत्वादिसमुदाये व्यासज्यवृत्तितया तत्पर्य्याप्त्यवच्छेदकधर्म्मस्यापि तथात्वेनानुपपत्त्यभावात्, तत्तदवच्छेदकताकात्यन्ताभावापेक्षया तत्तदवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य धर्म्मिनिवेशाधिक्येन गुरुतया न तन्निवेशः, तत्र विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे शुद्धस्यानवच्छेदकत्वानुपपत्ति-

भयेन व्यासज्यवृत्तिधर्म्मात्यन्ताभावस्येव तादृशधर्म्मावच्छिन्नभेदस्यापि एकोन द्वावित्यादिप्रतीतिबलेन तद्धर्म्मवति स्वीकारात्, विशिष्टपर्य्याप्त्यावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य शुद्धविशेष्येऽक्षतत्वात् महानसादौ वह्नि तद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावसत्त्वेन प्रकृतलक्षणक्षतिमाविष्करोति, 'तथाचेति, 'तदनधिकरणत्वं' वैयधिकरण्यघटकम्। 'इयमपि दुष्टमिति, साधनसमानाधिकरणस्य वह्नेरिव तादृशोभयविधतदनधिकरणत्वघटितवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वावच्छिन्ने सत्त्वादिति भावः। न चैवं सर्व्वस्यैव वस्तुनो वह्न्यनधिकरणतया मात्रपदव्यवच्छेद्याप्रसिद्ध्या वह्नित्वावच्छिन्ने वैयधिकरण्यं दुरुपपादमिति वाच्यम्। स्वव्यापकतदनधिकरणताकत्वरूपतदनधिकरणमात्रवृत्तित्वस्य सूपपादत्वात् तदधिकरणावृत्तित्वरूपवैयधिकरण्यस्य निवेशे 'प्रमेयत्वादेरित्यादिदूषणानवकाशात्। न्यूनताभङ्गाय तत्पक्षेऽपि दूषणमाह, 'एतेनेति सम्बन्धभेदेन वह्न्यादिवैयधिकरण्यस्य वह्नेः सत्त्वेनेत्यर्थः, तदेव स्फुटीकरोति, 'समवायितयेति, एतच्च वृत्तित्वविशेषणं, 'तादृशेति यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यधिकरणवृत्तित्वाभावरूपेत्यर्थः। एतादृशधर्म्मवत्सम्बद्धत्वसामान्याभावनिवेशे च क्वचिद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरवच्छेदकाप्रसिद्ध्या क्वचित्सद्धेतावव्याप्तिरपि द्रष्टव्या, 'सम्बन्धविशेषेणेति साधनवति येन सम्बन्धेन यद्वर्त्तते तेन सम्बन्धेन तदधिकरणत्वगर्भस्य उभयत्र विशेषणताविशेषगर्भस्य वा वैयधिकरण्यस्य विवक्षायामित्यर्थः, 'नोक्तदोषः' नोक्तोऽपि दोषः।

केचित्तु 'उक्तेतिविशेषणात् महाकालो घटवान् कालपरि-

माणादित्यादाववच्छेदकाप्रसिद्धिरूपदोषो दुर्व्वार एवेति 'एतेन' इत्यादिना सूचितमित्याहुः । तन्न, तद्दोषस्यापि पूर्व्वमुद्धृतत्वात् ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथानौपाधिकः सम्बन्धोव्याप्तिः, उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः, व्यापकत्वन्तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं, व्यभिचारे चावश्यमुपाधिः, प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं सहानवस्थाननियमलक्षणं, गोत्वाश्वत्वयोरतथात्वात् अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यसत्त्वाच्च । किन्तु यथाधिकरणाभावयोः स्वरूपविशेषः सम्बन्धः तथा प्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि, अभावविरहात्मत्वं वेति चेत्, यत्किञ्चित्साध्यव्यापक-साधनाव्यापकधर्म्मनिषेधो न, धूमादौ प्रकृतसाध्यव्यापक-साधनाव्यापकधर्म्मस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यां न, निषेद्धुं शक्यः, यावत्साध्यव्यापके प्रमेयत्वादौ साधनाव्यापकत्वं यावत्साधनाव्यापके च घटत्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यत इति चेन्न, व्यधिकरणत्वात् ।

चिन्तामणि-दीधितिः ।

उपाधिपदस्य साध्यसमव्याप्तवचनतया आत्माश्रयप्रसङ्गादाह, 'साध्यव्यापकेति । व्यापकत्वं व्याप्ति-

निरूपकत्वमात्माश्रयादिग्रस्तमतआह, 'तद्वन्निष्ठेति। यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिकोवा तत्रापि व्याप्यवृत्तिरखण्डश्चान्ततस्तद्वन्निन्नत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावादिरेवास्ति, यदि च तस्यापि विशेषणान्तरविशिष्टस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा तत्राभावसम्भवस्तदा साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूत--साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्म्मवत्त्वं दलद्वयार्थौ बोध्यः। अनवस्थान्निरसितुमाह, 'प्रतियोगित्वमिति, 'सहेति, एकदेश-कालावच्छेदेनेति पूरणीयं, तेन नाव्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रागभावादेश्च प्रतियोगितायामव्याप्तिः। 'अन्योन्येति, अत्र समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति महानसादौ संयोगादिना वह्न्यादेर्वृत्तेर्येन सम्बन्धेनाभावः तद्वति तेनावृत्तिर्वक्तव्या इत्यस्य तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्तौ नायं दोषः, अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बद्धत्वात् परन्तु समवायेन सत्ताया अभावस्य प्रतियोगितायामव्याप्तिः तद्वति समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, तादृशस्वसम्बन्धाधिकरणावृत्तित्वकत्वाभिधाने

च व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामव्याप्तिः, सिद्धान्तलक्षणवक्ष्यमाणरीत्या च खण्डशः प्रसिद्ध्या तत्परिहारोऽपीति ध्येयम् । 'अभावविरहात्मत्वमिति, नचान्योन्याभावप्रतियोगि-तत्त्वावच्छेदकयोरप्रसक्त्यतिप्रसक्ती प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वे तु लक्षणेऽत्यन्तपदवैयर्थ्यं सर्व्वत्र नित्यस्य नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य वा उपाधितासम्भवात् इतरथा तु भेदप्रतियोगितावारणाय संसर्गाभावपरतया तस्य सार्थकत्वादिति वाच्यम् । विरहपदस्य तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयार्थकत्वात् । प्रतिबध्नाति हि तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानमन्योन्याभावबुद्धिं, प्रतिबन्धकत्वञ्चात्रैककालावच्छेदेन एकत्रावर्त्तमानत्वं अभावपदस्य च स्वाभावपरत्वात् । वस्तुतस्त्वेकसम्बन्धावच्छिन्नायास्तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धान्तरावच्छिन्नायाः तस्या अवच्छेदकम् अतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तत्सम्बन्धावच्छिन्नाया एव साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकं तद्वाच्यम्, तथाच संसर्गाभावत्व-

मनुपादेयमेव,'वाशब्दोऽत्रास्वरससूचनाय, स च व्यधिकरणसम्बन्धेन सर्व्वस्य प्रतियोगिनस्तादृशभ्रमे मानाभावात् स्वाभावसम्बन्धित्वस्य स्वाभावज्ञानविषयत्वस्य वा लघोः सर्व्वत्र सम्भवित्वात् स्वाभावेत्यादौ षष्ठार्थप्रतियोगितायाः प्रवेशात् तत्र स्वरूपसम्बन्धस्यैव शरणीकरणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तथात्वौचित्याच्च। अभावत्व-प्रतिबन्धकत्वयोः प्रतियोगिताघटितत्वात् तथाविधव्यवहारगोचरस्यापि विना प्रतियोगितां निर्व्वक्तुमशक्यत्वाच्च।

गादाधरी विवृतिः।

'आत्माश्रयेति, साध्यसमव्याप्तत्वघटकसाध्यनिरूपितोपाधिनिष्ठव्याप्तेरप्यनौपाधिकत्वरूपतया अनौपाधिकत्वशरीरे अनौपाधिकत्वनिवेशादिति भावः। यद्यप्यनौपाधिकत्वरूपव्याप्तिः प्रकृतसाधनघटिततया साधनभेदेन भेद आवश्यकः तथाच साध्यसमव्याप्तौ उपाधिनिष्ठव्याप्तिः प्रकृतसाधननिष्ठव्याप्तिभिन्नत्वात् नात्माश्रयावकाशः। तथापि सिद्धासिद्धिव्याघातपरीहाराय साध्यसमव्याप्तस्य व्यभिचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव विवक्षणीयः तथाच प्रकृतसाधनाप्रवेशात् साधनभेदेन न व्याप्तिभेद इत्यभिप्रायेणेदम्। 'आत्माश्रयादीति, यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वरूपानौपाधिकत्वे यावत्साध्यव्यापकान्तर्गतं साध्यमपीति व्याप्तिनिरूपकत्वं यदि

व्यापकत्वं तदा स्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकप्रकृतसाध्यकत्वघटितं तादृशानौपाधिकत्वं प्रकृतव्याप्तिघटितमित्यात्माश्रयः, यदि च यावत्साधनाव्यापकाव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं तदा प्रकृतसाध्यातिरिक्ते साधनाव्यापकत्वं गृहीत्वापि घटादौ तदव्यापकत्वग्रहसम्भवेन प्रकृतसाधननिष्ठप्रकृतसाध्यव्याप्तिग्रहस्यानौपाधिकत्वग्रहे नापेक्षेति नात्माश्रयः अपि तु अनवस्थैवेत्यभिप्रायेणादिपदम् । ननु साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वघटितोपाधिलक्षणस्य एतद्रूपवान् सत्त्वादित्यादिस्थलीये तत्संयोगाद्युपाधावव्याप्तिः तेषामव्याप्यवृत्तितया साध्यवति तदभावसत्त्वात् एवं नानाव्यक्तिकार्द्रेन्धनाद्युपाधावपि तत्तदार्द्रत्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादायाव्याप्तिरित्याशङ्कां व्याप्तिलक्षणघटकनिरुक्तोपाधित्वस्य सकलोपाधिसाधारण्यविरहेऽपि सर्व्वत्र व्यभिचारिणि किञ्चिदुपाधिसाधारण्येनैव व्याप्तिलक्षणे नातिप्रसङ्ग इति तदव्याप्तिर्न दोषायेति परिहरति, 'यत्रोपाधिरिति, 'तद्दद्भिन्नेति अव्याप्यवृत्तिनानाव्यक्तिकतत्तदुपाधिमद्भिन्नेत्यर्थः, तद्दत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य विषयभेदेन भिन्नतया नाखण्डत्वसम्भवः इति तदुपेक्षितं, संयोगाद्युपाध्यभावप्रमाविषयत्वं केवलान्वयीति तदभावाप्रसिद्धिरतस्तदत्यन्ताभावमुपेक्ष्य तद्दद्भेदानुसरणं,तद्दद्भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकात्मकतया स एव दोष इति प्रमाविषयत्वानुधावनं, साध्यवत्यपि तद्भेदभ्रमविषयतासम्भवात् ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य प्रमानुधावनम्, आदिपदाद्व्यभिचारनिरूपकाधिकरणभेदादिपरिग्रहः, 'अस्ति' निरुक्तोपाधित्वाश्रय इति शेषः, तथाच तावतैव तत्र नानौपाधिकत्वमिति

भावः। ननु तादृशाखण्डोपाधेरपि किञ्चिद्देश-कालवृत्तित्वविशिष्टस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वाभावः साध्यवति वर्त्तते इति तस्याप्युपाधित्वं न घटते यदि चाप्रतियोगिपदं प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नपरं तदा सद्धेतौ साधनाव्यापकस्य घटादेर्द्रव्यत्व-प्रमेयत्वादिना साध्यव्यापकत्वमादायानौपाधिकत्वव्याघात इत्यत आह, 'यदि चेति, केचिद्विशिष्टाभावस्य विशेष्य विशेषणसम्बन्धप्रतियोगिकत्वमेव स्वीकुर्व्वन्ति द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावञ्च नाङ्गीकुर्व्वन्ति, अतएव मणिकारेणापि तादृशाभावानभ्युपगमादिति सिद्धान्तग्रन्थे वक्ष्यते अतो यदि सम्भव इत्युक्तं, 'दलद्वयार्थ इति तथाच सद्धेतौ घटत्वादिना साधनाव्यापकस्य प्रमेयत्वादिना साध्यव्यापकत्वेऽपि साध्यव्यापकतावच्छेदकस्य साधनव्यापकतानवच्छेदकत्वासम्भवान्न निरुक्तधर्म्मवत्त्वमिति न सोपाधितापत्तिरिति भावः। अत्र सम्बन्धादिविवक्षा स्वयमूह्या। सहानवस्थाननियमलक्षणविरोधितायाः प्रतियोगितास्वरूपताखण्डनस्य प्रकृतानुपयोगित्वशङ्काव्युदासार्थं तत्प्रयोजनं दर्शयति, 'अनवस्थामिति 'सहानवस्थाननियम इति घटकस्य नियमस्य व्याप्तिरूपतया अनौपाधिकत्वघटकोपाधिशरीरनिविष्टप्रतियोगितायाम् अनौपाधिकत्वान्तरस्य प्रवेशः तद्घटकप्रतियोगित्वान्तरे वा अनौपाधिकत्वान्तरमस्त्येवेत्येवं क्रमेण व्याप्तिज्ञानविषयानवस्थामित्यर्थः। यद्यपि सहानवस्थाननियमस्तदधिकरणसामान्यावृत्तित्वं तच्च तदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावरूपं न व्याप्तिघटितमिति नानवस्थावसरः। न च तदभावव्याप्यत्वरूपसहानवस्थाननियमपदार्थाभि-

प्रायेणानवस्थाप्रदर्शनमिति वाच्यम्। एवं सत्यग्रे सत्ताभाववत्समवेतत्वाप्रसिद्धा समवायेन सत्ताभावप्रतियोगितायामव्याप्तिप्रदर्शनस्यासङ्गत्यापत्तेः। तथापि तदधिकरणावृत्तित्वं यथाश्रुतम्। यदि च महानवस्था न नियमपदार्थः तदा विशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगित्वासंग्रहः विशिष्टस्यानतिरेकेण तत्र विशिष्टाभावाधिकरणावृत्तित्वस्य दुर्लभत्वात् इति यदभाववन्निष्ठाधिकरणतासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वाभावस्तद्वत्त्वमेव विवक्षणीयं घटाभावादिमन्निष्ठान्यदीयाधिकरणतामादाय पटादिनिरूपितत्वस्याभावसत्त्वादतिप्रसङ्गस्य वारणाय सामान्यपदम्। तदर्थश्च व्याप्तिरेवेत्यभिप्रायेण इदं, तादृशाधिकरणतायां प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया अग्रे अप्रसिद्धिप्रदर्शनसङ्गतिः कपिसंयोगादेस्तदभावाधिकरणे भिन्नदेशावच्छेदेन घटादेश्च स्वध्वंस-प्रागभावाधिकरणे द्रव्यभिन्नकालावच्छेदेन वृत्त्या अव्याप्तिमाशङ्क्य पूरयति, 'एकेति तथाच एकदेशावच्छिन्नं सदेककालावच्छिन्नं यदेकाधिकरणावस्थानं तदभाव इत्यर्थः। देश-कालावच्छिन्नत्वयोरनुगतरूपेण निवेशस्तु न युक्तः कपिसंयोगादि-तदत्यन्ताभावयोरेककालावच्छेदेन संयोग तत्प्रागभावाद्योश्चैकदेशाद्यवच्छेदेन एकाधिकरणवृत्तितया तद्दोषतादवस्थ्यात् (१)। यद्यप्येकदेश-कालावच्छिन्नमित्यादेरभावावच्छेदकदेशावच्छिन्नं तदवच्छेदककालावच्छिन्नं यत्तदधिकरणनिष्ठमधिकरणत्वं तदनिरूपकत्वं तत्सामान्ये यन्निरूपितत्वाभावस्तत्त्वं वा अर्थो न सम्भवति वृत्त-

(१) अव्याप्तितादवस्थ्यादिति पा०।

निष्ठकपिसंयोगावच्छेदकशाखयामपि तादृशसंयोगानुत्पाददशायां तत्र तदभावावच्छेदकत्वात् तादृशसंयोगावच्छेदककालस्यापि मूलावच्छेदेन तदभाववृत्तौ तथात्वादव्याप्तेर्दुर्व्वारत्वात्, तथापि शाखावच्छेदेन कपिसंयोगादिसत्त्वदशायामपि इदानीं शाखायां वृक्षो न कपिसंयोगीति प्रतीत्यापत्तिवारणाय (१) तादृशप्रतीत्या कालविशेषावच्छिन्नस्यैव देशस्यावच्छेदकत्वमवगाह्यते इति स्वीकरणीयं तादृशदेश-कालयोर्वृत्तेऽभाववृत्तौ पृथगवच्छेदकत्व-सम्भवेऽपि तत्कालावच्छिन्नतद्देशस्यानवच्छेदकत्वान्नातिप्रसङ्गः। तथाच यत्कालावच्छिन्नयद्देशस्याभाववृत्तावच्छेदकत्वं तत्काला-वच्छिन्न-तद्देशावच्छिन्नत्वमेकदेश-कालावच्छेदेनेत्यर्थ इति न दोषः, कालपदं क्षणपरं, तेन दिवसाद्यात्मकस्थूलकालावच्छिन्न-शाखादेः संयोग तदभावावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः। देशपदमव-च्छेदकदेशान्तरानवच्छिन्नदेशपरं तेन विभिन्नभागावच्छिन्नस्थूला-वयवस्य प्रतियोगि-तदभावोभयावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि न क्षतिः। अथैवमपि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमाद्घटत्वाद्यभावप्रतियोगि-त्वासंग्रहः तदवच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धेः। न चैकदेश-कालावच्छेदेनेत्य-स्यानवच्छिन्नत्वविशेषणतात्पर्य्यान्न दोष इति वाच्यम्। संयोगा-द्यभावस्यानवच्छिन्नाधिकरणतावति गुणादौ संयोगादेरवृत्त्या संयोगाद्यभावस्य प्रतियोगित्वसंग्रहेऽपि संयोगादेरनवच्छिन्नाधिक-रणत्वाप्रसिद्ध्या तत्प्रतियोगित्वासंग्रहात्। न चाभावाधिकरणतायां

(१) अग्रावच्छेदेन संयोगसत्त्वदशायाम् इदानीं अग्रे वृक्षो न कपिसंयोगीति प्रतीत्यापत्तिवारणायेति पा०।

न तद्विशेषणम् अपि तु यद्वन्निष्ठाधिकरणतायामेवेति (१) नायं दोष इति वाच्यम् । एवमपि संयोगादेः स्वसमानाधिकरणगगनाद्यभावप्रतियोगित्वापत्तेर्दुर्व्वारत्वात् ।

यत्तु व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे यदधिकरणनिष्ठाभावाधिकरणतायां यद्यत्क्षणावच्छिन्नयद्देशानवच्छेद्यत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतद्देशानवच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठाधिकरणत्वानिरूपकत्वे सति यदधिकरणनिष्ठस्वाधिकरणतायां यद्यत्क्षणावच्छिन्नयद्यद्देशानवच्छिन्नत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतद्देशानवच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठाधिकरणत्वानिरूपकतदभावकत्वस्य विवक्षणीयत्वात् व्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगिन्यपि तस्याक्षतत्वात् । तथाहि पटादौ घटत्वाद्यभावाधिकरणता यद्देश-कालानवच्छिन्ना तदनवच्छिन्ना व्याप्यवृत्तिघटत्वाद्यधिकरणताप्रसिद्धा तदनिरूपकत्वादनवच्छिन्नस्वाधिकरणतावद्घटादिनिष्ठतादृशपटत्वाभावाधिकरणत्वनिरूपकघटत्वाद्यभावकत्वाच्च घटादेः स्वाभावप्रतियोगित्वनिर्व्वाहः, घटत्वादेर्व्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणसंयोगादिप्रतियोगितावारणाय सत्यन्तं, संयोगादेर्गगनाद्यभावप्रतियोगित्ववारणाय विशेष्यदलं, विभिन्नक्षणावच्छिन्नस्य संयोगादिविशेषावच्छेदकाग्रादेस्तदभावाधिकरणतावच्छेदकत्वाद्वृक्षादिनिष्ठतदभावाधिकरणताया न अग्राद्यनवच्छेद्यत्वं किन्तु प्रतियोग्यनधिकरणघटाद्यवयवानवच्छेद्यत्वमेव तदनवच्छिन्ना च वृक्षनिष्ठसंयोगविशेषाधिकरणतापीति तत्राव्याप्तिरतः क्षणत्वनिवेशः, तन्निवेशे च यत्क्षणावच्छिन्नस्य मूलादेः प्रतियोग्य-

(१) तद्विशिष्टाधिकरणतायामिति पा० ।

वच्छेदकत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतदनवच्छेद्यत्वमभावाधिकरणतायां तादृशतदनवच्छेद्यत्वञ्च न प्रतियोग्यधिकरणतायामिति तथाविधाधिकरणत्वान्तरानिरूपकत्वं प्रतियोगिन्यक्षतमेवेति नाव्याप्तिरिति, तदपि न, मूलाग्रादिरूपविभिन्नावच्छेदेन मध्यभागादिरूपैकावच्छेदेन च वृक्षादौ वर्त्तमानयोः संयोगयोरेकस्यापराभावप्रतियोगित्वापत्तेः एकसंयोगाभावाधिकरणतायास्तादृशमध्यभागाद्यनवच्छिन्नत्वात् अपरसंयोगाधिकरणतायास्तदनवच्छिन्नत्वेनापरसंयोगस्य तदनवच्छिन्नाधिकरणतान्तराप्रतियोगित्वात् सत्यन्तदलसत्त्वात् तत्संयोगावच्छेदकापरादिभागस्यापरसंयोगाभावाधिकरणतावच्छेदकत्वेन विशेष्यदलसत्त्वात् ।

मैवं यादृशयादृशावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभाववद्यन्निष्ठं यदभावाधिकरणत्वं तन्निष्ठं यत्तादृशावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभाववदधिकरणत्वं तदनिरूपकत्वविवक्षया सामञ्जस्यात् । गगनादेः स्वाभावाभावत्वं नोपेयत इति स्वाभावनिष्ठतत्प्रतियोगित्वासंग्रहो न दोषाय। अन्योन्याभावप्रतियोगिनि मूलोपदर्शिताव्याप्तिमुद्धरति, 'अत्रेति, 'वह्न्यादेर्वृत्तेरिति, सम्बन्धविशेषमनन्तर्भाव्य अभावाधिकरणावृत्तित्वसामान्याभावनिवेशे अव्याप्तिरत इति शेषः । 'येन सम्बन्धेनाभाव इति यः सम्बन्धो यदभावप्रतियोगितावच्छेदकतयाभिमतः इत्यर्थः, एवमन्योन्याभाववति प्रतियोगिनस्तादात्म्याभावेऽपि तेन सम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्धा तत्र तेन सम्बन्धेन तदधिकरणावृत्तित्वं दुर्घटमत आह, 'तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्ताविति। स्वयं दूषणान्तरमाह,'परन्त्विति, तद्वति सामा-

न्यादाविति शेषः । 'समवायेन वृत्तेः' प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-समवायेन स्वसम्बद्धत्वस्य, 'तादृशेति तादृशेन प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन स्वसम्बद्धं यदधिकरणं तदवृत्तितदभावकत्वाभिधाने चेत्यर्थः, तथा सति सत्तासमवाय्यवृत्तित्वस्य तदभावे सत्त्वेन उक्ताव्याप्तिपरीहारासम्भवादिति भावः । 'व्यधिकरणसम्बन्धेति व्यधिकरणसम्बन्धेन संयोगादिना गुणाद्यभावप्रतियोगितायां तेन सम्बन्धेन गुणादिसम्बद्धाधिकरणाप्रसिद्धा अव्याप्तिरित्यर्थः । इदमुपलक्षणं, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्यपि काले कालिकादिसम्बन्धेनाभावस्य वृत्त्या अनुयोगिताविशेषरूपाभावत्वावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तिरवश्यं वाच्या तथाच स्वरूपविशेषसम्बन्धेन सत्ताद्यभावस्य यः सत्तादिरूपोऽभावस्तत्प्रतियोगित्वासंग्रहोऽपि द्रष्टव्यः सत्ताद्यभावसम्बन्धाधिकरणसामान्यादौ समवायादिरूपतादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । 'वक्ष्यमाणरीत्येति यादृशसम्बन्धसामान्ये एकदेश-कालावच्छिन्नयदभावाधिकरणानुयोगिकत्वस्य यद्रूपविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तद्रूपवत्त्वं तादृशसम्बन्धेन तदभावप्रतियोगित्वमितिरीत्येत्यर्थः । न च व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानुपगमे देश-कालावच्छिन्नाभावाधिकरणत्वाप्रसिद्धा तद्घटितोभयाभावस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । एकदेश-कालावच्छिन्नाभावाधिकरणानुयोगिकत्वस्थले यद्‌यदधिकरणनिष्ठाभावाधिकरणतायां .यद्‌यद्देश-कालानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तत्र तत्तद्देश-कालानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तत्तदधिकरणानुयोगिकत्वद्वयं निवेश्य तद्‌द्वयप्रतियोगि-

कत्वे तत्त्रितयत्वावच्छिन्नाभावनिवेशेन सामञ्जस्यात्(१)। न चैवमपि समवायैक्यमते समवायेन द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वासंग्रहः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताधर्म्मिकोभयाभावविवक्षया अधिकरणभेदेन भेदं व्यवस्थाप्य तत्संग्रहे चान्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तिः तादात्म्यसम्बन्धेनाधिकरणताया अप्रसिद्धेः सम्बन्धिता च सम्बन्ध एवेति तद्धर्म्मिकोभयाभावविवक्षणे पूर्व्वोक्तदोष एवेति वाच्यम्। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिरूपितानुयोगिताधर्म्मिकस्य यत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धप्रतियोगित्व-निरुक्तयदभावाधिकरणवृत्तित्वोभयाभावस्य विवक्षया समवायैक्यमतेऽतिप्रसङ्गवारणाय द्रव्यादिनिष्ठद्रव्यत्वादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायप्रतियोगिकत्वविवक्षयानुयोगितातो गुणादिनिष्ठतदनुयोगिताभेदस्यावश्याभ्युपेयत्वेन प्रतीकारसम्भवात् अधिकमग्रे वक्ष्यामः। अवृत्तिगगनादेस्तदभावनिष्ठं प्रतियोगित्वं नोपेयत एव तत्स्वीकारे च यस्य येन सम्बन्धेनाधिकरणे यस्य येन सम्बन्धेनावच्छिन्ना एकावच्छेदकावच्छिन्ना वा वृत्तिः तदुभयावृत्तिः स्ववृत्तिर्यो धर्म्मः स्वभिन्नत्वे सति तद्धर्म्मवत्त्वमेव तत्सम्बन्धावच्छिन्न स्वनिष्ठानुयोगितानिरूपकं तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वमिति विवक्षणीयं तादृशधर्म्मश्च घट-तदभावान्यतरत्वादिकमेव। अवृत्तिद्वयस्य परस्परप्रतियोगित्ववारणाय वृत्तिमन्निष्ठत्वेन धर्म्मो विशेषणीयः। एवमपि गोत्वादेरश्वत्वादिप्रतियोगिताप्रसङ्गवद्घटत्वादौ द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वप्रसङ्गतादवस्थ्यमेव स्वाभावविरोधित्वनिवेशे वक्ष्य-

---

(१) न चेत्यादिः सामञ्जस्यादित्यन्तः पाठः कस्मिंश्चिदादर्शपुस्तके नास्ति।

माणमत इव स्वाभावेत्यत्र षष्ठ्यर्थप्रतियोगितानिवेशेनात्माश्रय एव विरोधिताघटकोभयाभावादावपि प्रतियोगित्वान्तरप्रवेशादनवस्था चेत्यपि बोध्यम् । 'तत्त्वावच्छेदकेति प्रतियोगितावच्छेदकेत्यर्थः, 'अप्रमत्त्यतिप्रसक्तौ इति, घटाद्यन्योन्याभावाभावस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिमात्ररूपत्वात् इति भावः । ननु नेदं प्रतियोगितापदमुख्यार्थनिर्वचनं किन्तु व्याप्तिलक्षणप्रविष्टोपाधित्वघटकव्यापकतानिविष्टप्रतियोगितास्वरूपनिरूपणमेव तादृशप्रतियोगितायाः भेदप्रतियोगिसाधारण्यविरहेऽपि न क्षतिः तावतापि व्याप्तिलक्षणस्य निर्दोषत्वादित्यत आह, 'प्रकृतोपयोगीति, 'अत्यन्तपदवैयर्थ्यमिति, धूमवान् वह्नेरित्यादौ अयोगोलकान्यत्वादिरूपस्य उपाधेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितया व्यापकत्वानुपपत्तिरिति तद्वारणायैवात्यन्तपदोपादानं, यदि चाभावाभावत्वरूपमन्योन्याभावप्रतियोगिव्यावृत्तं प्रतियोगित्वमुपाधित्वघटकव्यापकताशरीरे निवेश्यते तदा साध्यवन्निष्ठोपाधिभेदमादाय दोषस्यानवकाशात्तद्वैयर्थ्यमिति भावः । ननु साध्यवन्निष्ठध्वंस-प्रागभावप्रतियोगित्वमार्द्रेन्धनादेरुपाधितानिर्व्वाहायात्यन्ताभावपदोपादानं तस्यापि तद्ध्वंस-प्रागभावरूपत्वादित्यत आह, 'सर्व्वत्रेति, व्यभिचारिणीति शेषः । 'नित्यस्य' व्यभिचारनिरूपकाधिकरणभेदादेः, द्वित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितामादायासम्भववारणार्थं प्रतियोगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वविवक्षाया आवश्यकत्वेन आर्द्रेन्धनादेरपि ध्वंसादिप्रतियोगितानवच्छेदकार्द्रेन्धनायोगोलकभेदान्यतरत्वादिना मार्द्रेन्धनादेरप्युपाधित्वसम्भव इत्याशयेनाह, 'नित्य-

साधारणेति, न च ध्वंस-प्रागभावादीनां सामान्यधर्म्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति साध्यवन्निष्ठध्वंस-प्रागभावादिरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकं नार्द्रेन्धनत्वमिति नित्यसाधारणरूपपर्य्यन्तानुसरणमफलमिति वाच्यम्। स्वसमानाधिकरणार्द्रेन्धनासमानकालीनतत्प्रागभावानां तादृशतत्प्रागभावासमानकालीनतद्ध्वंसानामार्द्रेन्धनत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् अन्यथा ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमते तादृशध्वंस-प्रागभावाधिकरणे अत्रेदानीमार्द्रेन्धनं नास्तीत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तेः। वस्तुतस्तु एतद्धूमवान् वह्नेरित्यादौ इन्धनादिव्यक्तीनां नोपाधिता सम्भवति एतदार्द्रेन्धनत्वादेः साध्यवन्निष्ठध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्याशङ्कायां 'नित्यस्येत्यनेन तद्व्यक्तीनां व्याप्तिलक्षणाप्रवेशेऽपि न क्षतिरित्युक्त्वा तादृशोपाधीनामपि व्यापकरूपेणोपाधितया व्याप्तिलक्षणप्रवेश एवेति 'नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य चेत्यनेनाभिहितं, नित्यसाधारण्यञ्चात्र तद्देशनिष्ठध्वंसाद्यप्रतियोगिसाधारण्यार्थकं, तेनार्द्रेन्धनत्वादेरपि सुग्रहात्र न्यूनमिति ध्येयम्। 'उपाधित्वसम्भवादिति, तथा चार्द्रेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रकृतोपाधित्वानुपपत्तावपि न व्याप्तिलक्षणातिप्रसङ्ग इति भावः। 'इतरथा' भेदप्रतियोगितासाधारणरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वे, 'भेदप्रतियोगितेति अयोगोलकभेदादिभेदप्रतियोगितेत्यर्थः। अथायोगोलकभेदादेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितया अनुपाधित्वेऽपि अयोगोलकभेद-धूमवदन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नस्य उपाधितासम्भवाद्व्याप्तिलक्षणानतिप्रसङ्गो निर्व्वाहतीति, नहि तादृशान्यतरत्वावच्छिन्ने

धूमादिमति तदवच्छिन्नभेदो वर्त्तते येन भेदप्रतियोगितामादाय तदवच्छिन्नस्योपाधित्वं व्याहन्येत। न च इदं जन्यं पृथिवीत्वादित्यादौ परमाणुभेदादेर्जन्यनिष्ठभेदप्रतियोगित्वेन साध्याव्यापकतया जन्य-परमाणुभेदान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुसाधारणत्वेन (१) साधनव्यापकतयोपाधित्वं न सम्भवतीति तत्रानौपाधिकत्ववारकतया अत्यन्तपदसार्थक्यमिति वाच्यम्। साधनाव्यापकतायामप्यत्यन्ताभावनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुभिन्नत्वाद्यवच्छिन्नस्य च साधनवत्परमाणुनिष्ठभेदप्रतियोगितया साधनाव्यापकतयोपाधित्वसम्भवात्।

यत्तु घटाभावभिन्नं मेयत्वादित्यादौ घटाभावभिन्नत्वाद्यवच्छिन्नस्यापि साध्यवन्निष्ठघटाद्यभावस्वरूपघटाद्यभावनिष्ठस्वभेदप्रतियोगितया साध्यव्यापकत्वासम्भवेनानौपाधिकत्वापत्त्या तद्वारकतया अत्यन्तपदसार्थक्यं तत्पददाने घटाभावभिन्नादेः अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वघटितसाधनाव्यापकत्वविरहेण अनुपाधित्वेऽपि घटाभावभेदादेरेवोपाधित्वसम्भवादिति तन्न। घटाभावभेदात्यन्ताभावस्यापि घटाभावमात्रवृत्तित्वेन तुल्ययुक्त्या घटाभावरूपतया अत्यन्तपददानेऽपि तत्रोपाधिसौलभ्याभावात्। न चात्यन्तपदोपादानादत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वलाभादुक्तस्थले घटाभावभिन्नस्य घटाभावात्मकस्वभेदीयभेदत्वनिरूपकप्रतियोगित्वसत्त्वेऽपि अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्ववि-

---

(१) जन्यस्य घटादिध्वंसस्य परमाणौ सत्त्वात् उक्तान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुसाधारण्यम्।

रहादुपाधित्वं सम्भवत्येवेति वाच्यम्। घटाभावभिन्नं पटत्वा-दित्यादावुक्तक्रमेण साध्यव्यापकस्य घटाभावभिन्नस्य साधन-समानाधिकरणघटाभावरूपस्वभेदप्रतियोगितया उपाधितापत्त्या साधनाव्यापकत्वदलेऽपि अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वनि-वेशनस्यावश्यकत्वेन प्रमेयत्वादिसाधनाव्यापकतया तस्योपाधित्व-सम्भवात्, विवक्षान्तरेण घटाभावभिन्नभेदस्य घटाभावत्वस्वरूपतया तस्य साध्यासमानाधिकरणत्वान्नोपाधित्वहानिरिति भावः। घटा-भावभेदस्य उपाधित्वोपपादाने घटाभावभिन्नस्यापि तदुपपादान-सम्भवेनात्यन्तपदवैयर्थ्यस्यावश्यकत्वादिति चेन्न। अखण्डनित्यायोगो-लकभेदादिरूपोपाधेः साध्यवति कथञ्चिदपि नात्यन्ताभावः विशि-ष्टाभावस्य विशेष्य विशेषणसम्बन्धप्रतियोगिताकत्वमतावलम्बनात् द्वौ नस्त इत्यादिप्रतीतेश्च परम्परासम्बन्धेन द्वित्वाद्यभाव एव विषय-इति मताश्रयणाच्च। व्यासज्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नत्वं वा प्रतियोगि-तायां विशेषणं देयं, तथाचाप्रतियोगित्वगर्भमेव व्यापकत्वं वाच्यम् न तु प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपं,ग्रन्थकृतापि 'यदि चे-त्यनेनानवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशे प्रागनिर्भरो दर्शितः। एवञ्चा-योगोलकभेद-साध्यवदन्यतरत्वावच्छिन्नस्योपाधित्वं(१) दुरुपपादमेव साध्यवतः साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्, अयोगोलक-भेदादेश्च तादृशभेदप्रतियोगित्वादत्यन्तपदसार्थक्यात्। नन्वेवमपि नित्यसंसर्गाभावत्वरूपात्यन्ताभावत्वघटकध्वंसादिबाधकनित्यत्वांश-स्यानतिप्रयोजनकत्वमेवेत्याशङ्कायां नित्यत्वांशो न निवेश्यत एव

(१) अयोगोलकभिन्नत्वावच्छिन्नस्योपाधित्वमिति पा०।

केवलसंसर्गाभावत्वलाभायैवात्यन्तपदमिति दर्शयति,'संसर्गाभावेति, 'तस्य' अत्यन्तपदस्य, अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तिं परिहर्त्तुमाह, 'विरहपदस्येति, 'तज्ज्ञानेति तदन्वितं अभावान्वितं यज्ज्ञानं तत्प्रतिबन्धकज्ञानविषयार्थकत्वात् इत्यर्थः, अभावान्वये उपलक्षणाज्ञानप्रभृतीनामेव विरहपदार्थघटकत्वं बोध्यम्, तेन नाभावपदवैयर्थ्यम् । एवञ्च तदभावग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वमेव तदभावप्रतियोगित्वमिति फलितं एतच्चान्योन्याभावप्रतियोगित्वसाधारणमेवेत्याह, 'प्रतिबध्नाति हीति, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकनिश्चयस्याभावधीप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रतिबन्धकत्वं यदि कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तदा प्रतियोगित्वान्तरप्रवेशादनवस्था इत्यतस्तदन्यथा निर्व्वक्ति, 'प्रतिबन्धकत्वञ्चेति, 'अत्र' प्रतियोगितालक्षणे, अभाव-प्रतियोगिमत्ताज्ञानयोरपि भिन्नकालावच्छेदेन एकत्रात्मनि एकक्षणावच्छेदेन च विभिन्नात्मनि-वर्त्तमानत्वात् 'एककालावच्छेदेन एकत्रेति, कालपदं क्षणपरं, तेन स्थूलकालावच्छेदेन तयोरेकाधिकरणवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । अत्र एकत्रेत्यनतिप्रयोजनकं, अभावज्ञानाधिकरणक्षणावच्छेदेन तच्छ्न्यात्मनिष्ठप्रतियोगिज्ञानस्यासंग्रहेऽपि तज्ज्ञानाधिकरणक्षणा-[illegible]यत्किञ्चित्प्रतियोगिज्ञानव्यक्तिमादाय लक्षणगमनसम्भवात् । न च कालमात्रस्यैव परमेश्वरीयाभावज्ञानाधिकरणतया अभावज्ञानाधिकरणक्षणावृत्तिज्ञानाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । अभावज्ञानावच्छेदकक्षणावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपस्य एककालावच्छेदेनावर्त्तमानत्वस्य निवेशे नित्यस्य भगवज्ज्ञानस्य कालविशेषानवच्छिन्नतया सर्व्वत्र

प्रतियोगिज्ञाने तादृशवृत्तिकत्वानियमात्। घटाद्यभावज्ञानाद्यवच्छेदकक्षणानवच्छिन्नपटादिज्ञानव्यक्तिमादायातिप्रसङ्गस्तु एकक्षणावच्छेदेन घटाद्यभावज्ञानाधिकरणवृत्तिपटादिज्ञानस्यापि सत्त्वेनातिप्रसङ्गवदभावपदस्य स्वाभावपरतयैव वारणीय इत्यवधेयम्। न चैवं सति एकक्षणावच्छिन्नत्वं परित्यज्य एकाधिकरणावृत्तित्वनिवेशेनापि निर्व्वाहसम्भवः एकपुरुषीयघटाद्यभावज्ञानव्यधिकरणपुरुषान्तरीयघटादिज्ञानमादायैव घटादौ तदभावप्रतियोगित्वोपपत्तेरिति वाच्यम्। अभावज्ञानस्य हि घटाद्यभावज्ञानत्वेनैव निवेशान्न तत्तद्व्यक्तित्वादिना तथाच घटाद्यभावज्ञानव्यधिकरणघटादिज्ञानमेव दुर्लभं सर्व्वेषामेवात्मनां कदाचिद्घटाद्यभावज्ञानवत्त्वात् इत्येकक्षणावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्। न च तदधिकरणावृत्तित्वशरीरे प्रतियोगितायां तदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलं तदधिकरणवृत्तित्वप्रतियोगिताकाभावनिवेशनाप्युपपत्तेः घटाभावज्ञानवद्वृत्तिपटादिज्ञाने तद्वृत्तित्वप्रतियोगिकतद्विशेषाभावादिसत्त्वेऽपि स्वाभावस्य निवेशनीयतया अतिप्रसङ्गानवकाशात् तथाच घटादिज्ञाने घटाभावादिज्ञानाधिकरणवृत्तित्वसत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगिकाभावसौलभ्यात् घटादेः स्वाभावप्रतियोगित्वमुपपद्यत एवेति वाच्यम्। तदधिकरणवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितायाः प्रकारतया निवेशे प्रतियोगित्वज्ञानस्य प्रतियोगित्वान्तरज्ञानापेक्षया दुर्ज्ञेयतापत्त्या अभावे तादृशप्रतियोगितायाः सम्बन्धतया निवेश्यतया प्रतियोगितायाः यत्र प्रतियोगिसंसर्गतया प्रवेशस्तत्र प्रतियोगिप्रकारीभूतधर्म्मावच्छिन्न-

स्वभानस्यावश्यकतया तदधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यैव प्रतिबन्धकतारूपतया एकलक्षणावच्छिन्नत्वानिवेशे उक्तानुपपत्तेरनुद्धारादित्यवधेयम् (१)। अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकातिप्रसक्तिं निराकर्त्तुमाह, 'अभावपदस्य चेति, 'स्वाभावपरत्वादिति, तथाच स्वीयोयोऽभावः स्वनिष्ठं तद्विरहत्वमेव स्वस्य तदभावप्रतियोगित्व, घटान्योन्याभाव न घटत्वाभाव इति घटत्वादिनिष्ठं तद्विरहत्वं न तत्प्रतियोगित्वमिति भावः। घट एव तदभावप्रतियोगीत्यादौ अभावपदं लक्षणया घटादिरूपसमभिव्याहृतपदार्थविशेषिताभावपरं, प्रतियोगिपदं ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वावच्छिन्नार्थकं, तदेकदेशज्ञाने चाभावविषयकत्वान्वयः, स्वत्वाननुगमेऽपि न प्रतियोगिपदशक्यानन्त्यप्रसङ्गः, न वा अभावपदार्थान्वयानुपपत्तिः इति ध्येयम्। सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्य व्यापकताघटकप्रतियोगितायां अवश्यनिवेशनीयतया भेदप्रतियोगितामादायोक्तदोषासम्भवेन संसर्गाभावनिवेशवैयर्थ्यमित्यत्यन्तपदं सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वलाभार्थकतया एव व्याख्येयं तथाच प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्य लक्षणत्वेऽपि न क्षतिरित्याह, 'वस्तुतस्त्वित्यादिना, 'एकसम्बन्धावच्छिन्नाया इति, तथाच साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वनिवेशे प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव साध्यवन्निष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धिः। न चायोगो-

(१) न चैवमित्यादिः इत्यवधेयमित्यन्तः पाठः कस्मिंश्चिदादर्शपुस्तके नास्ति।

कभेदत्वादिकमेव तथा धूमादिमति संयोगादिव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नायोगोलकभेदाद्यभावसत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगितायां लाघवेन शुद्धभेदत्वादेरवच्छेदकत्वोपगमात् इति वाच्यम्। विषयितासम्बन्धेन कालिकसम्बन्धेन वा अयोगोलकभेदाभावस्य प्रतियोगितायामेवायोगोलकभेदत्वादेरवच्छेदकतया तस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वासम्भवात् अयोगोलकभेदाविषयकभेदान्तरविषयकज्ञाने विषयितासम्बन्धेन भेदत्वरूपसामान्यधर्म्मावच्छिन्नाभावासम्भवेन तत्साधारणतादृशसम्बन्धावच्छिन्नायोगोलकभेदाद्यभावस्य भेदसामान्यानधिकरणदेशाप्रसिद्ध्या कालिकसम्बन्धावच्छिन्नभेदत्वावच्छिन्नाभावासम्भवेन अयोगोलकावच्छेदेन कालवृत्तेः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नायोगोलकभेदाद्यभावस्य च शुद्धभेदत्वादेरवच्छेदकत्वायोगात्। यदि च यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं निवेश्य अयोगोलकभेदत्वादेस्तथात्वमुपपद्यते, तदा वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यादिमन्निष्ठसंयोगसमवाय-दैशिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता(१)नवच्छेदकधूमादिमन्निष्ठसमवाय--संयोग--दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता(२)वच्छेदक-वह्नित्व द्रव्यत्वत्व रूदभेदत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधितापत्तिरिति भावः। 'यत्सम्बन्धावच्छिन्नाया इति, तथाच संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वादेः साधनवन्निष्ठतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता-

(१) संयोग-समवायादि-कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितेति पा०।

(२) संयोग-समवाय-कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितेति पा०।

नवच्छेदकत्वसम्भवात् धूमादिमन्निष्ठविशेषणताविशेषादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकायोगोलकभेदत्वादिवज्ज्ञ्यादिमन्निष्ठतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्च न कश्चिद्दोष इति भावः। 'संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेवेति अयोगोलभेदत्वादेर्धूमादिमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि विशेषणताविशेषादिसम्बन्धघटितनिरुक्तोपाधितावच्छेदकत्वस्य तत्राक्षतत्वात् इति भावः। 'स च' अस्वरसः, 'व्यधिकरणसम्बन्धेनेति, तथाच तादृशव्यधिकरणसम्बन्धेन संयोगादिना यस्य रूपविशेषादेः क्वचिदपि कस्यचिद्भ्रमो न जातस्तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वानुपपत्तिः। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिप्रकारकज्ञानस्याभावधीविरोधित्वात् तादृशाभावधीप्रतिबन्धकज्ञानस्यैवाप्रसिद्धेः। यद्यपि समानधर्म्मिकयोरेवाभाव-प्रतियोगिमत्ताज्ञानयोः प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभाव इति समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्थलेऽपि विरोधिनोरभाव-प्रतियोगिज्ञानयोरेकतरस्य भ्रमत्वनियम इति यादृशाभावस्य तत्प्रतियोगिनो वा भ्रमो न कदाचिदपि प्रसिद्धः तदभावप्रतियोगित्वाव्याप्तिः सम्भवति तथापि समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावोपगमे भिन्नधर्म्मिकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकाक्रान्ततया तादृशभ्रमात्मकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भवति इति व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावानुधावनम्। ननु प्रतिबन्धकत्वं न कारणीभूताभावप्रतियोगित्वमपित्वेककालावच्छेदेनैकत्रावस्थानत्वमिति प्रागेवोक्तम् एवञ्च यादृशव्यधिकरणसम्बन्धेन यस्य प्रतियोगिनो-

भ्रमोऽप्रसिद्धः तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतदभावज्ञानासमानकालीनत-प्रतियोगिविषयकसम्बन्धान्तरावगाहिप्रमामादायैव लक्षणसङ्गतिः सम्भवतीत्यतो दूषणान्तरमाह, 'स्वाभावेति, सम्बन्धित्वस्य नियम-घटिततया गौरवादाह, 'स्वाभावज्ञानेति, 'लघोरित्यस्य स्वाभाव-ग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वापेक्षयेत्यादिः, 'सर्व्वत्र सम्भवित्वादिति सर्व्वत्र प्रतियोगितास्वरूपत्वसम्भवादित्यर्थः, तदभावज्ञानविषयोदा-सीनेऽतिप्रसङ्गस्य स्वांशेनैवायोगात् (१) इति भावः। ननु तथैवा-स्त्वित्यत आह, 'स्वाभावेत्यत्रेति, 'स्वाभावेत्यादाविति पाठे यथा-श्रुतविरहत्वनिवेशपक्षे अभावविरहस्येत्यस्य परिग्रहः, 'षष्ठार्थप्रति-योगितायाः इति, स्वस्याभावः स्वाभावः स्वाभाव इति षष्ठार्थस्य प्रतियोगित्वातिरिक्तानतिप्रसक्तसम्बन्धस्य दुर्व्वचत्वात् इति भावः। 'तत्र स्वरूपसम्बन्धस्यैवेति, अन्यथा आत्माश्रयादिति भावः। यद्यपि 'स्वाभावेत्यत्र प्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया निवेशे सम्ब-न्धज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिहेतुतया 'स्वाभावेत्यत्र स्वाभावा-भावत्वरूपप्रतियोगितानिवेशेऽपि तज्ज्ञानात् पूर्व्वं न तज्ज्ञाना-पेक्षेति न दुर्ग्रहता। तथापि विशिष्टसम्बन्धे सम्बन्धस्यापि घटकतया सम्बन्धविधया भासमानस्य तस्य शरीरेऽपि तस्य सम्बन्धविधया भानं तादृशरीत्या भानान्तर्गतमपि सम्बन्धविधया तज्ज्ञानमिति विषयतानवस्था दुर्व्वारैव। 'तथात्वौचित्यात्' प्रतियोगितौचित्यात्। न चाभावे स्वस्य सम्बन्धानुयोगिता न तु प्रतियोगिता सा च स्वरूपसम्बन्धरूपैवास्तां प्रतियोगिता तु निरुक्तरूपेत्याशङ्क्य, अनु-

(१) स्वांशनिवेशेनैवायोगादिति पा०।

योगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मकत्वे निरुक्तापेक्षया लघोस्तन्निरूपकत्वस्यैव प्रतियोगितात्वौचित्यात्। प्रकारान्तरेण प्रतियोगिताप्रवेशमाह, 'अभावत्वेति, अभावत्वं, द्रव्यादिप्रतियोगिकभेदवत्त्वं, 'प्रतिबन्धकत्वम्' एकत्र वर्त्तमानत्वप्रतियोगिकाभाव इति भावः। नन्वभावादिव्यवहारगोचरत्वमेवाभावत्वं न तु प्रतियोगिताघटितनिरुक्तरूपमित्यत आह, 'तथाविधेति, 'विना प्रतियोगितामिति प्रतियोगितान्तर्भावमन्तरेणेत्यर्थः, तथाविधव्यवहारगोचरत्वम् अभावपदप्रतिपाद्यत्वं तत्पदशक्तिविषयत्वरूपं वा उभयथापि जन्यताघटितं प्रतिपाद्यत्वस्य जन्यप्रतिपत्तिविषयत्वरूपत्वात्, तत्पदशक्तेश्च पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकभगवदिच्छारूपत्वात्, जन्यता च व्याप्तिघटिता, तस्याश्च प्रतियोगिताघटितत्वादिति भावः। एवञ्च प्रतियोगिता स्वरूपसम्बन्धविशेष इति पूर्व्वमत एव मणिकारस्य निर्भर इति सूचितम्। इदमवधेयं घटो नास्तीत्यादिबुद्धावभावांशे प्रतियोगिनः प्रकारतया भानान्मणभावादेः कारणत्वे प्रतियोगिनोऽवच्छेदत्वाच्चाभावनिष्ठप्रतियोगित्वनिरूपितानुयोगित्वाख्यस्वरूपसम्बन्धोऽवश्यमङ्गीकार्य्यः प्रतियोगिन्यभावविशिष्टबुद्ध्यात्मकोऽभावीयो घटइत्यादिप्रत्ययस्तु नानुभवसिद्धः इत्यभावीयप्रतियोगित्वाख्यस्वरूपसम्बन्धे मानाभावः प्रतियोगिव्यवहारस्तु अनुयोगितानिरूपकत्वमेवावलम्बते ध्वंसस्य च प्रतियोगिनिष्ठप्रत्यासत्त्या प्रतियोगिजन्यत्वानुरोधेन तस्य प्रतियोगिनिष्ठसम्बन्धोपगम आवश्यक इति चेदस्तु, तथाप्यभावान्तरस्य तादृशसम्बन्धो निष्प्रमाणक एव। न च जन्यत्वस्य